1945
A VILÁGTÖRTÉNELEMBEN
MILYEN JÖVŐT KÉPZELT MAGÁNAK A VILÁG?

Szerkesztette:
Feitl István – Földes György

1945: szembesülés azzal, hogy az ember milyen embertelenségre képes – a fasizmus teljes leleplezódésének az éve.
1945: a nagy közös sikerélmény, a fenevad legyőzése.
1945: a jó győzelme a rossz felett, igazi katarzis, a rettenet tapasztalata, a hatalmas erőfeszítések és óriási áldozatok révén kivívott győzelem. Kézfogás, reménykedés és azután kölcsönös gyanakvás, szembefordulás.
1945 évét a történetírás inkább a hidegháború fényében szokta tárgyalni. Olyan kivételes pillanatként, amely lezár egy szörnyűséget, de amely nem folytatódott, hamar elnyelte felszabadult hangulatát a régi konfliktusokat felidéző fenyegetések és a szembenállás, a versengés logikája. Pedig ha van év, ha van történelmi pillanat, amelyről joggal elmondható: utána minden más lett, semmi sem maradt ugyanolyan, mint volt, az 1945 történelmi pillanata.

A tanulmánykötet azt vizsgálja, milyen tanulságokat vontak le a fasizmusból, a világháborúból az emberiség, a nemzetek legjobbjai, a nagy eszmeáramlatok képviselői.
A fasizmus fölött aratott győzelem 60. évfordulója alkalmából megidézi, milyen jelent, jövőt képzelt, akart magának a világ, a nagy és a kis államok sokasága. Milyen elképzelések fogalmazódtak meg egy újabb kataklizma elkerülése érdekében? Hogyan hatott 1945 mint a szembesülés és a siker kettőssége, a gondolkodásra a társadalomról, gazdaságról, kultúráról, a politikáról és a háborúról?
A kötet e kérdésekre keresi a választ: kutatja azokat az értékeket, azt a gondolati „intézményi" teljesítményt próbálja felmérni, amelyeket ez az időszak hozott az emberiség számára.

1945
A VILÁGTÖRTÉNELEMBEN

MILYEN JÖVŐT KÉPZELT MAGÁNAK A VILÁG?

TANULMÁNYOK

SZERKESZTETTE

FEITL ISTVÁN
FÖLDES GYÖRGY

BUDAPEST

Készült
a POLITIKATÖRTÉNETI INTÉZET
közreműködésével,
a MINISZTERELNÖKSÉGI HIVATAL
támogatásával

A borítón:

Gyermekek a romokon
Escher Károly felvétele, Budapest, 1945
Megindul a tanítás
Ismeretlen fényképező, Budapest, 1945
Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár

ISBN 963 9350 73 7

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
kiado@napvilagkiado.hu

Első kiadás: 2005

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Moharos Éva
Fedélterv: Kiss Gergely
Szedés, tördelés: AbiPrint Bt.
Felelős vezető: Abinéri Ottó ügyvezető
Nyomás, kötés: AlfadatPress, Tatabánya
Felelős vezető: W. Csoma Éva ügyvezető igazgató
Megjelent 31,82 (A/5) ív terjedelemben
Printed in Hungary

TARTALOM

Földes György

1945 ÉS A VILÁGTÖRTÉNELEM

(Bevezetés helyett)

Lehetett volna kötetünk címe talán szerényebb is: 1945 és a világpolitika, vagy 1945 és a politikai gondolkodás; 1945 és az irodalom; – és a filozófia; – és az erkölcs és így tovább. Éppen a lehetséges párosítások számbavétele volt az, ami arra kényszerített minket, szerkesztőket, hogy kicsit „fölül emelkedjünk" a huszadik századi történelmen. Nem arra gondolunk, hogy a második világháború önmagában új irányt adott volna az emberiség mozgásának, amelyet Hegel óta világtörténelemnek neveznek. Nem mintha nem lenne igaz, hogy ez a szenvedésekkel teli, bő fél évtized nagy hatással volt az események menetére, hogy nyomában nem alakult volna át a világtérkép, nem változtak volna meg az intézményi struktúrák és a társadalmi működési mechanizmusok. Ezek az átalakulások azonban már korábban elkezdődtek, és a világégés nélkül is folytatódtak volna. Ezért van igaza Ormos Máriának, amikor tanulmányában a világháború feleslegességéről ír.

A magam részéről mégis – részben éppen a kötet többi írásának tanulságai alapján és a címadás indoklásaként – szeretném felhívni a figyelmet bevezetőmben néhány olyan kérdésre, amelyet a második világháború tett fel a kor szereplőinek és hagyott megoldásra váró feladatként a következő nemzedékekre.

Itt vannak először is maguk a szereplők. Már az első világháború is korábban ismeretlen nagyságrendben terjesztette ki az érintettek körét azzal, hogy minden korábbinál több ország lépett hadba, hogy férfiak teljes nemzedékeit mozgósították katonai szolgálatra. A hadműveletek során létrejött frontok hatalmas és összefüggő területeken vonultak át, a mögöttük lévő hátországot pedig gazdaságilag szívta magához a hadigépezet. Ebben az első háborúban nemzetek harcoltak nemzetek ellen.

A második világháború az érintettek számát tovább bővítette, de ami ennél fontosabb, megváltoztatta státusukat. A nemzetek nagyobbik része most nem egyszerűen vélt vagy valóságos érdekeiért harcolt, hanem puszta létéért. Egymást kizáró politikai gondolatrendszerek, ideológiák óriási

szervező erőről tettek tanúbizonyságot ebben a második nagy háborúban, amelyben az egyetemes emberi harcolt a nacionalizmussal és a végletekig vitt sovinizmussal szemben.

E küzdelemben katonai és hadicéllá, célponttá vált a civil lakosság. Egyenesen odáig, hogy teljes csoportokat, a zsidóságot és a cigányságot a maga fizikai mivoltában, teljes egészében ki akartak földrészünkről irtani. Az ellenség harci szellemének megtörése, hadiiparának lerombolása céljával azonban a bombázások célpontjává váltak városok is, London, Drezda és végül Hirosima. Idősek, gyermekek, nők kerültek életveszélybe. Új kérdéseket kellett eldönteniük a hadvezéreknek. Új helyzetbe került, ha tetszik teljes emberi, tehát nembeli mivoltában érintetté vált a tengelyhatalmak egyszerű katonája, az egyszerűnek nevezett ember, amikor embertelen parancsokat kellett végrehajtania vagy embertelen intézkedésekhez kellett asszisztálnia. Dönteniük kellett a megszállt országok lakóinak is: várnak a felszabadításra, vagy megpróbálnak felszabadulni és felveszik a harcot.

A tankönyvbe, drámába illő hamleti modellhelyzet most az utcák emberének az életébe hatolt. Az igazodni, igazodva túlélni, a magamba zárkózni, ellenállni kérdését mindenkinek meg kellett válaszolnia a maga módján. Ki vívódva, ki megalázkodva, ki az életét kockára téve, de mindenki meg is válaszolta. Ily módon ez a háború mint morális kihívás mindenkit a maga véges emberi mivoltában érintett meg, azt is, aki saját életének védelmében igyekezett kitérni előle. Erről a helyzetről, az ebben foglalt erkölcsi problémáról, a válaszadás nehézségeiről, néha borzalmas szánalmasságáról, néha megrendítő, felemelő szépségéről regények, novellák, memoárok, filmek sokasága tanúskodik. Az írókat, a művészeket „egyszerű" emberi minőségükben is megszólította a történelem. Van, aki félretette az ecsetet, kamerát, írógépét, és elment harcolni, mert nem viselte el sem mások megaláztatását, sem a maga helyzetének kivételezettségét. Akadtak sokan, akik tollukkal harcoltak. Sartre, Camus, Ehrenburg, Thomas Mann. Van, akinek éppen a mindennapi fasizmussal való szembesülés segítette tiszta formába önteni a humanizmust és a hazaszeretetet. Ez a szembenézés, sorsvállalás tette nagy költővé például Radnóti Miklóst.

A második világháborúban a fasizmus ellen harcoló országoknak akarva-akaratlanul küldetést kellett teljesíteniük. Szemben 1914-gyel, 1939-ben nem volt nehéz eldönteni, kinek is van igaza, ki a jó és ki a rossz. A kérdés az volt, hogy a „jók" képesek lesznek-e legyőzni a „rosszakat". Amikor csak óriási áldozatok, rengeteg vér és pusztulás árán sikerült fölébe kerekedni az ellenségnek, akkor a győztes politikusok hajlottak arra, hogy egész népeket tegyenek bűnössé, kollektíven, vagyis a maguk egészében felelőssé a szörnyűségekért. Tették ezt egyrészt azért, mert a fasiszták tényleg sokakat tettek bűnrészessé, kényszerítettek részt venni az ipari méretű öldöklés mechanizmusában. Nekik a győztesek nem akartak felmentést adni a „parancsra tettem" hivatkozás elfogadásával. Másrészt, mert az üldözöttek, a megszállt, terrorizált népek az „egyszerű" katonák, kisember gestapósok, az SS tagjai működése révén szereztek valóságos és érvényes tapasztalatokat a fasizmus mibenlétéről. A félelem igazgatta a dolgokat.

Persze bonyolította a helyzet megítélését a halálos fenyegetettség, de sok az ellenpélda is, az egyik oldalon emberi helytállás, segítőkészség esetei, a másikon kollaboráció a német fasisztákkal. A magyarok, románok, szlovákok, szerbek egy részének önkéntes fasizmusa sem maradhatott észrevétlen, és nem kerülhette el a figyelmet az sem, hogy a balti népek, az oroszok, ukránok, franciák egy része együttműködött a német megszállókkal.

Ebben a háborúban irracionális eszméktől vezérelt erők racionális módszerekkel használták a hatalom biztosította eszközöket, az erőszakot, és a tömegek alávetésének, befolyásolásának teljes katonai, rendőri és propaganda eszköztárát latba vetve gyilkoltak-gyilkolhattak halomra milliókat. Egy ideig úgy tűnt: teljes sikerrel. Ennek az eszközrendszernek a hatékonyságát megmutatta az is, hogy a háború csak több mint két évvel azután fejeződött be, miután a német, az olasz, a magyar és a román hadsereg a Volgánál, a japán pedig Midwaynél elvesztette. Sőt ebben az utolsó két esztendőben többen pusztultak el, mint a háború első négy éve alatt. Értelmetlenül.

1944 végén, 1945 elején feltárultak a koncentrációs táborok, a halálgyárak kapui. Bizonyítást nyert, amit addig csak sejteni, valószínűsíteni lehetett: a zsidókat és cigányokat nemcsak elvitték, hanem el is pusztították. Szembesülni kellett a népirtás tényével. Ez a trauma nagyobb, mélyebb nyomot hagyott az emberek, az emberiség emlékezetében, mint a repülők zúgása, a bombák és aknák süvítése, a haldoklók hörgése, mert feldolgozása, a tanulságok levonása nem maradhatott az egyén személyes problémája. A holokauszt az emberiség közös tapasztalatává vált.

Szörnyűségének, iszonyatának igazi megismerésével visszavonhatatlanná vált a szövetséges hatalmak, az antifasiszta szellemi és politikai erők elköteleződése: a fasizmus leverése és a háború befejezése után a dolgok nem folytatódhatnak ott, ahol 1933-ban vagy 1939-ben abbamaradtak. Egyrészt, mert minden felelős gondolkodó és politikus tudta: nem lehet és nem szabad meg nem történtté tenni e bő évtized szörnyűségeit. Másrészt, mert az emberiségnek örök időkre el kellett köteleznie magát az aktív és a közös értékeken nyugvó önvédelem mellett, annak érdekében, hogy „rosszabbik énje" soha többé ne fajulhasson fasizmussá, és ne juthasson még egyszer hasonló lehetőségekhez. A humanisták belátták, hogy a szabadság nem adhat keretet az emberellenes eszmék terjesztéséhez, mert ha azok a helyzetükkel elégedetlen tömegek körében befolyáshoz jutnak, akkor a következmények beláthatatlanok lesznek. Helyesebben szólva a világháború megmutatta, milyenek is lehetnek a következmények.

Ezért kötelező emlékezni a fasizmusra. Ezért 1945-től kezdve, legalábbis elvileg, az emberi szabadságjogok tisztelete, betartása nem lehetett belügy vagy belátáson alapuló politikai döntés vagy kegy kérdése, hanem minden politikai berendezkedés normájává vált. Világossá vált továbbá az is, hogy nemzetközi mechanizmust szükséges létrehozni és működtetni az esetlegesen elszabaduló nemzeti ambíciók féken tartására. Végül, de nem utolsósorban az a felismerés is teret nyert a legfejlettebb tőkés országokban, hogy az állam nem maradhat passzív szemlélője a piacgazdaság mű-

ködésének. Célszerűnek tűnt a továbbiakban olyan gazdaságpolitikát folytatni, amely kiküszöböli a válságokat, és ezzel együtt olyan szociálpolitikát kell megvalósítani, amely képes felemelni a nyomorszintről a lakosság jelentős részét.

1945 nemcsak a szembesülés pillanata az emberiség hosszú menetelésében, hanem igazi sikerélmény is. Sikerült megfékezni, legyőzni a „gonoszt", a gátlástalan ellenséget. Az emberiség ekkor megtapasztalhatta: jobbik fele erősebb tud lenni a rosszabbiknál. Egy biztos: a második világháború egy feladatot mindenképpen megoldott: a fasizmust letörölte a világtérképről, kitörölte a választási lehetőségek sorából.

Ez az az idő, amikorra egyértelművé vált az is, amit a korábbi gazdasági fejlődés, a kommunikáció egyetemessé válása, a gyarmatosítás előre jelzett: nincs többé senkiföldje a világon. A rendelkezésre álló tér véges, az érintkezés a népek, államok, eszmék között elkerülhetetlen, a kölcsönös függés egyre erőteljesebb, egymás mellett élni is csak bizonyos, közösen elfogadott szabályok betartásával lehetséges.

A második világháború lezárásának pillanatát sokan a hidegháború kezdetének tartják. Úgy véli sok történész, politikai gondolkodó, hogy a közös ellenség legyőzésével azonnal előtűnt a kapitalizmus és szocializmus antagonizmusa. Rövid idő alatt nyilvánvalóvá váltak a nagyhatalmak érdekellentétei, s azok hamarosan háttérbe szorították az összefogás élményét, és meghatározó szerepet kaptak a háborút követő békében.

Nehéz lenne ennek ellenkezőjét bizonyítani. Néhány megjegyzés mégis kívánkozik e témában. Teljesen kizárható annak feltételezése, hogy akár az Amerikai Egyesült Államok, akár a Szovjetunió érdekelt lett volna abban, hogy azonnal konfliktusokat gerjesszen, és megrontsa viszonyát korábbi szövetségesével. Erre sem kézzelfogható indoka, sem elég ereje nem volt egyiküknek sem. Ráadásul az azonnali szembefordulás elfogadhatatlan és megmagyarázhatatlan lett volna mind az amerikai, mind a szovjet nép számára. Nehéz lett volna előkészítés, előzetes megdolgozás nélkül hitelesen előadni, hogy miként válik egyik pillanatról a másikra a barátból ellenség.

Egyik nagyhatalom sem törekedett a világháborúban elért siker „továbbfejlesztésére". „Csak" annyit akartak mindketten, hogy ne kelljen lemondaniuk arról a pozícióról, befolyásról, amelyet óriási anyagi, gazdasági, emberi áldozattal a háború során és eredményeként megszereztek. Ez a „csak" persze éppen elég volt ahhoz, hogy konfliktusok sokaságát okozza közöttük.

A többi szereplő önállósága és saját szempontjaitól vezérelt helykeresési szándéka ebben a „szép új világban" nagyban meghatározta, gyarapította az érdek-összeütközéseket a nagyhatalmak között, és felgyorsította a két táborra szakadás folyamatát. A háttérbe szoruló Anglia, a szövetségeseikre, patrónusaikra nem hallgató polgárháborús kínai felek, a szovjet dominanciát és rendszerexportot elfogadni nem akaró közép-kelet-európai politikai erők magatartása nagyban kihatott a dolgok menetére. Már amennyiben a saját érdekekkel, még meglévő mozgástérrel és megnyilvánulási lehetőségekkel rendelkező politikai tényezők, országok nem hagyták „rejtőzködni" a háttérben maradni igyekvő, de érdekeiket elszántan védő nagyhatalmakat. Persze az eltérő rendszer, az egymással küzdő ideológia, a történelmi beidegződések amúgy is okot adtak a kölcsönös gyanakvásra, amit csak alátámasztott az atombomba harcba vetése a háború utolsó heteiben. A Szovjetunió rá volt kényszerítve a „kevésbé szép", a katonai jelenléten alapuló politikai eszközök használatára, majd az erőszakos szovjetizálásra, ha meg akarta őrizni szerepét a befolyási övezetéhez tartozó országokban. Vele szemben az Egyesült Államok mint a demokrácia védőbástyája és gazdasági támasz jelent meg Európa nyugati felén.

Mégsem célszerű az 1945–1946-os éveket összemosni a rákövetkezőkkel. Ebben az időszakban Sztálin még igyekezett ügyelni a látszatra, sem ő, sem Truman nem törekedett a dolgok kiélezésére, még maradt játéktér a kisebb országok, illetőleg demokratikus erőik számára. Ekkor még kisebb-nagyobb mértékben a felek hajlandóak voltak méltányolni egymás szempontjait és helyzetét. Már csak azért is, mert a világ akkor haladónak nevezett közvéleménye nem akarta a konfliktust.

Sokan gondolták, hogy az új helyzetben lehetséges a két rendszer közeledése. Miért ne gondolhatták volna, hogy a szocializmus és a liberalizmus hosszabb távon is képes lehet az együttműködésre? Hiszen ha össze tudtak fogni a közös ellenség ellen, miért kellene egymásban ismét csak az ellenséget látniuk? Amúgy is körvonalazódni látszott egyfajta konvergencia. Jeles gondolkodók, irodalmárok, politikusok bíztak abban, hogy az állami beavatkozás kiszélesedésével igazságosabb, kiegyenlítettebb társadalmi viszonyok válnak jellemzővé a tőkés világ országaiban. Sokan remélték azt is, hogy a külső fenyegetettség elmúltával, a Nyugat és Kelet közötti érintkezés bővülésével a szocializmus demokratizálódik. Nem kevesen bíztak abban, hogy az új helyzetben lehetővé válik az útkeresés, és egymás mellett létezhetnek, fejlődhetnek átmenetinek számító társadalmi-gazdasági formák és politikai berendezkedések. Nem volt a valóságtól elrugaszkodott feltételezés, hogy térben egymás mellett létezhet majd a szociáldemokrata jóléti állam új skandináv alakzata, a nép közvetlen részvételét lehetővé tevő, különböző társadalmi csoportok tartós összefogását kifejező, pártkoalíciókra épített népi demokrácia, valamint az önigazgatás, a kistulajdon szerepének megőrzését célzó harmadik utas megoldás. E várakozások nagyobbik része nem teljesült. Mégis, ezeknek az éveknek az optimizmusa akkor is számos eredeti gondolatot, tervet, gazdasági, nemzetközi rendre vonatkozó elképzelést hozott világra. Egy részük valósággá lett, mint az ENSZ és az Emberi Jogok Nyilatkozata. Más részük akkor is figyelemre méltó, ha nem került, nem kerülhetett sor a megvalósításukra.

*

A fasizmus fölötti győzelem hatvanadik évfordulójának szentelt tanulmánykötetünk ezért nem a világháború lezárásának eseménytörténetére és nem a hidegháború kezdetének okaira összpontosít. Nagyszerű történeti munkák sokasága született már mindkét tárgyban. A hidegháborúval foglal-

kozó kollégáink sora fejtette ki a véleményét arról, hogy mikor és miért kezdődött az antifasiszta szövetség bomlása, és miért éleződött ki ismét a világpolitikai helyzet. Szerzőink – felkérésünknek megfelelően – nem ehhez a sorhoz csatlakoztak, hanem igyekeztek megvizsgálni és megmutatni a háború végét, lezárását jellemző átmeneti időszak politikai, szellemi termését, morális vetületét. Teljességre nem törekedhettek, de talán sikerült valamit érzékeltetniük e kor szomorúságaiból, örömeiből, nehézségeiből a megszabaduló, a felszabaduló ember morális, gazdasági, politikai gondolkodásának gazdagságából.

Budapest, 2005 szeptembere

Ormos Mária

1945 – JÖVŐKÉP

A második világháború jelzői többnyire „leg"-gel kezdődnek. Ez volt a „legvéresebb", a „legrombolóbb", a legtöbb emberi életet követelő háború az emberiség történetében. Hozzátehetjük még, hogy ez a háború követelte a legtöbb áldozatot a polgári lakosság köréből is, mind abszolút számban, mind százalékarányban kifejezve, és akkor már a „leg"-ek vége felé járunk.

Mindazonáltal azt gondolom, hogy ez a háború még egy „leg"-et megérdemel. Minden pacifista és minden békemozgalmi harcos szilárdan állítja és állította mindig is, hogy a jogos önvédelmet leszámítva a háborúnak, bármilyen típusú is, nincs semmi értelme. Végső fokon ez minden bizonnyal igaz is, ámde az emberek mégis mindig háborúztak, és ennek mindig fel tudták mutatni a jó okát. Szó lehetett élelemről, földről, biztonságról, hatalomról; a háborúkat általában kézzelfogható, racionális, vagy legalább annak tartható, racionálisan értelmezhető okokból indították. Természetesen az ilyen vállalkozások többnyire rizikóval is jártak és előfordulhatott, hogy az ésszerűnek tűnő számítás hibás volt. Az pedig még inkább előfordult, hogy több sikeres akciót követően a kezdeményező elvesztette a gyeplőt, és már sem magát, sem az eseményeket nem tudván kontrollálni, előkészítette saját bukását. A racionalitás határait átlépő nagy hódítók katasztrófájával tele van a történelem.

Hitler háborúját mindezektől az különbözteti meg, hogy már az eredeti koncepció is nélkülözte mind a szükségesség, mind a racionalitás kritériumát. Ezáltal a második világháború a „legfeleslegesebb" háború jelzőjét is kiérdemelte. A két világháború közötti korszak két legnagyobb problémáját a tőkés világrendszer válságos, lényegi változtatásokat követelő állapotában, valamint a németkérdés rendezetlenségében jelölhetjük meg. Az első problémát a húszas-harmincas évek fordulóján a közgazdászok, jogászok, politikai elemzők tucatjai felismerték, és abból eredeztették, hogy míg a gazdaság világméretűvé vált – ma azt mondanánk, hogy már határozottan a globalizálódás útját járta –, addig a birodalmak és az úgynevezett nemzetállamok az elzárkózás és a prohibíciós vámpolitika gyakorlatát

folytatták. E „nemzeti" politikák ráadásul azt is megakadályozták, hogy a bankvilág, amelynek internacionalizálódása a legelőrehaladottabb volt, beavatkozzon a veszélyeztetett pontokon, hogy elháríthasson például egy olyan katasztrófát, mint amilyen 1931-ben egész Közép-Európát magával rántotta.

E súlyos, az egész világrendszerre kiható probléma kezelésére már születtek javaslatok, sőt voltak kezdeményezések is. Ezek körébe tartozott az európai vámhatárok lebontására, a regionális vámszövetség vagy preferenciális rendszerek kiépítésére irányuló javaslatok egész sora, a kelet-európai agrárblokk lábra állítása, a Benelux államok részvételével aláírt, de néhány nagyhatalom által megtorpedózott szövetség, a nemzetközi kartellek szervezésének követelménye és így tovább. A korszak legnagyobb kihívására a válaszlehetőségeket a nemzetiszocializmus, mindenekelőtt Hitler egyetlen mozdulattal félretolta, vagy talán helyesebb azt mondani, hogy megvalósításuk esélyét felfüggesztette.

Hitler csupán egy vonatkozásban felelt meg saját korának. Mint sokan mások, ő is felismerte, hogy a jövő csak mint „nagytér-gazdaság" képzelhető el. A „nagytér" fogalmát azonban a régmúltból kiragadott eszmék mentén határozta meg, amit még a német nacionalista konzervatív körök, sőt saját táborának tekintélyes képviselői is irracionálisnak tartottak. A *Mein Kampf* második kötetének megjelenése után ki is robbant a vita a leendő külpolitika körül, amelynek magvát az képezte, hogy szüksége van-e Németországnak saját jövője biztosítása végett egyáltalán háborúra, illetve hogy különösképpen belebocsátkozhat-e, ésszerű-e belebocsátkoznia egy, a Szovjetunió ellen viselendő háborúba. A vitapartnerek úgy vélték, hogy a német ipar és kereskedelem előtt nyitva állnak a szükséges piacok, amelyeket tehát nem kell háború árán biztosítani, illetve, hogy Oroszország megtámadása – már csak a fennálló együttműködések miatt is – részben felesleges, részben pedig óriási, ezért elhárítandó kockázatokkal járna.

Hitler azonban nemcsak ekkor, de mindvégig ragaszkodott saját álláspontjához, ahhoz a messzi múltból származó elvhez, hogy jólétet, befolyást, hatalmat kizárólag a föld, a *Grund und Boden* birtoklása jelent. A második világháború lényegében véve erről a tévképzetről szólt, és mivel minden, ami azóta történt, e nézet tévképzet voltát igazolta, a második világháborút nyugodtan nevezhetjük totális tévedésnek és egyúttal teljesen feleslegesnek.

Ehhez képest a németkérdés nemzetközi politikai alakulásának az ügye úgyszólván eltörpül, már csak azért is, mert maga Hitler is tisztában volt vele, hogy a versailles-i békeszerződés igazságtalan, és nyugodtan hozzátehetjük, hogy téves rendelkezéseinek nagy többségét korrigálni lehetett békés eszközökkel. Mi több, e korrekció már az ő kancellári kinevezése előtt elkezdődött, és további lépéseit ő maga akadályozta meg. Locarno, a német–francia „acélbéke", a jóvátétel ügyének lezárása, a fegyverkezési egyenjogúság elismerése mind-mind lépést jelentett a németkérdés megoldása felé. Mi több, a Briand által eredetileg javasolt európai vámszövetség terve valójában a francia-német európai dominancia vázlatának felelt meg. Hitler volt az, aki a hadsereg ügyéről folytatott tárgyalásokat megszakította, amikor bejelentette Németország kilépését a Népszövetségből és távozását a fegyverkezés kérdését vizsgáló konferenciáról, s a német kormány tette lehetetlenné a Mussolini által javasolt négyhatalmi paktum érvényesülését. Az utóbbi szövege *expressis verbis* tartalmazta a békeszerződések békés felülvizsgálatát, és kifejezetten élvezte a brit kormány támogatását. Hitlernek azonban – propagandaszólamaitól eltérően – nem a békeszerződés revíziójára volt szüksége, hanem a kontinentális – és végső fokon a világméretű – hatalom biztosítása lebegett célként a szeme előtt. Másként szólva: a németkérdés megoldása az ő fejében egybeesett az első probléma általa képzelt megoldásával, a nagytér megszerzésével.

1945-ben a nemzetiszocializmussal együtt ez a téves világkép is összeomlott, de az új világrend kialakításáról nem ebben a pillanatban, hanem már jóval előbb gondolkodni kezdtek. Az alapokat ehhez részben a már említett, 10–15 évvel korábban megfogalmazott gazdasági, pénzpolitikai eszmék nyújtották, ám semmi sem adott kiindulópontot azoknak a világrendszerben végbement változásoknak a kezeléséhez, amelyek éppen a világháború során és annak mechanizmusában mentek végbe.

Milyen kérdésekre kellett, illetve kellett volna válaszolni a háború vége felé? Égető szükség volt arra, hogy kialakítsanak egy, a gazdasági és pénzügyi problémák megoldására és a világméretű politikai problémák kezelésére alkalmas szervezetet. Ugyancsak felmerült egy átértékelt és megújított Európa-kép és -politika meghatározásának a szükségessége, beleértve ebbe a szovjetkérdést, valamint a Szovjetunió befolyási övezetébe kerülő, illetve került területek kérdését, amit azonban az érdekeltek lényegében csak hallgatással intéztek el. Végül kezdeni kellett valamit a háború alatt már megrendült birodalmak, vagyis a domíniumok, gyarmatok, protektorátusok ügyével. 1944–1945 folyamán e hatalmas komplexumból csak az első két problémakört sikerült hosszú távra rendezni, a pénzpolitikait 1971-ig, a világszervezet ügyét lényegében napjainkig hatóan megoldani, míg a hatalmak minden egyebet a jövőre, vagyis a dolgok mindenkori alakulására bízták.

A Bretton Woodsban 1944 júliusában tartott értekezlet és az ott hozott döntések nem csupán a valuták közötti összhangot biztosították mintegy 25 évre, de a Nemzetközi Valutalap (IMF) létrehozása biztosította az egyes államok mindenkori veszélyes mérleghiányának kiegyensúlyozását is, aminek segítségével több kritikus helyzetet sikerült felszámolni. A Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (IBRD, röviden: Világbank) pedig – nevének megfelelően – finanszírozott számos nemzeti rekonstrukciós és modernizáló programot. A két kérdés világméretű jelentőségét még azok sem vonhatják kétségbe, akik egyébként szidalmazni szeretik az amúgy valóban szőrös szívű bankárokat.

Ami viszont a döntően politikai – bár más kérdésekben, így gazdasági, munkaügyi, szociális és kulturális kérdésekben is illetékes – világszervezet illette, az alapítás körül elsősorban bábáskodó győztes nagyhatalmak igyekeztek kiküszöbölni a hiányosságokat, amelyek a szervezet elődjét, a

Nemzetek Szövetségét jellemezték. Közismert volt, hogy bár a Népszövetség az 1920-as években sikeresen megoldott több problémát, és – többek között – hozzá fűződött az első világméretű gazdasági statisztikai adatbázis kidolgozása, a harmincas évek éles helyzeteiben sorra csődöt mondott. Jelentős felismerésnek tekinthető, hogy a béke és biztonság fenntartásának ügyét, amelyet a hatalmak az Egyesült Nemzetek Szervezetére kívántak bízni, szorosan összekötötték a világbékét meghatározó, alátámasztó vagy éppen ellenkezőleg, veszélyeztető társadalmi, szociális és kulturális kérdésekkel. Felesleges a szervezet kialakulásának mintegy hároméves folyamatáról vagy a szerkezetéről beszélni, mivel az adatok több helyen megtalálhatók. Feltétlenül említenem kell azonban, hogy az ENSZ nélkül vélhetően számos konfliktus mérgesedett volna el az elmúlt évtizedekben, aligha történik meg a nemzetközi jog fejlődése, fejlesztése, és nem mehetett volna végbe a nemzetek és kontinensek között lezajlott kulturális közeledés sem. Az ENSZ zászlaja alatt végrehajtott békefenntartó missziók többnyire eredményes tevékenységéről monográfiát lehet írni, és akkor még az egészségügyi, a munkaügyi és számos más, az ENSZ-hez tartozó szervezetről egy szót sem szóltunk.

Az ENSZ érdemei tehát minden kritikát kibírnak, és amikor a „nagyok" – az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, a Szovjetunió és Kína – vezető államférfiainak döntései alapján az ugyancsak 1944-ben megrendezett nemzetközi konferencia (Dumbarton Oaksban) kialakította az ENSZ működési alapelveit, bölcsen, és a jövőt előnyösen befolyásoló szervezetet alapozott meg. Mindazonáltal az alapítók, amikor a nagyhatalmi egység biztosítása jegyében a Biztonsági Tanács (BT) állandó tagjainak egyhangú döntését követelték meg, olyan elemet vezettek be a rendszerbe, amely a múltban nemegyszer megbénította az ENSZ tevékenységét. Minden olyan esetben így történt, amikor az USA és a Szovjetunió érdekfelfogása szembekerült egymással; ez pedig néhány évtizeden át elkerülhetetlenül rendszeresen bekövetkezett, és szinte állandósult konfliktushelyzetre vezetett Kína képviselete ügyében.

E problémát a szakirodalom felemlegeti, de nemigen beszél egy másikról. A Biztonsági Tanács állandó tagjainak megnevezése a korabeli szituációt, sőt egy esetben inkább egy antedatált helyzetet tükrözött. Franciaország elsősorban nagyhatalmi múltjára, valamint de Gaulle tevékenységére tekintettel lehetett a BT egyik állandó tagja, és jutott a vétójog birtokába, Nagy-Britanniát viszont hatalmas gyarmatbirodalma juttatta ebbe a szerepbe, amely még kétségtelenül fennállt, de már rogyadozott. Végeredményben a pillanatnyi politikai erőviszonyok, a győztes oldalon állók határozták meg a döntési fórum összetételét, ahová a nyugati szövetségesek Franciaországot politikai megfontolásokból mintegy becsempészték, s hasonlóképpen jártak el a német és az osztrák megszállási zónák elosztásakor. A nemzetközi erőviszonyok azonban azóta jelentősen megváltoztak, súlyponteltolódások mentek végbe, amelyek azt eredményezik, hogy a BT öt állandó tagja nem képviseli azt a súlyt, amely leképezné a valódi erőtényezőket. Az ENSZ egy másik működési zavara – a szerkezet bonyolultsága, az adminisztráció ebből is fakadó lassúsága – annyira ismert, hogy nem időzöm mellette.

A harmadik megoldásra váró probléma azzal az Európával állt kapcsolatban, amely miatt a világ 25 éven belül két ízben keveredett súlyos konfliktusba. Az amerikai szerzők egy része által szívesen európai polgárháborúnak nevezett két világháború eredményeként Európa valóságos demográfiai katasztrófát szenvedett el, amelynek a legnagyobb vesztesei a lengyelek, a Szovjetunió népei, Németország és Magyarország voltak. 1945-ben a kontinens nagy része a szó szoros értelmében romokból és hamuból állt. A győztes hatalmaknak azt a dilemmát kellett megoldaniuk, hogy miként lehet újjáteremteni a kontinens életerejét anélkül, hogy ismét megteremtődjenek egy további, egy harmadik katasztrófa alapjai. A feladvány két részből tevődött össze. Evidens módon fel kellett számolni azt a szerkezetet, amely Hitler háborúját és háborús bűntetteit szolgálta, beleértve ebbe a Németországgal szövetséges országok hasonló szervezeteit is. Másfelől viszont ki kellett volna alakítani az európai államok rekonstrukciójának kereteit, és meg kellett volna alapozni békés együttélésüket.

A szövetséges tábor nagyhatalmi képviselői azonban minden jel szerint egy ideje már jól tudták, hogy amennyiben magát a szövetséget nem akarják a háború végéig kockára tenni – márpedig nem akarták és nem is akarhatták –, úgy csak a feladvány első részét szabad vitatniuk. Abban ugyanis mindenki egyetértett, hogy a náci szerkezeteket szét kell verni, valamint abban is, hogy a háborús bűnökért büntetés jár – minden további probléma azonban már csak megoldhatatlan vitákra vezetett volna. Ez egyébként a nagy óvatosság ellenére a lengyelkérdésben azonnal be is következett. Az óvatosság mindenesetre uralta a háború alatt tartott csúcstalálkozókat. Az érdekeltek könnyen megegyeztek a németországi és ausztriai megszállási zónák felosztásában, de nyilvánvalóan csak azon az áron, hogy senki sem ejtett szót a megszállást követő helyzetről, és teljes csend övezte az amúgy logikusan felmerülő német békeszerződés kérdését. Ez azonban azt is jelentette, hogy az általános európai helyzetről sem lehetett szó, mert Németországot mégsem lehetett kiradírozni az európai térképről.

Európa általános rekonstrukciójáról és egyáltalán Európa jövendő helyéről a világban lényegében véve azért nem eshetett szó, mert még a potsdami konferencia idején sem volt világos, hogy mi történik majd a szovjet befolyási övezetben, még ha sejtések kétségtelenül voltak is efelől. Korábban pedig tetézte a bizonytalanságot, hogy még azt sem lehetett tudni, hol húzódnak majd a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió által dominált zónák határvonalai.

Ha innen vesszük szemügyre a háború 1944–1945-ös, utolsó fejezetét, úgy azt mondhatjuk, hogy a két szövetséges tábor manővereit egyszerre jellemezte a háború mielőbbi győztes lezárásának vágya közös erőfeszítéssel, valamint a sietség, a felgyorsítás annak érdekében, hogy a másik fél minél kisebb területre tehesse rá a kezét. De ez a törekvés állt számos politikai-diplomáciai lépés mögött is. Meghatározta például a nyugatiak részéről a de Gaulle-lal folytatott politikát, a Szovjetunió mellőzésével gyor-

san kialakított olasz fegyverszünetet, mindkét fél részéről a londoni, illetve a moszkvai lengyel emigrációval folytatott manővereket, a versenyfutást Tito megsegítésében, a Szovjetunió által egyedül meghatározott több fegyverszünetet (román, finn, bolgár, magyar), az amerikai–angol Kína-politikát, amihez Sztálin is asszisztált abban a reményben, hogy a kínai belső helyzet hamarosan megváltozik.

A két tábor háborús körülmények között elkezdett, egyelőre csendes, sőt leplezett versenyfutása megakadályozott minden értelmes beszédet arról a jövőről, amelynek 1944–1945-ben még a körvonalai is bizonytalanok voltak. Egyetlen kérdésben mutatkozott legalább látszólagos egyetértés: abban, hogy a győztes hatalmak Európában csakúgy, mint mindenütt a világban, a parlamentáris demokráciák létesítését szorgalmazzák. A tétel érvényességét és érvényesülését azonban azonnal kétségbe lehetett vonni, mivel Sztálinról nehéz volt még feltételezni is, hogy a kezébe került országokban olyan rendszerek működését segítené elő, amelyek szögesen szemben állnak nemcsak a Szovjetunióban fennálló rezsimmel, de az általa elfogadott és gyakorlatba átültetett egész elvrendszerrel is. Nagyon is elképzelhető, hogy maga Sztálin adott magának egy bizonyos játékteret, a további esetleges alkudozásokra számítva. Azt azonban biztosra lehetett venni, hogy a Szovjetunióba bekebelezett területeken (Baltikum, finn területek, Kelet-Poroszország, Lengyelország keleti része), valamint a vele közvetlenül szomszédos országokban azonnal, illetve nagyon gyorsan végrehajtja a szovjet biztonság szempontjából szerinte fontos belpolitikai átalakításokat. Meg is tette, miközben viszonylag lanyhábban, illetve lassabban lépett Csehszlovákia, Magyarország és Németország általa megszállt zónája ügyében.

A demokratikus alapelv elfogadása azonban nemcsak érvényét tekintve vont maga után kétségeket, de a nyugati vezető hatalom, az USA szempontjából problémákkal járt Nyugat-Európában is. Két fontos nyugati országban, Francia- és Olaszországban a háború alatt kialakult ellenállási koalíciókban a baloldal nagy szerephez jutott, és e szerepét a háború befejezése után logikus módon érvényesítette. A szocialista és a kommunista pártok részvétele miatt a politikai tábla balra dőlt, és vele együtt dőlt az értelmiség, a sajtó, a közélet. A demokrácia itt és átmenetileg néhány további országban szilárd alapokon nyugodott, de a németektől és kiszolgálóiktól való megszabadulás a felgyülemlett sérelmek miatt egyet jelentett a részben megalapozott, részben azonban minden jogi alapot nélkülöző megtorlással, a bosszúval – Franciaországban pedig még azzal a vággyal is, hogy a német potenciált egyszer s mindenkorra szétzúzzák, nehogy Franciaország harmadszor is a „porosz ragadozó" áldozatává váljon. E jelenségek nem sok jót ígértek egy leendő európai egységesülés szempontjából. Noha az Európai Egyesült Államok, vagy Pán-Európa eszméjét a szocialista-szociáldemokrata, valamint a liberális, demokratikus táborok annak idején felkarolták, illetve megfogalmazóik részben éppen az ő köreikből kerültek ki, a háború után ugyanezekben a körökben ennek nyomai sem mutatkoztak. Érzelmileg a dolog hátterében minden bizonnyal az állt, hogy a nemzetiszocialista megszállástól a legtöbbet a baloldal szenvedett, politikai logikája pedig a már említett németkérdésből eredeztethető. Így azután nem volt véletlen, hogy Európa talpraállítása érdekében az egységesülés gondolatával először konzervatív, illetve kereszténydemokrata körökhöz tartozó szereplők rukkoltak elő, hogy azután valamivel később a baloldal is felkarolja. Addig azonban, amíg e gondolat valóban elkezdett utat törni magának, sok víz lefolyt valamennyi folyón. Hozzáteendő azonban ehhez, hogy – akarva-akaratlan – a folyamatot az Egyesült Államok nagymértékben elősegítette már a Marshall-segély révén, amennyiben kvázi megteremtette a részesülő államok blokkját, majd különösen az Észak-Atlanti Szervezet talpraállításával, amely a nyugati államokat szoros kötelékkel fűzte részben egymáshoz, részben Észak-Amerikához.

Megérdemel még néhány szót a parlamentáris demokrácia nyugat-európai megerősödése és kiterjeszkedése az egész kontinensre. Az első világháborút követően Európa már végigélt egy demokratikus hullámot, ám a húszas években világossá vált, hogy egy új, gyökerekkel és hagyományokkal nem rendelkező politikai rendszer bevezetése nem olyan egyszerű, mint a vezetékek eljuttatása egy új házba. Az új demokráciákban halmozódtak a megoldatlan problémák, sőt nagyon súlyos nehézségek támadtak néhány olyan országban is, ahol a demokratikus játékszabályokat régebbről ismerték. Így azután a fennálló parlamentáris demokráciát nemcsak jobb- és szélsőjobboldalról bírálták, de ezt tette jó néhány demokrata és liberálisan gondolkodó közszereplő is, hogy a szocialistákról és szociáldemokratákról ne is beszéljünk. E bírálók között volt például a magyar származású Mannheim Károly és a Magyarországon működő Gratz Gusztáv. Voltaképpen minden jóhiszemű bíráló azzal elégedetlenkedett, hogy a képviselők mögött csoportok állnak, tehát nem a nemzetet, hanem csoportokat képviselnek, és ráadásul ezt oly módon teszik, hogy az elébük kerülő bonyolult kérdések java részét nem ismerik, és idejük sincs rá, hogy megismerkedjenek velük. Valamilyen módon mindenki a képviseleti rendszer kiterjesztését javasolta két irányban: egyrészt, hogy a nem reprezentált csoportok is szóhoz jussanak, másrészt, hogy a szakértelem helyet kapjon a rendszerben.

Nos, a bírálók a második világháború után elnémultak. Jobboldal, amely a maga szája íze szerint felvetette volna a kérdést, nem maradt, a baloldal pedig a nemzetiszocializmus példájából azt a tanulságot vonta le, hogy a parlamentáris demokráciának nincs alternatívája, és minden felvetés, amely annak meghaladására irányul, csak játék a tűzzel. Akár azt is mondhatnánk, hogy Hitler megóvta a demokráciákat a kísérletezéstől. A demokrácia féltő gondozását azután a nyugati társadalmak tekintélyes hányadában elősegítette a Szovjetuniótól való félelem is, amit azonban – mint tudjuk – jó ideig általános érvényűnek távolról sem lehetett tekinteni. Közismert, hogy a tőkés rendszert és a parlamenti demokráciát „meghaladó" formátumok közül a szovjet nemcsak fennmaradt, de széles körű érdeklődést és szimpátiát is kiváltott a nyugat-európai társadalmakban. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy 1945 egy visszademokratizáló, illetve demokratizálódó Európára nyitott ajtót, és azt, hogy e folyamat még napjainkban is tart.

1945 új fejezetet nyitott a világ működését befolyásoló hatalmi erőviszonyok szempontjából is. A szuperhatalmak kérdésére nincs sok értelme kitérni, de talán szót érdemel az a merőben új jelenség, hogy bármit is gondoltak az egyes nagyobbacska európai államok vezető politikusai, Európában – a Szovjetuniót leszámítva – nem maradt nagyhatalom. Mivel e mély változást a politikai osztályok csak nehezen és jó idő elteltével vették figyelembe, a szereptévesztésből olykor drámai helyzetek alakultak ki, mint például a szuezi válság idején 1956-ban. Európa csillagának elhalványodása viszont egyenesen vezetett oda, hogy a mentés lehetőségét mind többen az egyetértésben és az egységesülésben kezdték felfedezni. A Montánunió, azután az Európai Közösség felé vezető utat mindkét oldalán a félelem övezte: félelem a szovjet behatástól és félelem az amerikai kolosszustól. Az európai „nemzetállamok" a nemzetállamiság meghaladásában kezdték látni a nagyobb egység, Európa és benne saját maguk átmentésének eszközét a jövőbe.

1945, a háború vége ajtót nyitott tehát az európai egység felé is, ahhoz azonban, hogy ez a tendencia érvényesüljön is, Európának még jobban össze kellett szűkülnie. Amíg ugyanis a birodalmak – úgy-ahogy – fennálltak, több európai állam úgyszólván kilógott a kontinensből, és számíthatott arra, hogy gazdasági erejét, hatalmát a birodalom révén helyreállíthatja és megóvhatja. Közvetlenül a háborút követően alig akadt valaki, aki ne hitt volna a régi birodalmi keretek helyreállíthatóságában. Talán Churchill volt az első, aki tisztában volt a birodalom elvesztésének elkerülhetetlenségével, és éppen ezért lehetett az első, aki az európai egység mellett szót emelt. Bár Nagy-Britannia részvételéről nem szólt, nem tudni, hogy ezt szilárd meggyőződésből vagy csupán taktikai okokból tette. Mindenesetre a dekolonizálásról csak a Szovjetunióban és az USA-ban gondolkodtak közvetlenül a háború után, majd mindent meg is tettek azért, hogy a folyamat előrehaladjon, az ellenérdekeltek viszont éppen az ellenkező folyamatot próbálták elindítani. Mint tudjuk, ennek meglettek a következményei. A dekolonizálás néhány kivételt leszámítva kellő előkészítés nélkül, sőt olykor teljesen kaotikus körülmények között ment végbe, az elintézetlen problémák és sérelmek ezreit hagyva maga után. Ráadásul mit sem javított az Észak–Dél diszkrepancián. Alig valószínű, hogy a súlyos afrikai és ázsiai problémákkal szemben Európa eljátszhatná az előkelő megfigyelő szerepét, lévén, hogy gazdasága függ az onnan érkező nyersanyagoktól.

A gyarmatbirodalmak felbomlása azután egy olyan kiegészítő hatással is járt, amellyel végképp senki sem számolt, és amelyet úgy lehet a legrövidebben összefoglalni, hogy a korábban is vitatható nemzetállamiság, mint európai jellemző jegy, Nyugat-Európában egyszerűen megszűnt létezni. A helyzetet még különösebbé teszi, hogy a sok nemzetiségéről nevezetes Közép- és Kelet-Európában megszületett néhány kis állam, amely nemzeti szempontból egységes, vagy majdnem az; ezzel szemben Nyugat-Európában mind erőteljesebb a soknemzeti vonás. Valószínűsíthető, hogy az Európára irányuló emigráció azonban eléri a keleti részeket is, és ennek máris vannak előjelei. Mindez azt jelenti, hogy újra kell gondolni az államiság, az autonómiák, az egy államon belül élő nemzetek és nemzettöredékek jogállását, és ez újabb érv lesz a gazdaságot túlhaladó európai egység mellett.

A második világháború és a belőle levont tanulságok tehát gyökeres változásokat indikáltak, ám ezek némelyikét nem volt könnyű megfogalmazni sem, és még kevésbé átültetni az életbe. Mint általában, a legtöbb kérdésben ezúttal is a történések logikája ébresztette rá a szereplőket a teendőkre, bizonyos és egyébként nagyon fontos ügyekben jó időben, más esetekben késlekedve. Idejében olyan problémákra találták meg a választ, amelyeknek már volt jelentős szellemi múltja. A szereplők hoztak jó, utólag is védhető döntéseket, ámde nyitva hagytak problémákat, amelyek csak későn vagy egyáltalán nem nyertek megoldást. Az utóbbiak részben olyanok voltak, amelyekre nem is lehetett választ, vagy legalábbis jó választ találni, részben pedig merőben újak, amelyekre senki sem volt felkészülve. Ráadásul, mint mindig, menet közben újabb problémák keletkeztek, és napjainkban megint csak arról van szó, hogy az új helyzetben, új dilemmák közepette sikerül-e eljutni a helyes döntésekre.

VILÁGPOLITIKAI, NEMZETI STRATÉGIAVÁLTÁS

Krausz Tamás

SZTÁLIN ÉS A SZOVJET VEZETÉS PERSPEKTÍVAMEGHATÁROZÁSA 1945-BEN

ELŐZMÉNYEK

Történészekkel is gyakran előfordul, hogy valamely eseményt vagy folyamatot későbbi időszakok állapotainak visszavetítésével ragadnak meg az éppen aktuális *mainstream* gondolkodás „törvényeinek" megfelelően. Évtizedek óta így vagyunk – más események mellett – 1945-tel, a felszabadulás, a nácizmus nemzetközi legyőzésének tényével, illetve annak külpolitikai következményeivel. A történészek hosszú évtizedekig maguk is elkerülhetetlenül felvették a hidegháború logikáját, ami lényegében abban nyilvánult meg, hogy a „két blokk" álláspontjának igazolása jegyében írták tanulmányaikat, visszavetítve az 1947-es fordulatot 1945-re.[1]

Sztálin 1945-ös világlátását és politikai perspektívameghatározását ma is az 1930-as évek elejének (néha még korábbi időknek) vagy az 1947-es hidegháborús fordulat után kialakult időknek a nézőpontjából fogják föl.[2] Mintha Sztálin örökös ideológiai dogmák uralma alatt vezényelte volna le saját politikai pályáját és azzal együtt a Szovjetunióét.[3] A másik egyoldalúság az ún. strukturalista megközelítés egyoldalúságaiból fakad, amely a nagy történelmi folyamatok „törvényszerűségei", az események „logikája" mögött a történelmi személyiség szerepét a „törvények" puszta realizálásában látja.

[1] Az évforduló, amelynek alkalmából e tanulmány készült, jó alkalom arra, hogy segítse a régi reflexektől való megszabadulást, s egyúttal demonstrálja azt is, hogy nem könnyű ezektől megszabadulni egy elvileg új korszakban sem.

[2] Még a klasszikus Sztálin-életrajzok szerzői is, mint Isaac Deutscher vagy R. C. Tucker, szintén belerántódtak e historiográfiai vitákba, amennyiben polémiára kényszerültek a maguk idejében a *mainstream* hidegháborús irodalommal.

[3] Gyakran elutasítják még magát a történeti forrást is, csak hogy a meggyökeresedett közhelyeket ismételgetni lehessen: Sztálin minden megnyilatkozása csak „átverés", „becsapás" és manipuláció volt, még a titkos instrukciói is csupán a tárgyalópartner csőbe húzására irányultak stb. Fel sem merül a kérdés, hogy miképpen tudta partnereit rávenni arra, hogy az ő szándékainak megfelelően cselekedjenek, ha mindig becsapta őket abból a célból, hogy kártyáit ne tárja fel. Példának okáért ilyen Sztálin-életrajz, amelyben a források már szinte semmilyen szerepet nem játszanak: Martin AMIS: *Koba the Dread.* London, Jonathan Cape, 2002.

Tanulmányomban mindenekelőtt történetileg vizsgálom Sztálinnak mint „a győzelem kovácsának" pozícióját 1945-ben. Egyik végkövetkeztetésem az, hogy *Sztálint a háború alatt meginduló és az azt követő rendezés (1943–1946) során nem a társadalmi berendezkedés alapproblémái izgatták sem Kelet-Európában, sem az ázsiai térségben (sem a Közel-Keleten*[4]*), hanem mindenekelőtt a Szovjetunió nagyhatalmi érdekeinek érvényesítése,* amit ő egyébként azonosnak tekintett a szocializmus[5] egyetemes érdekeivel. Ebben az értelemben *Kelet-Európa „szovjetizálásának" konkrét felvetése és megvalósítása nem az 1945-ös, hanem az 1947-es „projekt" része és megnyilatkozása.* Sztálin és a szovjet vezetőség éppen az ország helyreállítása érdekében *a Nyugattal való gazdasági együttműködésben volt érdekelt.* A Szovjetunió akkoriban nem is dédelgethetett terjeszkedési és érdekszféra-törekvéseket, mivel a vele szomszédos országokon túl ennek szigorú határt szabott gazdasági és politikai potenciálja, amivel a szovjet vezetők nagyon is tisztában voltak. Mindennél többet mond az a közismert adat, hogy a Szovjetunió a honvédő háború idején elveszítette 27 millió állampolgárát és nemzeti vagyonának 40 százalékát. Sztálin nem a marxista–leninista ideológiai determinánsok jegyében cselekedett, hanem az adott pillanat exigenciáiból kiindulva a hagyományosnak tekinthető *izolációtól* kívánt megszabadulni. Igazi *reálpolitikusként az ideológiát a hatalmi szükségletek puszta elemeként forgatta,* úgy, ahogyan azt Lukács György annak idején klasszikus módon elemezte. Sztálin politikai gondolkodása, politikai nézetei gyakran változtak, olykor hónapokon belül is más elképzelésekkel állt elő. Nemritkán vett át egy-egy álláspontot partnereitől, hogy azután azt feladja, majd újra visszatérjen hozzá az erőviszonyok változásának vagy saját megváltozott érdekeinek a nyomása alatt. Így volt ez például Németország felosztását illetően, hogy a közkeletű példánál maradjunk.

Az új dokumentumok fényében egyre világosabb, hogy Sztálinnak és a szovjet vezetőknek nem egyszer s mindenkorra kialakult kész nézetei voltak Európa felosztására, Kelet-Európa és a világ sorsára vonatkozóan. Annak ellenére vagy éppen azért nem, mert Sztálin jól ismerte a háborúk és a háborút követő békerendezések, regionális és világméretű felosztások történetét, amelyekről tudta, hogy évtizedesen, sőt évszázadosan meggyökeresedett feltételek és tradíciók kifejeződései voltak; meg volt győződve ugyanakkor arról is, hogy a politikus a választási lehetőségek bonyolult hálójába kerül, és bizony nap mint nap rákényszerül olyan „választásokra", amelyek eredményei azután évtizedekre meghatározzák országa helyéthelyzetét a világrendszerben.

A valóságban 1945 gyökeres fordulatot hozott az emberiség történetében. Milliók hittek keleten és nyugaton egy jobb, békésebb világ eljövetelében. A Vörös Hadsereg győzelmei nyomán Franciaországban és Olaszországban hamarosan megháromszorozódott a kommunista pártok taglétszáma, s a Szovjetunió sikeres országnak tűnt fel a világ szemében. Kelet-Európában a régi rothadt rezsimek pusztulása, az uralkodó osztályok diszkreditálódása stb. következtében forradalmi változások lehetősége, illetve azok követelése volt napirenden. Az euforikus hangulat megragadta Amerikát is, és nemcsak a háborús gazdasági prosperitás okán. A náci népirtás szovjetunióbeli és általában kelet-európai tapasztalatai (ne feledjük, a nácik másfajta háborút folytattak nyugaton, mint keleten!), Japán Amerika-ellenes bűnei mind-mind az egyetemes, a modern polgári civilizáció összeomlását jelentették százmilliók szemében, amit egy hirtelen fordulattal a háború befejeződése egy hasonlón egyetemes, *univerzalista megváltás* hitével „cserélt fel". Sokan gondolták úgy Európában, hogy a „szovjet kommunizmus sikereit" le lehet másolni, szemükben a Szovjetunió nagyhatalmi törekvései és a felszabadítás tényei egybemosódtak, főleg a kommunisták látták a felszabadulás tényében a *szocializmus* inkarnációját. Mások, szintén sokan, az amerikai gazdasági expanzionizmus valóságos tényeit és mozgatórugóit egyfajta egyetemes civilizációs felszabadulás-ideológiával világították meg annak ellenére, hogy ez az expanzionizmus éppen az egyetemes megbékélés kibontakozását a konfrontáció irányába tolta el.[6]

Ám a hit a bipoláris világrend békés és demokratikus kialakításában – a „nagyok" egyfajta *világkormányzásával* – ma kétségtelenül naivnak látszik, hiszen mi már ismerjük a hidegháborús fordulat, a koreai háború, 1956, 1967–1968, a vietnami háború, Pinochet, Afganisztán, valamint a délszláv és az iraki háborúk újabb tapasztalatait. Ám akkor, 1945-ben, a „világégés" után – még ha sokan, köztük természetesen a szövetséges hatalmak vezetői, tisztában voltak is a nagyhatalmak közötti „kibékíthetetlen" ellentmondásokkal – szinte senki nem látta előre az 1947-es sorsdöntő és hirtelen szakadást, amely újabb fordulatot idézett elő az emberiség történetében. Míg a nácimentes Európa megvalósulását ez a fordulat nem vette vissza, az Európa egyesítéséről, az Európai Egyesült Államokról szövögetett – már az első világháború előtt felmerülő jobb- és baloldali – „álmok" jórészt szertefoszlottak.

[4] Lásd erről nemrég megjelent könyvem egyik fejezetét: *Antiszemitizmus – holokauszt – államszocializmus.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. 102–117.

[5] Sztálinnak a szocializmusra vonatkozó nézeteit egy külön tanulmányban rekonstruáltam: *A „sztálini szocializmus".* In: KRAUSZ Tamás: *Lenintől Putyinig.* La Ventana, Budapest, 2003. 87–106.

[6] Minderről érdekes gondolatokat improvizált Fehér Ferenc és Heller Ágnes gyakran idézett *Jalta után* című könyve (Kossuth Könyvkiadó, 1990.), jóllehet a műben kétségtelenül felbukkannak olyan ideológiai konstrukciók, amelyeket a szerzők sem forrásokkal, sem komolyan vehető tudományos feldolgozásokkal nem tudnak alátámasztani. A jaltai „rendszerről" írva így vélekednek: „A két – nem csupán különböző, hanem kifejezetten ellenséges – »univerzalista« törekvés és stratégia elve egymás ellen dolgozott az egész tervezetben (bár a kettő abszolút kibékíthetetlenségét csak a szovjetek látták előre, az amerikaiak nem)". (12.) Miért csak a szovjetek, ez rejtély maradt. Az, hogy a szerzők más összefüggésben hangoztatott tézisei milyen mértékben mondanak ellent eme állításuknak, az most mindegy, mert önmagában az állítás bizonyítatlan, s e mítosz azóta is eleven. Hellerék harca a mítoszok ellen ebben az értelemben tehát nem igazán hatékony. Jalta az új globális bipoláris világrend szervezeti előzményének bizonyult, eredményeinek tartósságát bizonyítja, hogy egyes elemei túlélték magának a bipoláris világrendnek az összeomlását is.

Tudjuk, az objektív és szubjektív feltételek nem egyidejűleg „érnek meg" a történelemben. Sőt, az újabban hozzáférhető levéltári dokumentumok alapot adnak arra a végkövetkeztetésre, hogy a „három nagy" a teheráni és a jaltai személyes találkozások során, ha nem is formalizált, de „lazán" megformált egyezségeket kötött az együttműködés konkrétabb formáiról. Ilyen szóbeli megállapodásokra épülő vagy feljegyzések lapjain szereplő egyezségek a Szovjetunió biztonságos tengeri határai és nagyhatalmi pozíciói elismerése mellett előirányozták a Szovjetuniónak nyújtandó amerikai hosszú lejáratú és tisztes kölcsönök folyósítását a háborút követő periódusban is.[7] Ez Sztálin és a szovjet vezetőség számára rendkívül fontos volt, azt is mondhatnánk, a nácizmus szétzúzása után a második legfontosabb törekvésnek ez számított. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a nagyhatalmak közötti ellentétek a harci együttműködés ellenére ne nyilvánultak volna meg már a háború periódusában, de ezek mélysége és intenzitása 1945-ben még nem volt látható, nem volt egyértelmű.

*

A látszat szerint 1945 májusában, kis túlzással, Sztálin lábai előtt hevert Európa, sőt, bizonyos értelemben a világ. A Szovjetunió, a nácizmus legyőzőjeként, a Vörös Hadsereg katonáinak millióival Budapest, Bécs, Prága, Berlin utcáin új korszak megtestesítőjeként volt jelen, bárhogyan ítéljük is meg e jelenlét politikai és világtörténelmi tartalmát. A hihetetlen méretű szovjet emberáldozat (amelyből Sztálin kezdetben csak hétmilliót vallott be) és a példátlan gazdasági pusztulás erkölcsileg megemelte a Szovjetunió nemzetközi presztízsét és Sztálin személyes tekintélyét.[8] Már Jaltában és később is minden tárgyalás alapja az volt, hogy „ki szabadította fel" a szóban forgó térséget vagy országot, ki milyen mértékben járult hozzá a felszabadításhoz. Szimbolikusan szólva, a győzelem napján minden fontos politikai tényező megértette: új világhatalom született, a Szovjetunió. Nagy kérdés volt azonban, hogy milyen világhatalomról is van szó. Maga Sztálin sem tudhatta pontosan saját, kétségkívül megnövekedett befolyásának pontos határait és az abból fakadó új lehetőségeket.

Azt már a Kommunista Internacionálé 1943-as feloszlatása megmutatta: Sztálin számára fontos volt, hogy *a Szovjetunió végre elfoglalja az őt megillető helyet a nagyhatalmak között.* A világforradalmár-imázzsal 1945-ben nem lehetett „visszatérni" a világbékét hirdető nagyhatalmi politizálás, az új világrend keretei közé. *A szovjet vezető már 1935 óta látványosan igyekezett megszabadulni a világforradalom és általában a kommunista forradalom exportőrének imázsától* – de ha pragmatikus érdekei

[7] A. A. Danyilov–A. V. Püzsikov: *Rozsgyenyije szupergyerzsavi. SZSZSZR v pervije poszlevojennie godi.* Moszkva, ROSZPEN, 2001. 18–21. A szerzők Sztálin személyes archívumának anyagait számba véve jutottak erre a következtetésre.

[8] Churchill és Roosevelt elismerő nyilatkozatai mellett jellemző, hogy a világnak szinte nem volt olyan vezetője, aki Sztálint ne ünneplő hangú táviratban üdvözölte volna; Dálnoki Miklós Bélától a zsidó világkongresszus vezetőiig sorolhatnánk az államférfiak neveit.

úgy kívánták, később még kokettált vele. *1945-ben* a vezér *„a népek, gyarmatok felszabadítójaként"* állt az emberiség előtt.

Sztálin még 1939 szeptemberében, a náci Németországgal megkötött paktum nyomán felülvizsgálta a Komintern antifasiszta népfrontpolitikáját, és azt a paktum érdekeinek rendelte alá. A világpárt dokumentumai szóltak arról, hogy az agressziónak nem a fasizmus a fő forrása. A népfront jelszavát felváltotta a „Le az imperializmussal!" és az „Űzzétek el a háborús kormányokat!" jelszó, ami mögött „kominternista elemzés" állt: amennyiben a háború a világ fölötti uralomért folyik, elveszítette jelentőségét a korábbi értelmezés, amely fasiszta és demokratikus államokra osztotta az országok kormányait.[9] A Szovjetunió megtámadása térítette észre Sztálint e vonatkozásban, ekkor viszont hovatovább a ló túlsó oldalára esett: a forradalmi jelszavak teljes elutasítását nemzeti jelszavakkal helyettesítette, a háború jellegéről megfogalmazott nézetei ellenkező leegyszerűsítéseket tartalmaztak. 1943-ban – másképpen, mint 1935-ben – a konkrét, a háborús feltételekből adódó okok játszottak közre abban, hogy, mint említettem, Sztálin a „világforradalmár" helyett *a népek felszabadítója* szerepében jelenhetett meg. Vagyis az „osztálypolitika" helyett a „nemzeti egység politikáját" ajánlotta. Így érvelt a Komintern feloszlatásának másnapján, 1943. május 28-án a Reuter angol távirati iroda tudósítójának kérdéseire válaszolva:

„A Kommunista Internacionálé feloszlása helyes és időszerű, mert megkönnyíti a szabadságszerető nemzetek általános támadásának megszervezését a közös ellenség, a hitlerizmus ellen. Leleplezi a hitleristáknak azt a hazugságát, mintha Moszkvának az lenne a szándéka, hogy más államok életébe beavatkozzék, és azokat „bolsevizálja". Ennek a hazugságnak mostantól kezdve vége. Megkönnyíti a szabadságszerető országok hazafiainak arra irányuló munkáját, hogy országuk haladó erőit a fasizmus elleni harc kibontakoztatása céljából, pártállásra és vallási meggyőződésre való tekintet nélkül egységes nemzeti felszabadító táborba egyesítsék."[10]

Sztálin írásai, beszédei a honvédő háború kezdeti szakaszától a nemzeti függetlenség és az európai, sőt világméretű antifasiszta felszabadító háború perspektívájában fogalmazódtak meg: politikailag „a nemzeti függetlenség" és „a demokratikus szabadságjogok" álltak az előtérben. Már a háború kezdetét követő híres, 1941. július 3-i rádióbeszédében ezt a vonulatot jelezte, egyúttal az egész nyugati civilizáció megmentését is a Szovjetunió megmentésével kapcsolta egybe: „A fasiszta elnyomók elleni, az egész népet felölelő honvédő háborúnak nemcsak az a célja, hogy az országunk fölött tornyosuló veszélyt megszüntesse, hanem az is, hogy segítsük Európa összes népét, melyek a német fasizmus igája alatt nyögnek. E fölszabadító háborúban nem leszünk egyedül. E nagy háborúban hű szövet-

[9] *Komintern i igyeja mirovoj revoljucii. Dokumenti.* Moszkva, Nauka, 1998. (Szerk.: J. Sz. Drabkin.) 28–29.

[10] *Sztálin a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról.* Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1946. (IV. kiadás, oroszul) 103–104. Internetes hozzáférés: http://www.bibl.uszeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/sttalin/sztalin1.html

ségeseink lesznek Európa és Amerika népei, köztük a német nép is, melyet a Hitler főkolomposok rabigába döntöttek. A hazánk szabadságáért folyó háború egybe fog olvadni Európa és Amerika népeinek harcával saját függetlenségükért, demokratikus szabadságjogaikért. Ez azon népek egységfrontja lesz, melyek harcolnak a szabadságért és az ellen, hogy Hitler fasiszta hadserege leigázza és leigázással fenyegesse őket. Ezzel kapcsolatban teljesen érthető és jellemző Churchillnek, Nagy-Britannia miniszterelnökének történelmi jelentőségű beszéde a Szovjetuniónak nyújtandó támogatásról és az Amerikai Egyesült Államok kormányának ama nyilatkozata, hogy kész segítséget nyújtani országunknak – ami a Szovjetunió népeinek szívében csak háláérzetet kelthet."[11]

EGYÜTTMŰKÖDÉSI TÖREKVÉS

Sztálin a nemzetközi antifasiszta együttműködés oltárán nemcsak a Kominternt „áldozta fel", hanem feladta a forradalmi export gyakorlatát és gondolatát – legalábbis 1947 nyaráig;[12] *a hidegháború elszabadulásáig határozottan a Nyugattal való együttműködés, egy békés és prosperáló Európa szószólója volt.* Ez az ő számára és a szovjet vezetőség számára általában három dolgot jelentett: 1. *Gazdasági együttműködés a Nyugattal;* 2. *„Német-Európa" pacifikálása és a Szovjetunió határainak, illetve érdekszférájának pontos meghatározása, a nemzetközi biztonság;* 3. *mindez alárendelve a Szovjetunió újjáépítésének* (és Sztálin személyi hatalma megszilárdításának). Az, hogy a Szovjetunió az új, későbbi terminussal élve a bipoláris világrend tartóoszlopa, ekkor, 1945-ben, még nemigen tudatosodott sem a szovjet vezetőkben, sem Sztálinban. Noha tudatában voltak annak, hogy a Szovjetunió nemzetközi szerepe megnövekszik, ugyanakkor tisztában voltak azzal is, hogy a Szovjetunió gazdasági és emberveszteségе a gyors helyreállítást nem teszi lehetővé.

Még I. M. Majszkij, a Szovjetunió londoni követe készített 1944. január 11-i keltezéssel egy „szigorúan titkos" jelzetű dokumentumot *A jövendő világ kívánatos alapelveiről* címmel, amelyet V. M. Molotov külügyi népbiztosnak küldött.[13] Ebben Majszkij összegezte a tartós békeállapot létrehozásának szovjet szempontrendszerét gyakorlati javaslatokkal együtt, s tulajdonképpen két törekvést foglalt magában. Egyrészt megőrizni az együttműködést a nyugati szövetséges hatalmakkal a világháború befejezése után is, oly módon, hogy a Szovjetunió saját integritásának és területi

[11] *Sztálin a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról.* I. m. 11–12.

[12] Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a Szovjetunió – a szövetséges hatalmak tudtával és részben jóváhagyásával – saját hatalmi pozícióinak kiépítéséhez ne látott volna hozzá a felszabadított, illetve megszállt országokban. (Orosz és magyar történészek egész sor munkája jelzi a növekvő érdeklődést a háborút követő kelet-európai átalakulások története iránt.)

[13] 1942 januárjában egy PB-határozat eredményeként jött létre V. M. Molotov vezetésével az a bizottság, amely „Európa országai állami felépítésének háború utáni terveivel" foglalkozott. Vö.: A. A. Danyilov–A. V. Püzsikov: Rozsgyenyije szupergyerzsavi. I. m. 15–16.

igényeinek, érdekszféráinak kiküzdését konszenzusos alapon érje el, vagyis hogy vele szemben „egészségügyi zónák ne jöjjenek létre".[14] Nem véletlen, hogy Majszkij fel sem vetette egy szocialista átrendezés gyakorlati-politikai lehetőségét, aktualitását a háború után; véleménye szerint Európa szocialistává válása minimum 30–50 éves perspektívában képzelhető el, mint az európai béke *végső* garanciája.[15] Az *Eszmélet* című folyóirat nem régen közölte magyarul az 1944. október 10-i Eden–Molotov-megbeszélésről készült feljegyzést.[16] Erre egy nappal Churchill–Sztálin ún. százalékmegállapodása után került sor Moszkvában, ami egyértelműen mutatja már, hogy a britek is hajlandók elfogadni a kelet-európai régió szovjet ellenőrzésének közeli perspektíváját: azokban a napokban a Vörös Hadsereg felszabadító egységei már Magyarországon harcoltak, s Görögország brit ellenőrzését a szovjet vezetőség nem opponálta többé. A vita tulajdonképpen a győztesek oldalán álló Lengyelországgal kapcsolatban mélyült el, ahol a honi kormány összetétele a londoni emigráns kormány létezése óta mindig is összekapcsolódott a befolyási övezetek meghatározásának kérdésével.

AZ „OSZTOZKODÁS" – LENGYELORSZÁG ESETE

A *lengyelországi* rendezési elképzelések sok mindent megmutatnak a nagyhatalmi „osztozkodásból", amibe a kisállamoknak gyakorlatilag semmiféle beleszólása nem lehetett. A Szovjetunió – lényegében a *Curzon-vonal* keretei között – már 1943-tól kész volt elismerni „egy erős és független lengyel államot",[17] amelyben persze feltételezte saját kiterjedt befolyását.[18] A független lengyel állam (valójában „nem túl erős és nem túl-

[14] *I. Majszkij a szovjet külpolitika perspektíváiról.* In: *A sztálinizmus hétköznapjai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből.* (Szerk.: Krausz Tamás.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 505–533.

[15] Uo. 509.

[16] Feljegyzés V. M. Molotov és A. Eden 1944. október 10-i megbeszéléséről. *Eszmélet,* 65. sz. (2005. tavasz) 75–80.

[17] Az amerikai *The New York Times* és az angol *The Times* tudósítójának kérdéseire válaszolva hangsúlyozta Sztálin 1943. május 3-án adott interjújában:

„1. K é r d é s: *Óhajt-e a Szovjetunió kormánya egy erős és független Lengyelországot a hitleri Németország veresége után?*

F e l e l e t: Feltétlenül óhajt.

2. K é r d é s: *Milyen alapokon kell majd nyugodnia az Ön véleménye szerint a Lengyelország és a Szovjetunió közötti viszonynak a háború után?*

F e l e l e t: Tartós, jószomszédi viszony és kölcsönös megbecsülés alapján, vagy pedig – ha a lengyel nép úgy kívánja – a németek, mint a Szovjetunió és Lengyelország fő ellensége ellen irányuló kölcsönös segélynyújtási szövetség alapján. *(Sztálin a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról.* I. m. 101.)

[18] Kompetens szerzők már az 1940 tavaszán végrehajtott katyni vérengzést, a több ezer lengyel hadifogoly katonatiszt kivégzését is ebbe az összefüggésbe ágyazzák, vagyis a szovjetek potenciálisan „szovjetellenes lengyel katonai elemektől" kívántak megszabadulni a felosztott Lengyelország szovjetizálása érdekében. (I. Sz. Jazsborovszkaja–A. J. Jablokov–V. Sz. Parszadanova: *Katinszkij szindrom v szovjetszko-polszkih i rosszijszko-polszkih otnosenyiah.* ROSZPEN, Moszkva, 2001. 87–150.) A valóságban azonban csupán a rigai békeszerződésben elcsatolt nyu-

ságosan nagy" – mint Majszkij írta) elismerése is része volt az európai egységes szemléletnek, amelyet a „három nagy" az antifasiszta koalíció kiindulópontjának tekintett, hiszen a teheráni konferencián Churchill is és Roosevelt is a Curzon-vonalat fogadta el tárgyalási alapnak.[19] Így lépett fel Sztálin akkor is, amikor méltatta és üdvözölte 1945 áprilisában – tehát még a háború befejezése előtt – a független lengyel állam létrehozását és a lengyel–szovjet barátsági szerződést, amely szakítás volt a Ribbentropp–Molotov-paktum lengyelellenes szellemével. Érdemes teljes terjedelmében idézni, hogy nyilatkozott Sztálin a szovjet–lengyel szerződésről, mert ábrázolása pontos tükre annak, amit a hagyományos szovjet álláspontnak szokás tekinteni a lengyel kérdésben. Sztálinnak nem állt érdekében itt saját valódi álláspontját elkonspirálni.

„Azt hiszem – mondta Sztálin –, hogy a Szovjetunió és Lengyelország közötti barátsági, kölcsönös segélynyújtási és háború utáni együttműködési szerződésnek, amelyet az imént aláírtunk, nagy történelmi jelentősége van. Ennek a szerződésnek jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy gyökeres fordulatot jelent a Szovjetunió és Lengyelország viszonyában a szövetség és barátság felé, amely a Németország elleni mostani felszabadító háború folyamán jött létre, s amely most ebben a szerződésben nyert formális megerősítést. Az elmúlt öt évszázad alatt az országaink között fennálló viszony, mint ismeretes, bővelkedett a kölcsönös elidegenedés, barátságtalan magatartás, és nem ritkán a nyílt katonai összeütközés elemeiben. Az ilyen viszony gyengítette országainkat és erősítette a német imperializmust.

A mostani szerződés jelentősége abban áll, hogy véget vet ennek az országaink között fennálló régi viszonynak, eltemeti ezt a viszonyt és reális alapot teremt arra, hogy a régi barátságtalan kapcsolatot, a Szovjetunió és Lengyelország közötti szövetséges és baráti viszony váltsa fel. Az elmúlt 25–30 év, vagyis az első és a második világháború folyamán a németeknek sikerült Lengyelország területét keleti hadjárataikhoz folyosóként, a Szovjetunió megtámadásához pedig ugródeszkaként felhasználni. Ez azért történhetett meg, mert akkor országaink között nem volt baráti, szövetséges viszony. Lengyelország régi kormányzó körei nem akartak szövetséges viszonyt a Szovjetunióval. Inkább a Németország és a Szovjetunió közötti hintapolitika játszmáját folytatták. És természetesen elvesztették a játszmát... Lengyelország megszállás alá került, függetlenségét megsemmisítették, és ennek az egész káros politikának eredményeképpen a német haderőknek lehetőségük nyílott arra, hogy Moszkva kapujáig hatoljanak."[20]

A szomszédos országokat illetően ekkor, 1945-ben, egyetlen politikai cél létezett: a Szovjetunió biztonságát az garantálja, ha – különösen Lengyelországban és Csehszlovákiában – a Szovjetunióval szemben barátságos kormányok jönnek létre.[21] Természetesen a tartós katonai dominancia a történelem elemi tanúságai szerint előbb-utóbb átnő politikai dominanciává és társadalmi rendszert befolyásoló specifikus meghatározottsággá, de 1945-ben a hangsúly még egyáltalán nem ezen van. Mindezt éppen azért is fontos hangsúlyozni, hogy jól lássuk a történelemben a gyors, hirtelen változások okait és jelentőségét.[22]

Roosevelt amerikai elnök Sztálinnak küldött 1944. december (16-i) 20-i üzenetében, Churchill álláspontjára reflektálva, óvta Sztálint attól, hogy a Lublini Bizottságot ismerje el Lengyelország Ideiglenes Kormányának,[23] noha maga az elnök nem vonta kétségbe a Szovjetunió Lengyelországgal kialakított 1941-es határait – ellentétben Churchill-lel. De e tekintetben Sztálint elbizonytalanították a fejlemények, amint az a Rooseveltnek írt üzenetből világosan kiderül: „A Szovjet Kormány abból indul ki, hogy a krími értekezlet határozatainak értelmében olyan lengyel politikusokat kell meghívni tanácskozásra, akik először, elismerik a krími értekezlet határozatait, a Curzon-vonallal kapcsolatos határozatot is beleértve, és másodszor, ténylegesen törekszenek arra, hogy baráti kapcsolatokat létesítsenek Lengyelország és a Szovjetunió között. A Szovjet Kormány ragaszkodik ehhez, mert a szovjet csapatoknak Lengyelország felszabadításáért bőségesen kiontott vére és az a tény, hogy a legutóbbi 30 év folyamán az ellenség kétszer felhasználta Lengyelország területét az Oroszországba való betörésre – mindez kötelezi a Szovjet Kormányt annak elérésére, hogy a Szovjetunió és Lengyelország között baráti viszony álljon fenn. Az Egyesült Államok és Anglia moszkvai nagykövetei viszont ezt nem veszik fi-

---

gat-ukrajnai és nyugat-belorussziai területek visszaintegrálásának elképzeléséről lehetett szó, noha persze meghúzódhatott mögötte az az „elvárás" is, hogy a háború utáni rendezés szempontjából a régi „nemesi Lengyelországot" meggyengítsék egy, a Szovjetunió számára elfogadható kormány felállítása érdekében.

[19] A lengyel kérdésben Churchill számos levelet írt Sztálinnak, amelyekben – minden vitapont ellenére – végeredményben ő is a Curzon-vonal hagyományát tartotta szem előtt, amikor a lengyel–szovjet viszony rendezéséről volt szó, noha az 1941-es szovjet–lengyel határokat *expressis verbis* csak a Vörös Hadsereg 1945-ös nagy kelet-európai győzelmeinek hatására ismerte el a jaltai konferencián. (*Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–1945.* I. k. Kossuth Könyvkiadó, 1958. 319–332., 334–335., 403–416. Vö.: W. S. CHURCHILL: *A második világháború.* II. k. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. 341–353.)

[20] Sztálin beszéde 1945. április 21-én a Szovjetunió és Lengyelország közötti barátsági, kölcsönös segélynyújtási és a háború utáni együttműködésről szóló szerződés aláírása alkalmából. Sztálin a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. I. m. 176–177.

[21] Példának okáért Sztálin még 1944. április 28-án S. Orlemanskival (az USA-ból hazatért pap) folytatott tárgyalásain, Lengyelország berendezkedését érintve, annak szociális, vallási és politikai összefüggéseit lengyel belügynek tekintette. „Mi csak azt szeretnénk – mondta Sztálin –, hogy Lengyelországban olyan kormány legyen, amely értené és értékelné a jó viszonyokat keleti szomszédjával." Vö. *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953.* 1. k. 1944–1948. Insztyitut Szlavjanovegyenyije RAN, Moszkva–Novoszibirszk, 1997. 37–38. E témakör egyik újabb feldolgozása: *Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polivine XX veka.* I. k. Nauka, Moszkva, 2000. 26–43.

[22] Ezzel kapcsolatban utalnék arra, hogy a szovjethatalom például Afganisztánnal való jószomszédi kapcsolatait fenntartotta „rendszerváltás" nélkül is (kérdéses, hogy az 1979-es fordulat, a katonai megszállás értelmes cselekedet volt-e).

[23] Roosevelt és Sztálin „személyes és bizalmas" üzenetváltásait a lengyel kérdésről lásd *Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–1945.* Második kötet. Az F. Roosevelttel és H. Trumannel folytatott üzenetváltás. Kossuth Könyvkiadó, 1958. 193–247. „Lengyelország kérdése a Szovjetunió biztonsága szempontjából ugyanaz, mint Nagy-Britannia biztonsága szempontjából Belgium vagy Görögország kérdése." (1945. április 24.) 246.

gyelembe, s arra törekednek, hogy lengyel politikusokat a krími értekezlet határozataival és a Szovjetunióval kapcsolatban elfoglalt álláspontjukra való tekintet nélkül hívjanak meg tanácskozásra."[24]

Sztálin azonban üzeneteiben minden konfliktus és vita ellenére is általában visszatért a közös, antifasiszta elkötelezettség és együttműködés tapasztalataira, és jelezte annak pozitív perspektíváit. Gyakran hangoztatta 1944–1945-ben nyilvánosan és a tárgyalóasztalnál, hogy milyen egységes az antifasiszta koalíció és mennyire komolyan veszik és betartják az egyezményeket. Mindezt hangsúlyozta az 1944. november 6-i szokásos ünnepségen mondott beszédében is, amelyet a Honvédelmi Bizottság elnökeként tartott meg a Moszkvai Szovjet és a városi pártbizottság, illetve a szakszervezeti aktivisták ülésén. A beszéd talán legfontosabb mozzanata – minden diplomáciai és taktikai megfontolás ellenére – az volt, hogy milyen óriási jelentőséget tulajdonított Sztálin az együttműködésnek. Mintha már akkor féltette volna a pozitívan kirajzolódó perspektívákat, vagyis félt volna attól, hogy visszaállhatnak a hagyományos *izoláció* struktúrái és keretei, amelyek oly sok éven át meghatározták a Szovjetunió külpolitikai lépéseit.

„Ez az év – mondta Sztálin – a három vezető nagyhatalom közötti egység és a hitleri Németország elleni összeegyeztetett tevékenységük megszilárdulásának esztendeje volt. ... Kétségtelen, hogy a három nagyhatalom nézeteinek azonossága és tevékenységének összeegyeztetettsége nélkül a teheráni határozat nem valósulhatott volna meg oly teljesen és pontosan. Másrészt az is kétségtelen, hogy a teheráni határozat sikeres megvalósításának elő kellett mozdítania a szövetséges nemzetek frontjának megszilárdulását."[25] Ünnepi hangnemben szólt az új nemzetközi biztonsági rendszer kialakulásáról, amelytől a Szovjetunió természetesen mindenekelőtt saját biztonságának megerősödését várta. Nem szabad elfelejteni ugyanis azt a korábban más összefüggésben már említett tényt, hogy Sztálin tisztában volt vele, mennyire gyenge a Szovjetunió gazdasági helyzete az Egyesült Államokéhoz képest, s ennek katonai és életszínvonalbeli összefüggései sem maradtak titokban előtte. Az itt említett beszédében a felmerülő nézeteltéréseket egyenesen bagatellizálta: „Épp ilyen szemléltetően bizonyítják az egyesült nemzetek frontjának megszilárdulását a háború utáni biztonság megszervezésének ügyében összehívott Dumbarton Oaks-i konferencia határozatai is. A három nagyhatalom között a biztonság kérdésében felmerült nézeteltérésekről beszélnek. Nézeteltérések természetesen vannak és lesznek még egész sor más kérdésben is. Nézeteltérések még ugyanazon párthoz tartozó emberek között is fel szoktak merülni. Annál inkább előfordulnak különböző államok és különböző pártok képviselői között. Nem azon kell csodálkozni, hogy nézeteltérések merülnek fel, hanem azon, hogy oly kevés a nézeteltérés, és hogy ezeket a nézeteltéréseket csaknem mindig a három nagyhatalom egységének és összeegyeztetett tevékenységének szellemében hidalják át. Nem az a lényeges, hogy nézeteltérések forognak fenn, hanem az, hogy ezek a nézeteltérések nem terjednek túl azokon a kereteken, amelyeket a három nagyhatalom egységének érdekei megengednek és végeredményben az egység érdekeinek vonalán oldódnak meg."[26]

[24] Uo. 238.

[25] *Sztálin a Szovjetunió Nagy Honvédő háborújáról.* I. m. 158.

Churchill nem kevésbé volt mámoros hangulatban, Sztálin iránti érzelmei túlmentek a szokásos diplomáciai kereteken.[27] De ez a mámor a győzelmek sorozatos tényéből fakadt, amelyről május 9-én így áradozott Sztálinnak írt üzenetében, mely *A brit nemzet üzenete a Vörös Hadseregnek és az orosz népnek* címet viselte: „Szívélyes üdvözletemet küldöm ama ragyogó győzelmük alkalmából, melyet a területrablók országukból való kiűzésével és a náci zsarnokság szétzúzásával arattak. Erősen hiszem, hogy a brit és az orosz nép barátságától és kölcsönös megértésétől függ az emberiség jövője. Itt, a mi szigethazánkban ma nagyon sokat gondolunk Önökre, és szívünk mélyéből kívánunk Önöknek boldogságot és jólétet. Azt akarjuk, hogy annak a siralomvölgynek, amelyet együtt végigjártunk, minden áldozata és szenvedése után most – az igaz barátság és a kölcsönös rokonszenv szálaival egybefűzve – a győzelmes béke ragyogó napja alatt továbbra is együtt haladhassunk."[28] Ebből a perspektívából még nem látszott 1946 tavasza, a fultoni beszéd ideje; nem egyszerűen azért, mert nem volt *aktuális*, hanem főként azért, mert Churchill még nem érezte az amerikai támogatást maga mögött.

A BIZTONSÁG ÉS BÉKE – A VILÁGPOLITIKAI HORIZONT

A perspektívákat érintő másik nagy kérdéskört egy új háború kizárásának lehetősége, egy új békekorszak beköszönte képezte. Idézett 1944. november 6-i beszédében nem is az az érdekes, hogy Sztálin is az új háború kirobbanásának potenciális tűzfészkét Németországban látja, amely romokban hever, hiszen még véget sem ért a Berlinért folyó küzdelem. Ez a felvetése arról szólt, hogy miképpen osszák fel a háború után Németországot. Az adott összefüggésben azonban még csak nem is ez az igazán érdekes probléma, hanem az, milyen kockázatát látta Sztálin a *hagyományos békepolitikának*, s hogyan kívánt „ideológiát" szolgáltatni egy új békepolitikához. Úgy vélte, hogy a békére készülő nemzetek mindig hátrányban vannak „az agresszor nemzetekkel szemben", hiszen katonai tekintetben mindig gyengébbek ezeknél. Mintha saját 1941-es téves pozíciójának igazolásáról is szó lenne; valójában azonban inkább a nemzetközi összefogást sürgette minden háborús törekvéssel szemben: „Milyen eszközök állnak rendelkezésünkre ahhoz, hogy elhárítsunk Németország részéről egy új

[26] Uo.

[27] Még lányaik is megajándékozták egymást: „Sarah lányom el lesz ragadtatva Miss Sztálin pompás ajándékától, s legkedvesebb és legbecsesebb emléktárgyai közt fogja azt őrizni" – írta Churchill október 17-i levelében. *Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel.* Második kötet. I. m. 315. Később ez a hangvétel már elképzelhetetlen lesz.

[28] Uo. 420.

támadást, és amennyiben mégis háború törne ki, csírájában fojtsuk azt el, s ne engedjük, hogy nagy háborúvá fejlődjék? Ez a kérdés annál helyénvalóbb, mivel mint a történelem mutatja, az agresszív nemzetek, mint támadó nemzetek, rendszerint jobban fel vannak készülve egy új háborúra, mint a békeszerető nemzetek, amelyek, minthogy nem érdekük az új háború, rendszerint elkésnek az arra való felkészüléssel. Tény, hogy ami a jelen háborút illeti, az agresszív nemzetek már a háború megkezdése előtt *benyomulásra kész hadsereggel* rendelkeztek, míg a békeszerető nemzeteknek még a mozgósítást *fedező hadseregük* sem volt teljesen kielégítő. Nem lehet véletlennek tekinteni az olyan kellemetlen tényeket, mint a Pearl Harbor-i »incidens«, a Fülöp-szigetek és más csendes-óceáni szigetek elvesztése, Hong-Kong és Szingapur elvesztése, amikor Japán, mint agresszív nemzet, a háborúra felkészültebbnek bizonyult, mint Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok, amelyek békeszerető politikát folytattak. Nem lehet véletlennek tekinteni az olyan kellemetlen tényt sem, mint Ukrajnának, Belorussziának, a Baltikumnak már a háború első esztendejében történt elvesztése, amikor Németország, mint agresszív nemzet, a háborúra felkészültebbnek bizonyult, mint a békeszerető Szovjetunió. Naivitás volna ezeket a tényeket a japánok és a németek egyéni tulajdonságaival, az angolokkal, amerikaiakkal, oroszokkal szembeni fölényükkel, előrelátásukkal és egyebekkel magyarázni. Itt nem egyéni tulajdonságokról van szó, hanem arról, hogy az agresszív nemzetek, amelyeknek érdeke az új háború – mint olyan nemzetek, amelyek hosszú időn át készülnek a háborúra és e célból összegyűjtik erőiket –, rendszerint felkészültebbek, és szükségképp felkészültebbek a háborúra, mint a békeszerető nemzetek ..."[29]

Sztálinnak ez a tézise, „a békeszerető és agresszív nemzetekre" való felosztás, amely még ama korszak marxizmusának is súlyosan leegyszerűsített alkalmazása volt, teljességgel a sztálini *békestratégia* jegyében fogant. S ez akkoriban nemcsak erkölcsileg volt elfogadható a világ sok országában, hanem *a Szovjetunió újjáépítésének is ez a politikai perspektíva felelt meg*, nem pedig az atomkapacitások kiépítése, amely hamarosan napirendre került. Szokásához híven Sztálin minden elméleti és politikai elemzést alárendelt a pillanatnyi hatalmi érdekeknek. E felfogás tükrében inkább az a meglepő, hogy később, 1945 augusztusában, milyen visszafogottan reagált a Japán elleni atomcsapásra, amelynek Szovjetunió elleni üzenetét nem volt nehéz dekódolni. Ám Sztálin ekkor sem fogalmazott meg nyilvánosan olyan kritikai álláspontot, amely az USA-val való együttműködést akár csak egy picit is megnyengíthette volna. (Voltak olyan politikusok és történészek, akik e „hallgatás" miatt feltételezték, hogy Sztálin nem értette az atombomba jelentőségét.) A manicheisztikus gondolkodásmód, a világ megkettőzése „jókra" és „rosszakra", persze magában rejtette a hirtelen politikai változtatások ideológiai „racionalizálását" is. Jó példa erre, hogy Sztálin 1945-ben – legalábbis az írásos dokumentumok tükrében – még nem érzékelte a maga teljességében a kelet-európai forradalmi szituáció kialakulását és a régi rezsimek összeomlásából fakadó következményeket. Vagy ha érzékelte, nem sietett kihasználni azt, hogy ne rontsa viszonyát a szövetségesekkel. Így is voltak vitás kérdések szép számmal. A dolgokat, eseményeket mindenütt a szovjet nagyhatalmi pozíció nézőpontjából közelítette meg, s visszafogta a helyi kommunista erőket, mint például Kelet-Németországban és Lengyelországban 1945–1946-ban. S bár idejekorán rámutatott az antikolonialista mozgalmak kibontakozására, erejükre, a szovjet érdekszférán kívül eleinte csupán az Egyesült Államoknak mint e mozgalmak támogatójának a szerepét húzta alá. *Akárcsak a szocializmus kérdésében, a gyarmati mozgalmak támogatásának ügyében is csak az 1947-es hidegháborús fordulat, a Marshall-segélyből való kizáratása után engedi szabadjára a gyeplőt egy új ideológiai rekonstrukció jegyében.*[30] De ne szaladjunk előre.

A Vörös Hadsereg napja alkalmából, 1945. február 23-án, Sztálin mint a hadsereg főparancsnoka, kiadta 5. számú parancsát. Ebben a háború győzelmes befejezését megelőlegezve értékelte annak *jellegét:* a Szovjetunió már nem egyszerűen nemzeti felszabadító háborút folytatott, hanem akkor már mint *Európa felszabadítója* szerepel (amit akkoriban persze senki nem is kérdőjelezhetett meg).[31] Ez volt a perspektívameghatározó tény, amely Sztálin politikai pozíciójának kiindulópontját a későbbiekben minden tárgyaláson meghatározta. Hasonló álláspontot fogalmazott meg május 9-én, a győzelem napján a néphez intézett szózatában: „...Mostantól kezdve Európa fölött a népek szabadságának és a népek közti békének nagy zászlaja leng..." E rövid beszédében, felsorolva a hitlerizmus minden bűnét, saját korábbi álláspontjával ellentétben fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a Szovjetunió nem készül felosztani Németországot.[32] Bármi indította is Sztálint a németkérdésben képviselt álláspontjának megváltoztatására, annyi bizonyos, hogy mint háborús győztes, továbbra is mindenütt a „béke embereként" mutatkozott, a Szovjetunió és saját presztízsének, tekintélyének erősítését tartotta fő céljának.

A szovjet párt- és állami vezetés békepolitikai offenzívája kétségtelenül kifejezte a szovjet (és az európai) lakosság létérdekét, egyúttal nagy reményeket keltett e perspektívákat illetően, előtérbe állítva a helyreállítás, a békés újjáépítés problémáját. Ha Sztálin imént idézett 1945. május 9-i üdvözletét a szovjet néphez címezte, május 24-i beszédét, „pohárköszöntőjét", amelyet a Vörös Hadsereg egységparancsnokai tiszteletére rendezett fogadáson mondott el a Kremlben, kifejezetten az orosz népnek, „a legkiválóbb nemzetnek" szentelte. A háború alatt már gyakran beszélt az *orosz*

[29] *Sztálin a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról.* I. m. 162.

[30] E probléma tanulmányozásához értékes hozzájárulás: *Holodnaja vojna. Novije podhodi. Novije dokumenti.* (Szerk.: M. M. Narinszkij és mások.) Moszkva, 1995. és *Szovjetszkaja vnyesnyjaja polityika v godi „holodnoj vojni" 1945–1985.* Novoje procstyenyie (Otv. red.: L. N. Nyezsinszkij). Moszkva, 1995.

[31] „A német betörés ellen vívott Honvédő Háború nagy csatáiban a Vörös Hadsereg megmentette a Szovjetunió népeit a német fasiszta rabságtól, megvédte Hazánk szabadságát és függetlenségét, és segített Európa népeinek lerázni a német igát." *(Sztálin a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról.)* I. m. 172.

[32] Uo. 187.

nép nevében, amikor a szövetségesekkel tárgyalt. S itt nem egyszerűen arról volt szó, hogy mint más nemzetiségű, „oroszabb akart lenni az oroszoknál" (amire mint közismert, még Lenin utalt 1922-ben a grúzkérdés kapcsán), hanem arról, hogy ő maga *mint egy „nemzetállam" képviselője nyilatkozik* meg, amely állam éppen olyan jelentős, mint a világ más nagyhatalmai. Ez a „hálaadás" már a jövőnek szólt. Sztálin beszédében az orosz nép mint a szovjet népek egységének legfőbb támasza szerepelt, amely a legnagyobb terheket viselte a háborúban, s amely köré a jövőben a többi népnek „fel kell sorakoznia". Sztálin ezt az alkalmat ragadta meg arra, hogy lelkileg is szembesüljön a háborús periódus lezárásával és egy új korszak nyitányával. Gyakorlatilag megkövette az orosz népet saját és vezetőtársai korábbi tévedései miatt, és hálálkodott, mert nem űzték el őt és kormányát. Ritka pillanat volt ez Sztálin életében. Érdemes egészében idézni a gondolatsort, mert mutatja azokat az energiákat, amelyek a győzelem alkalmából magában Sztálinban is összegződtek, olyannyira, hogy ország-világ elé tárta azokat.

„Mindenekelőtt az orosz nép egészségére ürítem poharam, mert ez a legkiválóbb nemzet a Szovjetunió kebelébe tartozó valamennyi nemzet között. Az orosz nép egészségére emelem poharam, mert ebben a háborúban általános elismerést érdemelt ki, mint a Szovjetunió vezető ereje országunk valamennyi népe közt. Nemcsak azért emelem poharam az orosz nép egészségére, mert vezető nép, hanem azért is, mert világos eszű, szilárd jellemű és türelmes.

Kormányunk nem kevés hibát követett el, voltak kétségbeesett pillanatok 1941–1942-ben, amikor hadseregünk visszavonult, elhagyta szeretett szülőfalvainkat és városainkat Ukrajnában, Belorussziában, Moldáviában, a leningrádi területen, a Baltikumban, a Karél-Finn Köztársaságban; elhagyta, mert nem volt más kiút. Más nép azt mondhatta volna kormányának: nem váltottátok be a hozzátok fűzött reményeinket, menjetek el, más kormányt állítunk helyetekbe, amely békét köt Németországgal, és biztosítja számunkra a nyugalmat. De az orosz nép nem tette ezt, mert hitt kormánya politikájának helyességében, és vállalta az áldozatokat, hogy biztosítsa Németország szétzúzását. És az orosz nép bizalma a Szovjet Kormány iránt annak a döntő erőnek bizonyult, amely biztosította az emberiség ellensége, a fasizmus feletti történelmi győzelmet."[33]

Sztálin és a Politbüro 1945 végére felismerte, hogy a Szovjetunió szerepvállalása a világban jelentősen megváltozik. Az új korszakban megsokasodtak a külpolitikai feladatok. E tény hatása alatt 1945. december 29-én a Politbüro külön határozatot fogadott el arról, hogy létrehozzák a Politikai Bizottság mellett működő külpolitikai osztályt, és azonnal elrendelte, hogy 50 vezető politikai munkatársat készítsenek föl a megszaporodó külpolitikai teendők ellátására. A külügyek irányítására létrehozott bizottság összetétele is mutatja a külpolitikai feladatok jelentőségének növekedését, hiszen Sztálin, Molotov, Berija, Mikojan, Malenkov és Zsdanov lettek a tagjai, tehát a legfontosabb vezetők.[34]

[33] Uo. 190–191.

A HÁBORÚ MEGÍTÉLÉSE

Sztálin a róla elnevezett moszkvai választói kerületben elmondott *1946. február 9-i választási beszédében* – túllépve a győzelmi mámor korábbi állapotán – *igyekezett reális képet festeni a háború eredetéről, okairól és jellegéről.* A háború után talán ez volt az első és egyetlen, elméletileg is végiggondolt álláspontja a kérdéskörben. Bevezetőjében Sztálin tiltakozott az olyan nézetek ellen, amelyek a háborút valamiféle véletlennel vagy néhány gonosz ember rosszakaratával magyarázzák. A marxista elemzés hagyományára hivatkozva a két világháború okait „a monopolkapitalizmus bázisára épülő világgazdaság tőkés rendszerének elkerülhetetlen eredményeként" fogta föl, mely rendszer nem képes kiegyensúlyozottan és egyenletesen fejlődni. Az „egyensúly éles megbomlása" összefügg a monopolkapitalizmus „általános válságával" és ama sajátosságával, hogy „a kapitalista országok egyik csoportja kevésbé tudja biztosítani magának a nyersanyagokat és a piacokat, s ezért általában megpróbálja megváltoztatni a szituációt, valamint igyekszik újraosztani a befolyási övezeteket a saját érdekében – fegyveres erőket használva". Ilyen két ellenséges táborként határozta meg az első világháború alapvető erőit. Beszéde további részében „a második világháború specifikus okait bontotta ki. Eszerint a „II. világháború jellegében lényegesen különbözött az elsőtől", amennyiben „a fő fasiszta államok – Németország, Japán és Olaszország – lerombolták a burzsoá-demokratikus szabadságjogok utolsó maradványait is országaikban, és durva terrorista rezsimeket hoztak létre". Megfosztották a kisországokat szuverenitásuktól világuralmi törekvéseiknek megfelelően, valamint közvetlenül fenyegették „a békeszerető népeket, hogy rabszolgaságba döntik őket".[35] Sztálin kiemelte, hogy az első világháborútól eltérően, ahol nem voltak „jó oldalak", a második világháború „kezdettől fogva a tengelyhatalmak ellenében antifasiszta jellegű felszabadító háború, amelynek egyik feladata az volt, hogy helyreállítsa a demokratikus szabadságjogokat". Ebben az elemzésben „a Szovjetunió belépése a háborúba elmélyítette annak antifasiszta és felszabadító jellegét".[36]

Érdekes, ahogyan Sztálin a Szovjetunió háborús szerepét és országa jelentőségét megvilágította. Vélekedése szerint a háború egyértelműen és véglegesen bebizonyította, hogy az a történetszemlélet és politikai felfogás, amely addig a nyugati politikai publicisztikát uralta, miszerint a Szovjet-

[34] *Politbüro CK VK(b) i Szovjet Minyisztrov SZSZSZR 1945–1953.* ROSZPEN, Moszkva, 2002. 24–25.

[35] A beszéd szövegét tartalmazó orosz nyelvű brosúra nem állt rendelkezésre, ezért használtam angol nyelvű variánst. J. STALIN: *Speeches Delivered at Meetings of Voters of the Stalin Electoral District, Moscow.* Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1950. 23–24.

[36] Uo. 24–25.

unió történetét és teljesítményét „a szovjet propagandával és a cseka szerepével magyarázta – megbukott". „A szovjet rendszer, a szovjet kormány, a kommunista párt, a modern Vörös Hadsereg a háború idején kiválóan vizsgázott" – amennyiben az antifasiszta koalíció részeként győzelmesen fejezte be a háborút, megหozzá olyan nagyhatalomként, amely gazdaságilag és katonailag a cári Oroszországhoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb potenciált képvisel, és partnere a világ bármely hatalmának. Azt, hogy a Szovjetunió sikeresen vívta meg a háborút, Sztálin azzal magyarázta, hogy a hagyományos kapitalista iparosítással ellentétben szovjet típusú iparosítást és kollektivizálást folytattak; ezáltal „felszámolták az elmaradottságot, ami nélkül a győzelem nem lett volna lehetséges". Sztálin az államszocialista rendszert látta igazolva a háborús győzelemben. Az alternatív „modernizáció" eredményeit sorolva megállapította: „A párt tudta, hogy a háború közeleg, hogy a nehézipar nélkül lehetetlen megvédeni országunkat, ezért tehát szükséges volt a nehézipar fejlesztéséhez hozzálátni olyan gyorsan, amilyen gyorsan csak lehet, és az is világos volt, hogy bármiféle késlekedés ebben a tekintetben egyenlő lett volna a biztos vereséggel. A párt emlékezett arra, amit Lenin mondott: országunk függetlenségét lehetetlen megvédeni a nehézipar nélkül, és a szovjet rendszernek élethalálkérdés a nehézipar létrehozása. Országunk kommunista pártja ezért elutasította az iparosítás »hagyományos« útját, és az iparosításhoz a nehézipar fejlesztésével látott neki... E nagy feladatot az ipar és a bankok államosítása tette lehetővé, mert így volt lehetséges, hogy késlekedés nélkül pénzalapokhoz jussunk, és ezeket a nehéziparba fektessük be. Nem férhet kétség ahhoz, hogy ezen lépések nélkül országunkat ilyen rövid idő alatt nem lehetett volna ipari országgá alakítani... Nem férhet kétség ahhoz sem, hogy a kollektivizálás nélkül nem tudtuk volna felszámolni mezőgazdaságunk évszázados elmaradottságát."[37]

A sztálini értelmezésben Európa felszabadítása a szovjet rendszer sikerének is számított, ami kihatott magának a háború jellegének a megítélésére is, mivel a demokratikus szabadságjogokat számos európai országban a Vörös Hadsereg győzelmei nyomán állíthatták vissza.

PERSPEKTÍVÁK

A fontos külpolitikai kérdésekben természetesen továbbra is Sztálin szava volt a meghatározó; a követi-ügyvivői jelentések, általában a külpolitikai apparátus, amely a döntéseket előkészítette, nem játszott olyan önálló szerepet, mint például az amerikai „külpolitika-csinálók". Az amerikai diplomaták és „szovjetológusok" krémje már akkoriban is jól tájékozott szakemberekből állt, akik pontosan tisztában voltak a Szovjetunió valódi céljaival és lehetőségeivel. A nemzetközi hírnevű George Kennan, aki már az 1930-as évek közepétől a Szovjetunióban dolgozott, rendszeresen és szakavatott módon tájékoztatta az amerikai külpolitika formálóit a Szovjetunió szándékairól, céljairól. Természetesen nem tendencia nélkül: nagyon korán megkezdődött az *új ellenségkép* kialakítása. Igen tipikus volt az a jelentése, amelyben V. M. Molotov külügyminiszter 1946. februári, a szovjet választások előtti, úgymond kampánybeszédének lényegét idézte. A beszéd nemcsak a szovjet vezetők érzelmeit tükrözte, hanem valódi céljaikat is feltárta (amelyeket Kennan igyekezett az éppen akkor Amerikában kibontakozó „hidegháborús" hangulathoz igazítani: „A háború – idézte Molotovot – pártunk politikájának és a szovjet rendszer erejének komoly vizsgája volt. A Szovjetunió a háborúból úgy emelkedett fel a világ legtekintélyesebb hatalmainak egyikévé, hogy ma már lehetetlen a nemzetközi kapcsolatok komoly kérdéseit a Szovjetunió részvétele nélkül megoldani... A háború előtt a párt és a kormány úgy határozta meg a Szovjetunió gazdasági fejlődésének útját, hogy utol kell érnie és el kell hagynia Európa legfejlettebb kapitalista országait és az USA-t. Ezt a munkát Németország támadása megszakította, de ezen út fontosságának most még mélyebben tudatában vagyunk... A Szovjetunióban nincsenek kalandor militarista csoportok, mint bizonyos országok uralkodó osztályaiban, ahol veszélyes beszédek hangoznak el a »harmadik világháborúról«, melyet őrült imperialisták bátorítanak. A béke igaz támogatói a Szovjetunióban valódi és hűséges szövetségesre találnak."[38] Az „utolérés" koncepcióját Amerika fenyegetéseként felfogni már akkor is erős túlzás volt, hiszen – mint közismert – ez a sztálini párt alapkoncepciója volt az 1930-as évek elejétől.

Mai szemmel persze már látszik, hogy a Szovjetunió és a Nyugat érdekeinek konfliktusmentes összeegyeztetése csak 1945 győzelmi mámorának hangulatában tűnhetett valóban lehetségesnek. Az amerikai atombomba ledobása egy csapásra felgyorsította a szovjet atomprogram végrehajtását, kiélesítve azt a katonai vetélkedést, versenyt a két nagyhatalom között, amit Sztálin legalábbis egy időre szeretett volna még elkerülni.[39] Sztálin a helyreállítás mellett saját hatalmi pozícióinak újrarendezésével volt leginkább elfoglalva. Az „utolérő fejlődés" (amely a marxista szocializmussal nem állt elméleti összefüggésben) az atombomba ledobása után kiterjedt katonai síkra is, s formálódni kezdett a szovjet „katonai-ipari komplexum" mint önálló gazdálkodási szféra és érdekcsoport, amely később a fegyverkezési verseny fontos struktúrája lett.

Már 1945 végén–1946 elején világos volt, hogy ott, ahol a Vörös Hadsereg csapatai győztesként foglalták vissza az európai területeket a nácik-tól és csatlósaiktól, a Szovjetunió lényegében képes realizálni hatalmi érdekeit. Igazi, elvi jelentőségű határviták az amerikaiakkal és britekkel ekkoriban Európát illetően már nemigen voltak. A szovjetek Görögországot már korábban brit érdekszférának tekintették, ráadásul a szovjeteknek Ázsiában, a Földközi-tenger vidékén vagy a Perzsa-öbölben nemigen nyílt

[37] Uo. 35–37.

[38] Kennan jelentése a külügyminiszternek, Moszkva, 1946. február 7. *Foreign Relations of the United States.* Vol. VI. Eastern Europe; *The Soviet Union, US Government Printing Office.* Washington, 1969. 690–691.

[39] KRAUSZ Tamás: *Sztálin élete és kora.* Pannonica, Budapest, 2004.

módjuk érdekszférájuk kiszélesítésére – amint azt megmutatta az iráni krízis 1946 elején-tavaszán. De nem szabad elfelejteni, hogy az iráni epizódnál,[40] amely 1946 márciusában a szovjet csapatok Iránból való kivonásával járt, sokkal fontosabb momentum volt, hogy Sztálin 1946 tavaszán-nyarán, tehát Churchill fultoni beszédét követően is – felháborodásának nyilvános kifejezése után – el akarta kerülni a konfliktusok végleges kiélezését. Molotov naplójából kiderül, hogy 1946. március 28-án G. Ripka csehszlovák külkereskedelmi miniszter és J. Gorak csehszlovák követ fogadásán Ripka kérdésére válaszolva Molotov értékelte Churchill beszédét. Molotov a Sztálin válaszinterjújában kifejtettekkel azonosította a szovjet kormány álláspontját. De valójában Molotov már sokkal enyhébb hangot ütött meg, azt hangsúlyozta: ő nem hiszi, hogy a dolgok a további feszültség irányába fejlődnének, „nem mi vagyunk a támadó oldal, s ha bennünket nem ér új támadás nyugati barátaink oldaláról, akkor a helyzet normalizálódni fog".[41] Ripka megpendítette, hogy az angolok és az amerikaiak „a Szovjetuniót meg akarják fosztani a győzelem gyümölcseitől", amire Molotov szintén nagyon visszafogottan reagált. Ez egy epizód, s nem egy folyamat eleme, mondta. Ha „nyugati barátaink nem egyenlő partnereknek tekintenek bennünket", akkor „védekezni fogunk, amit nyugati barátainknak számításba kell venniük".[42] Két hónappal később, május 24-én Sztálin a lengyel küldöttséget fogadta Bieruttal és Osóbka-Morawskival az élén. Sztálin itt két dolgot emelt ki. Egyrészt azt, hogy szó sem lehet semmiféle proletárdiktatúráról, másrészt, hogy Churchill fultoni beszédének jelentőségét nem kell eltúlozni. Nyilvánvalóan a nyugati szövetségesekkel való jó kapcsolat megőrzése érdekében is úgy vélte, hogy „Lengyelországban nincsen proletárdiktatúra, és nincs is szükség rá", mivel „az orosz helyzettől teljesen eltérő" a háború utáni lengyel helyzet. „Az önök kapitalistái és földesurai olyan mértékben kompromittálták magukat a németekkel való kapcsolattal, hogy őket különösebb nehézség nélkül össze lehet nyomni. Nem mutatkoztak patriótáknak... A kapitalistákat és földesurakat kétségtelenül a Vörös Hadsereg is segített eltávolítani... A Lengyelországban létrejött rendszer – demokrácia, a demokrácia új típusa, nincsen rá precedens. Önök számára sem a belga, sem az angol, sem a francia demokrácia nem minta. Nincsen nagyburzsoázia, száz nap alatt nacionalizálták a nagyipart, az angolok ezért 100 éve harcolnak. Ezért ne másolják a nyugati demokráciákat, hadd másolják ők Önöket", a kialakuló „új típusú demokráciákat" – utalva Csehszlovákiára és Jugoszláviára is, amely „proletárdiktatúra és szovjet rendszer nélkül közeledik a szocializmushoz".[43]

[40] Némileg leegyszerűsítve a dolgot arról volt szó, hogy a szovjetek bizonyos katonai kontingenssel maradni akartak Iránban, hogy egy barátságos kormány létrejöttét kikényszerítsék, ám ez hamvába holt kísérletnek bizonyult.

[41] *Vosztocsnaja jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953.* 1. k. 1944–1948. Insztyitut Szlavjanovegyenyije RAN, Moszkva–Novoszibirszk, 1997. 397.

[42] Uo.

[43] Uo. 457–458.

Osóbka-Morawski felvetésére, hogy az amerikaiak esetleg nem ismerik el a lengyel választások eredményét, ha a „pártok blokkban" indulnak, Sztálin azt javasolja: a nyugati nagyhatalmak esetleges tiltakozása esetén említsék meg a belga és a román, részben a görög példát mint hasonló megoldást. De határozottan ellenzett mindenféle represssziót a legális pártokkal szemben.[44] Sztálin nemcsak a lengyeleket, de a keletnémet kommunistákat is visszafogta a szovjet típusú hatalom kiépítésének lelkes törekvésében. Megjegyzendő, hogy a lengyelekkel való tárgyaláson Sztálin ugyanazt a pozíciót foglalta el, mint korábban Molotov. Sztálin semmiféle háborús veszélyt nem látott a világban. „Se mi, se az angol-amerikaiak nem tudnak most háborúzni. Mindenkinek elege lett a háborúból... semmilyen háború nem lehetséges legalább 20 évig." A fultoni beszédet és az akörüli hideg fuvallatokat a szovjet-vezető a Szovjetunió és újdonsült szövetségesei „ijesztgetéseként" és „zsarolásaként"[45] értelmezte, nem pedig egy radikális fordulat részeként érzékelte. Sztálin „nyugati barátai" azonban nem egészen így látták a dolgot.

Az, hogy a Szovjetunió, konkrétan pedig Sztálin hogyan látta a külpolitikai perspektívákat, csak akkor ítélhető meg helyesen, ha nemcsak Sztálin motivációit és elképzeléseit mutatjuk meg, de érzékeltetjük azt is, hogy az Egyesült Államoknak alapvető szerepe volt az egész folyamatban. Az amerikaiak saját értékeik és érdekeik szerint ítélték meg a szovjet külpolitikát, tehát nem valamiféle empatikus, „megértő" pozícióból szemlélték az eseményeket. A külpolitikát a háttérben formálgató amerikai hivatalnokok, szakértők és „politikacsinálók" jelentéseikben, tervezeteikben a világban felmerülő hatalmi konfliktusokat és problémákat mindenütt a szovjetekkel kötötték össze. Erre szükségük is volt, hogy elleplezzék saját tevékenységüket.[46] A Szovjetuniót már 1946 elején – persze nem a nyilvánosság előtt – „ellenségként" határozták meg,[47] amiről Sztálinnak akkor még aligha volt tudomása. A Szovjetunióról mint mindenütt jelenlévő, terjeszkedő forradalmi ellenségről szóltak, s e képnek a megalkotásában maga Churchill is aktívan részt vett, amikor Amerikában 1946 februárjában meghirdette az angol–amerikai katonai együttműködést a szovjet törekvésekkel szemben, amire az amerikai történetírás már az 1990-es évek elején felhívta a figyelmet.[48] Sztálin – ahogy mondani szokták – vette a lapot, és a fentebb hivatkozott interjúban Churchillt – fultoni beszédét követően – „háborús uszítónak", lényegében rasszistának nevezte, aki az „angolul beszélő nemzeteket tartja csak teljes értékűnek, akik az egész vi-

[44] Uo. 458–459.

[45] Uo. 456–457.

[46] Erre rávilágít Jeffrey Burds tanulmánya a hidegháború eredetéről, a balti és nyugat-ukrajnai nacionalista, profasiszta fegyveres szervezetek amerikai támogatásáról a háború után. (Jeffrey Burds: *The Early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948.* The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, Pittsburgh, 2001.)

[47] A fentebb említett G. Kennan jelentéseiben már igen korán ellenségként ábrázolta a Szovjetuniót, amelyről az idézett dokumentumkötet is sokat mond.

[48] Melvyn P. Leffler: *A preponderance of Power. National Security, the Truman Administration, and the Cold War.* Stanford University Press, Stanford, USA, 1992. 105–108.

lág fölött uralkodhatnak".[49] Sztálin azt gondolta – mint fentebb jeleztem –, hogy Churchillnek időben érkezett a figyelmeztetés, s ezzel a dolgot elintézettnek tekintette, vagy ilyen látszatot teremtett.

Noha mind az amerikai, mind a brit vezetők és szakértők tudatában voltak a Szovjetunió gazdasági gyengeségének és az amerikai atommonopólium katonai jelentőségének, a konfrontatív politika nem volt mindjárt érthető sokak számára. A valóságban egyfelől a szovjet külpolitikai elképzelések sehol sem terjedtek túl a szomszédos országokon, másfelől a nyilvánosság előtt mindig a szövetségesi barátság és együttműködés nyelvén beszéltek, akárcsak személyes üzeneteikben. Ráadásul az új angol–amerikai retorika nem tisztázta, hogy Kelet-Európa szovjet „lenyelése" nem ütközött részükről, főleg az amerikaiak részéről komoly ellenállásba. Pontosan tudták azt is, hogy a kelet-európai régió jelentős területein a defasizálás amúgy sem történhetett meg önerőből. Ráadásul az is egyértelművé vált, hogy a Szovjetunió sikertelennek bizonyult ázsiai érdekszférájának kiterjesztésében.

Egy dolog azonban ma már napnál világosabb: Európa megosztása a *Marshall-tervvel* vált visszafordíthatatlanná. A Szovjetuniót – minden ígéret ellenére – végső elemzésben kizárták az újjáépítés gazdasági támogatásából, amelyhez nyilvánvalóan hozzájárult az a szovjet felfogás is, hogy a gazdasági kapcsolatokat csak saját értékeik és előfeltételeik alapján voltak képesek vagy hajlandók megközelíteni. Az izolálódás és annak történelmi hagyománya önmagában is hajlamossá tette a Szovjetuniót az „önvédelem" fokozására. A szovjet reakciók ismertek: megkezdődött Kelet-Európa szovjetizálása, Európa és a világ két táborra osztása. Amint egy kanadai történész idézte George Kennant: „úgy tűnt föl, mintha nem az amerikaiak húzták volna meg »az Európát felosztó vonalat«"...[50]

Sztálin végül is nem tudta elkerülni a Szovjetunió újabb izolálódását az átalakult világrendszerben sem, jórészt annak következtében, hogy az izoláció feloldása 1946-tól nem illeszkedett sem a brit, sem az amerikai tervekbe. Ráadásul Sztálin, szokásához híven, a kényszerből erényt kovácsolt. Mindennek következményei jól ismertek: Sztálin és a szovjet vezetőség nemzetközi méretű „harci riadóval" válaszolt, ezt nevezték *antiimperialista harcnak*. Valójában számukra továbbra is – bármilyen paradoxonnak látszszék is – a Szovjetunió fennmaradása volt végső soron a tét. Egy új korszak, egy új világrendszer új igényeinek kellett megfelelni.

[49] Sztálin válasza Churchillnek. *Pravda*, 1946. március 14.

[50] Philip Longworth: *The Making of Eastern Europe*. St. Martin's Press, New York (második kiadás), 1997. 81.

Borhi László

AMERIKAI ELKÉPZELÉSEK AZ ÚJ VILÁGRENDRŐL 1945-BEN

„Az Egyesült Államok továbbra is a történelem rabja, anarchikus hobbesi világban gyakorolja a hatalmát, melyben a nemzetközi jog szabályai megbízhatatlanok, és amelyben a biztonság és a liberális világrend terjesztése még mindig a katonai erő birtoklásán múlik... Az amerikaiak a Marsról, az európaiak a Vénuszról érkeztek" – írta bestsellerré vált könyvében Robert Kagan amerikai külpolitikai elemző 2003-ban.[1] Nem volt ez mindig így. Egy évvel a második világháború befejezése előtt, amikor már körvonalazódtak a háború utáni rendezés vitás kérdései, a korszak befolyásos publicistája kénytelen volt elmarasztalni az Egyesült Államok korábbi külpolitikai gyakorlatát. „Sosem volt komoly fogalmunk arról, hogy Amerika kötelezettségeit, ideáljait és érdekeit az ország fegyverkezési állapotának, stratégiai határainak és szövetségeseinek tükrözniük kell – írta 1944-ben, két évvel később magyarul is megjelent könyvében Walter Lippmann. – Mindent elhomályosító előítéletek rabjai voltunk: annak, hogy a haderőnkkel, felfegyverzésünkkel és szövetségeseinkkel való törődés erkölcstelen és reakciós dolog... határainkat védtelenül hagytuk, fegyverkezésünket elhanyagoltuk, szövetségeket nem kötöttünk."[2]

Kevesen kételkedtek benne, hogy amikor a második világháború véget ér, az öldöklésből győztesen kiemelkedő, korábban a világpolitikától magát távol tartó két óriás, a Szovjetunió, illetve az Egyesült Államok kiemelkedő szerepet fog játszani a világ ügyeiben. Hogy pontosan milyet és milyen formában, az még homályban maradt. Szerepvállalásuk, mint már a kortársak számára is világos volt, nem kis mértékben az egymáshoz való viszonyuktól függött. Walter Lippmann megfogalmazásában a kérdés az volt: vajon „az Egyesült Államok és Oroszország az egymással való versengés útjára lépnek-e, vagy pedig a megegyezés közös alapjára helyezkednek?"[3] A második

[1] Robert Kagan: *Of Paradise and Power – America and Europe in the New World Order.* Alfred A. Knopf, New York, 2003. 3.

[2] Walter Lippmann: *Amerika válaszúton.* Anonymus, Budapest, 1946. 100.

[3] Uo. 173.

világháború azonban véglegesen megváltoztatta az amerikai politikai gondolkodást, amennyiben az amerikai politikai elit kénytelen-kelletlen szembenézett azzal, hogy katonai és gazdasági ereje folytán saját érdekében az Egyesült Államoknak felelősséget kell vállalnia a világ stabilitásáért és békéjéért. A kérdés az volt, hogy milyen szövetségesekkel és milyen kötelezettségvállalással tegye.

Bár a hagyományos izolacionizmus, a világ ügyeiben való részvételtől való elzárkózás csak kevesek számára volt elfogadható alternatíva, 1945-ben még sokan egyetérthettek Lippmann véleményével, miszerint „olyan rendezést kell célként kitűznünk, amelynek fenntartása nem igényel állandó beavatkozást Európában".[4] Az Egyesült Államok több mint 405 000 embert gyászolt, és 670 000 sebesültje is volt az európai, illetve az ázsiai hadszíntereken lefolytatott harcok következményeként; politikai vezetése olyan formában akarta átformálni a világot, hogy hasonló áldozatokat ne kelljen még egyszer meghoznia. Amerika alapjában még mindig befelé forduló társadalom volt. A legtöbb amerikai katonának nem voltak idealista nézetei a fasizmus szétzúzásáról vagy egy új világrend felépítéséről. Egy 1945-ben készült felmérés szerint a még Németországban levő amerikai hadsereg 51 százaléka úgy vélte, hogy Hitler hibát követett el, amikor kirobbantotta a háborút, mindazonáltal sok jót is tett Németországért. A megkérdezettek mintegy 60 százalékának „nagyon kedvező" vagy „viszonylag kedvező" véleménye volt a németekről, ami nagyjából megegyezett a franciákról alkotott képpel.[5] A nácik által elkövetett tömeggyilkosságok meghaladták az emberi tapasztalás határait, így sokak számára elképzelhetetlen volt, hogy ilyet elkövethet egy olyan kulturált nemzet, mint Németország. Shepard Stone, aki a *New York Times* publicistája volt, és a németországi demokratikus sajtó újjáépítéséért volt felelős, zsidó származása ellenére eleinte nem akarta elhinni, hogy az atrocitásokról, koncentrációs táborokról szóló történetek igazak lehetnek.[6] Az amerikaiak 64 százaléka kedvezőnek tartotta az Egyesült Államok viszonyát Nagy-Britanniával és a Szovjetunióval, az utóbbi népszerűbb volt, mint a későbbi szövetséges.[7] Egy történész szerint mindenki a háború végéről beszélt, és nem győzelemről. Truman örömmel üdvözölte a diadal óráját, de a jövőre nézve félelmei voltak. A japán elleni győzelmet „nagyszerű napnak" nevezte, de egyben vészhelyzetet is jósolt, olyan „válságot, mint 1941. december 7."[8] Bár az amerikaiak tartottak a békétől és az új világtól – egyes közgazdászok például arra számítottak, hogy 1946-ra 8 millió ember, azaz a munkaképes lakosság 13 százaléka lesz munka nélkül –,

[4] Uo. 179.

[5] James T. PATTERSON: *Grand Expectations – The United States 1945–1974.* Oxford University Press, Oxford, 1996. 13.

[6] Lásd erről Volker BERGHAHN: *America and the Intellectual Cold War in Europe.* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2001.

[7] William CHAFE: *The Unfinished Journey – America since World War II.* Oxford University Press, Oxford, 1986. 25.

[8] Eric F. GOLDMAN: *The Crucial Decade and After: America, 1945–1960.* Vintage Books, New York, é. n. 30.

mindent összevetve optimistán tekintettek a jövőbe. Henry Luce, az Egyesült Államok egyik legbefolyásosabb publicistája, 1941-ben az „amerikai évszázad" beköszöntét jósolta, míg Walter Lippmann úgy vélte, hogy „ami az ókorban Róma volt és ami a modern világ számára Nagy-Britannia, az lesz az Egyesült Államok a holnap világa számára". Ezt az optimizmust alátámasztották a számok. Az Egyesült Államok, ahol a világ lakosságának a hét százaléka élt, bonyolította le a világkereskedelem felét, a világ összbevételének a 42 százaléka oda folyt be, ott állították elő a földgolyó ipari termelésének a felét, acéltermelésének 57 százalékát, áramának a 42 százalékát, olajának a 62 százalékát. Tíz gépkocsiból nyolcat Amerikában gyártottak, és ott összpontosult a föld aranytartalékának háromnegyede.[9] Ilyen körülmények között kevesen gondolták, hogy az USA-nak alig öt év múlva a világbéke fenntartása érdekében a történelem legnagyobb fegyverkezési versenyében kell majd részt vennie. Olyannyira igaz ez, hogy a háborúra mozgósított 12 millió katonából 1947-re már csak egymillió maradt, Roosevelt elnök szándékainak megfelelően Európából hazavitték az amerikai hadsereget. Nem véletlenül, hiszen sokak számára 1945-ben a Szovjetunió megbízható szövetséges volt, amely Nagy-Britanniával karöltve biztosíthatta az öreg kontinens stabilitását. Nem lehetett figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a megszálló hadsereg Amerika-ellenes érzelmeket váltott ki nemcsak a kontinensen, hanem még Angliában is. A leggyakrabban idézett jelentést erről a hadsereg egyik lelkésze írta: „Angliától Németországig elegük van belőlünk...(Amerika) a Hódító, egy tábla csokoládéval az egyik, egy doboz cigarettával a másik zsebében... ez nagyjából minden, amit ő, a Hódító adhat a Meghódítottnak."[10]

Moszkva és Washington viszonya minden baljós jel ellenére 1943-ban a legjobb volt. A sátáni Oroszország, legalábbis ideig-óráig, átadta helyét a hősies szövetséges képének. A *Life Magazine* – melynek az 1956-os forradalomról közölt képei bejárták a világot – 1943-ban ezt írta: „Az oroszok nagyszerű emberek, akik figyelemre méltóan hasonlítanak az amerikaiakra, úgy öltöznek, mint az amerikaiak, és úgy gondolkodnak, mint az amerikaiak." A liberális zsurnaliszta, Max Lerner pedig kifejtette: „A háborút csak akkor lehet megnyerni, ha Amerika és Oroszország közösen győzedelmeskedik. A békét nem lehet megszervezni, ha Amerika és Oroszország nem közösen szervezi meg."[11] Hollywoodban film készült a bolsevik szövetséges hősi harcairól, melyben az orosz Iván szerepét Gregory Peckre, a korszak kiemelkedő filmcsillagára osztották. Wendell Willkie, Roosevelt elnök 1940-es republikánus ellenjelöltje, az elnök megbízásából Moszkvában járt. Élményei alapján sok millió példányban elkelt könyvet írt *One World* címmel, melyben azt a gondolatot propagálta, hogy a háború után szovjet–amerikai együttműködéssel fogják fenntartani a békét. Erre épült Roosevelt víziója is. Moszkvában, a szövetséges külügyminiszterek októ-

[9] James T. PATTERSON: *Grand Expectations...* I. m. 14.

[10] Eric F. GOLDMAN: *The Crucial Decade and After...* I. m. 34.

[11] James T. PATTERSON: *Grand Expectations...* I. m. 20.

beri találkozóján Cordell Hull elárulta szovjet kollégájának, Molotovnak, hogy az Egyesült Államok a háború után nem kíván csapatokat tartani Európában. Amerikai üzletemberekből álló delegáció utazott Moszkvába, ahol meggyőződhettek Sztálin abbeli szándékáról, hogy a háborút követően a Szovjetunió jelentős gazdasági lehetőségeket kínál majd az Egyesült Államok befektetőinek és kereskedőinek.[12] Úgy tűnt, hogy legalábbis az amerikai politikai és gazdasági elit egy része a Szovjetunióban már nem véreskezű diktatúrát látott, hanem a demokrácia útjára lépett szövetségest. Pozitívra fordult a Sztálinról alkotott kép is. Nemcsak Churchill nyilatkozott kedvezően a szovjet diktátorról, hanem a hidegháború elkötelezettjeként nyilvántartott Truman is. Truman még 1947-ben is úgy vélekedett, hogy Sztálinnak „van szíve, csak a Politikai Bizottság nem hagyja, hogy használja".[13]

1945 fordulatot hozott az Egyesült Államok nemzetközi szerepvállalásában. Jól példázza ezt a szenátus külügyi bizottsága republikánus tagjának (később elnökének), Arthur Vandenbergnek a politikai pálfordulása. Vandenberg a háború előtt megrögzött izolacionista volt, és ellenezte a Semlegességi Törvény visszavonását, valamint a lend lease kölcsönt is. Most kijelentette: Londonban hallotta a robotrepülők zúgását, és „az elzárkózás nem tartható fenn többé, amikor az ember ilyen fegyverek előállítására képes ... Mindig azok közé tartoztam, akik úgy vélték, csak saját magunkban bízhatunk ... Még mindig úgy vélem, hogy soha többé ... nem engedhetjük meg magunknak, hogy honvédelmünk az impotencia közelébe züljjön le. De azt sem hiszem, hogy bármely nemzet megengedheti magának, hogy saját kizárólagos cselekvésével védje meg magát."[14] Milyennek képzelték el azt a nemzetközi környezetet, amely garantálhatta a világ és benne az Egyesült Államok biztonságát? Az Egyesült Államok jövőképét a múlt határozta meg. Sokan érezték úgy, hogy az első világháború után elkövetett hibák vezettek az újabb világégéshez. Henry Wallace alelnök szerint az Egyesült Államok kudarcot vallott az első világháború után, de tanult a hibákból, és egy „gazdaságilag, politikailag, és remélhetőleg spirituálisan is egészséges világot fog építeni".[15] Az első ilyen lecke az volt, hogy az ellenséget teljesen le kell győzni, le kell fegyverezni és meg kell szállni. További feltétele volt a békének a nemzeti önrendelkezés. Szükségesnek látszott még egy nemzetközi szervezet létrehozása amerikai részvétellel, valamint a szövetségesek közötti jó viszony fenntartása. A Roosevelt által javasolt elveket a nemzeti önrendelkezésről és a multilaterális kereskedelemről, valamint a szabadságjogok biztosításáról már az Atlanti Charta is tartalmazta, de szövetségesei, Nagy-Britannia és a Szovjetunió, csak fenntartásokkal írták alá az okmányt.

[12] Lásd erről John Lewis Gaddis: *The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947.* Columbia University Press, New York és London, 1972.

[13] G. W. Sand (szerk.): *Defending the West: The Truman-Churchill Correspondance, 1945–1960.* Praeger, Westport, Connecticut, London, 2004. 165.

[14] Eric F. Goldman: *The Crucial Decade and After...* I. m. 29.

[15] Idézi John Lewis Gaddis: *The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947.* I. m. 2.

Roosevelt el akarta kerülni, hogy országa „örökre belekeveredjen idegen perpatvarokba, és hogy jelentős katonai erőt kelljen külföldön tartania". Biztonságpolitikai koncepcióját a nagyhatalmak együttműködésére építette. Eszerint „négy csendőr" – az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az általa különösen favorizált Kína – tartotta volna fenn a nemzetközi rendet. Az ázsiai térségért Amerika felelt volna Kínával karöltve, Európa biztonságát pedig Moszkva és London garantálta volna. Moszkva együttműködésének elnyerése érdekében az elnök azt sem bánta különösebben, ha a Szovjetunió – nem feltétlenül bolsevizált – ütközőzónát hoz létre Kelet-Európában. Az anarchikus nemzetközi színtér szabályozását tehát Roosevelt egy nagyhatalmi koncert útján, és nem elsősorban az újonnan létrehozandó nemzetközi szervezet, az ENSZ segítségével képzelte el. A világszervezet felállítását főleg külügyminisztere, Cordell Hull szorgalmazta, az elnök csak a kongresszus és a közvélemény nyomására támogatta. Hull 1942-ben olyan nemzetközi szervezet felállítására tett javaslatot, amely akár az erő alkalmazásával is képes fenntartani a nemzetek közötti békét. 1944 végére a State Departmentnek sikerült olyan tervezettel előállnia, amely Rooseveltet is és a Sumner Welles-, Cordell Hull-féle internacionalistákat is kielégítette. Bár a szervezet tagsága univerzális lehetett, a Biztonsági Tanács állandó tagjai vétóval élhettek, hogy a világszervezet ne léphessen fel az akaratukkal szemben.[16]

Bár Roosevelt papíron támogatta a nemzeti önrendelkezés elvét, valójában a stabilitás érdekében hajlandó volt feláldozni a nemzetállami egységet. A meglévőket fel akarta bontani, és át akarta őket szervezni. Nem volt világos, mekkora egységekre gondol, és nemigen izgatta az újonnan létrehozandó egységek gazdasági életképessége sem. Célja a vidék energiájának felszabadítása volt egy túlközpontosított, egyensúlyát vesztett világban. Elképzeléseit egy békés, részben képzeletbeli Európa-kép ihlette, de inspirációt merített a jeffersoni világképből is, amely szembeállította a vidéki civilizációt a városival. Thomas Jeffersonhoz hasonlóan Rooseveltet nem annyira az foglalkoztatta, hogy miként menthetné meg Európát önmagától, inkább az, hogy miként óvhatná meg a világot Európától. Elképzelése szerint a széttöredezett kontinensen a fennmaradó hatalmak, a Szovjetunió és Nagy-Britannia osztozkodnának, illetve uralkodnának.

Roosevelt úgy vélte például, hogy a szerbeknek, horvátoknak nincs sok közük egymáshoz, ezért „nevetséges lenne arra kényszeríteni őket, hogy együtt éljenek".[17] Felmerült benne, hogy Németországtól is és Franciaországtól is elszakítaná Elzász-Lotaringiát, amely egy új entitás része lehetett volna, esetleg Belgiummal és Luxemburggal együtt. Franciaországgal, „az Egyesült Államok történelmi barátjával" rokonszenvezett ugyan, de világpolitikai szerepének helyreállítását csak hosszabb távon tartotta elképzelhetőnek. Franciaországnak, tekintettel dicstelen gyarmati és katonai rekordjára, Roosevelt szemében egyelőre nem volt erkölcsi jogalapja a nagyhatalmi sze-

[16] Uo. 26–27.

[17] John Lamberton Harper: *American Visions of Europe: Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan, Dean T. Acheson.* Cambridge University Press, Cambridge, 1994. 90.

rephez. A háború utáni rendezés kulcskérdése Németország sorsa volt, hiszen meg kellett akadályozni, hogy mint szárazföldi nagyhatalom ismét felborítsa a kontinens rendjét. Az elnök köré tömörülő belső tanácsadói kör egyik befolyásos tagja, Adolf Berle azt a nézetet vallotta: Németországot és Japánt arra kell felhasználni, hogy satuba szorítsák Oroszországot. Ezzel szemben Sumner Welles, a külügyminiszter állandó helyettese, Morgenthau pénzügyminiszter, illetve az elnök legközelebbi munkatársa, Harry Hopkins, a szovjetbarát politika egyik fő exponense, Németország feldarabolását szorgalmazta. Roosevelt akár több német államot is el tudott volna képzelni. Egyetértett Sztálinnal abban, hogy az egység tapasztalata eltüntette a németek közötti különbségeket, de a nyelvi, kulturális, vallási és dinasztikus különbségeket fel lehetne ébreszteni. Egyik elképzelése egy katolikus délnémet állam életre hívására vonatkozott Habsburg Ottó vezetésével. Egyetlen dolgot tartott fontosnak: hogy kitöröljék a *Reich* gondolatát a németek tudatából. Támogatta a Németország agrárosítására vonatkozó Morgenthau-terv enyhébb változatát, és meg akarta semmisíteni azt az ipari bázist, amelyre egy újjáéledő német hatalom támaszkodhatott volna. Szorosan kötődött az amerikai tervezésben Németország kérdéséhez Ausztria sorsa. Washingtonban eleinte rokonszenveztek a brit elképzeléssel, hogy Ausztria részvételével regionális konföderációt alakítsanak. Valójában azonban az osztrák függetlenség helyreállítását preferálták, és az 1943-as moszkvai konferencián ilyen döntés született. 1945-től az amerikai külpolitika Ausztriánál húzta meg a határt a szovjet, illetve a nyugati érdekszféra között. Ausztria földrajzilag kulcshelyzetben volt. Amennyiben szovjet fennhatóság alá jut, veszélybe kerülnek a Nyugat hadállásai Észak-Olaszországban és Dél-Németországban. Vagyis az amerikai külpolitika nem engedhette meg, hogy az *Ostmark* szovjet csatlósállammá váljon.[18]

Lényegi fontosságú volt Roosevelt világképében a Szovjetunió szerepe. William Bullit, az Egyesült Államok elismert szakértője szovjet ügyekben, hazája első nagykövete lett Moszkvában, miután 1933-ban a két ország felvette a diplomáciai kapcsolatokat. Bullit „egy angol–amerikai vonal kialakítását javasolta Kelet-Európában első lépésként annak megakadályozására, hogy a Szovjetunió hatalmába kerítse Európát". Roosevelt nem fogadta el a tanácsát. Magáévá tette rokonának, a századforduló elnökének, Theodore Rooseveltnek a koncepcióját a regionális nagyhatalmi hegemóniáról, melynek értelmében Oroszország feladata lett volna, hogy a nyugati félteke békéje fölött őrködjék. Ennek fejében befolyási övezetet kaphatott Európában. Egyes jelek szerint elnökségének vége felé kezdett kiábrándulni a szovjet politikából. Habsburg Ottónak például azt mondta, hogy szeretné távol tartani a kommunistákat Magyarországtól és Ausztriától. Ugyanakkor elfogadta a Szovjetunió lengyelországi politikáját, ami arra utal, hogy hosszú távú elképzelései nem változtak. Ennek pedig része volt Nagy-Britannia erejének és önbizalmának helyreállítása. Ennek érdekében az Egyesült Államok átengedte az északi megszállási zónát a briteknek, s ez azt is jelentette, hogy ők határozhatták meg a német ipari politikát. Nagy-Britannia a roosevelti politika pillére volt egy olyan átfogó architektúrában, amely lehetővé tette volna, hogy Amerika távol tartsa magát Európától. Számára a régi kontinens nem volt a világ közepe. Nem véletlen, hogy de Gaulle azt a benyomást szerezte a vele való megbeszélések eredményeként, hogy Franciaország csak magára számíthat, ha vissza akarja szerezni helyét a világban.

Roosevelt úgy gondolta, hogy Amerika és a Szovjetunió egyfajta *entente cordiale* keretein belül őszintén együttműködhet a béke megőrzéséért. Ezt a koncepciót boncolgatta Walter Lippmann, aki már 1944-ben felismerte, hogy a német (illetve a japán) nagyhatalmi státus végleg vereséget szenvedett; ehelyett a Szovjetunióval kell számolni, amely kihívást intézhet az amerikai biztonság szempontjából elsődleges fontosságú „atlanti közösség" ellen. A háború és a béke kérdésében szerinte az volt döntő, hogy az orosz, illetve a nyugati érdekszférát sikerül-e kettéválasztani. Úgy tekintette, hogy az Egyesült Államoknak nincsenek közvetlen érdekei a kontinens belső részeiben, ezért William Bullittal ellentétben értelmetlennek tartotta, hogy biztonsági övet vonjanak a Szovjetunió köré, ahogy azt Versaillesban tették. Úgy vélte, a Szovjetuniót körülvevő kis államok, melyek érdekében az Egyesült Államok katonailag képtelen lenne bármit is tenni, legjobb reménye a függetlenség megtartására a semleges politika – ha ezt a Szovjetunió tolerálja. Lippmann számolt azzal, hogy Kína nagyhatalommá válik, és abban bízott, hogy a kínai nagyhatalom az Egyesült Államok biztonságát fogja majd „életbevágóan fontos érdekévé tenni".[19] Olyan világrendet képzelt el, amelyben a szövetségesek kellően egységesek maradnak ahhoz, hogy megvédjék a világbékét, s „olyan liberális magatartást tanúsítanak, hogy ne legyen elfogadható ok az általuk fenntartott rend ellen való támadásra".[20]

Nem mindenki értett egyet Lippmann liberális elveken nyugvó külpolitikai koncepciójával. Az Egyesült Államok jelentős stratégiai gondolkodója, Halford Mackinder, aki a tengeri hatalom primátusának Alfred Mahan által kidolgozott koncepciójával szemben a szárazföldi pozíciók fontosságát hangsúlyozta, 1943-ban egy amerikai–brit–francia szövetségi rendszer mellett tört lándzsát. „Ha a Szovjetunió úgy kerül ki ebből a háborúból, mint Németország meghódítója" – írta –, akkor „a földgolyó legjelentősebb szárazföldi hatalmává válik... A szívtájék a világ legnagyobb természetes erődje. Először a történelemben olyan katonai erő kezébe kerül, amely számbelileg és minőségileg is elégséges."[21] 1945-ben a Brooking Institute az ország legnevesebb külpolitikai gondolkodóinak részvételével tanulmányt készített az amerikai biztonságpolitikáról. A tanulmány írói arra a következtetésre jutottak, hogy meg kell akadályozni Eurázsia egyetlen hatalom (vagy hatalmi koalíció) uralma alá jutását. Ugyanis az Egyesült Államok nem lenne képes el-

[18] Lásd Günter BISCHOF: *The Leverage of the Weak – Austria in the First Cold War.* MacMillan, London, 1999.

[19] Walter LIPPMANN: *Amerika válaszúton.* I. m. 194.

[20] Uo. 203.

[21] John LAMBERTON HARPER: *American Visions of Europe.* I. m. 168.

lenállni egy olyan hatalomnak, amely egész Európát vagy Eurázsiát maga alá gyűrte. Megjegyzendő, hogy végső soron Washington azért kötelezte el magát Nyugat-Európa védelme mellett, mert úgy ítélte meg, hogy a Szovjetunió ellensúlyozhatatlan fölénybe kerülne az ottani emberi és természeti erőforrások birtoklásával. Bár a Brooking Institute tanulmányának szerzői jó kapcsolatokra törekedtek volna a Szovjetunióval, figyelmeztettek, hogy nem szabad a Kreml jó szándékára építeni. Ezzel elvetették a roosevelti koncepció alappillérét. „Az egész világon Szovjet-Oroszország és a volt ellenséges hatalmak képesek olyan magot képezni, amely fókuszává válhat egy Amerika-ellenes koalíciónak az Egyesült Államok biztonságának fenyegetésére." Nem szabad megengedni, hogy a Szovjetunió határtalanul nyugat felé mozogjon, „történjék ez formális annexió, politikai puccs vagy fokozatos bekebelezés útján".[22] Az amerikai katonai vezetés olyan fontosnak tartotta a tanulmányt, hogy a vezérkari főnökök hivatalos iratának minősítette. Az amerikai stratégiai gondolkodás értelmében az európai erőegyensúly érdekében gondoskodni kellett róla, hogy ne egyesülhessen a német és az orosz erő, vagyis a kettőt szét kellett választani. Nem véletlen, hogy az Egyesült Államok már 1946-ban elkezdte Németország nyugati övezeteinek a konszolidálását abból a megfontolásból, hogy a szétszakított Németország még mindig előnyösebb, mint egy olyan egész, amely a szovjetek fennhatósága alá kerülhet.

Roosevelt halála után a Szovjetunióval való szövetségesi együttműködés lehetősége mellett felmerült egy másik forgatókönyv is, amely már potenciális ellenfélként számolt Moszkvával. Ekkor azonban az amerikai vezetés még nem akart mennyiségileg nagyobb katonai erőt tartani a tengerentúlon, nem vállalt stratégiai elkötelezettségeket, és az sem merült fel, hogy átvegye a britek, illetve a franciák szerepét a harmadik világban. Washington a gazdasági megközelítést részesítette előnyben. Truman vezetésével az Egyesült Államok az amerikai modell termelékenységét és bőségét kívánta Európába exportálni, a tervezés, az irányítás és a szabályozás helyett a fiskális és monetáris menedzselést helyezve előtérbe. A politika helyett a gazdaság primátusát hangsúlyozták a kontinens újjászervezésében, abból az elvből kiindulva, hogy a háborús feszültségeket a gazdasági rivalizálás, az elzárkózás, a nacionalista gazdaságpolitika, a bilateralizmus okozta, amely ráadásul elmélyítette a világgazdasági válságot. Nem tartották véletlennek, hogy Németország a harmincas években kétoldalú kereskedelmi szerződések hálózatát alakította ki, s így tette rá a kezét a kontinens gazdasági erőforrásainak jelentős részére. Ha tehát elejét lehet venni a kétoldalú és önellátásra irányuló gazdasági törekvéseknek, akkor meg lehet akadályozni a gazdasági erőforrások mesterséges felhalmozását katonai célok érdekében. Nyitott világgazdaságot képzeltek el, amely szabad mozgást garantált a tőkének, az áruforgalomnak és a technológiának. Amerika le akarta bontani a Nagy-Britannia által fenntartott sterling-blokkot, konvertibilis fizetőeszközöket

[22] Idézi Melvyn LEFFLER: *A Preponderance of Power – National Security and the Truman Administration.* Stanford University Press, Stanford, 1992. 11.

és diszkriminációmentes kereskedelmet akart. Végső soron ezeket a célokat szolgálták a Dumbarton Oaks-i és a Bretton Woods-i megállapodások. Az Egyesült Államok nem véletlenül tiltakozott amiatt, hogy a Szovjetunió diszkriminatív kereskedelmi szerződéseket kötött az általa megszállva tartott országokkal. Truman gazdasági egységként képzelte el az európai kontinenst, nagy vonalakban úgy, hogy a keleti fele szolgál éléstárként és nyersanyagbázisként, míg a keleti fél piacot kínál a Nyugat iparcikkeinek.[23] Azzal is tisztában volt az amerikai politikai és gazdasági elit, hogy Nyugat-Európa gazdasági talpra állítása nehezen képzelhető el a kelet–nyugati kereskedelmi kapcsolatok nélkül. Ezért az amerikai külügyminisztérium a „nyílt zóna" elvét szorgalmazta Kelet-Európában, ami azt jelentette volna, hogy a régió – a Szovjetunió biztonsági igényeinek figyelembevételével – korlátozás nélkül ápolhatott volna gazdasági kapcsolatokat a Nyugattal. Az Egyesült Államok, okulva a gazdasági világválság tapasztalataiból, készen állt arra, hogy átvegye Nagy-Britannia szerepét, s a világ pénzügyi hegemón hatalma legyen.

A szabad kereskedelmen és a demokratikus kormányzati formákon alapuló új világrendnek biztonsági összefüggései is voltak. Európa olyan gazdasági és emberi erőforrások, ipari kapacitás birtokában volt, amelyek az amerikai geopolitikai gondolkodás értelmében nem kerülhettek ellenséges hatalom vagy koalíció kezére. Hosszabb távon az Egyesült Államok az európai nemzetállami rendszert életképesebb új struktúrával akarta helyettesíteni politikai céljainak megvalósítása érdekében. A föderalizmus elvét alkalmazva integrált gazdasági rendszert kívánt létrehozni az amerikai modell alapján. Egy ilyen integrált gazdasági rendszer, melynek élén nemzetek fölötti intézmények működtek volna, elősegíthette a német nacionalizmus kordában tartását, összeegyeztethette a német gazdaság talpra állítását Franciaország gazdasági és biztonsági követeléseivel, és ezzel olyan hatalmi egyensúlyt teremthetett, amely elégséges volt a Szovjetunió feltartóztatására. Ezek a feltevések az amerikai tapasztalatokból táplálkoztak, ahol a piaci erők és a koordinálást szolgáló központi intézmények által integrált nagy kiterjedésű gazdaság lehetővé tette a gazdasági növekedés és a társadalmi stabilitás új korszakának beköszöntét. Amerikai remények szerint a gazdasági integráció által ígért bőség társadalmi harmóniát hozhatott és megnyithatta az utat, hogy az európai kontinens részt vegyen a világkereskedelem multilaterális rendszerében.[24] De ennél többet is ígért. Nevezetesen Németország és a Szovjetunió feltartóztatását, ez utóbbi pedig már 1945-ben az egyik, bár még korántsem mindenki által preferált opcióvá vált.

William Donovan, az amerikai hírszerzés (Office of Strategic Services) igazgatója felhívta a figyelmet arra, hogy Oroszország „hatalmas fenyegetést jelenthet az Egyesült Államokra, amennyiben sikerülne egyesítenie Európa és Ázsia erőforrásait. Egy nemzedéken belül Oroszország képessé válna, hogy többet termeljen nálunk a katonai termelés minden fázisá-

[23] Lásd erről Geir LUNDESTAD: *The American Non-Policy Towards Eastern Europe, 1943–1947.* Universitatsforlaget, Tromsö–Oslo–Bergen, 1978.

[24] Lásd erről Michael HOGAN: *The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952.* Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

ban".[25] Donovan úgy vélte, hogy a Szovjetunió még tíz-tizenöt évig el akarja majd kerülni a háborút. Ha ebben az időszakban az Egyesült Államok „világos, szilárd és teljesen nem provokatív" lépéseket tesz, akkor képes lehet rá, hogy elejét vegye a szovjet terjeszkedésnek, és hatalmi ellensúlyt képezhet a Szovjetunióval szemben. Donovan szerint Amerikának Kínában és Japánban, Európán belül pedig Közép- és Nyugat-Európában, valamint a Mediterrán-térségben kellett ellensúlyoznia a szovjet befolyást.

A feltartóztatás politikájának szellemi atyja, a közelmúltban elhunyt George F. Kennan olyan formulát keresett, amely nem gyengítené meg Európát, és nem nyitná meg az amerikai import áradata előtt. Kennan hazája legjelentősebb orosz-szakértőjének számított, de mélységében ismerte – és elismerte – a német kultúrát is. Érzékeny volt Európa aggodalmaira az Egyesült Államok háború utáni szerepét illetően, és el akarta kerülni a régi kontinens kultúrájának amerikanizálását, az Újvilág populáris kultúrájának nyakló nélküli behatolását. Egyben ártalmatlanná akarta tenni a német nacionalizmust, és úgy akarta helyreállítani Európa kulturális közösségét, hogy ne tegye ki amerikai mintára a homogenizálásnak.[26] Németország és Oroszország hatalmának a megosztása központi tézise volt az amerikai geopolitikai gondolkodásnak, míg egy kisebb, liberális, tengerentúli piacokhoz kötődő Németország a klasszikus opciók közé tartozott. Kennan, Roosevelttel ellentétben, Németország erejét szükségesnek tartotta Európában. Lipmann-nal szemben kontinentális opcióban gondolkodott. Olyan föderációs rendszert is elképzelhetőnek tartott, melyben Schleswig-Holstein, a Hanza-városok, Hannover, a Rajna-vidék, Baden-Württemberg, Bajorország, Ausztria nyugati zónái álltak volna össze Dániával, Hollandiával, Belgiummal, Svájccal, Olaszországgal és Franciaországgal. Az angolszász világ támogatta volna, de nem vett volna részt egy ehhez hasonló kombinációban. Kennan ezt nem tartotta optimális programnak, hiszen Európa kettészakadását feltételezte, de számára úgy merült fel a kérdés, hogy mit lehet megmenteni Roosevelt Európával csak kevéssé számoló politikájából. Németország részvétele nélkül nem tartott lehetségesnek egy valódi európai föderációt. Roosevelttel és tanácsadóival szemben a németek mielőbbi gazdasági rehabilitációját szorgalmazta, hogy felelősséget vállalhassanak saját ügyeikért. Felismerte az Egyesült Államok erejének határait is: hazáját nem tartotta elég erősnek ahhoz, hogy a Földközi-tenger térségében szembeszegüljön a kommunista kihívással, a Közel-Keleten a briteket akarta támogatni, és nem javasolta, hogy Amerika a Távol-Keleten terjeszkedjen.

A Szovjetuniót illetően az érdekszférák világos elválasztásáért szállt síkra, illúziónak tartotta ugyanis a roosevelti koncepciót. Lehetetlennek ítélte, hogy a Nyugat megszervezése előtt Amerika összecsomagoljon és hazamenjen, miután az oroszok letelepedtek a kontinensen. Nem fogadta el az állandósult „orosz regionális rendszer" gondolatát, és intellektuális

[25] Idézi Melvyn Leffler: *A Preponderance of Power...* I. m. 61.
[26] Lásd John Lamberton Harper: *American Visions of Europe.*

erejét arra a kérdésre összpontosította, hogy miként lehet majd a távolabbi jövőben elérni, hogy Oroszország visszavonuljon „természetes határai" mögé. Számára ez az 1918 és 1923 között megállapított határokat jelentette. Gibbon monumentális, *A Római Birodalom hanyatlása és bukása* című munkájának a hatására Kennan meggyőződéssel vallotta, hogy a túlterjeszkedő Oroszország csak nehezen tudja majd fenntartani hatalmát az általa meghódított országok fölött, amennyiben nem részesül anyagi, illetve erkölcsi támogatásban a Nyugat részéről. Később a *Hosszú távirat* néven elhíresült dokumentumban igyekezett szétoszlatni a roosevelti álmot. Úgy vélte, a szovjetek kizárólag az erő logikájára érzékenyek, és általában meghátrálnak, ha erős ellenállásba ütköznek. Ha tehát az ellenfél kellő erővel rendelkezik, és hajlandóságot mutat rá, hogy fel is használja, akkor ritkán van rá szükség. A feltartóztatás (containment) általa kidolgozott politikájának célja végső soron a Szovjetunió átalakítása volt. „Az Egyesült Államoknak hatalmában áll, hogy hatalmas terhet rójon a szovjet külpolitikára" – írta – és hogy „olyan tendenciákat mozdítson előre, amelyek a szovjet hatalom összeomlásához vagy fokozatos felpuhulásához vezetnek". Kennan szerint Oroszország kulturálisan különbözik Európától, de nem választja el tőle áthidalhatatlan szakadék. Abban bízott, hogy „Oroszország hatalmas alkotó energiái" hozzájárulhatnak a nyugati civilizáció megmentéséhez, és abban is, hogy az akadályok eltüntetésével, a két kultúra kölcsönös megtermékenyítésével eltűnhet Oroszország kisebbrendűségi érzése, és megóvhatja kulturális egyedülállóságát.

1945 második felében James F. Byrnes külügyminiszter[27] igyekezett modus vivendit találni a Szovjetunióval egy olyan megoldás által, amely a nemzeti önrendelkezés elvének figyelmen kívül hagyása mellett kész ténynként fogadja el Európa kettészakadását. Byrnes külügyminiszteri tevékenységének már egy korai szakaszában arra a következtetésre jutott, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió túlságosan távol került egymástól ahhoz, hogy együttműködjenek. „Túlságosan nagy a különbség az Egyesült Államok és a Szovjetunió ideológiái között ahhoz, hogy kidolgozhassuk az együttműködés hosszú távú programját."[28] Az új európai rend alapja tehát az lett volna, hogy mindkét nagyhatalom elfogadja, amit a másik saját megszállási övezetében csinál, azon a területen, amely biztonsága szempontjából létfontosságú. Ennek az új szemléletnek az eredménye volt, hogy Potsdamban az amerikaiak feladták Németország négyhatalmi kormányzásának elvét. Ekkor még Truman is kész volt arra, hogy elfogadja a szovjetek által uralt Közép-Európát: „Hosszú távon lesz egy szláv Európa; nem hiszem, hogy ez olyan rossz."

Az amerikai vezető szerep megtartásához szükséges volt, hogy az Egyesült Államok stratégiai légiereje és haditengerészete továbbra is világelső legyen. Ezzel lehetett ellensúlyozni a Szovjetunió szárazföldi fölényét, ami

[27] Uo.
[28] Lásd Marc Trachtenberg: *Constructed Peace. The Making of the European Settlement 1945–1963.* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1999.

Moszkva szövetségesi státusának fennmaradása mellett is szükségesnek látszott. Ehhez viszont tengeren túli bázisokra volt szükség. Még olyanok is – George C. Marshall későbbi külügyminiszter, Henry L. Stimson hadügyminiszter, John McCloy hadügyminiszter-helyettes – hasonlóan gondolkodtak a tengeren túli támaszpontokról, mint azok, akik a kezdetektől fogva gyanakvással tekintettek Moszkvára, mint William Leahy, az egyesített vezérkar főnöke, vagy James Forrestal tengerészeti miniszter. Maga Truman is azt a nézetet vallotta, hogy a légi hatalom, valamint a támaszpontok döntő szerepet játszanak majd a stabilitás fenntartásában, az agresszor elrettentésében és megbüntetésében.

1945-ben olyan áttörés következett be a fegyverkezés terén, amely örökre megváltoztatta a világpolitikát. Ez pedig az atombomba volt. Roosevelt, aki amerikai részről döntött a kifejlesztéséről, már nem érhette meg azt, hogy 1945 nyarán az Új-Mexikó állambeli Alamagordóban sikeres kísérletet hajtottak végre az első nukleáris szerkezettel, és azt sem, hogy az új fegyvert Japán ellen két ízben – egyesek szerint szükségtelenül, mások szerint nagyon is szükségesen – bevetették. Hiba lenne a kortársakon az utókor bölcsességét számon kérni, hiszen akkor még csak keveseknek adatott meg, hogy felfogják, mit jelent ez a fegyver a világpolitika, az emberiség sorsa szempontjából; nyilvánvaló, hogy katonai felhasználhatóságáról is csak homályos fogalmak lehettek. Sokan egyszerűen egy, a korábbinál hatékonyabb fegyvert láttak benne, amelyet harctéri körülmények között be lehet vetni. Európa vezető politikusai közül Konrad Adenauer csak 1956-ban döbbent rá az atomfegyver igazi jelentőségére, a taktikai eszközökkel német területen lezajló nukleáris háború hatásainak elemzésére megtartott *Carte Blanche* fedőnevű hadgyakorlat eredményeként. Voltak azonban olyanok is, akik előre látták, hogy a bomba kifejlesztése fegyverkezési versenyhez fog vezetni. Ezek közé tartozott Niels Bohr és Szilárd Leó; az utóbbi aktívan lobbizott az ellen, hogy a fegyvert Japán ellen bevessék. Szilárd attól tartott, hogy „fegyverkezési versenyt indíthatunk el Amerika és Oroszország között, amely mindkét ország megsemmisülésével végződhet".[29] Bohr pedig igyekezett meggyőzni Churchillt és Rooseveltet, hogy osszák meg az atomtitkot a Szovjetunióval. Roosevelt talán hajlott volna erre, de Churchillnek sikerült lebeszélnie róla. A Los Alamosban dolgozó tudósok már 1944 végén felszólaltak „a szerkezet", vagyis a kifejlesztés alatt álló nukleáris fegyver által felvetett etikai problémák miatt. A Manhattan-terv tudományos vezetője, Robert Oppenheimer atomfizikus optimista volt: úgy vélte, hogy a szörnyű fegyver véget vethet a háborúknak. Több tudós kifejtette, hogy az új fegyver miatt át kell fogalmazni a nemzeti szuverenitás fogalmát. Oppenheimer amellett szállt síkra, hogy a háború nem érhet véget anélkül, hogy a világ tudomást ne szerezne Los Alamos borzalmas titkáról. Mindazonáltal, Szilárddal ellentétben, támogatta a fegyver bevetését Japán ellen.[30]

[29] Idézi Kai Bird–Martin J. Sherwin: *American Prometheus: The Triumph and Tragedy of Robert Oppenheimer.* Alfred T. Knopf, New York, 2005. 292.

[30] Uo. 287–289.

Truman nyilvánosan optimista volt. Haditengerészek előtt kijelentette, hogy Hiroshima „lebombázása a világtörténelem legnagyobb eseménye". 1945. július 16-án kelt naplóbejegyzésében azonban súlyos kételyeknek, félelmeknek adott hangot: „Valamilyen fajta békében reménykedem – de attól tartok, hogy a gépek a halandók előtt járnak....Csak termeszek vagyunk egy bolygón, eljön a leszámolás – ki tudja?" Egy héttel később pedig már arról szólt, hogy az atombomba a világtörténelem „legszörnyűbb találmánya".[31] Hogy mi legyen a szörnyű fegyver sorsa, arról kevesebb fogalma volt. Mindenesetre megkönnyebbült, hogy nem „a Hitler- vagy Sztálin-féle társaság fedezte fel az atombombát". 1945 augusztusában így látta: Amerika felelőssége, hogy „gondozásba vegye ezt az új erőt – hogy megakadályozza a vele való visszaélést és hogy az emberiség szolgálatába állítsa". Egy rádiónyilatkozatában pedig azt fejtegette, hogy az atombomba túlságosan veszélyes ahhoz, hogy egy törvény nélküli világban szabadon engedjék. Ezért a gyártási titok birtokosai nem szándékoznak felfedni a titkot, amíg „meg nem találják annak az eszközét, hogy magukat, illetve a világ többi részét megóvják a totális pusztulás veszélyétől".[32] Ugyanakkor Truman engedélyezte az új fegyver kifejlesztésének történetét és fizikai alapelveit ismertető *Smyth Report* publikálását. Ezeknek a részleteknek a nyilvánosságra hozatala jelentős segítséget nyújthatott olyan országoknak, amelyek hasonló fejlesztésre szánták rá magukat.

Stimson hadügyminiszter még 1945 szeptemberében feljegyzést készített, melyben sürgette az elnököt, hogy állapodjon meg közvetlenül a Szovjetunióval és Nagy-Britanniával az atombomba háborús felhasználásának korlátozásáról és szabályozásáról. Stimson figyelmeztette az elnököt, hogy a szovjet–amerikai kapcsolatok visszafordíthatatlan károkat szenvedhetnek attól, ahogy az Egyesült Államok a bomba kérdését kezeli. Truman október 3-i üzenetében arról szólt, hogy a „civilizáció érdekében a lehető leghamarabb megfelelő módot kell találnunk ennek a felfedezésnek a megfelelő ellenőrzésére" annak érdekében, hogy fenntartsuk a világbékét, és hogy a fegyver „ne a pusztítás eszköze legyen". Egy május 21-én lezajlott megbeszélésen George C. Marshall tábornok, az Egyesült Államok későbbi külügyminisztere is támogatta az atomtitok megosztását a Szovjetunióval, olyannyira, hogy javasolta: hívjanak meg két szovjet tudóst a nukleáris kísérlet megtekintésére.[33] Az elnök ekkor olyan sürgetőnek találta a bomba sorsának rendezését, hogy nem akart várni addig, amíg az ENSZ működőképessé válik. Ezért először amerikai–brit–kanadai konzultációkat javasolt, majd annak kibővítését más nemzetekkel – nyilvánvalóan a Szovjetunióval – az atomenergia terén való együttműködés megteremtése érdekében a rivalizálás helyett. Ugyanakkor egy interjúban elmondta, hogy az Egyesült Államok senkivel sem osztaná meg az atombomba-készítés know-how-ját. Végül az elnök nem fogadta meg Stimson tanácsát, és nem

[31] Idézi James T. Patterson: *Grand Expectations...* I. m. 7.

[32] MacGeorge Bundy: *Danger and Survival. Choices about the Bomb in the First Fifty Years.* Vintage Books, New York, 1990. 133–134.

[33] Kai Bird–Martin J. Sherwin: *American Prometheus...* I. m. 292.

tárgyalt közvetlenül a Szovjetunióval. Helyette az ENSZ fórumára terelte az ügyet, ahol az Egyesült Államok előterjesztette az Acheson–Lilienthal-tervet. Ez Oppenheimernek azt a gondolatát vette alapul, miszerint nemzetközi szervezetet kellene létrehozni, amelynek monopóliuma lenne az atomenergiában használatos veszélyes elemek használatára a bányászat fázisától a gyártásig.

Elterjedt a történetírásban az a nézet, hogy az amerikai vezetés, különösképpen Truman elnök és Byrnes külügyminiszter, olyan diplomáciai fegyvernek használta az amerikai atommonopóliumot, amellyel politikai engedményeket lehetett kicsikarni a Szovjetuniótól. Kétségtelen, hogy mindkét férfiú gondolt ilyesmire. Byrnes egy alkalommal kifejtette Szilárd Leónak, hogy a „bomba bevetése Japán ellen segíthet rávenni Oroszországot, hogy a háború végén kivonuljon Kelet-Európából".[34] De nyíltan egyikük sem zsarolta a Szovjetuniót. Nem is lehetett volna, hiszen Sztálin, bár tudatában volt az atomfegyver pusztító erejének és a birtoklása által jelentett hatalmi presztízsnek, nem ismerte föl az új fegyver forradalmi jelentőségét – vagyis csak egy, bár kiemelkedő fegyvernek tartotta a sok közül. Truman végső fokon meg akarta tartani az atombomba előállításának titkát, és Sztálint csak lakonikus rövidséggel tájékoztatta a sikeres atomtesztről. Nem sejthette, hogy a szovjet diktátor szinte mindent tud az amerikai atomkísérletről. Vagyis nem sok jelentősége volt annak, hogy az Egyesült Államok megosztotta az atomtitkot vagy sem. Lavrentyij Berija irányításával ugyanis már megindult a szovjet fegyver kifejlesztése. Vagyis a harmonikus világrendről dédelgetett tervek röviddel a német fegyverletétel után füstbe mentek. Helyette egy félelmetes jövő érkezett el, olyan, amelyre csak kevesen számítottak, de senki sem tervezte el.

[34] Uo. Az atombomba és az amerikai diplomácia közötti összefüggéseket lásd még: Martin J. SHERWIN: *A World Destroyed – The Atomic Bomb and the Grand Alliance.* Alfred A. Knopf, New York, 1975.

Balogh András

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉS A GYARMATOK

A GYARMATOK JELLEGE ÉS SÚLYA

A második világháborúról szóló művek, történetiek és irodalmiak, a háborús cselekmények fő szereplőiről, ezek céljairól, törekvéseiről, erejéről és gyengeségeiről, a közöttük levő érdek- és értékkülönbségekről, a bonyolult politikai és diplomáciai manőverekről szólnak. A gyarmati világ elsősorban mint a nyíltan megfogalmazott vagy csak egyszerűen magától értetődőnek tartott hadicélok tárgya és a háborús események színtere szerepel, de különösebb önálló hangsúlyt nem kap. Ez a szemléletmód ma már nagyon elavultnak tűnik, bár a tekintetben nem kifogásolható, hogy megfelelt a korszak politikai, gazdasági és katonai realitásainak. A mai világ fő fejlődési trendjeinek ismeretében mégis furcsának tűnik, hogy sem a kortárs szereplők, sem a krónikások nem vették észre, hogy a gyarmatinak tekintett világban olyan drámai folyamatok zajlottak, amelyek a világtörténelmet döntően megváltoztatták néhány éven belül.

Mielőtt erről szólnék, lehetőség szerint egyértelműen tisztázni kell, mit is tekintünk gyarmatnak. A legáltalánosabban elfogadott meghatározás szerint ez a szó olyan területeket jelöl, amelyeket önrendelkezési joguktól, illetve lehetőségeiktől más hatalmak megfosztottak. A gyarmatosított területeknek nincs önálló külpolitikájuk és védelempolitikájuk, gazdaságuk függő helyzetbe került és kiszolgáltatottá vált idegen érdekeknek, a legtöbb esetben formálisan is az úgynevezett anyaországból irányítják a gyarmati terület sorsát, az önkormányzati szervek hiányoznak vagy erősen korlátozottak. A gyarmat gazdasági szerkezete, infrastruktúrája, gazdasági és kereskedelmi kapcsolatai a domináns hatalom érdekeinek megfelelően alakulnak, a hazai tőke pozíciói gyengék, gyakran pénzügyi függés alakul ki, jelen van a faji diszkrimináció; többnyire idegen csapatok tartózkodnak a függetlenségétől megfosztott ország területén, és az anyaország vagy az az ország, amely függésbe kényszerítette az illető területet, katonai támaszpontokat helyez el. Az összes, általunk gyarmatnak tekintett területet nem nevezték jogilag gyarmatnak; a különféle függési formáknak különféle elnevezések feleltek meg. A gyarmatok egy része közigazgatásilag az

anyaország szerves részévé vált, ahogyan ez Algériával történt, amelynek legértékesebb északi részéből három francia megyét alakítottak. Más országok úgynevezett telepes gyarmattá váltak, ahol elsősorban európai eredetű népesség telepedett le az őslakosok elűzésével vagy rájuk telepedéssel; így szerveződtek a brit dominiumok (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-afrikai Unió). Gyakran részben megmaradtak a hagyományos hatalmi struktúrák és a helyi közigazgatás, de alárendelődtek és funkciójukban átalakultak; ezeken a helyeken alakult ki a protektorátusi függőség, például Marokkóban, az Arab-öbölben és sok más országban. Külön kategóriája volt a gyarmati függésnek az a helyzet, amelyben formálisan nem jött létre egy bizonyos gyarmattartó hatalom dominanciája, hanem a fejlett expanzív hatalmak kollektíve kényszerítették alárendelt helyzetbe az illető országot. Kína ebbe a kategóriába tartozott. A gyarmatosításról és magukról a gyarmatokról tehát nem könnyű rövid, tömör definíciót adni; egészében azonban meglehetősen nagy biztonsággal meg lehet állapítani, hogy a második világháborút megelőző évtizedekben a Föld területének és népességének nagyobbik része sorolható ide. A gyarmatosítás a második világháborúig uralkodó tendencia maradt. Az első világháborút lezáró békeszerződések révén még jelentősen meg is nőtt a tulajdonképpeni gyarmati alávetettségbe tartozó területek aránya, hiszen a korábban Törökországhoz tartozó közel-keleti államok (a mai Szíria, Libanon, Izrael, Jordánia, Irak) területe lett angol vagy francia mandátumterület, amely a gyarmati függés egyik variánsának tekinthető. A gyarmatosítás divatja még az 1930-as években is folytatódott. Etiópia 1935-ben vált Olaszország gyarmatává. Hogy semmifajta dekolonizációs trend nem alakult ki, ezt majd a későbbiekben igyekszem igazolni. A gyarmatosítás értelmezését illetően nem érdektelen idézni az *Encyclopaedia Britannica* meghatározását, amely szerint a gyarmatosítás „1500 körül kezdődő politikai-gazdasági jelenség; lényege az, hogy néhány európai nemzet felfedezte, feltárta, meghódította, benépesítette és kizsákmányolta a világ nagy területeit".

A második világháború előestéjén Ázsia népességének 90%-a, Afrika népességének 99%-a, a Karib-térség és az Antillák népességének 90%-a, a csendes-óceáni szigetvilág egésze tekinthető gyarmati területnek. Ha mindehhez hozzávesszük azt, hogy a dél-amerikai országok tekintélyes részének gazdaságilag függő helyzete nem sokban különbözött a tulajdonképpeni gyarmati viszonyoktól – annak ellenére, hogy a 19. század eleje óta itt független köztársaságok alakultak –, akkor kijelenthetjük, hogy a Föld népességének oroszlánrésze valamilyen idegen függőség viszonyai között élt.

A NAGYHATALMAK ÉS A GYARMATI VILÁG

A háborúban részt vevő nagyhatalmak mindannyian megfogalmazták és a háború éveiben messzemenően szem előtt tartották azokat a célokat, amelyeket a világ gyarmati területeivel kapcsolatban követtek. Nagy-Britannia és Franciaország meglévő területeinek megtartását tekintette elsődleges

célnak. Nincs semmiféle olyan politikai dokumentum, amely a gyarmattartó hatalmak részéről a dekolonizáció tudatos előmozdítására vallana. Ellenkezőleg: a világháború idején és még utána is egy darabig minden bizonyíték arra utal, hogy szó sem volt önkéntes felszabadításról, a függetlenség megadásáról, a függő területek feladásáról, ahogyan ezt a későbbi évek, főleg napjaink történetírásában gyakran tapasztalni lehet. Noha a függő területeken a 20. század első felében jelentős közigazgatási reformokra került sor, ezek a gyarmati uralom megszilárdítását és hatékonnyá tételét szolgáló lépések voltak, és nem segítették a függetlenségre való felkészülést. A korona ékkövének tekintett India fővárosát, Delhit a 20. század húszas–harmincas éveiben kezdték kiépíteni kormányzati negyedekkel, infrastruktúrával, a brit katonatisztek és főhivatalnokok számára épített bungalókkal; ezek hosszú időszakra való berendezkedés szándékára mutattak. A politikai reformok hivatalosan is csak az „önkormányzatiság fejlesztéséről" szóltak, függetlenségről soha. Fekete-Afrikában „a fehér ember felelősségét" sok évszázadra tervezték. Algériát szintén a két világháború közötti években igyekeztek francia telepesekkel benépesíteni. Ugyanez tapasztalható brit részről Kenyában és Dél-Afrikában. A kialakult status quo megtartására irányuló törekvések hasonlóak voltak Hollandia indonéziai politikájában.

A gyarmati és függő területek újrafelosztását a leghatározottabban Németország és Japán követelte. Míg az előbbi elsősorban a Közel-Kelet térségében kívánt pozíciókat megszerezni, lényegében hagyományos gyarmatosító célokat követve, azaz energiahordozókat és nyersanyagokat szerezni, addig Japán ambíciói az egész Kelet- és Délkelet-Ázsiára, valamint a Csendes-óceán térségére kiterjedtek, és a tokiói stratégiák egy hatalmas japán vezetésű birodalom létrehozását tervezték. A német és japán elképzelések nyilvánvalóan közvetlenül ütköztek valamennyi gyarmattartó hataloméval. Németország a gyakorlatban átmenetileg sem tudta kiterjeszteni a hatalmát még Észak-Afrikára sem, Japán ellenben nagyon rövid idő alatt kiépítette saját közigazgatását Mandzsúriában, Holland Indiában, Szingapúrban, Malajziában, Burmában és a Fülöp-szigeteken.

Az Egyesült Államok a kialakult gyarmati rendszer átalakításának, majd teljes felszámolásának volt a híve, ám Németországgal és Japánnal ellentétben nem az újrafelosztásban volt érdekelt. Nem óhajtotta átvenni egy-egy hagyományos gyarmattartó hatalomnak a szerepét, hanem olyan helyzetnek a megteremtését kívánta, amelyben a hagyományos gyarmati rendszert szabadkereskedelmi övezet váltja fel az Egyesült Államok meghatározó pozícióival. Ez az amerikai politika több évtizedes múltra tekintett vissza Kína vonatkozásában. Az Egyesült Államok az 1921–1922-es washingtoni konferenciától kezdve egyértelműen az egységes és független Kína megteremtésén fáradozott a „nyitott kapuk" elvének érvényesítésével.[1] Ebből következett az is, hogy Washington Kínában az ország egyesítését és az euró-

[1] SALGÓ László–BALOGH András: *A gyarmati rendszer története 1870–1955.* Kossuth Könyvkiadó, 1980. 162.

pai, illetve japán érdekszférák felszámolását célul kitűző kuomintangista erőket támogatta.

A világháború alatt Moszkva nem volt abban a helyzetben, hogy konkrét lépéseket tegyen a hagyományos európai gyarmattartók birtokainak felosztására, bár az 1941-es angol–szovjet szerződés, amelynek következtében a szovjet hadsereg Észak-Iránt megszállta, nem nélkülözte Moszkvának azt a megfontolását, hogy befolyását kiterjessze a Közép-Keletre.

A gyarmati rendszer további sorsát illetően figyelmet érdemel az a részben nyílt vita, amelyet Washington és London folytatott az Atlanti Charta értelmezéséről. Az Atlanti Charta 1941. augusztus 14-én az Egyesült Államok elnökének és Nagy-Britannia miniszterelnökének közös nyilatkozataként látott napvilágot. Tárgyunk szempontjából a 3. és 4. pontjának van különös jelentősége. A sokat idézett 3. pont kimondja: „Tiszteletben tartjuk minden nép jogát arra, hogy megválassza azt a kormányformát, amely alatt élni akar; kívánjuk továbbá, hogy állítsák vissza mindazoknak a népeknek szuverén jogait és önkormányzatát, amely népeket ettől erőszakkal megfosztottak."[2] Az angol–amerikai vitában nyilvánvalóan azt kellett tisztázni, vajon mely népekre vonatkozik az „erőszakkal megfosztott" jelző, és melyeknek kell „szuverén jogait és önkormányzatát" visszaállítani. Az amerikai értelmezés szerint – ahogyan ezt a korabeli hivatalos nyilatkozatok és sajtókommentárok világossá tették – ez az elv a világ valamennyi népére vonatkozott, beleértve a gyarmati népeket. A brit interpretáció ezzel homlokegyenest ellenkezett. Churchill miniszterelnök 1941. szeptember 9-én kifejezetten ezekre a számára elfogadhatatlan amerikai értelmezésekre reagált, amikor is nyilatkozatában kifejtette: „Az atlanti találkozó alkalmával elsősorban a jelenleg náci iga alatt levő Európa államai nemzetei szuverenitásának, önkormányzatának és nemzeti életének a helyreállítása, valamint a területi határok esetleges megváltoztatását szabályozó elvek foglalkoztattak bennünket. Így ez egészen más probléma, mint a Brit Koronához tartozó területek és népek önkormányzati intézményeinek folyamatos fejlesztése. Ezekben a kérdésekben olyan nyilatkozatokat tettünk, amelyek önmagukban teljesen mentesek minden kétértelműségtől, és összhangban állnak a szóban forgó területek és népek viszonyaival és körülményeivel. Teljes összhangba hozhatók a szabadság és igazságosság azon magasztos eszméivel, amelyek a Közös Nyilatkozatot ösztönözték."[3] Nos, Washingtonban is úgy gondolták, hogy az Atlanti Charta valóban mentes a kétértelműségektől, de ezen egészen mást értettek, mint Churchill. Az amerikai politika és gazdaság irányítói egyszerűen megelégelték a hagyományos, „klasszikus" gyarmati rendszer továbbélését, és semmi okát nem látták annak, hogy egy általuk anakronisztikusnak tartott rendszer fennmaradásához asszisztáljanak. Az Egyesült Államok számára a gyarmatok fennmaradása gazdaságilag és erkölcsileg egyaránt elfogadhatatlan volt.

[2] Idézi Halmossy Dénes: *Nemzetközi szerződések gyűjteménye, 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 516.

[3] *War and Peace Aims of the United Nations. Sept. 1. 1939.–Dec. 31. 1942.* Ed. by Louise W. Holborn. Boston, 1943. 210.

Amerika globális liberális gazdaságban gondolkodott, márpedig ezt a víziót nemcsak az antikapitalista Szovjetunió és a náci Németország sértette, hanem az angol, francia és egyéb gyarmati monopóliumok is. A washingtoni törekvéseket fejezte ki az Atlanti Charta kevésbé ismert 4. pontja is, amely szerint a nyilatkozók „arra törekszenek, hogy minden állam, legyen az nagy vagy kicsi, győztes vagy legyőzött, egyenlő feltételekkel vegyen részt a világkereskedelemben, és jusson hozzá a világ nyersanyagforrásaihoz, amelyekre gazdasága virágzásához szüksége van".[4] Ez a pont éppen a harmadikkal összefüggésben teszi egyértelművé az amerikai szándékokat tükröző dokumentumot. Nem kevesebbről van szó, mint az „egyenlő feltételeket" kiharcolni akaró Egyesült Államok azon törekvéséről, hogy szétverje azokat a monopóliumokat, amelyeket éppen a gyarmattartó hatalmak képviseltek azáltal, hogy kizárták a világ nem gyarmattartó vagy legalábbis nem meghatározóan gyarmattartó fejlett országait a szabad kereskedelemből, a nyersanyagokhoz való hozzájutás lehetőségétől. Egyértelműen arról van szó, hogy az Egyesült Államok számára tűrhetetlenné vált az a helyzet, amelyben a Föld területének jelentős hányada, több mint fele és a Föld népességének több mint háromnegyede nem kapcsolódott be a liberális világkereskedelembe. Ezt csak a gyarmati rendszer felszámolásával lehetett elérni.

Churchill egyébként nem volt egyedül fent idézett véleményével. Lényegében valamennyi hagyományos gyarmattartónak azonos volt az álláspontja a kialakult gyarmati status quo fenntartásának szükségességét illetően. Az, hogy egyedül Churchill nyilatkozatai kerültek a nemzetközi és elsősorban az amerikai figyelem középpontjába, abból fakadt, hogy a második világháború éveiben a többi gyarmattartó hatalomnak a jelentősége és befolyása igen csekély lett, különösen a szuverenitásától megfosztott Franciaországé, Hollandiáé és Belgiumé. Japánnak és Olaszországnak mint ellenséges hatalmaknak a véleménye nem számított. Mindazonáltal az emigrációban élő és nagyon kevés tényleges befolyással rendelkező de Gaulle is félreérthetetlenül fogalmazott, és a gyarmati kérdésben felsorakozott Churchill mellé. 1942. június 23-án de Gaulle szükségét érezte annak, hogy a francia birodalom háború utáni helyzetéről nyilatkozzék. Kijelentette: „Azt akarjuk, hogy Franciaország visszaszerezze mindazt, ami az övé. Számunkra a háború befejezése egyaránt jelenti anyaországunk, a birodalom és a francia örökség teljes integritásának helyreállítását és a nemzet abszolút szuverenitását saját sorsa intézésében. Az elbitorlásra irányuló bármilyen kísérletet, legyen az akár külső, akár belső, meg kell hiúsítani és meg kell semmisíteni."[5] Kevés dokumentum létezik a gyarmatosítás történetéből, amely ennyire cinikusan foglalná össze a kolonializmus törekvéseit, és használná azt a sajátos nyelvezetet, amely ma már szinte érthetetlen. De Gaulle tábornok „elbitorlásra irányuló kísérletnek" nevezi a függetlenségi mozgalmat, amely úgymond „a nemzet abszolút szuverenitása ellen irányul". Sokak szerint a gyenge pozícióban levő franciák hisztérikus rea-

[4] Idézi Halmossy Dénes: Uo.

[5] *War and Peace Aims of the United Nations. Sept. 1. 1939.–Dec. 31. 1942.* 571.

gálásáról volt szó. Ez azonban tévedés, hiszen a sokkal erősebb Churchill hasonlóképpen fejezte ki magát. Néhány hónappal de Gaulle nyilatkozata után, november 10-én Churchill a brit birodalom sorsáról szóló beszédében a következőket mondta: „Hadd tisztázzam, amennyiben bárhol is félreértették volna: mi még akarjuk tartani a sajátunkat. Nem azért lettem Őfelsége miniszterelnöke, hogy vezetésem alatt menjen végbe a brit birodalom felszámolása. Erre a feladatra, ha valaha is előírnák, valaki mást kell találni, és a demokrácia körülményei között, úgy vélem, a nemzet véleményét is ki kell kérni."[6] Vagyis Churchill, nem határolódva el de Gaulle sajátos logikájától, a nemzeti döntéshozatalra hivatkozik; és ehhez még hozzáteszi, hogy a demokrácia viszonyai között élve elképzelhetetlen, hogy a brit nemzeti érdekeket megsértsék azzal, hogy elfogadják az angolnál jóval nagyobb lélekszámú nemzetek szuverenitását.

Az Egyesült Államok mellett a Szovjetunió is jelentős szerepet játszott a dekolonizációs folyamat előmozdításában, bár egészen más jellegű szerepet. Moszkvának nem voltak gazdasági ambíciói a tengeren túli területeken; nem voltak tőke- és áruelhelyezési gondjai; sem nyersanyagokra, sem energiahordozókra, sem piacra, sem olcsó munkaerőre nem volt szüksége. Befolyását nemcsak alapvetően önellátó gazdasági rendszere, szegénysége és kontinentális jellege korlátozta, hanem az is, hogy a hagyományos gyarmattartók nem voltak tőle függő helyzetben. Mindezzel együtt a Szovjetunió mégis jelen volt a világháborús és az azt követő évek dekolonizációs folyamataiban. Hatása a gyarmati térségre a következőkkel magyarázható:

1. Megalakulásától kezdve a Szovjetunió igen radikális antikolonialista politikát folytatott, közvetlen kapcsolatot létesített a függetlenségi mozgalmakkal, különösen Kelet-Ázsiában és a Közép-Keleten.

2. A részben vagy teljesen szovjet irányítású kommunista mozgalom jelentős erővel rendelkezett, illetve meghatározó volt Kínában, Vietnamban, Koreában, Indonéziában.

3. A Szovjetunió a második világháborút mint a két szuperhatalom egyike fejezte be, így a glóbusz minden folyamatára nagy hatást tudott gyakorolni, főleg olyan ügyekben, amelyekben az Egyesült Államokkal együttműködött, ahogyan ez a Közel-Keleten a háború utáni egy-két évben tapasztalható volt. A közös amerikai–szovjet törekvés a hagyományos gyarmatosító hatalmak kiszorítása volt.

4. Az a tény, hogy Moszkva a közép-ázsiai és a kaukázusi népeknek nem adott függetlenséget, a Nyugat-ellenes nemzeti mozgalmakat egyáltalán nem érdekelte. Ellenkezőleg: főleg a baloldali, de részben a nacionalista indiaiak, arabok, afgánok ebben az időben követendő példát láttak a szovjet köztársaságokban, amelyeknek viszonyait egyáltalán nem ismerték.

[6] Uo. 264.

A FÜGGETLENNÉ VÁLÁS KÉT MODELLJE

Bevezetőben jeleztem, hogy a háborús években megkezdődött a világtörténelem drámai jelentőségű fordulata – a kortársak számára szinte észrevétlenül. A fél évezredes európai expanzió, térnyerés és dominancia iránya ta nagyon rövid idő alatt megfordult. A második világháború éveiben a gyarmati rendszer alapjaiban megrendült, majd néhány év alatt teljesen széthullott.

Ma már tudjuk: a volt gyarmati országok nem csak a politikai függetlenséget vívták ki, nem csak zászlócsere történt, nem csak a demográfiai folyamatok fordultak meg. Előbb az ázsiai „kis tigrisek" (mint Tajvan, Dél-Korea, Szingapúr, Malajzia, Indonézia vagy Vietnam), majd Kína és India lélegzetelállító gyorsaságú gazdasági és kereskedelmi felzárkózása is megkezdődött. Közép- és Dél-Amerikában ellentmondásosabb a kép. Jelentős késlekedés mutatkozik a Közel-Kelet és Észak-Afrika modernizálásában, de a helyzet itt sem annyira kilátástalan, ahogyan ezt a közvélemény érzékeli. Stabil növekedési pályára lépett Tunézia, Jordánia, nagy lehetőségei vannak egyik-másik energiahordozókban gazdag országnak, és bizonyos demokratizálódás is megfigyelhető Egyiptomban, Tunéziában, Jordániában. A fekete-afrikai térség – a Dél-afrikai Köztársaság kivételével – még nem került rá a fenntartható növekedés pályájára.

Mi is történt a világháború kritikus éveiben? Az alábbiakban a függetlenné válás két modelljét vázolom fel. Az egyik a délkelet-ázsiai térségé, amelyben a japán megszállás és az ellene irányuló, majd Nyugat-ellenessé forduló, többnyire fegyveres mozgalmak játszottak szerepet. A másik: a szervezett tömegmozgalomra támaszkodó, alapjában békés, de ellenállhatatlan erejű függetlenségi harc, amelynek prototípusa India.

A délkelet-ázsiai modell

A gyarmati rendszer egészének felbomlásában különleges jelentősége volt annak, hogy Délkelet-Ázsia mindössze néhány évre japán uralom alá került. A villámgyors japán katonai sikerek jóvátehetetlen kárt okoztak a nyugati gyarmati irányításban, a gazdasági és kereskedelmi intézményekben és mechanizmusokban, és teljesen átformálták a „bennszülöttek" világlátását. Melyek is voltak azok a megrendítő csapások, amelyeket a japán hódítás mért a klasszikus gyarmati rendszerre?[7]

1. Egy gyarmati szupremácia, amelyet viszonylag kis létszámú idegen katona, hivatalnok és kereskedő tart fenn, a lakosság azon meggyőződésén nyugszik, hogy ez a szupremácia megingathatatlan, stabil, örökkévaló. Az európai fehér embernek civilizációs missziója, legyőzhetetlen fegyverei, utolérhetetlen színvonalú technikai ismeretei vannak, egyszóval: felsőbb-

[7] Erről részletesen András BALOGH–Zafar IMAM: *A Political History of National Liberation Movement in Asia and Africa.* ABC Publishing House, New Delhi, 1988. 207–224.

rendű. A japán császári hadsereg néhány hónap alatt nemcsak a brit, francia és a holland fegyveres erőket verte szét, hanem ennél fontosabbat is: az európai uralom megváltoztathatatlanságának mítoszát.

2. Az európai gyarmati adminisztráció megalázásának különféle, igen hatékony formái alakultak ki. A francia kapitulációt követően Tokió felszólította a vichyi kormányt, hogy engedélyezze Hanoi, Haifong és más kikötők használatát, valamint a japán csapatok észak-vietnami állomásoztatását. Ezt követően a francia adminisztráció a helyén maradhatott, de egyben ugyanúgy japán szolgálatba állt, ahogyan ez a Közel-Keleten és Észak-Afrikában is megtörtént a német alárendeltségű Vichy-kormányzat kollaborációjában.

Japán déli irányú terjeszkedése Pearl Harbor bombázása után indult meg. 1941 decemberében a japán csapatok elfoglalták az egész Maláj-félszigetet, a Fülöp-szigeteket, Hongkongot, 1942 januárjában Borneót, Celebeszt és Szumátrát, februárban a bevehetetlennek tartott brit bázist, Szingapúrt, márciusban Dél-Burmát és a legfontosabb és legnépesebb indonéz szigetet, Jávát.

3. A japán hódítás nem csupán a fegyverek erejével történt. Tokióban hivatalosan meghirdették a „nagy kelet-ázsiai közös felvirágoztatás övezete" programot, amely szerint az „ázsiai fajhoz" tartozók „új rendje" jönne létre. A japán megszállók igyekeztek az európai gyarmatosítással szemben álló személyeket, csoportokat, mozgalmakat vagy egyszerűen kollaboránsokat felhasználni, több képviselőjüknek magas tisztségeket adtak.

A Fülöp-szigeteken az egykori Washington-barát Jorge Vargas miniszterelnöki megbízást kapott; Holland Indiában a valóban nemzeti forradalmár Sukarno és Hatta játszott bizonyos ideig kiemelkedő szerepet a japánokat kiszolgáló közigazgatás irányításában; Burmának „függetlenséget" adtak, miután a japán csapatok benyomultak az országba. Szervezési, pénzügyi és katonai támogatást nyújtottak Subhas Csandra Bosénak, aki japán fogságba esett indiai katonákból verbuválta a britellenes Indiai Nemzeti Hadsereget.

4. A japán „felszabadítók" igen rövid időn belül lelepleződtek, mint az európaiaknál is kíméletlenebb gyarmatosítók. Hamarosan megindultak a részben brit és amerikai támogatást élvező fegyveres japánellenes mozgalmak. Csakhogy ezek a mozgalmak nem az angol, francia, holland uralom helyreállításáért, hanem országuk tényleges és teljes függetlenségéért harcoltak. A későbbi fejleményekre döntő hatást gyakorolt a délkelet-ázsiai függetlenségi mozgalmaknak az az Európában ismeretlen vonása, hogy szoros együttműködés alakult ki a helyi nacionalisták és a rendkívül gyorsan megszerveződő kommunisták között, illetve egyes országokban a kommunisták fő programja a nemzeti függetlenség kivívása volt. A vietnami nemzeti mozgalmat kezdettől fogva és hatékonyan a kommunisták vezették (Indokína Kommunista Pártja); az indonéz függetlenség mozgalmat egy széles front, a NASACOM irányította, amelyben a nacionalisták, a kommunisták és a hollandellenes mozlim szervezetek *(Sarekat Islam)* egyaránt részt vettek.

5. A háború befejezése után a japánellenes függetlenségi mozgalmak kivétel nélkül a hagyományos gyarmattartók ellen fordultak. Csaknem az egész térségben fegyveres antikolonista háborúk előzték meg a függetlenség kivívását. Közülük a legnagyobb jelentőségű az indokínai háború volt, de évekig harci cselekmények zajlottak Indonéziában, Malájföldön és Burmában is.

Az indiai modell

Az indiai függetlenségi mozgalom jövője szempontjából különleges jelentősége volt annak, hogy a Nemzeti Kongresszus vezetői az európai tengelyhatalmak és Japán térnyerésének csúcspontján sem adták fel antifasiszta álláspontjukat. A japán hadifogságba esett katonákból szervezett Indiai Nemzeti Hadsereg, amelyet később S. Cs. Bose irányított, nem képviselte a nemzeti mozgalom fő irányát. (Még Bose és csoportja is igyekezett elhatárolni magát a fasiszta ideológiától és módszerektől.) Anglia kudarcai és a japán sikerek közepette a Kongresszus Munkabizottsága 1940 júniusában Púnában úgy foglalt állást, hogy az Angliával való háborús együttműködésre abban az esetben is hajlandó, ha olyan brit nyilatkozat lát napvilágot, amelynek értelmében India a háború befejezése után kapja meg a teljes függetlenséget.

A várt nyilatkozat helyett az augusztusi javaslat (1940. augusztus 7.) érkezett meg, amely semmiféle új elemet nem tartalmazott. Nyilvánvaló: Londonban a púnai értekezlet határozatát úgy értékelték, hogy a Kongresszus harci szelleme gyengült – nem utolsósorban a Muzulmán Liga tömegbefolyása erősödésének hatására –, így felesleges bármilyen engedményt is tenni.

A háború folyamán az angol kormány fokozottan az Egyesült Államok segítségére szorult, és kénytelen volt minden döntésnél figyelembe venni megfontolásait. Ezekben az években az USA közvetlenül befolyásolta Anglia India-politikájának alakulását is. Az amerikai gazdasági és politikai élet különböző tényezői fokozott érdeklődéssel figyelték az indiai helyzet alakulást. Ennek két oka volt:

1. Az amerikai magatartás hosszú távú és általános motívuma minden kétséget kizáróan abban rejlik, hogy az amerikai vezető körök elérkezettnek látták az időt a klasszikus gyarmati szisztéma felszámolására és saját pozícióik kiépítésére.

2. A közvetlen és sürgős ok a világháborús eseményekkel függött össze. Az USA külpolitikájának irányítóit ugyanis egyre inkább nyugtalanította, hogy a Japán elleni háborúban sem az Indiában lekötött angol erőkre, sem az igen jelentősnek vélt indiai tartalékokra nem számítottak a lehetséges mértékben. Szingapúr eleste után két nappal az amerikai külügyminiszterhelyettes memorandumot nyújtott át elnökének, s a távol-keleti helyzetben szükséges első lépésként azt jelölte meg, hogy Churchill nyilatkozatban ismerje el India teljes jogú státusát a megalakuló ENSZ-ben. A memorandum megszületése előtt a külügyminisztérium több olyan „titkos"

dokumentumát is publikálták, amelyekben még egyértelműbben fejeződött ki az amerikai vezető körök egyetértése az indiai kérdés olyan megoldásával, amely a Nemzeti Kongresszus törekvéseinek támogatását jelentette. Ez az új memorandum tartalmazta azt a felismerést, hogy „az indiaiaknak nem állhat szándékába pusztán azért harcolni, hogy Anglia uralmát prolongálják", „ezért követelniük kell, hogy India megkapja autonóm státusát". Végül a dokumentum kertelés nélkül kimondta: a lend lease-zel (az Angliát segítő kölcsönbérleti törvénnyel) az amerikaiak annyit tettek Angliáért, hogy jogukban áll diktálni.

Roosevelt a memorandum kézhezvételének napján érintkezésbe lépett Churchill-lel az indiai rendezés ügyében. Churchill válasza (március 4.) rendkívül figyelemreméltó a későbbi tragikus események megértése szempontjából. A néhány soros táviratban ugyanis a hadsereg legfontosabb bázisának számító 100 millió muzulmán, 30-40 millió „érinthetetlen" és a 80 millió fejedelmi alattvaló iránti „kötelességről" szól, vagyis az önkormányzat megadását elválaszthatatlanul összefüggésbe hozta a kommunális kérdések – a vallási, nemzeti gyökerű ellentétek – előzetes vagy egyidejű megoldásával, ami nyilvánvalóan lehetetlen feltétel volt.

Előrehaladás csak az amerikai elnök újabb (március 10-i) üzenete következtében történt. Egy nappal később az angol miniszterelnök bejelentette, hogy az indiai ügyek felülvizsgálására kiküldik a Cripps-missziót.

1941 decemberében szabadon engedték a kongresszus letartóztatott tagjait.

A Sir Stafford Cripps által vezetett kabinetmisszió március 23-án érkezett Delhibe. Nyilatkozattervezetében a következő javaslatok szerepeltek:

1. A háború után a brit kormánynak lépéseket kell tennie egy új Indiai Unió létrehozására. Az Indiai Unió teljes domíniumi státussal rendelkezik.

2. A harci cselekmények megszűnése után alkotmányozó szervet hozzanak létre.

3. Azok a tartományok és fejedelemségek, amelyek nem kívánnak az unióhoz csatlakozni, megtarthatják jelenlegi státusukat, illetve más domíniumot alkothatnak.

4. Az alkotmányozó szerv és a brit kormány egyezményt ír alá a faji és vallási kisebbségek védelméről.

5. India védelme – „mint a világ háborús erőfeszítéseinek egy része" – az új alkotmány elfogadásáig a brit kormány feladata. Az együttműködés érdekében az indiai nép jelentős „szekcióinak" vezetőit behívják az indiai kormányszervekbe, a Commonwealthbe és az ENSZ-be.[8]

A Cripps-javaslatoknak tehát két fő elemük van:

a) Az önkormányzat megadását bizonytalan időre elnapolják.

b) Soha ennyire nyíltan nem irányozták elő India területi integritásának felszámolását. A 3., 4. és 5. pont különféle megközelítésben lehetőséget adott a fejedelmeknek, a vallási és nyelvi kisebbségnek az elszakadásra.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a Cripps-javaslatoknak ez a két eleme a legszorosabb egységet alkotta, és célja a brit uralom fenntartása volt bizonytalan ideig.

Gandhi 1942. július 6-án Vardhában (Bombay) javasolta a Kongresszus Munkabizottságának a „Quit India" („Hagyjátok el Indiát") tervet, vagyis az új polgári engedetlenségi kampány meghirdetését, amelyet ő maga „nyílt erőszakmentes forradalomnak" nevezett. Nehru és Azad ellenvetéseire Gandhi azzal válaszolt, hogy a fenyegető japán előretörés miatt a brit hatóságok kénytelenek lesznek meghátrálni a tömegharc előtt. A „Quit India"-határozat (1942. július 14.) a brit uralom azonnali megszüntetését úgy indokolta, hogy India szabadsága „nemcsak India és a világ szabadsága érdekében szükséges, hanem abból a célból is, hogy felszámolják a nácizmus, a fasizmus, a militarizmus és az imperializmus egyéb formáit, továbbá egyik nemzetnek a másik elleni agresszióját is". A munkabizottság határozatát a Kongresszus Összindiai Bizottsága augusztus 7-én Bombayban egyhangúlag megerősítette (a kommunista kisebbség kivételével).

A következő napon a hatóságok letartóztatták a Nemzeti Kongresszus vezetőit, köztük Gandhit és Azadot, a pártot törvényen kívül helyezték, vezető szerveit minden szinten felszámolták, vagyonát elkobozták, újságjait betiltották.

A hatóságok megtorló intézkedései országszerte tömeges megmozdulásokat váltottak ki, bár a Kongresszus Munkabizottsága semmiféle előkészületet nem tett a helyi szervezetek mozgósítására. Az illegális Kongresszusi Szervezet a munkabizottságtól teljesen függetlenül jött létre, módszerei pedig határozottan különböztek a Kongresszus erőszakmentességen alapuló felfogásától.

Indiának valamennyi tartományában spontán megmozdulások robbantak ki, a központi irányítás hiányában is. Heves britellenes tüntetések, sztrájkok zajlottak, a hivatalos épületeket megrohanták, a vasútvonalakat és a vasúti berendezéseket megrongálták. Az új brit csapaterősítések ellenére (több katonát küldtek, mint India történetében valaha) két hónapig tartottak az erőszakos cselekmények. Az angol rendőri akciók során több mint ötszáz sortűz dördült el, állítólag mintegy tízezren vesztették életüket, és több mint hatvanezer ember került börtönbe bírósági eljárás nélkül. Általánossá váltak a kollektív bírságolások, amelyeket egyes, „vétkesnek" nyilvánított területekre vetettek ki, de úgy, hogy a büntetés többnyire csak a hindu lakosságot sújtotta.

1945 második felétől az indiai társadalmi-politikai harcok úgy alakultak, hogy a vezető pártok irányvonala, akciói és programjai egyáltalán nem voltak összhangban a tömegek ösztönös vagy csak helyileg szervezett megmozdulásaival.

Közvetlenül a háború befejeződése után széles körű tiltakozó kampány bontakozott ki az Indiai Nemzeti Hadsereg tisztjeinek bírósági felelősség-

[8] *Statement and draft declaration by His Majesty's Government with correspondance and resolutions connected there with.* London, 1942.

re vonása ellen. A kalkuttai tüntetéseket, amelyek során barikádok épültek és a rendőrség megölt 40 embert, csak a Nemzeti Kongresszus nevében fellépő Surat Csandra Bose, Subhas Csandra Bose bátyja tudta leszerelni. 1945. november és 1946. február között a rendőrséggel több helyen összetűztek Bombayban, Maduraiban, Varanasiban, Delhiben, Gualiorban és másutt.

1946 januárjától mozgolódások kezdődtek a hadseregben. Február 18-án a haditengerészet bombayi egységei sztrájkba léptek. A következő napon már 20 000 tengerész követelte az angolok távozását. Pontokba foglalt követeléseik nagyobb része politikai jellegű volt. 21-én már az egész indiai hadiflotta, Karacsitól Kalkuttáig sztrájkolt. A bombayi matrózok támogatására több mint 200 000 munkás lépett sztrájkba. A feszültség megnövekedését jelezte az egyik brit hadihajóval való kétórás tűzpárbaj.

Rendkívül figyelemreméltó, hogy az 1945 második felétől kibontakozó mozgalmakban felvillant a kommunális ellentétek áthidalásának lehetősége. A hadiflotta bombayi sztrájkbizottságában mindkét vallásközösség tagjai jelen voltak.

A bombayi felkelés megrázta az országot. Az egymással egyre ellenségesebben szemben álló Nemzeti Kongresszus és Muzulmán Liga vezetői egymástól függetlenül igen hasonló álláspontot foglaltak el: véget akartak vetni az erőszakos mozgalomnak, de úgy, hogy a benne rejlő energiákat már jelzett célkitűzéseik szolgálatába állítsák. Február 23-án a Kongresszus képviseletében V. Patel tárgyalásokba bocsátkozott a tengerészekkel. Elismerte követeléseik jogosságát, s a törvényes, békés út betartására szólította fel őket. Egyben ígéretet tett, hogy a Kongresszus védelmet nyújt az esetleges represszióknak szemben. Hasonló szellemben nyilatkozott Gandhi és Dzsinna is. Ennek alapján a Központi Sztrájkbizottság, amelyben a Nemzeti Kongresszus és a Muzulmán Liga tagjai többségben voltak, nyilatkozatot fogadott el: „Bízva a Kongresszus védelmében és a Liga támogatásában, a Bizottság elhatározta, hogy véget vet a sztrájknak."

A bombayi flottamegmozdulásban tetőző általános indiai elégedetlenség volt az az erő, amely végül meghátrálásra késztette a gyarmati pozíciókat továbbra is tartani akaró brit vezető csoportokat. 1946. február 19-én Attlee miniszterelnök Pethick-Lawrence vezetésével háromtagú küldöttséget indított Indiába, a következő feladattal: „az indiai közvélemény vezetőivel együttműködve készítsék elő India teljes önkormányzatának minél előbbi megvalósítását". A brit politika irányítóinak lényeges engedményeket kellett tenniük, ha el akarták kerülni a legrosszabbat. A kérdés most már nem az volt, hogy India elnyeri-e függetlenségét, hanem az, hogy viszonylag hosszú távon milyen mértékben lehet megtartani bizonyos indiai–brit kapcsolatokat. Az akkor számításba vehető indiai–angol erőviszonyokat mérlegelve arra a megállapításra jutunk, hogy Londonnak, bár képtelen volt megőrizni a birodalmat, sok eszköze volt arra, hogy a független India adminisztratív és politikai felépítését, gazdasági kapcsolatait és külpolitikai orientációját befolyásolja. Anglia – csakúgy, mint a gyarmati behatolás kezdeti szakaszában – még egyszer eljátszhatta a döntőbíró szerepét.

Tevékenysége során a munkáspárti kormányküldöttség valamennyi önálló erőt képviselő (vagy ilyennek hitt) tényezővel kapcsolatba lépett. Nemcsak a nagy nemzeti pártokkal, hanem a valláskösösségek és a szeparatista ízű csoportok képviselőivel éppen úgy tárgyaltak, mint a fejedelmekkel. Végül is Pethick-Lawrence, Cripps és Alexander, a küldöttség tagjai egyöntetűen arra a véleményre jutottak, hogy India sorsának alakításában mindenekelőtt a hindu–muzulmán valláskösösségi ellentétek ilyen vagy olyan megoldása játszik meghatározó szerepet.

Az 1946. áprilisi választások mind központi, mind tartományi szinten azt mutatták, hogy a Nemzeti Kongresszus a lakosság többségének bizalmát bírja, ugyanakkor a muzulmán népesség felsorakozott a Liga mögött. Dzsinna ekkor úgy nyilatkozott, hogy a harc már nem Anglia és India, hanem a Muzulmán Liga és a hindu Nemzeti Kongresszus között folyik.

Hazatérése után (május 16.) a Pethick-Lawrence-bizottság megtette javaslatát az új alkotmány kereteire. E javaslatok, amelyeket hivatalos angol álláspontnak tekinthetünk, a következőket tartalmazták:

1. A jövő Indiai Uniója Brit Indiát és az önállóságukat megtartó fejedelemségeket egyesíti.

2. A valláskösösségi kérdések eldöntésében a fő közösségek (a hindu és a muzulmán) vétójogot kapnak.

3. Az egyes tartományok külön államcsoportokba tömörülhetnek (saját végrehajtó és törvényhozó testületekkel), autonómiájuk széles hatáskört jelent.

A javaslatok szerint, amíg ezt az alkotmányt elfogadják, a tartományokat egy hindu és két muzulmán csoportra kell feloszlatni, ideiglenes kormányt kell létrehozni, és alá kell írni az angol–indiai szerződést.

Ily módon a Pethick-Lawrence-bizottság javaslata előirányozta a jelentős jogkörrel rendelkező tagállamok valláskösösségi alapú kialakítását és a fejedelmi államok fenntartását, miközben állást foglalt a gyenge központi kormányzatú, egységes gazdasági és politikai koncepciót megvalósítani képtelen, „független" India mellett. A valláskösösségi alapon megszervezendő tagállamok önmagukban sem lettek volna vallásilag homogének, ugyanis az északnyugati muzulmán állam egész Pandzsábot (ahol a lakosság 27%-a hindu volt), az északkeleti muzulmán állam pedig egész Bengált (ahol a lakosság 42%-a hindu volt) magában foglalta volna.

A tervet a Muzulmán Liga, miután számára most már csak egyetlen politikai kérdés – Pakisztán kiszakítása – létezett, támogatásáról biztosította. Az Összindiai Kongresszusi Bizottság viszont éles hangú határozatban utasította el: „Az angolok Indiában folytatott imperialista cselszövésének idáig a valláskösösségi és feudális érdekek voltak a legfőbb támaszai. Az a törekvésük, hogy ezeket az úgynevezett független India állandó és hatékony tényezőiként fenntartsák, azt a gyanút kelti, hogy a brit kormány nem tud szakítani elődeinek hagyományos politikájával." Az átmeneti periódus tartamára tervbe vett ideiglenes kormány összetételéről a Kongresszus és a Liga nem tudott egymással megegyezni.

India fő pártjainak ellentétei lehetővé tették a brit kormánynak, hogy június 16-án maga álljon elő az új kormány javaslatával. Ennek lényege, hogy a Kongresszus és a Liga azonos számban képviselteti magát, de úgy, hogy a Kongresszus nem delegál muzulmán tagot. A javaslat a Kongresszus számára érthető okból elfogadhatatlan volt, a Pethick-Lawrence-terv értelmében viszont ebben az esetben a kormányt (a Végrehajtó Tanácsot) a Kongresszus részvétele nélkül is meg kellett volna alakítani. A Liga valóban kész volt a kormányalakításra, de az alkirály ezt a megoldást elvetette.

A függetlenné válás előtti kritikus hónapok egyik döntő eseményéhez érkeztünk. Wavell elutasító magatartása látszólag a Nemzeti Kongresszus számára kedvezőbb, hiszen vállalta, hogy nélküle a brit kormány ígéretének megszegése árán sem keres politikai megoldást. A történtek egész logikáját figyelembe véve azonban arra a következtetésre jutunk, hogy a Liga vezetésével létrejövő kisebbségi kabinet India állami-politikai egységét még nem feltétlenül veszélyeztette volna. Figyelemre méltó, hogy Wavellnek ezen elutasítása után hozott a Liga tanácsa határozatot arról, hogy a Liga a jövőben nem vesz részt sem az ideiglenes kormányban, sem pedig az alkotmányozó gyűlésben és minden erőfeszítését a külön muzulmán államiság létrehozására fordítja.

1946. júniusban fejeződtek be az alkotmányozó gyűlési választások. A Nemzeti Kongresszus 192, a Muzulmán Liga 70, a többi párt mindösszesze 11 helyet kapott. A kommunális kérdés szempontjából különösen lényeges, hogy a Kongresszusnak ebben az elmérgesedő légkörben is volt nyolc muzulmán képviselője, a Liga küldöttei között viszont szép számmal akadtak olyanok – főleg az északnyugati határtartományból, az Asszamból –, akik a Pakisztán-tervvel nem értettek egyet.

Júliusban a Kongresszus új elnöke, Dzsavaharlal Nehru az alkirálytól kormányalakítási megbízást kapott azzal a feltétellel, hogy a kormányfői tisztséget maga az alkirály tölti be, a kormányba hat tagot a Kongresszus, ötöt a Liga, hármat pedig az egyéb kisebbségek adnak. A Liga vezetősége, előző határozatához tartva magát, elutasította a részvételt, helyette augusztus 16-át a „Közvetlen Harc Napjának" nyilvánította.

Ezzel India legújabb kori történelmének legszörnyűbb vérengzése kezdődött el. Bengálban (Kalkutta, Noakhali) és Biharban egymást követték a pogromok, amelyek később Bombayre és más területekre is átterjedtek. A vérengzéseknek hinduk és muzulmánok egyaránt áldozatul estek, a fanatikus tömegeket egyes források szerint a vallásközösségi szervezeteken kívül a titkosrendőrség ügynökei is uszították. A felizgatott kedélyek lecsillapításában az angol hatóságok nem játszottak jelentős szerepet, ténykedésük sortüzek leadására korlátozódott. Ebben a szituációban Gandhi személyes tekintélyének teljes súlyával a helyszínen igyekezett békéltetni. A kommunista befolyás alatt álló szakszervezetek védelmi csoportokat *(Santi Sena)* hoztak létre, amelyek sok helyütt nagy áldozatok árán védték meg az adott terület kisebbségét.

Észak-India több fontos körzete már az általános vallásháború küszöbén állt, amikor augusztus 24-én megalakult az ideiglenes kormány. Tagjai a

Nemzeti Kongresszus (Dzs. Nehru, V. Patel, Abul Kalam Azad stb.), valamint a keresztény, szikh és a párszi közösség képviselőiből kerültek ki. A kormány, amelynek vezetője a miniszterelnök-helyettes tisztét betöltő Nehru volt, a Nemzeti Kongresszus elképzeléseit igyekezett valóra váltani: élesen szemben állt az ország felosztására irányuló törekvésekkel.

Az ideiglenes kormány megalakulása hatalmas lelkesedést váltott ki egész Indiában. Egy időre ismét megcsillant a reménye annak, hogy a nemzeti mozgalom képes lesz háttérbe szorítani a kommunális alapon álló széthúzó erőket. A kormány népszerűsége a Muzulmán Ligát is átmeneti meghátrálásra kényszerítette: bár továbbra is fenntartva a Pakisztán-határozat érvényét, szeptemberben kifejezte készségét a kabinet munkájában való részvételre.

Az Attlee-kormány folytatta a konzervatívoknak az indiai centrifugális erőket ösztönző politikáját. A novemberi kormánynyilatkozat kimondta, hogy az Alkotmányozó Gyűlés által jóváhagyott alkotmány csak akkor érvényes egy adott tartományra vagy fejedelemségre, ha azok képviselőinek többsége egyetért vele. Ez felbátorította a Ligát, amely a muzulmán többségű területek kiszakítására törekedett, az önállóságukat megtartani és bővíteni akaró fejedelemségeket, de még a szeparatizmusra hajló nemzeti (nemzetiségi) és egyéb kisebbségeket is. Nem utolsósorban ennek a brit kormánynyilatkozatnak volt az eredménye, hogy a decemberben összeülő Alkotmányozó Gyűlésen a Liga és a fejedelemségek képviselői nem voltak jelen.

A gyarmati uralom válsága olyan méreteket öltött, hogy a szubkontinens egészére kiterjedő általános káosz fenyegetett. 1946–1947 fordulóján Anglia vezető csoportjai megegyeztek abban, hogy minél később hajtják végre a dekolonizációt, annál kevesebb gazdasági és politikai kötelék tartható fenn a független Indiával. Néhány hónap alatt tehát döntő fordulat ment végbe a brit India-politikában. Most tudatosodott, hogy a második világháború éveiben és eredményeképpen visszafordíthatatlan változások történtek mind India belső erőviszonyaiban és politikai gondolkodásában, mind Nagy-Britanniának a nemzetközi hatalmi viszonyokban elfoglalt helyében.

Az új helyzet felismerését tanúsítja Attlee-nek 1947. február 20-án az alsóházban tett nyilatkozata, amelyben kifejezte kormányának azt a szándékát, hogy még 1948 júniusa előtt „átadja" a hatalmat az indiaiaknak. Az Attlee-nyilatkozat nem magyarázható a labouristáknak a konzervatívoktól gyökeresen különböző gyarmati felfogásával, ugyanis a február 20-i deklaráció valamennyi politikailag számottevő csoport és személyiség (köztük Winston Churchill) jóváhagyásával történt. A dekolonizáció „tervszerű" lebonyolítása érdekében új alkirályt neveztek ki Lord Mountbatten személyében.

Az új alkirály olyan állapotokat talált Indiában, amelyek könnyen lehetővé tették, hogy az állami egység megbontását reális alternatívaként javasolja. A vele folytatott tárgyalások nyomán a brit kormány 1947. június 4-én elfogadta az „India függetlenségéről szóló törvény"-t. Ennek a Mount-

batten-terv néven ismert törvénynek a lényege a következő: Indiának Hindusztánra és Pakisztánra való felosztása; előzetes népszavazás az egyik vagy másik államhoz való csatlakozásról Sindhben, az északnyugati Határtartományokban és Silhetben; Pandzsáb és Bengál előzetes népszavazás eredményétől függő széttagolása (ehhez elegendő csak az egyik közösség döntése a különválás mellett), a két önálló állam (azaz Hindusztán és Pakisztán) domíniumi státusának elismerése; a fejedelemségek azon jogának elismerése, hogy szabadon döntsenek jövendő önálló státusukról vagy valamelyik domíniumhoz való csatlakozásukról.

A Mountbatten-terv tehát a függetlenné válást a területi felosztással kötötte össze. 1947. június 4-én az alkirály egy sajtókonferencián váratlanul bejelentette, hogy a „hatalomátadás" nem az eredetileg bejelentett időpontban, azaz 1948 júniusában, hanem jóval korábban, még 1947. augusztus 15-én megtörténik.

A Nemzeti Kongresszus Munkabizottsága azonnal állást foglalt a Mountbatten-terv mellett, és 1947. június 15-én az Összindiai Kongresszusi Bizottsággal is elfogadtatta azt. A Nemzeti Kongresszus ezzel nyilvánvalóan feladta addig vallott álláspontját, de az adott körülmények között más választása nem lehetett. Gandhi kénytelen volt belátni, hogy a felosztási terv elutasítása országos méretű véres vallásháborúhoz vezetne; Nehru és Patel már nyíltan a független, polgári India szükségleteiből indult ki, amikor Pakisztán kiválásának elfogadását azzal indokolta, hogy ezzel teremtődik meg az ütőképes, centralizált államiság lehetősége; a „nemzeti muzulmánokat" képviselő Abul Kalam Azad szükséges rossznak tekintette a felosztást, amely bizonyára rövid életű lesz.

Június 10-én a Muzulmán Liga Tanácsa jóváhagyta a Mountbatten-tervet, majd augusztusban Dzsinna Karacsiba utazott, ahol az újonnan létrehozott pakisztáni Alkotmányozó Gyűlés 11-én Pakisztán elnökévé választotta. Hivatalosan Pakisztán 1947. augusztus 15-én vált dominiummá.

Az Indiai Unió Alkotmányozó Gyűlése augusztus 14-én ült össze Delhiben. Ekkor hangzottak el Nehru sokat idézett szavai: „Amikor az óra éjfélt üt, amikor a világ alszik, India életre és szabadságra ébred."

1947. augusztus 15. világtörténelmi esemény dátuma. A Föld második legnépesebb országának születésnapja, a polgári vezetésű függetlenségi mozgalom diadala, amellyel a nemzeti és társadalmi haladás előtt új, kedvezőbb lehetőségek, feltételek és keretek nyíltak.

Surányi Róbert

CHURCHILL AZ ÚJ VILÁGRENDRŐL ÉS AZ EGYSÉGESÜLŐ EURÓPÁRÓL, 1942–1946

Winston Churchill a második világháború folyamán elődlegesnek tekintette a győzelem kivívását, nem kívánta azt „hátráltatni" a békerendezés terveinek „idő előtti" megvitatásával, amely a nemzeti egység megbontásához vezethetett. Intő példának tekintette Lloyd George esetét, akitől 1919–1921-ben számon kérték a „hősökhöz méltó ország" megteremtésére tett ígéreteit. Az ország elszegényedése, valutatartalékainak és külföldi befektetései jelentős részének elvesztése miatt is ódzkodott attól, hogy elkötelezze magát a reformtervek mellett, amelyeket a kormánykoalícióban a munkaerő háborús célú mozgósítása, a hazai front megszervezése terén meghatározó szerephez jutott munkáspárti vezetők szorgalmaztak. Churchill az 1942 végén publikált Beveridge-terv szociális reformjait áthárította a háború utáni kormányra. 1943 márciusában négyéves tervről, egészségügyi, oktatási, lakásépítési reformokról beszélt. A közvélemény azonban nem hitte el, hogy szociális programot hajtana végre. Felmérések szerint 1944-ben a választók 60%-a ellenezte, hogy békeidőben is miniszterelnök legyen. Churchill még 1943-ban közzétette, hogy négy évig fenn szeretné tartani a koalíciós kormányt a háború után az újjáépítés érdekében. Kompromisszum azonban nem született. 1945-re a Konzervatív Párt a háborús kontrollról a magángazdasághoz való visszatérést, míg a Munkáspárt az államosításokat és a gazdasági tervezést fogadta el, majd májusban kilépett a kormányból. Ekkor Churchill a munkáspártiakat az államosítási tervek miatt diktatúrára való törekvéssel vádolta. 1945. júliusi választási kampányában inkább a nemzeti nagyság helyreállítását hangsúlyozta szociális reformok helyett. Meglepetésre a jóléti reformprogramot hirdető Munkáspárt elsöprő győzelmet aratott, és történetében először alakíthatott abszolút többségű kormányt. Felesége azzal vigasztalta a csalódott Churchillt, hogy a vereség „álcázott áldás" lehet. Valóban, ha kormányfő marad, tekintélyét óhatatlanul megtépázta volna a háborúba belerokkant ország talpraállításának sok nehézsége, az elkerülhetetlen megszorító intézkedések sora. Az ellenzék vezéreként viszont még növelni is tudta a háborús nemzeti hős és

világhírű politikus presztízsét. Főként a nemzetközi politika, a háború utáni világrend kérdései foglalkoztatták. 1945-től új összefüggésekben korábban megfogalmazott nézeteit hangoztatta az amerikai–brit szövetségről és az Európai Egyesült Államok létrehozásáról. E kérdésekben a világközvélemény befolyásolására latba vetette óriási tekintélyét.

Churchill az új világrenddel kapcsolatos nézeteit már 1940 nyarán kezdte felvázolni bizalmasai körében. Az alkalomszerűen kifejtett, nagy vonalakkal megrajzolt tervek megvalósításának módjairól nem beszélt. Fő célja – mint a fél évszázadra terjedő politikai pályája során mindenkor – a brit nagyhatalmi státus, a birodalom fenntartása, megőrzése volt. A brit birodalmi civilizációs misszióval, az angolszász népek testvériségével és az európai hatalmi egyensúly helyreállításával kapcsolatos eszméit a késő viktoriánus korszakból merítette, amelyben felnőtt. Élete jelentős részében hitte, hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok a közös nyelv, kultúra és érdek alapján arra hivatott, hogy egyesüljön, együttműködjön egy új világrend megteremtése érdekében. 1917–1921-ben és 1932-ben alkalmanként szólt már az angolszász népek testvériségéről, a speciális angol–amerikai viszonyról, de 1940 előtt ezt mindig csak távoli célként emlegette. 1940-ben viszont – Franciaország összeomlása, a brit pénzügyi tartalékok és külföldi befektetések felemésztése után – létkérdéssé vált az USA segítsége, majd szövetsége. 1941 tavaszától a kölcsönbérletként (lend lease) nyújtott amerikai anyagi támogatás lehetővé tette a briteknek a háború folytatását, az év végén az USA hadba lépésével kialakult szövetség pedig a győzelem záloga lett.

Ami az Európai Egyesült Államokat illeti, Churchill 1930 februárjában egy cikkében már állást foglalt amellett, hogy az észak-amerikai államok föderációjának mintájára alakítsanak hasonlót az európai nemzetek közötti ellentétek leküzdésére. A Brit Birodalom támogatná az európai uniót, szorosan kapcsolódna hozzá, de nem lenne tagja. Nagy-Britannia „hármas szerepét" a birodalom, az angolszász népek testvérisége és az Európai Egyesült Államok összekötésében látta; ugyanezt a gondolatot a háború után a három összefüggő kör elméleteként ismételte meg.

A viktoriánus korszak európai egyensúlyról vallott elképzeléseit Churchill kiegészítette a Páneurópai Unió elnökétől, Coudenhove-Calergi gróftól átvett eszmékkel. Az első nagy háborús katasztrófa idején ment legmesszebb az egységjavaslatok terén. 1940 júniusában, Franciaország váratlan katonai összeomlása során a franciák háborúban tartása és gyarmati erőforrásaik felhasználása végett Angol–Francia Unió létrehozását javasolta egységes kormánnyal és közös parlamenttel. A brit és a francia állam egyesítésének terve kivételes ajánlat volt, hogy megőrizzék Franciaország szövetségét, amelynek a Németország elleni háborús stratégiában eredetileg kulcsszerepet szántak. Miután Franciaország kapitulált, Churchill később soha nem ismételte meg ezt az uniós javaslatát. Az Angol–Francia Unió ötletétől eltekintve Churchill további európai uniós tervei soha nem korlátozták volna a brit szuverenitást, hanem a brit világhatalmi szerep érvényesítését igyekeztek elősegíteni.

Churchill a háború utáni globális biztonsági rendszer körvonalainak megrajzolásakor mindenekelőtt új egyensúlyi rendszert keresett. Fő célja az volt, hogy Németországot területének csökkentésével és felosztásával megfosszák európai domináns szerepétől, és megakadályozzák, hogy képes legyen újabb háborúra. Az 1939 előtti Európa visszaállítása szóba se jöhetett, hiszen Nagy-Britannia és Franciaország együtt sem volt képes megfékezni Németországot. Először 1940 nyarán és végén, bizalmas beszélgetések során, felvázolta egy olyan új Európa tervét, amely öt nagyhatalomból és négy konföderációból állt volna. A nagyhatalmak közé Nagy-Britannia mellett Francia-, Olasz-, Spanyol- és Poroszországot számította. A konföderációkba szervezett kisállamok közül az északiak székhelye Hága, a közép-európaiaké Prága vagy Varsó, a dunai államoké Bécs, a balkániaké pedig Konstantinápoly lett volna. A nagyhatalmak és konföderációk alkották volna az Európa Tanácsot, legfelsőbb bírósággal és legfelsőbb gazdasági tanáccsal, sőt nemzetközi légierővel is, míg a tagországoknak csak rendőrsége lett volna. A kisállamok föderációba szervezésének terve egyaránt irányult a német és a szovjet befolyás ellensúlyozására. A dunai konföderáció nagy része a legyőzött Németország feldarabolásával jött volna létre, hiszen Bajorországból, Württenbergből, Ausztriából és Magyarországból állt volna. Churchill már 1940-ben hangsúlyozta, hogy „az osztrákok és délnémetek elválasztása a poroszoktól elengedhetetlen Európa harmonikus helyreállításához".

Churchill – akárcsak a brit külügyi tervezőcsoport – beleütközött a föderációs tervek belső és külső akadályaiba. Nemzeti, etnikai és vallási ellentétektől megosztott térségeket kívánt konföderációba szervezni. Nehéz például elképzelni, hogy a balkáni keresztény országok elfogadták volna a muzulmán török vezetést. Brit pártfogás alatt 1942 januárjában a csehszlovák és a lengyel, továbbá a jugoszláv és a görög emigráns kormány Londonban megállapodást kötött föderáció létrehozásáról, kül- és gazdaságpolitikájuk, vámrendszerük összehangolásáról. Mindkét föderációban hamar kiütköztek a vezető szereppel vagy orientációval kapcsolatos érdekellentétek. Wladislaw Sikorski lengyel kormányfő hiába tervezett horizontálisan egy nagy közép-európai államszövetséget német- és szovjetellenes gátként, mert Eduard Beneš, a csehszlovák partner már 1943-ban a lengyelekkel való szövetségtől a hívó szóra átpártolt Sztálin oldalára. A balkáni föderációban a görög emigráns kormányt a vezető szerep mellett leginkább az érdekelte, hogyan szerezze meg majd magának a potenciális tagállamok, Albánia és Bulgária területének egy részét. Minden brit erőfeszítés ellenére az 1943. októberi moszkvai külügyminiszteri konferencián a szovjetek végleg elvetették a föderációk tervét mint az egykori *cordon sanitaire* újjáélesztésére irányuló törekvést. Jórészt a szovjet szembeszegülés miatt kerültek le a napirendről a föderációs törekvések, de amerikai támogatást sem kaptak. A moszkvai külügyminiszteri konferencián ugyanis Cordell Hull nem támogatta Eden javaslatát, hogy közös nyilatkozatban a szövetségesek garantálják a leigázott nemzetek önrendelkezésének helyreállítását, támogassák a kis országok föderációs törekvéseit, és mondjanak

le az európai érdekszférákról. Hull nem a Szovjetunió kelet-európai befolyásának korlátozására törekedett, hanem meg akarta nyerni együttműködését a háború folytatása és az ENSZ létrehozása végett. Az amerikai engedékenység folytán elégedett Sztálin megígérte Hullnak, hogy támogatni fogja az ENSZ megalakítását, és a német kapituláció után a Szovjetunió belép a Japán elleni háborúba.

A másik fogas kérdés az volt, milyen legyen a Brit Birodalom, az USA és a Szovjetunió viszonya az egyesült Európához. Churchill szerint Nagy-Britannia és az USA „egyenlő flottákkal" ellenőrizné a világtengereket. 1940-ben úgy vélte, hogy az egyesült Európától „az angolul beszélő világ el lenne választva ugyan, de szorosan hozzákapcsolódna". 1942. november 3-án a kabinettel közölt tervből a Szovjetuniót kirekesztette, Franciaországról pedig hallgatott. Ekkor Európa irányítását egy olyan nagytanácsra kívánta bízni, amely Porosz-, Olasz- és Spanyolországból, valamint a skandináv konföderációból állt volna. Ezzel szemben Eden mind az Egyesült Államokat, mind a Szovjetuniót be akarta vonni az európai biztonsági rendszerbe.

Bár Churchill meg volt győződve arról, hogy hosszú távon a cél az Európai Egyesült Államok megalakítása, nem vitatott meg a szövetségesekkel semmilyen határozott tervet a háború utáni világról. 1942-ben kijelentette, hogy az ilyen tervezésnek „nem szabad eltérítenie gondolatainkat vagy egyesített energiáinkat a nemzet megmentésének feladatától". Amikor 1942 őszén először hallotta, hogy Roosevelt az amerikai, brit, szovjet és kínai „négy rendőrrel" akarja fenntartani majd a világbékét, Edennek írt feljegyzésében az elgondolást túl egyszerűnek minősítette, s kitartott az európai uniós célkitűzés mellett, hozzáfűzve, hogy elsősorban még a háborúra kell fordítani a figyelmet.

A „reggeli gondolatok"-nak nevezett dokumentumban 1943. január 1-jén szólt először a brit, amerikai és szovjet vezetés alatt álló Egyesült Nemzetek Szervezetéről, amelynek egyik eszköze lenne „az európai kormányzat". Az amerikai tervek a világszervezetről már formálódtak, amikor Churchill, megkésve előállt elképzeléseivel március 21-én a rádióban mondott beszédében, majd a májusi washingtoni látogatása során, bizalmas megbeszéléseken. Világtanács létrehozását javasolta, amelynek alárendeltségében európai, amerikai és csendes-óceáni regionális tanács működne. Az afrikai és az ázsiai földrészt azért mellőzte, mert az ottani gyarmatokat az anyaországukhoz számította. Az Európa Tanács 12 tagból (nagyhatalmakból és konföderációkból) állt volna. Tagjai közé számította nagyhatalomként Franciaországot (a Szovjetunió szükséges ellensúlyozójaként), Nagy-Britanniát viszont nem. Arra hivatkozott, hogy az angolok és az amerikaiak nem tarthatnak fenn meghatározatlan ideig katonai erőt Európában. A jövendő világszervezetben csak a nagyhatalmaknak és konföderációknak szánt helyet, így a kis államok befolyását kiküszöbölte volna. A három legfőbb irányító az Egyesült Államok, a Brit Birodalom és a Szovjetunió lett volna. „Az USA tagja lenne az amerikai és csendes-óceáni régiónak. Britannia mind a háromnak" – mondta. Az amerikaiak esetleges részvételét az európai régióban ugyan nem

zárta ki, de az igazi világhatalomnak a Brit Birodalmat látta. A csendes-óceáni tanácsba helyezte a Szovjetuniót, amely európai határainak biztosítása után a Távol-Kelet felé fordul. A kurszki csata után kénytelen volt meghatározó európai tényezőként is számolni a szovjetek országával.

Churchill, akárcsak a háború megnyerését, a brit világhatalmi szerep fenntartását is az USA-val való szövetségre alapozta. A két ország „speciális viszonyát" olyan „testvéri társulásnak" tekintette, amelyet egybefűznek a közös „vérségi és történelmi kapcsolatok". 1943 májusában Washingtonban kifejtette elképzeléseit az angol–amerikai partnerségről. Javasolta, hogy Nagy-Britannia és az USA a háború után egyeztetett külpolitikát folytasson, vezessenek be közös állampolgárságot, legyen szabad a költözés és munkavállalás a két országban, az egyesített vezérkar maradjon fenn békeidőben is, és használják egymás támaszpontjait világszerte.

Churchill romantikus, idealista felfogásban szólt az angol–amerikai viszonyról; háborús emlékirataiban is rózsaszín képet rajzolt róla, az ellentéteket elhallgatva vagy tompítva. Roosevelt nem angol–amerikai kondomíniumként, hanem „négy rendőr", négy nagyhatalom irányítása alatt képzelte el a háború utáni új világrendet. A brit kormányfő szeptemberben a Harvardon mégis megismételte javaslatát a partnerségre, de kedvező amerikai kormányzati visszhangot ezúttal sem kapott. Roosevelt augusztusban a quebeci konferencián a „regionális tanácsok" churchilli javaslatát a „túlhaladott" érdekszféra-politika új variánsának tartotta, és helyette elfogadtatta Cordell Hull tervezetét az egyetemes ENSZ előkészítésére. Churchill ezután úgy vélte, hogy a jövendő világszervezettel, az ENSZ-szel kapcsolatos előkészítő munkálatokra ráérnének az európai háború befejezése után, de a szövetségesek közti egyeztetések mégis folytatódtak. 1944 augusztusában Dumbarton Oaksban a „négy rendőr" nagyhatalom tárgyalt az ENSZ-ről. A Biztonsági Tanács szavazási rendjét illetően még nem született megállapodás. Churchill Edentől eltérően a teljes vétót igénylő szovjet álláspontot támogatta, végül 1945. február 6-án Jaltában fogadta el a kompromisszumos amerikai javaslatot.

Churchill 1944 májusában a domíniumok kormányfőinek tanácskozásán még tett egy sikertelen kísérletet, hogy elfogadtassa az európai, ázsiai és amerikai regionális tanácsok tervét. Mivel nem sikerült megszereznie két nagyhatalmi partnere hozzájárulását, végül kénytelen volt ejteni a regionális szervezeteket. A háború után a szovjet terjeszkedés, valamint Európából az amerikai visszavonulás veszélye arra ösztönözte, hogy a három nagyhatalom együttműködésére alapozza a nemzetközi biztonsági rendszert. Így elfogadható volt számára Rooseveltnek szintén a győztes nagyhatalmak egyetértésére alapozott új globális biztonsági rendszere, az ENSZ.

Nem fogadta el viszont, hogy az önrendelkezést megadja Indiának vagy valamely más gyarmatnak – sőt Jaltában még azt is kifogásolta, hogy majd a brit mandátumterületekre alkalmazzák az ENSZ gyámsági rendszerét –, hiszen birodalma nélkül a szigetország nem tölthetett volna be nagyhatalmi szerepet. A gyarmatbirodalmakat az ázsiai és afrikai stabilitáshoz is nélkülözhetetlennek tartotta. A brit birodalmi preferenciák és a sterling-

blokk védelmében ellenállt az amerikai nyomásnak a liberalizált multilaterális kereskedelmi rendszer és a dollár hegemóniáját érvényesítő nemzetközi pénzügyi rendszer megteremtéséről folytatott vitákban. Ezek kompromisszumos megállapodásokhoz vezettek 1944-ben Bretton Woodsban.

Churchill sérelmezte, hogy egyes amerikai külgazdasági lépések rontják a háború utáni brit gazdasági pozíciókat. Az USA már 1941 szeptemberétől megkövetelte a brit export szigorú korlátozását. 1943-ban limitet szabtak az angol dollártartaléknak. Az egymilliárd dolláros limit túllépése esetén csökkentették a lend lease-szállítást, bizonyos árukat kivontak köréből és azonnal fizetendővé tettek. November 11-én Sir John Anderson pénzügyminiszter felhívta Churchill figyelmét, hogy adósságaik „négy-ötször gyorsabban nőnek", mint dollártartalékuk, és az USA a szovjet irányú lend lease-zel szemben nem lép fel, bár ott az arany- és dollártartalék az angolnak kétszerese. Anderson szerint, mihelyt a lend lease befejeződik, az angolok elvesztik pénzügyi függetlenségüket, tartalékuk még a franciákénál és a hollandokénál is kisebb lesz. Churchill ezért 1944. március 9-én tiltakozott Rooseveltnél a brit dolláregyenleg csökkentése miatt, mivel az összeegyeztethetetlen „a szövetségesek egyenlő elbánásával, az egyenlő áldozattal vagy az erőforrások összesítésének bármely koncepciójával". Figyelmeztette az elnököt, hogy egyedül Nagy-Britanniának lesz súlyos külföldi adóssága, és „az utolsó likvid tartalékok szétszórása" nagy politikai problémákat okoz. Még február 22-én tiltakozott az elnöknél azon amerikai tervek ellen is, hogy a lend lease „törlesztéseként" megkaparintsák a közel-keleti brit olajkincseket. Roosevelt csupán a tárgyalások folytatását ajánlotta a megegyezés reményében. Leo Amery, az indiai ügyek minisztere a sterlingblokkot és a birodalmi preferenciákat védelmezve rámutatott, hogy mindkettő valóban multilaterális pénzügyi-kereskedelmi rendszer, míg az USA szerinte ténylegesen kétoldalú kölcsönös kereskedelmi egyezményeket köt, és nem törli el a védővámjait. A sterlingblokk országai tartalékaik szabad dollárra váltásával súlyos kárt okoztak volna a brit gazdaságnak. Anderson szerint a háború végén a brit adósság meghaladja majd a hárommilliárd fontot, az évi fizetési mérleg hiánya pedig az egymilliárdot, ezért a brit export növelése mellett is szükséges lesz egy-két milliárd dollár lend lease és kétmilliárd dollár kamatmentes hitel. Churchill azt kívánta, hogy az USA a háborús adósságok rendezésekor vegye majd figyelembe a brit hozzájárulást a győzelemhez és a tartalékaik kimerülését is. 1944 szeptemberében kérte Rooseveltet, hogy az Egyesült Államok a lend lease-szállításokhoz a Japán elleni háború során ne szabjon olyan feltételeket, amelyek „veszélyeztetnék a brit export helyreállítását". Roosevelt 1944. november 24-én szokatlanul keményen célzott a lend lease-szállítások megvonására, ha a chicagói tárgyaláson nem jön létre megegyezés a háború utáni polgári, kereskedelmi repülés ügyében. A polgári repülési korlátozások eltörlése, minden terület hozzáférhetővé tétele a tőkeerős amerikaiaknak hegemóniát biztosított volna a légi közlekedésben, kiszorítva a briteket a megtartani kívánt vonalaikról. Churchill méltósággal válaszolt: nem kívánnak versengeni, elismerik az amerikai katonai és gazdasági felsőbbséget, hiszen övék a világ legnagyobb flottája, légiereje, ipara és minden aranya, de bíznak igazságosságukban és a fair playben. Chicagóban nem jött létre megegyezés, az amerikaiak kétoldalú polgári légiegyezményeket kezdtek kötni, egyebek közt – Churchill nagy bosszúságára – Írországgal is.

A háború utáni rendezés sok kérdésében Churchill nem értett egyet Roosevelt elnökkel. Az általa elgondolt új regionális hatalmi egyensúlyrendszerekben helyet szánt a meggyengített Németországnak és a talpra állt Franciaországnak, illetve a helyreállított angol, francia, holland gyarmatbirodalmaknak. Roosevelt jobban ki akarta iktatni Németországot, és mellőzni Franciaországot. Churchill kevésbé bízott a Szovjetunióval folytatandó együttműködésben, és a háború vége felé egyre jobban aggasztotta a kialakuló szovjet túlsúly Közép-Európában. Kételkedett abban is, hogy Kína a Távol-Kelet biztonságának őre lehet. Nem látott más ésszerű alternatívát, mint az amerikaiakkal szoros szövetségben, a segítségükkel tartani fenn Nagy-Britannia világhatalmi szerepét. Roosevelt pedig úgy vélte, hogy a briteknek nincs más választásuk, mint követni az amerikai vezetést.

Eden 1943. július 12-én emlékeztette Churchillt: ahhoz, hogy fő céljukat, „Németország megfékezését" elérjék, nemcsak a Szovjetunióval, hanem Franciaországgal is szövetségre kell lépni. Ez „nélkülözhetetlen biztonságunkhoz, akár együttműködik az Egyesült Államok a béke fenntartásában az Atlanti-óceán ezen az oldalán, akár nem ... Európa elvárja, hogy saját európai politikánk legyen, és kifejtsük azt" – mondta. Eden már 1942-ben felvetette, hogy a térséget brit vezetéssel blokká szervezzék a háború után. Churchill Nyugat-Európát katonailag túl gyengének tartotta, így nem látta értelmét, hogy önálló Európa-politikát tervezzenek. Roosevelt Franciaországnak másodrendű szerepet szánt a háború után, Churchill viszont a brit külpolitikai tradíciónak megfelelően a francia nagyhatalmi státus helyreállításával számolt. 1943 májusában hangsúlyozta: „Fontos újra létrehozni az erős Franciaországot, mert nem vonzó kilátás, ha nincs erős ország a térképen Anglia és Oroszország között." Az elnök nyomást gyakorolt a britekre, hogy a nyakas és „angolszászellenes" de Gaulle-lal szakítsanak. Ezt Eden és a kabinet meggátolta. Eden, Halifax, Attlee, Beaverbrook nagyobb szükségét érezte egy erős francia partnernek, mint Churchill. Roosevelt 1944 októberéig hátráltatta, gátolta az angolokat abban, hogy elismerjék de Gaulle-t kormányfőnek.

Churchill 1943 derekán szembesült a ténnyel, hogy már nem egyenrangú partnere két nagyhatalmi szövetségesének, és pozíciója egyre romlik. A mediterrán stratégiához ragaszkodva, és halogatva a nyugati front megnyitását, akaratán kívül közelebb hozta egymáshoz Rooseveltet és Sztálint. Két szövetségese között közvetítő szerepre vágyott, de ezt a pozíciót inkább Roosevelt töltötte be a másik kettő között.

A teheráni csúcstalálkozó előtt Kairóban Roosevelt igyekezett kitérni a Churchill-lel való egyeztetés elől. Teheránban elutasította a vele való bizal-

mas megbeszélést, Sztálinnal viszont háromszor is hajlandó volt külön tárgyalni, egyebek közt angolellenes együttműködést javasolva az indiai és más gyarmati kérdésekben. Sztálin tudomására hozta, hogy a háború után az amerikai haderőt kivonja Európából, s a kontinens biztonságát az angoloknak és a szovjeteknek kell szavatolniuk.

Teheránban Churchill – rossz közérzete és depressziója ellenére – maga is tett bizalomerősítő lépéseket Sztálinnál. A háború után „a három hatalomnak együtt kell irányítania a világ jövőjét" – mondta. Kijelentette, hogy a Szovjetuniónak melegtengeri kikötőkhöz kell jutnia, és örömmel látná a szovjet hadi- és kereskedelmi flottát a világ óceánjain. Támogatta a montreux-i egyezmény revízióját, hogy a szovjet hadihajók kijuthassanak a Fekete-tengerről a Földközi-tengerre.

Churchill a szovjet terjeszkedéstől való félelem és a Sztálinnal való jó együttműködés reményei között ingadozott. Már 1942 tavaszán felvetette, hogy ismerjék el az 1939–1940. évi szovjet területgyarapításokat, de erre csak 1943-ban került sor, miután Roosevelt feladta álláspontját, hogy határkérdésről csak a békekonferencián tárgyalnak. A londoni lengyel emigráns kormány, amelyet 1943 júliusától Stanislaw Mikolajczyk vezetett, ragaszkodott az 1921. évi rigai békével szerzett, de 1939 szeptemberében a szovjetek által elfoglalt keleti területek visszaszerzéséhez. Miután a Foreign Office 1919–1920-ban etnikai alapon a szovjeteknek ítélte a Curzon-vonaltól keletre fekvő területet, Eden már 1941–1942-ben a szovjet igény elismerését kívánta. Roosevelt 1943 márciusban Washingtonban Edennel közölte, hogy a lengyeleket Németország területéből kell kárpótolni.

Churchill az elnök új politikájával összhangban október elején közölte Edennel: „[...] mindent meg kell tennünk, ami hatalmunkban áll, hogy rábeszéljük a lengyeleket, egyezzenek meg az oroszokkal a keleti határokról kelet-poroszországi és sziléziai gyarapodás fejében". A teheráni konferencián Churchill három gyufaszállal demonstrálta is, hogy Lengyelország területét nyugat felé tolják el Németország rovására. Elfogadta, hogy a Szovjetuniónak joga van biztonságos határokra a potenciális német támadásokkal szemben. Gyakorlatilag tehát hozzájárult ahhoz, hogy Sztálin szándékainak megfelelően újrarajzolják a lengyel határokat. Hangsúlyozta, hogy Anglia a lengyel ügyért lépett be a háborúba, és elkötelezett egy erős, független Lengyelország helyreállítása mellett. Vállalta, hogy az emigráns kormánnyal elfogadtatja az új határokat. Úgy vélte, „őrültség" lenne, ha elutasítanák, mert bár kisebb, de értékesebb, iparosodott német területeket kapnak kárpótlásul az elvesztett „Pripjaty-mocsarakért". Roosevelt beleegyezett, hogy az új lengyel határokat a Curzon-vonalnál és az Oderánál húzzák meg, de ezt nem lehetett nyilvánosságra hozni, mert nem akarta kockáztatni hat-hét millió lengyel származású állampolgár szavazatának elvesztését az 1944. évi elnökválasztáson.

Németország felosztását mindhárom fél helyeselte. Roosevelt Kairóban a vezérkari főnököknek még három részre osztásról szólt. Teheránban már öt államról és két nemzetközi ellenőrzés alá vont területről beszélt. Churchill nem értett ezzel egyet. El akarta kerülni, hogy a Szovjetunió maradjon a kontinens egyedüli, túlságosan is erős hatalma. Azt javasolta, hogy Poroszországot szigeteljék el Németország többi részétől, Bajorországot, Badent, Württenberget, Szászországot pedig csatolják a dunai konföderációhoz. Sztálin ellene vetette, hogy ezáltal egy nagyhatalmi államalakulat jönne létre német ellenőrzés alatt, ami fenyegetheti majd a békét. Churchill megkérdezte Sztálint, hogy „olyan Európát tervez-e, amely szétttagolt, szétválasztott és gyenge kis államokból áll". Sztálin rámutatott: nem Európa, hanem Németország széttagolásáról beszélt. Roosevelt egyetértően mondta, hogy „Németország kevésbé veszélyes volt a civilizációra, amikor 107 tartományból állt". A Német Birodalom felosztását az októberi moszkvai értekezleten létrehozott és Londonban ülésező Európai Tanácskozó Bizottságra bízták.

Roosevelt úgy vélte, Teheránban sikerült eloszlatni Sztálin gyanakvását a háború utáni angolszász szándékokkal kapcsolatban és elősegíteni a szövetségesek hosszú távú együttműködését. Churchill viszont ekkor kételkedett az ilyen együttműködésben. „Még véresebb háború lehet" – mondta néhány bizalmasának Teherán után. Churchill igyekezett meggyőzni Mikolajczykot, hogy egyezzen meg a szovjetekkel, mielőtt még elfoglalják Lengyelországot, és semmi esély nem marad szembeszállni követeléseikkel. A lengyel kormányfő azonban nem fogadta el a Curzon-vonalat határként, mondván, hogy attól keletre négymillió lengyel él. (A vitatott terület lakosságának többsége ukrán és belorusz volt.) Churchill 1944. január 7-én közölte Edennel, hogy az oroszoknak „joguk van nyugati határuk biztonságára" sokmilliós emberáldozatuk után, s a lengyelek „nagyon ostobák, ha azt képzelik, hogy új háborút fogunk kezdeni Oroszország ellen a lengyel keleti határ kedvéért". A január 25-i kabinetülésen úgy vélte, a szovjetek kezébe kerül majd a hatalom Lengyelországban, a britek lehetetlen helyzetben vannak, mert akármelyik megoldást választják, megsértik az Atlanti Charta elveit, és nem nyerhetnek. Churchill közölte Edennel, hogy jogosnak tartja a szovjet területi igényt. Mikolajczyknak tudtára adta, hogy a Curzon-vonalnál jobb határra nem számíthat, de nem tárhatta fel, hogy Teheránban hallgatólag megegyeztek a lengyel határokról. 1944. január–februárban a lengyel vezetőkkel folytatott tárgyalások során módosította álláspontját. Üzeneteiben kifejtette Sztálinnak: nem hozhatják nyilvánosságra, hogy a lengyeleket a német területekkel akarják kárpótolni, így az emigráns kormány nem fogadhatja el a Curzon-vonalat, mivel kockáztatná vele hazai befolyását. Csak vitaalapként vagy de facto fogadta volna el a Curzon-vonalat, a végleges döntést a fegyverszüneti konferenciára hagyva. Churchill arra törekedett, hogy angol–szovjet megállapodást kössenek a határokról, az átalakított emigráns kormány hazatéréséről, a lengyel közigazgatásról a szovjetek által felszabadított területeken, valamint a hazai földalatti ellenállás erői (a Honi Hadsereg) és a szovjet hadsereg együttműködéséről. Brit–szovjet kötelezettségvállalást sürgetett az újjáalakult Lengyelország szuverenitásának, függetlenségének, integritásának garantálására. Figyelmeztette a szovjet vezért: ha másik lengyel kormányt hoz létre, forrongást okoz Lengyelországban, és árt a szövetségesek együttműködésének. Miután Sztálin kitartott

amellett, hogy az emigráns kormány alkalmatlan a kapcsolatfelvételre, és kitért az érdemi megbeszélés elől, Churchill azzal fenyegetőzött, hogy az alsóházban a nyilvánosság elé tárja: nem jött létre megegyezés a lengyelkérdésben, és nem ismernek el területi változást a fegyverszünet előtt. Sztálin egyik legélesebb hangú üzenetében visszautasította a fenyegetést, és a teheráni megállapodás megszegésével s a Szovjetunió diszkreditálásával vádolta Churchillt.

Miután 1944 júliusában a szovjet hadsereg átlépte a Curzon-vonalat, Lublinban kommunista vezetésű nemzeti felszabadítási bizottság alakult. Churchill már csak azt remélhette, hogy a londoni emigráns kormányt és a lublini bizottságot egyesíthetik. Kérésére Sztálin kész volt fogadni Mikolajczykot és közvetíteni a „szövetségesek iránt baráti lengyel erők" egyesítése érdekében. Augusztus elején azonban Mikolajczyk nem tudott megállapodni Moszkvában a lublini bizottság vezetőivel a kormányposztok elosztásáról és Sztálinnal a keleti határról. Ugyanekkor az emigráns kormány hazai befolyásának demonstrálására a Honi Hadsereg kirobbantotta a varsói felkelést. Bár a szovjet csapatok már Varsó alá értek, kimerültségükre hivatkozva Sztálin hagyta, hogy a németek lerombolják a polgári ellenállás fő erőit, amelyek Lengyelország szovjet ellenőrzés alá vonásának útjában álltak. Churchill hiába kérte Sztálint, hogy fegyverek ledobásával segítse a felkelőket, majd azt, hogy engedélyezze az angliai és itáliai bázisokról érkező és a varsóiaknak lőszert, élelmiszert hozó amerikai és brit gépek leszállását szovjet repülőtereken, miután megszabadultak terhüktől. Churchill felvetette, hogy akár engedély nélkül is vegyék igénybe a szovjet repülőtereket, de Roosevelt ezt nem kockáztatta. Sztálin „meggondolatlan és szörnyű kalandként" elítélte a varsói akciót. A szovjetek nem kaptak róla tájékoztatást, írta, nem vállalnak érte felelősséget. „Maroknyi gonosztevőnek" nevezte a felkelés szervezőit, akik a hatalom megszerzésére törve „csaknem fegyvertelenül" feláldozzák Varsó lakosságát. Churchill sürgetésére megkésve, alibiként, szeptember 10-én indítottak szovjet felmentő támadást, ami rövidesen elakadt. Ezután, 13-tól szovjet gépek is szórtak le utánpótlást a varsóiaknak, és a hónap végéig engedélyezték az amerikai gépeknek a szovjet repülőterek használatát. Mindez azonban kevés volt, két hónapi harc után, negyedmillió embert veszítve, a varsóiak október 2-án letették a fegyvert. Churchill a szovjetek magatartásának változását cinikusnak tartotta: „Azt akarták, hogy a nem kommunista lengyelek végképp elpusztuljanak, egyúttal azonban fenn akarták tartani annak a látszatát, hogy ők segítenek nekik."

Churchill szeptember 11. és 16. közötti québeci tárgyalásán igyekezett a kétkedő Rooseveltet meggyőzni, hogy a Japán-ellenes háborúhoz további hétmilliárd dollár értékű lend lease-szállításra van szükségük. Türelmét vesztve megkérdezte: „Mit akar, mit csináljak? Álljak a hátsó lábamra, és kérjek, mint Fala?" (Az elnök kutyája). Roosevelt végül megígérte a további lend lease-szállításokat: több milliárd dollár értékű katonai és polgári árut. Churchill ugyanakkor – bár első hallásra hevesen ellenezte – elfogadta Henry Morgenthau pénzügyminiszter ún. agrarizálási tervét Németország feldarabolásáról és ipari bázisa felszámolásáról. Eredetileg elegendőnek tartotta csak a német hadiipar leszerelését, de hagyta magát meggyőzni, hogy ez előnyös a brit gazdaságnak. A Morgenthau-tervet azonban Eden és a brit kabinet, továbbá Hull és H. L. Stimson, az amerikai hadügyminiszter is ellenezte. Rámutattak: Németország agrarizálása súlyos munkanélküliséget okozna, s Európát megfosztaná a német áruktól. Az agrarizálás gátolta volna a szovjet jóvátételi igény teljesítését is. Miután a káros és aligha keresztülvihető Morgenthau-terv kiszivárgott, és közfelháborodást okozott, s félő volt, hogy a német ellenállást erősíti, Roosevelt rövidesen ejtette. Szeptemberben a három szövetséges nagyhatalom londoni tanácskozó bizottsága már egyetértésre jutott Németország megszállási zónáiról. Churchill még a náci birodalom megfékezését tartotta elsődlegesnek, s tudomásul vette a szovjet katonai jelenlét perspektíváját az Elbától keletre eső német területeken. Québecben Roosevelt az angolok javára lemondott az északnyugati német megszállási zónáról; miután megkapta Brémát, nem ellenezte tovább, hogy a délnyugati zóna legyen az USA-é. Az északnyugati zónába eső Ruhr- és Saar-vidék iparának felszámolása az angolokra hárult volna, ha a Morgenthau-terv érvényben marad.

Churchill és Roosevelt Québecben egyetértett az európai szovjet túlsúly korlátozásával és a brit pozíciók erősítésével. A konferencia után az elnök kijelentette: „szükséges a brit birodalom erejét fenntartani", és együttműködni vele a háború után. Az atombomba előállításában való együttműködésről és az eredmények megosztásáról, úgy tűnt, sikerült megállapodni. Az 1942. júniusi szóbeli megállapodásuk ellenére a „csekély" brit hozzájárulás miatt az amerikaiak nem adtak információt a készülő bombáról. Churchill ez ellen 1943 elejétől ismételten tiltakozott. Miután májusban közölte az amerikaiakkal, hogy a háború után elkészítik a brit atombombát, sikerült rávennie az elnököt az együttműködés felújítására, az információcserére. 1943. augusztus 19-én Québecben egyezményt írtak alá a teljes együttműködésről és arról, hogy csak kölcsönös egyetértéssel adnak át információt harmadik félnek. 1944. szeptember 19-én a Hyde Park-i elnöki rezidencián megállapodtak az atombomba, az atomenergia közös ellenőrzéséről és felhasználásáról. A nemzetközi ellenőrzést elvetve a szovjeteket kizárták az atombomba fölötti rendelkezésből, és ezzel a háború utáni együttműködésre kiható döntést hoztak. Churchill az atombomba birtoklását döntő jelentőségű hatalmi tényezőnek, diplomáciai és stratégiai eszköznek tekintette. A Szovjetunióval szembeni fölény biztosítása mellett a közös amerikai–brit ellenőrzés elejét vette volna, hogy Anglia függjön az Egyesült Államoktól mint a fegyver kizárólagos birtokosától. A háború után az atombomba nemzetközi ellenőrzéséről a szovjetekkel folytatott meddő viták után azonban az amerikaiak nem osztották meg az atomfegyver monopóliumát az angolokkal sem.

Churchill szeptember 27-én javasolta Sztálinnak, hogy tárgyaljanak Moszkvában. Már 1944 tavaszán feltette a költői kérdést a háborús kabinetben: „Belenyugszunk-e a Balkán és talán Itália kommunistává válásába?" Megoldásként olyan érdekszféra-megállapodásokat kívánt kötni, ame-

lyek korlátoznák a szovjetek terjeszkedését. Májusban Fjodor Guszev londoni nagyköveten keresztül javasolta Moszkvának, hogy a szovjetek vállaljanak „felelősséget" Romániában, amelynek határát csapataik már átlépték, az angolok pedig Görögországban. Sztálin elfogadta a „felelősségi szférák" megosztását, feltéve, ha azt az USA is támogatja. Churchill kénytelen volt Roosevelt jóváhagyását kérni. Igyekezett megnyugtatni az elnököt, hogy nem érdekszférákra osztásról, csupán háborús szükségintézkedésről van szó, amivel elejét kívánják venni a szovjetekkel való politikai ellentéteknek a Balkánon. Roosevelt viszont attól tartott, hogy az ilyen angol–szovjet megegyezés nem szorítkozik katonai ügyekre, és inkább növeli, mintsem csökkenti az ellentéteket. Júniusban inkább konzultációs szervezet létrehozását javasolta, hogy elkerüljék a félreértéseket és az érdekszférák elkülönítését. Churchill újra kérte a megegyezés támogatását, rámutatva, hogy a konzultációs bizottság lassítaná az akciókat a gyorsan változó balkáni viszonyok közepette. Az elnök végül háromhavi „próbaidőre" jóváhagyta a megegyezést, de azt is kikötötte, hogy a háború után nem hoznak létre semmilyen befolyási szférát. A vonakodást látva Sztálin közvetlenül is az amerikaiakhoz fordult, kérve állásfoglalásukat. Időközben, július 12-én Churchill a „próbaidős" megállapodás életbeléptetését szorgalmazta. Sztálin ezt nem utasította el, csak függőben hagyta az ügyet az amerikai álláspont tisztázódásáig. Szeptember 21-én az angol kormány közölte Moszkvával: erői partraszállásra készülnek Görögországban, és reméli, hogy nem küldenek szovjet csapatokat oda a beleegyezése nélkül. A kabinet nagy megkönnyebbülésére két nap múlva megérkezett a szovjet válasz: nem szándékoznak erőket küldeni Görögországba.

Churchill attól tartott, a szovjetek támogatni fogják a szeptember 9-én hatalomra jutott bolgár Hazafias Front – kommunista vezetésű – kormányát, hogy megtartsák a Trákiában és Macedóniában megszállt görög és jugoszláv területeket. Egy szovjetek által támogatott Nagy-Bulgária a görögök rovására égei-tengeri hatalom lenne, és veszélyeztetné a tengerszorosokat. Churchill Görögország biztosítása érdekében Bulgáriában is, akárcsak Romániában, kész volt elismerni a szovjetek elsőbbségét. Ragaszkodott azonban a bolgár csapatok visszavonásához a megszállt görög és jugoszláv területekről, és a szovjetekkel egyenlő részt kívánt a bulgáriai Szövetséges Ellenőrző Bizottságban (SZEB) a háború után.

Moszkvába érkezése napján, október 9-én este Churchill a májusinál szélesebb, kettő helyett öt országra kiterjedő érdekszféra-megállapodást körvonalazott. Kifejtette, hogy „Angliának vezető mediterrán hatalomnak kell lennie", és neki kell alakítania Görögország jövőjét. Sztálin egyetértett vele, hogy a Brit Birodalom összeköttetéseihez fontos a mediterrán térség ellenőrzése. Ezután megfogalmazta a megegyezés alapját: „Ha Britannia érdekelt a Mediterráneumban, akkor Oroszország ugyanannyira érdekelt a Fekete-tengeren". Sztálin felvetette a montreux-i egyezmény revízióját, és Churchill egyetértett vele, hogy a szovjet hadi- és kereskedelmi hajóknak a török tengerszorosokon át szabad kijárást kell kapniuk a Földközi-tengerre.

Churchill 90% beleszólást igényelt Angliának Görögországban, ugyanennyit ajánlott a Szovjetuniónak Romániában, míg Bulgáriában 75%-ot, végül Jugoszláviában és Magyarországon 50–50%-ot, vagyis egyenlő befolyást javasolt. A százalékarányokat felírta egy papírlapra, és azt Sztálin elé csúsztatta, aki vastag kék ceruzával kipipálta. Churchill megkérdezte, hogy nem „cinikus-e" ilyen könnyedén dönteni milliók sorsáról. Javasolta a cédula elégetését, de Sztálin mondta, hogy csak tartsa meg. Aznap, 9-én még nem tudtak megegyezni Bulgáriáról. Molotov és Eden 10–11-én folytatta az alkudozást. Eden Bulgáriában a romániai 10%-nál nagyobb részesedést akart. Molotov viszont Magyarországon és Bulgáriában egyaránt nagyobb befolyást igényelt, mint amennyit Churchill ajánlott. Végül 80 : 20 százalékarányt ért el a szovjetek javára. Október 11-én a bolgár fegyverszünetről úgy állapodtak meg, hogy a bolgároknak ki kellett vonulniuk a megszállt görög és jugoszláv területekről, és Anglia beleszólási jogot kapott a bulgáriai SZEB működésébe a háború után. A korábban megkötött román és finn fegyverszünet esetében a szovjetek nem kényszerültek ilyen engedményre.

Churchill és Sztálin kétoldalú megállapodást kötött meghatározatlan időtartamra, ám az érdekszféra-megállapodást mindkettő leplezni igyekezett a Rooseveltnek küldött üzenetben. Májustól eltérően utólag sem kérték az elnök jóváhagyását. Az elnök értesült a lényegről Harriman beszámolójából, de nem tiltakozott ellene. Mint Harrimannek írta: helyesli az olyan gyakorlati lépéseket, amelyek elejét veszik, hogy a Balkán miatt világháborúba bonyolódjanak.

Churchill a moszkvai alku megkötésekor csak a Magyarországon kívánt befolyásából engedett lényegesen. A szovjet hadsereg már magyar területen harcolt, ellenőrizte Romániát és Bulgáriát, és a jugoszláv és a görög kommunista vezetésű ellenállási mozgalom is a győzelem küszöbén állt. A szövetségesek csapatai viszont szeptemberben elakadtak Bologna előtt. Az esős évszak beállta után az isztriai hadműveletre, a ljubljanai résen át Bécs és esetleg a Dunántúl felé való előrenyomulásra 1945 tavasza előtt már nem gondolhattak. Churchill a vesztésre álló játszmában szabad kezet nyert a számára legfontosabb területen, Görögországban, hogy megmentse az angol befolyást.

Churchill október 12-én a százalékokat a befolyás mértékének jelzésére, a közös ügyekben irányelvként, módszerként fogta fel. Jugoszlávia esetében az 50–50%-ot úgy értelmezte: a brit és a szovjet kormány „közös politikát fog folytatni egyenlő feltételek mellett". Véleménye szerint a balkáni országokban széles alapú, a nép által kívánt kormányok alakulhatnak, és az ügyek közös kezelésével meg lehet akadályozni a polgárháborúkat. Terveiben a nemzeti egységkormányok alakítása szorosan összefüggött az érdekszféra-megállapodásokkal.

Churchill 1943 végén elhatározta, hogy beszünteti a Draža Mihajlović vezette csetnikek támogatását, mert nem kötnek le jelentős olasz és német megszálló erőket Jugoszláviában, sőt kompromittáló kapcsolatot tartanak velük. Májusban érintkezésbe lépett a megszállók ellen ténylegesen

harcoló, Tito vezette partizánokkal. Július végén kijelölte a Fitzroy Maclean dandárparancsnok vezette missziót a partizán-főhadiszállásra, és Tito erőit ezután jelentősen megnövelt fegyver- és hadianyag-szállításokkal segítette. A támogatást nem vonta meg a Jugoszlávia Népi Felszabadító Antifasiszta Tanácsának (AVNOJ) november 29-i jajcei határozatai után sem, pedig azokban megtiltották II. Péter király hazatérését. December elején Churchill figyelmeztette a királyt, hogy rövidesen el kell bocsátania hadügyminiszterét, Mihajlovićot, akitől megvonják az angol támogatást. 1944 januárjától több üzenetet váltott Titóval; még mindig szerette volna elérni, hogy Mihajlović menesztése és a megnövelt hadiszállítmányok fejében a király hazatérhessen. Tito február 9-i válaszában azt kívánta, hogy menesszék az emigráns kormányt, és a Népi Felszabadító Bizottságot ismerjék el egyetlen kormányként. A királlyal akkor hajlandók együttműködni, írta, ha elismeri az AVNOJ törvényeit, de a monarchia sorsáról a nép dönt majd a felszabadulás után. Churchill április elején Edennek írt levelében úgy vélte, a király Mihajlović menesztésének halogatásával eljátssza minden esélyét trónja visszaszerzésére. Csak májusra sikerült II. Pétert rávenni arra, hogy elbocsássa egész kormányát, és a Tito számára elfogadhatóbb Ivan Šubašić volt horvát bánt bízza meg a kormányalakítással. Churchill május 17-i levele szerint még mindig lehetségesnek vélte a partizánok és csetnikek egyesítését a független Jugoszláviáért való harcra. Júniusban Vis szigetén létrejött a Tito–Šubašić-megegyezés az emigráns kormány, valamint a partizánhadsereg és a népi közigazgatás kölcsönös elismeréséről. Šubašić elfogadta a háború utáni föderatív berendezkedést és a „progresszív és demokratikus" kormányt. Belenyugodott, hogy a király nem térhet haza, és a monarchia sorsáról majd a háború után döntenek. Churchill elégedett volt, hogy Šubašics körei is részesednek a hatalomból Tito hegemóniája mellett. Augusztus 12–13-án a brit kormányfő Šubašić társaságában találkozott Titóval Nápolyban. Az Isztriára támasztott jugoszláv igényről csak a békekonferencián kívánt tárgyalni. Egységes nemzeti kormány és alkotmányos monarchia létrehozását sürgette, polgárháború esetén viszont a segélyek megvonásával fenyegetőzött. Tito megígérte, hogy a háború után nem vezet be kommunista rendszert. Még nem látta elérkezettnek az időt, hogy találkozzék a királlyal, akinek sorsáról majd később döntenek. Ezután Churchill a megállapodásnak megfelelően szorgalmazta, hogy Tito és Šubašić tárgyaljon az egységkormány létrehozásáról. Október elején megrendült bizalma Titóban, aki a tudta nélkül repült Moszkvába tárgyalni. Úgy érezte, „kígyót melengetett a keblén", a jugoszláv rezsim nem lesz eléggé független a szovjet befolyástól. A segélyek csökkentésével jelezte a kapcsolat kihűlését. Novemberben létrejött a megegyezés az egységkormányról, amelybe a király három minisztert nevezhetett ki, Šubašić külügyminiszter lett. 1945 május elején a partizánok csaknem fegyveresen összecsaptak az angolokkal Triesztért. A jaltai konferencia sürgetésére végre megalakult az egységkormány, de néhány hónap múlva meg is szűnt, mert Šubašićék kiléptek.

Churchill a görögországi brit befolyás biztosítékának azt tekintette, ha visszahelyezik a hatalomba II. György királyt, aki korábban a Metaxas-diktatúra támogatásával kompromittálta magát. Az ország 1941. áprilisi megszállása után a kommunista vezetésű ellenállási frontnak, az EAM/ELASZ-nak jóval nagyobb befolyása volt, mint a mérsékelt, angolszász orientációjú EDESZ-nek. 1943–1944 telén a görög pártok visszautasították a király ajánlatát, hogy a felszabadulás után fél éven belül tartsanak alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat – azt akarták, hogy II. György maradjon távol a később tartandó választásokig. 1944 márciusban a király és kormánya ellen a Közel-Keleten fellázadt görög csapatokat Churchill utasítására az angol erők megtisztították a köztársaságiaktól. Májusban az emigrációban a liberális Georgiosz Papandreu alakított nemzeti egységkormányt, amely a felszabadulás után népszavazással kívánt dönteni a monarchia sorsáról. Churchill támogatta a király igényét a visszatérésre még a népszavazás előtt. Még augusztus 17-én Roosevelttől amerikai szállító repülőgépeket kért, hogy a németek kivonulása után 10 000 brit katonát küldhessen Athénba, elősegíteni a Papandreu-kormány hazatérését. A németek október 14-én feladták Athént. Rövidesen megérkeztek az angol csapatok, a Papandreu-kormány és Egyiptomból a görög hadsereg is, amelyet egyesítettek a megszállás alatt a bábkormány szolgálatában a partizánok ellen harcoló „biztonsági zászlóaljakkal". Churchill november elején közölte Edennel: „Teljes összecsapást várok az EAM-mal, és nem szabad visszariadnunk ettől, feltéve, hogy jól választjuk meg az indokát." Felháborította, hogy november 20-án Papandreu megállapodott az ELASZ csapataival azok rendezett lefegyverzéséről. Üzenetet akart küldeni a kormányfőnek, hogy vagy megtámadja az ELASZ erőit, vagy a briteket kivonják. A Papandreu-kormány és az ELASZ között azonban december 3-án fegyveres összecsapás kezdődött, miután a lefegyverzés ellen tüntetőkre sortüzet nyitottak, és az véres incidenssé fajult. Churchill készen állt a leszámolásra a kommunistákkal és a republikánus tábor balszárnyával. Felszólította athéni képviselőjét, hogy Papandreut, aki összpárti kabinetnek adta volna át a helyét, „zárja be addig, amíg észhez nem tér". Az athéni brit parancsnokot, Ronald Scobie tábornokot utasította, hogy „ne habozzék úgy fellépni, mintha meghódított városban volna, ahol helyi lázadás folyik ... Tartanunk és uralnunk kell Athént ... akár vérontással is, ha szükséges". Az EAM megegyezést ajánlott az általános leszerelés és a régens kinevezése fejében. Churchill azonban közölte az athéni brit képviselővel, hogy fontosabb az EAM legyőzése, mint a harcok befejezése. A remélt gyors siker helyett a két hónapig tartó ún. kis polgárháborúban csak további 75 000 brit katona bevetésével sikerült leverni a partizánokat. Edward Stettinius, az USA új külügyminisztere bírálta a brit beavatkozást. A tiltakozó Churchill-lel december 13-án Roosevelt közölte: nem helyeselheti nyilvánosan az intervenciót az akciót elítélő amerikai közvélemény miatt, de újra engedélyezte, hogy amerikai hajók brit csapatokat és utánpótlást szállítsanak Hellászba. A király hazatérése helyett célravezetőbbnek látta, ha régenst neveznek ki és népszavazást tartanak. Sztálin – betartva az ér-

dekszféra-megállapodást – hallgatott, sőt athéni képviselője a kommunistákat engedményekre ösztönözte.

Churchill karácsonykor Edennel együtt Athénba repült, tárgyalt a görög pártokkal, és végre elfogadta átmeneti megoldásként D. P. Damaszkinosz athéni érsek régensi kinevezését. Az új, Nikolaosz Plasztirasz tábornok vezette kormány jobbra tolódott, terrorhoz folyamodott. Churchill elégedett volt, hogy a kormány kollaboránsokat is felhasznált, mivel azok – mint Edennek mondta – „számos esetben minden tőlük telhetőt megtettek, hogy megóvják a görög lakosságot a német elnyomástól ... A kommunisták a fő ellenség ... Szó sem lehet a kollaboránsok elleni szigor fokozásáról, hogy elnyerjük a kommunisták helyeslését". A royalista kormány még a választás előtt a király hazatértét engedélyező népszavazást tartott. Az 1946-ban kirobbant újabb, hároméves polgárháború során 1947 márciusában a britek távoztak, s az USA-ra hagyták a monarchisták további támogatását.

Churchill a Távol-Keleten támogatta a holland és a francia gyarmatbirodalom helyreállítását. 1944-ben domináns szerepet szánt az európai hatalmaknak az Ázsia Tanácsban. Elismerte ugyan az USA döntő befolyását Kínában, de helytelenítette, hogy Roosevelt a négy nagyhatalom egyikeként kezeli a nacionalista és kommunista erők által megosztott és elmaradott országot. Roosevelt bízott a nemzeti egység kormányzásában, Churchill viszont számolt azzal, hogy Kína polgárháborúba süllyed, vagy vazallusként „az USA oldalán szavaz a brit tengeren túli birodalom felszámolására tett minden kísérletben".

Churchill október 13–15-én éles hangú vitában győzködte a Moszkvába hívott Mikolajczykot: ez az „utolsó lehetőség", hogy ő és polgári politikusai elfogadják a Curzon-vonalat, és megegyezzenek a lublini vezetőkkel. Különben sorsukra hagyja őket, mondta, s makacsságuknak köszönhetően majd a lubliniak maguk alakítanak kormányt. Végül Mikolajczyk hajlott a Curzon-vonal részleges elfogadására, demarkációs vonalként vagy Lvov megtartása esetén. Londonba visszatérve azonban nem tudta kormányát engedményre bírni, ezért november 24-én lemondott. Októberben Churchill még fele-fele arányban londoniakból és lubliniakból álló kormányt tartott volna elfogadhatónak. December végére bekövetkezett, amitől régóta tartott: a lublini bizottság ideiglenes kormánnyá alakult. Elismeréséről Roosevelttel együtt sem tudta lebeszélni Sztálint. Churchill a kabinet 1945. január 26-i ülésén úgy vélte: ha a Nyugati-Neissénél vonják meg a határt, túl nagy sziléziai német terület jut Lengyelországnak, ezért addig nem ismeri el az ideiglenes kormányt, amíg a szovjetek bele nem egyeznek a Keleti-Neisse-határvonalba.

Októberben Moszkvában Churchill még Németország területi felosztását és a gyárak leszerelését fejtegette, és azt mondta Sztálinnak: „Az a probléma, hogyan akadályozzuk meg Németországot abban, hogy talpra álljon unokáink életében." Teheránól eltérően Sztálin már hajlandó volt fontolóra venni a délnémet államok dunai konföderációját, de csak Magyarország nélkül.

A szovjet hadsereg már elérte az Oderát, Kelet- és Közép-Európa jelentős részét ellenőrizte, mire 1945. február 4. és 11. között sor került a jaltai konferenciára. Sztálin egészséges és felkészült, Roosevelt halálos beteg, Churchill fáradt, ingerlékeny és rosszkedvű volt. Jaltába indulása előtt korlátozottnak látta a lehetőségeit: „Az egész Balkán, Görögország kivételével, bolsevizálva lesz, és semmit se tehetek a megakadályozására. Nem tehetek semmit szegény Lengyelországért sem." A jaltai konferencia nyolc üléséből héten szó esett a lengyelekről. Churchill hangoztatta, hogy az új lengyel kormánynak barátinak kell lennie a Szovjetunió iránt. Csak választások után alakult kormányt akart elismerni. Csatlakozott Roosevelt javaslatához, hogy nemzeti egységkormányt hozzanak létre, illetve hívják Jaltába a lengyel pártok képviselőit. A szovjet álláspont szerint az ideiglenes lengyel kormányt kellene kiegészíteni néhány londoni demokratikus politikussal. Erre az elnök olyan ideiglenes rezsimet javasolt, amely egyenlő arányban a lubliniakból, a hazai más demokratikus elemekből és az emigráns lengyel demokratákból állna. Új egységkormány létrehozása vagy a „lublini" kabinet kibővítése – ez volt a vita lényege. Sztálin hangsúlyozta, hogy sem de Gaulle, sem a lubliniak kormánya nem kapott választáson felhatalmazást, mégis mindkettőt egyaránt el kell ismerni. Szövetségesei szerinte hasonlóan jártak el Franciaországban és Görögországban, mint ő Lengyelországban. Roosevelt végül feladta a csak egyharmad részben lubliniakból álló új kormány tervét, s elfogadta a lublini rezsim kibővítését emigráns és honi lengyel vezetőkkel. A kibővített ideiglenes kormány tartson szabad választást, de a szovjet tiltakozás miatt az elnök lemondott arról, hogy ennek betartását a szövetséges nagykövetek ellenőrizzék. Churchill belenyugodott ebbe. A nyugati határnak javasolt Nyugati-Neisse ellen viszont tiltakozott, nehogy túl sok németet kelljen áttelepíteni. „Nagy hiba lenne a lengyel ludat annyira megtömni német eleséggel, hogy belepusztuljon az emésztésbe" – mondta. Roosevelt javaslatára a Nyugati-Neisse-határ ügyét konzultálás címén elnapolták. A felszabadított Európa népeinek jogairól elfogadott nyilatkozat – szankciók nélkül – a későbbiekben csak tiltakozásra adott alapot amiatt, hogy a szovjet fél akadályozta a valóban képviseleti jellegű lengyel kormány megalakítását.

Jaltában koordinálták a Németország elleni végső hadműveleteket, elhatározták a német hadipotenciál felszámolását, a háborús főbűnösök felelősségre vonását. A jóvátétel ügyét egy Moszkvában ülésező bizottságra bízták, megerősítették a német megszállási zónák felosztást. Churchill – októberi moszkvai álláspontja után – meglepő módon visszakozott Németország felosztásától, amit a háború alatt mindig támogatott. Sztálin és Roosevelt viszont egyetértett a felosztással, így engednie kellett. Ellenezte a jóvátétel összegének meghatározását, a szovjet veszteségeket kisebbítette, más országok követeléseit, igényjogosultságát hangoztatta. Sztálinnak úgy tűnt, a szovjet igényeknél jobban érdekli őt Németország helyreállítása. Churchill megint kénytelen volt elfogadni a szovjet–amerikai kompromisszumot. Nem határozták meg, hogy Németország mennyi ideig köteles jóvátételi szállításokra. Churchill öt évet, a másik két nagy viszont

tízet javasolt. Sztálin és Roosevelt egyetértett 20 milliárd dollár jóvátételben, amelynek a fele a Szovjetunióé. Mivel a brit kormányfő ellenezte, az ügyet a jóvátételi bizottság elé utalták.

Roosevelt a háború után két éven belül ki akarta vonni csapatait Európából, ezért Churchill a szovjet túlsúly ellen még inkább szorgalmazta a francia pozíciók erősítését. Ösztönzésére végül az elnök is elfogadta, hogy Franciaország is kapjon helyet a németországi megszállási rendszerben, a Szövetségesek Ellenőrző Tanácsában, és hasítsanak ki neki zónát az angolszászoknak jutott német területekből. Az ENSZ ügyében Sztálin elfogadta Roosevelt javaslatát, hogy a Biztonsági Tanács – Franciaországgal ötre növelt – állandó tagjainak vétójoga legyen a határozatok fölött, de eljárási kérdésekben nem. Churchill a brit domíniumok hasonló jogai védelmében támogatta, hogy egyes szovjet tagállamok (végül Ukrajna és Belorusszia) is az ENSZ tagjai legyenek.

Sztálin és Roosevelt megegyezett, hogy a Szovjetunió a német kapituláció után két-három hónappal hadat üzen Japánnak, ezért visszakapja az 1904-es háborúban elvesztett orosz pozíciókat, megtetézve Dél-Szahalinnal és a Kuril-szigetekkel. Eden habozott, Churchill jóváhagyta a nélküle kötött amerikai–szovjet tikos egyezményt a távol-keleti rendezésről. Nem volt más választása. Örült, hogy Sztálin megegyezik majd Csang Kaj-sekkel is.

Londonba visszatérve Churchill egy ideig elégedetten nyilatkozott a jaltai eredményekről. „Szegény Neville Chamberlain azt hitte, hogy megbízhat Hitlerben. Tévedett. De én nem hiszem, hogy tévedek Sztálinnal kapcsolatban" – mondta. Március közepén Rooseveltet nem tudta rávenni, hogy közös nyomást gyakoroljanak új lengyel kormány alakításáért és a szovjet letartóztatások ellen. A százalékos alku és a görögországi brit beavatkozás nem tette lehetővé, hogy erélyesen tiltakozzon a kelet-európai szovjet lépések, főként a román Groza-kormány hatalomra juttatása ellen. Április elején a nemzetközösségi vezetőknek kijelentette: nem világos, hogy a Szovjetunió partner lesz-e a világbéke fenntartásában, mindenesetre túlnyomó hatalma lesz. A német kapituláció után 10 nappal közölte Guszev nagykövettel, hogy a szovjetek „vasfüggönyt eresztenek le Európán keresztül Lübecktől Triesztig", amely mögött bábkormányokat állítanak fel a szövetségesekkel való konzultálás nélkül. Tiltakozott az ellen, hogy Angliát számításba sem veszik. Edennek jelezte, hogy fel akarja vetni a „rendőrkormányok" ügyét. Biztonsági okokból jogosnak tartotta, hogy a Szovjetunió baráti kormányokat igényel a határállamokban, másrészt szabad választásokat sürgetett. Szabad választásokkal viszont aligha lehetett volna szovjetbarát kormányt létesíteni Romániában és Lengyelországban. Churchill ingadozott a külügyminisztériumi és a katonai tervezők eltérő véleménye között, nevezetesen hogy a szovjetek brutális kelet-európai politikája nem veszélyezteti az alapvető angol érdekeket, illetve hogy halálos fenyegetést jelent a Brit Birodalomra. A háború végére felerősödtek félelmei a szovjet terjeszkedés miatt. Áprilisban hiába javasolta Rooseveltnek és Eisenhowernek, hogy a hadműveleti terveket felforgatva csapataik siessenek Berlinbe, és a szovjeteket megelőzve minél nagyobb német területet

foglaljanak el. Az európai háború végén ellenezte, hogy az angolszász csapatokat mindaddig vonják vissza a korábban megállapított német zónahatárokig, amíg a Szovjetunióval általános megegyezésre nem jutnak. E konfrontációval valószínűleg csak egy területdarabot nyertek volna, viszont a szovjet hadsereg kezében maradt volna Berlin és Ausztria nagy része. Rövidesen elfogadta az amerikaiak megegyezési javaslatait az angolszász csapatok visszavonására és Berlin négyhatalmi megszállására.

A július 17. és augusztus 2. között lezajlott potsdami konferencián Churchill a korábbi csúcstalálkozókhoz képest még inkább a két nagy szövetséges mögé szorult. Moran szerint túl fáradt volt bármire felkészülni. Cadogan felrótta neki, hogy „semmit nem dolgozik, és nem olvas". „Újra Sztálin hatása alatt áll. Folyton mondogatja: »Szeretem ezt az embert«." Valójában már nem bízott annyira benne, mint Jaltában. Bizonytalansága, ingadozása a brit hatalom gyengülésének fájdalmas felismerésében gyökerezett. Korábban, bármennyire utálta is a kommunista rendszert, tudta, hogy Németország legyőzéséhez szükség van a Szovjetunióval való együttműködésre, és ezért beletörődött a szovjet terjeszkedésbe. Július 17-én értesült a sikeres amerikai atomrobbantásról. Azonnali reakciója az volt – Alan Brooke szerint –, hogy az atombomba birtokosaként mindenhatónak képzelte magát, aki diktálni képes Sztálinnak. Egyetértett Trumannel, hogy csak mellékesen, részletek nélkül említsék meg az új fegyvert a szovjet vezérnek. A hírt szenvtelenül meghallgatva Sztálin pókerarccal becsapta őket, mintha nem ismerné fel az ügy jelentőségét, holott azonnal elrendelte a szovjet atombombaprogram meggyorsítását. A második ülés után Churchill a szovjet vezérrel vacsorázott. Ismét helyeselte a montreux-i egyezmény revízióját, a szovjet flotta jelenlétét a világ tengerein. Sztálin együttműködési szándékáról meggyőződve távozott. Truman ellenezte, végül tudomásul vette, hogy a lengyel közigazgatást már kiterjesztették az Odera–Neisse-határig, de a döntést a békekonferenciára halasztották. Churchill később kijelentette, hogy sose fogadta volna el a Nyugati-Neisse-határt; valójában aligha változtathatott volna a helyzeten. Július 25-én hazatért, hogy megismerje a választási eredményt. Másnap, az eredmény közzététele után azonnal lemondott. Elutasította az új munkáspárti kormányfő, Clement Attlee ajánlatát, hogy továbbra is vegyen részt a potsdami konferencián, mert másodhegedűsként nem akart oda visszatérni.

A háború utáni évtizedben nagyobb hangsúllyal és még többet beszélt az angol–amerikai speciális kapcsolatokról, de a régi eszmék, szólamok ismétlésével csak takargatta a brit hanyatlást és a növekvő függést az Egyesült Államoktól. Szoros, világméretű angol–amerikai szövetségről és a Szovjetunióval való szembeszállásról akart szólni Truman szűkebb pátriájában, a Missouri állambeli Fultonban. 1946. február 10-én Washingtonban megbeszélte az elnökkel és Byrnes külügyminiszterrel a beszéd tartalmát. Miután megkapta az elnök jóváhagyását, még februárban a beszéd első, majd végleges változatát is megmutatta Byrnesnek. Az elnök is elolvasta, amikor együtt utaztak Fultonba. Attlee-nek viszont Churchill csak annyit mondott február 21-én, hogy az 1943-as harvardi beszédéhez hasonlóan az angol-

szász szövetségről szól majd, a szovjetellenes részt elhallgatta. A Fultonba tartó vonaton Clark Cliffordnak, akivel együtt pókerezett, a késő esti whisky mellett bevallotta: „Amerika vált a világ reményévé ... Anglia fokozatosan kiszárad. Az Egyesült Államoknak kell átvennie a vezetést. Megvan hozzá az ország, a nép, a demokratikus szellem, a természeti kincsek, ami Angliának nincs ..., ha újra születhetnék, amerikai szeretnék lenni."

Truman Potsdam után az Egyesült Államok gazdasági és katonai erejét előnyösebb pozíciók megszerzésére akarta fordítani, az elszigetelődő Szovjetunió pedig szigorúbb ellenőrzés alá kezdte vonni befolyási övezetét. Truman nem kötelezte el magát Churchill álláspontja mellett, de örömmel vette, hogy a volt brit kormányfő keményen figyelmezteti a Szovjetuniót, és ennek lemérheti nemzetközi hatását.

Churchill március 5-én Fultonban újra használta a „vasfüggöny" kifejezést, jelezve, hogy Stettintől Triesztig, a Balti-tengertől az Adriáig Kelet-Európa szovjet uralom alá került. Szólt Törökország, Irán szovjet fenyegetéséről is, de a fő veszélyt Nyugat-Európában a „kommunista ötödik hadoszlopok" felforgató tevékenységében látta. A szovjet veszéllyel szemben hangsúlyozta az USA számára a Brit Birodalommal kötendő katonai szövetség előnyeit, támaszpontok nyújtását világszerte az angol birtokokon, nehogy leírják az amerikaiak Nagy-Britanniát, mint elszegényedett, hanyatló országot. Az amerikai szövetséggel természetesen a Brit Birodalom pozícióit akarta megerősíteni. A tengerészeti és légibázisok kölcsönös használatát egymás területén és a közös katonai tervezést javasolta. Szerte a világban szerinte 70-80 millió brit járulna hozzá az USA erejéhez. Közös angol–amerikai hegemóniával elhárítanák a kommunizmus veszélyét. Jellemző, hogy a Brit Birodalom több százmillió színes bőrű lakosáról szót se ejtett.

Az Attlee-kormány magánvéleménynek tekintette a fultoni beszédet. 93 munkáspárti képviselő nyilatkozatban tiltakozott ellene. Eden, Macmillan és Butler is túl élesnek tartotta. Truman valótlanul azt állította, hogy nem ismerte előzetesen a beszédet. Churchill március 15-én kissé visszakozott: „Sose kértem angol–amerikai katonai szövetséget vagy szerződést ... Én olyan testvéri szövetségre gondoltam, amely szabad és önkéntes" – mondta. Március 14-én Sztálin a *Pravdá*nak adott interjúban kijelentette: „Churchill célkitűzése háborús célkitűzés, felhívás a háborúra a Szovjetunió ellen."

Churchill néhány éven belül háborúra számított a Szovjetunióval. 1946 májusában azt közölte Mackenzie King kanadai kormányfővel, hogy nyolc éven belül, amikor a szovjeteknek is lesz atombombájuk, bekövetkezik „a legnagyobb háború – a legborzasztóbb háború, amely civilizációnk végét jelentheti". Churchill magánbeszélgetésben célzott rá, hogy nukleáris fenyegetéssel meghátrálásra lehetne kényszeríteni a Szovjetuniót, mielőtt saját atombombához jutna. 1947 novemberében Mackenzie Kingnek mondta: úgy kellene Sztálinnal közölni a nyugati feltételeket, hogy „ha nem egyezik bele itt és most, néhány napon belül megtámadjuk Moszkvát és más városait, és leromboljuk légi úton atombombákkal". Fél év múlva

Lew Douglas londoni amerikai nagykövetnek mondta: „Most itt az ideje gyorsan közölni a szovjetekkel, hogy ha nem mennek ki Berlinből, és nem adják föl Kelet-Németországot, visszavonulva a lengyel határig, akkor leromboljuk városaikat." Júliusban azt írta Eisenhowernak, hogy most kell Kelet-Európa feladására kényszeríteni a Szovjetuniót, amikor látja, hogy „az Egyesült Államok és szövetségesei túlnyomó erővel rendelkeznek". Churchill 1951-ben, amikor ismét kormányt alakított, elvetette a nukleáris háború lehetőségét.

Legmesszebb tekintő elgondolása a háború után a német–francia megbékélésre alapozott európai unió volt. Először 1946. szeptember 19-én Zürichben szorgalmazta a francia–német partnerséget és Nyugat-Európa egyesítését a kommunista veszély ellen. Akárcsak az 1930-as években, most is úgy gondolta, bár ezt sokan félreértették, hogy Nagy-Britanniának támogatnia kell az európai egységet, de nem kell részt vennie benne. Így jobban koncentrálhatna birodalma fejlesztésére, hiszen az egyesült Európa kevésbé szorulna brit segítségre a Szovjetunióval szemben. Churchill 1947 októberében a Konzervatív Párt brightoni konferenciáján Nagy-Britanniát „döntő kapocsnak" tekintette az USA, a Nemzetközösség és az Európai Unió között. 1948 májusában elnökölt az európai egység támogatóinak hágai kongresszusán. Európai gyűlés létrehozását javasolta, de nem tisztázta, hogy milyen hatásköre lenne, és hogyan viszonyulna a kormányokhoz. A kongresszus messzebb ment: gazdasági és politikai uniót, parlamentet és emberjogi bíróságot is előirányzott.

Az Attlee-kormány nem helyeselte nemzetek feletti intézmények létesítését, csak az egyes kormányok miniszterei által ellenőrzött Európa Tanács és a csupán konzultációs jogkörű európai parlament létrehozását támogatta. Churchill 1949 augusztusában részt vett a konzervatív delegáció élén a strasbourgi első ülésen. Maga is elutasította a nemzetek feletti szervezetek tervét. Az európai egység mellett viszont úgy agitált, hogy minél több kényelmetlenséget okozzon a munkáspárti kabinetnek. „Sose gondoltam arra, hogy Britannia vagy a Brit Nemzetközösség akár egyénileg, akár kollektíven integráns része legyen az európai föderációnak ... Az első célunk egyesíteni és megszilárdítani a Nemzetközösség és a korábbi Brit Birodalom megmaradt részét. A második cél az angolul beszélő népek »testvéri társulása«, a harmadik pedig az egységes Európa, amelynek mi elkülönült, de szorosan és különlegesen kapcsolódó szövetségese és barátja vagyunk" – magyarázta 1951 novemberében a kabinetnek.

Churchill elsődleges külpolitikai célnak a nemzetközösségi és az amerikai kapcsolatok erősítését tekintette. Előnyösebb lett volna, ha Anglia kezdettől fogva az európai közösséggel törekszik társulásra. Churchill az Attlee-kormány kommunistaellenes kül- és védelmi politikájával, a nyugat-európai szövetség és a NATO létrehozásával egyetértett. A jóléti államot megalapozó reformok közül 1946 májusában ellenezte az ingyenes egészségügyi szolgálat megteremtését. A Bank of England, a szénbányák, a vasutak, a villamos energia és a gáz nacionalizálását tudomásul vette, miután a magántőke sem akarta a nem rentábilis ágazatokat újra privatizálni. Csak a vas- és

acélipar reprivatizálásához ragaszkodott. Nem értett egyet az első dekolonizációs lépésekkel. 1947 júliusában tüntetően távol maradt az India és Pakisztán függetlenségét megszavazó alsóházi vitától, vérontást és civilizációs hanyatlást jövendölt. „Britannia indiai kötelességének feladása volt az elmúlt évtized legsúlyosabb politikai baklövése" – mondta 1953-ban. Churchill keserűen látta a brit dekolonizáció kibontakozását; az európai hatalmi egyensúlyról és egységről vallott eszméi azonban reálisabbak voltak, és részben megvalósultak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ADDISON, Paul: *Churchill on the Home Front, 1900–1955.* London, 1992.
ADDISON, Paul: *Winston Churchill's Concept of „The English Speaking Peoples" in Fabric of Modern Europe.* (Ed. A. Pók.) Nottingham, 1999.
ADDISON, Paul: *Churchill. The Unexpected Hero.* Oxford, 2005.
BARKER, Elisabeth: *British Policy in South-East Europe in the Second World War.* London, 1976.
BARKER, Elisabeth: *Churchill and Eden at War.* London, 1978.
BEN-MOSHE, Tuvia: *Churchill. Strategy and History.* Boulder, 1992.
BLAKE, Robert–Louis ROGER (eds.): *Churchill.* Oxford, 1993.
BRENDON, Piers: *Winston Churchill.* London, 1984.
BRYANT, Arthur: *The Turn of the Tide.* London, 1957.
BRYANT, Arthur: *Triumph in the West.* London, 1959.
CALLAHAN, Raymond A.: *Churchill: Retreat from Empire.* Delaware, 1984.
CHARMLEY, John: *Churchill. The End of Glory.* London, 1993.
CHARMLEY, John: *Churchill's Grand Alliance: The Anglo-American Special Relationship 1940–57.* London, 1995.
CHURCHILL, Winston: *The Second World War.* I–VI. k. London, 1948–1954.
COLVILLE, John: *The Fringes of Power. Downing Street Diaries, 1939–1955.* London, 1985.
DALLEK, Robert: *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932–1945.* New York, 1979.
GILBERT, Martin: *Winston S. Churchill.* VII–VIII. k. London, 1986–1988.
GILBERT, Martin: *Churchill. A Biography.* Heinemann, 1991.
HARBUTT, Fraser J.: *The Iron Curtain: Churchill, America and the Origins of the Cold War.* New York, 1986.
HARRIMAN, W. Averell–E. ABEL: *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941–1946.* New York, 1975.
JABLONSKY, David: *Churchill. The Great Game and Total War.* London, 1991.
JAMES, Robert Rhodes (ed.): *Winston S. Churchill. His Complete Speeches, 1897–1963.* VI–VIII. k. New York, 1974.
JEFFERYS, Kevin: *The Churchill Coalition and Wartime Politics 1940–1945.* Manchester, 1991.
JENKINS, Roy: *Churchill.* London, 2001.
KERSUADY, François: *Churchill and De Gaulle.* London, 1981.
KIMBALL, Warren F. (ed.): *Churchill and Roosevelt. The Complete Correspondence.* I–III. k. Princeton, 1984.

KIMBALL, Warren F.: *Forged in War: Churchill, Roosevelt and the Second World War.* London, 1997.
LAMB, Richard: *Churchill as War Leader – Right or Wrong?* London, 1991.
LEE, J. M.: *The Churchill Coalition, 1940–1945.* London, 1980.
LEWIN, Ronald: *Churchill as Warlord.* London, 1973.
MORAN, Lord: *Winston Churchill. The Struggle for Survival, 1940–1965.* London, 1966.
PARKER, R. A. C. (ed.): *Winston Churchill: Studies in Statesmanship.* London, 1995.
PELLING, Henry: *Winston Churchill.* London, 1974.
PONTING, Clive: *Churchill.* London, 1994.
ROSE, Norman: *Churchill. An Unruly Life.* London, 1994.
SAINSBURY, Keith: *Churchill and Roosevelt at War.* London, 1994.
SHERWOOD, Robert E.: *Roosevelt és Hopkins.* I–II. k. Budapest, 1989.
THOMPSON, Kenneth W.: *Winston Churchill's World View.* Louisiana, 1983.

Németh István

A NÉMET KONZERVATIVIZMUS ÉS A NÉMET NEMZETI ÚJJÁÉPÍTÉS, 1940–1946

A NÉMET ELLENÁLLÁS JÖVŐTERVEI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT

„A bombák és a Gestapo közötti kettős fronton" küzdő ellenállásban a német történelem számos motívuma és hagyománya találkozott. Megtestesítette a jövőorientált német politikai gondolkodás újrakezdését és a meggyalázott jog helyreállítását. Új együttműködési utakat alakított ki: a keresztények mellett szocialisták, a demokraták mellett rendi beállítottságú konzervatívok, a gyárosok mellett szakszervezetiek is tagjai voltak, akik végül utat találtak a kommunistákhoz is. Az ellenállás az ellenzéki csoportok szétzúzása ellenére folyamatosan növelte a rendszer ellenfeleinek számát, erőt adott nekik, és ébren tartotta túlélési akaratukat, erősítette a jövőbe vetett optimizmusukat és öntudatukat.[1]

A második világháború alatt a Német Birodalomban és az emigrációban az ellenállás teoretikusai – a merénylet- és államcsínytervekkel párhuzamosan – intenzíven munkálkodtak azon, hogy kidolgozzák a Hitlertől és a náci rendszertől megszabadított Németország alkotmányos és társadalmi rendszerének alapelveit. A kommunista, szocialista, liberális és konzervatív, egyházi, katonai és polgári ellenállás soraiból eltérő válaszok érkeztek a „Mi lesz Hitler után?" kérdésre, de ezekben már kísértetiesen ott rejlett a háború utáni Németország társadalmi fejlődésének számos eleme, mint például a keresztény Németország, az új demokrácia, a szocialista új

[1] Összefoglaló munkák a német ellenálláshoz: Wolfgang Benz–Walter H. Pehle (Hrsg.): *Lexikon des deutschen Widerstands.* Frankfurt am Main, 1994; Hermann Graml: *Widerstand im Dritten Reich. Probleme, Ereignisse, Gestalten.* Frankfurt am Main, 1994; Peter Hoffmann: *Widerstand, Staatstreich, Attentat. Der Kampf der Opposition gegen Hitler.* München, 1985; Peter Hoffmann: *Claus Schenk von Stauffenberg und seine Brüder.* Stuttgart, 1992; Joachim C. Fest: *Staatstreich. Der lange Weg zum 20. Juli.* Berlin, 1994; Detlev K. Peukert: *Die KPD im Widerstand. Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr 1933–1945.* Wuppertal, 1980; Hans Rothfels: *Deutsche Opposition gegen Hitler. Eine Würdigung.* Frankfurt am Main, 1977; Peter Steinbach–Johannes Tuchel (Hrsg.): *Widerstand in Deutschland 1933–1945. Ein historisches Lesebuch.* München, 1994; Peter Steinbach–Johannes Tuchel (Hrsg.): *Lexikon des Widerstandes 1933–1945.* München, 1994; Patrik von zur Mühlen: *Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im spanischen Bürgerkrieg 1936 bis 1939.* Verlag J. H. W. Dietz Nachf., Berlin–Bonn, 1985.

demokrácia, egységes szocialista párt, az Európába kötődő Németország, ordoliberalizmus és szociális piacgazdaság, európai hadsereg felállítása, Európa egyesítése stb.

1. A *nemzeti-konzervatív tisztviselők és katonák* hosszú és nehéz folyamat eredményeképpen jutottak el odáig, hogy 1938-tól kezdve eltávolodtak a rendszertől, és szerepet vállaltak az ellenállásban. A polgári ellenállás központja és motorja *Carl Goerdeler*[2] lipcsei főpolgármester, katonai vezetője pedig Ludwig Beck tábornok, a szárazföldi hadsereg vezérkari főnöke (1933–1938) volt. 1944-ben Goerdeler még a Gestapo fogságában is tervezeteket készített Németország jövőjéről. Az ingadozó katonákat cselekvésre buzdította, hogy a porosz-német nemzetállamot európai nagyhatalomként megmentsék. Komolyan gondolta, hogy miután a Wehrmacht államcsínyével eltávolították Hitlert – a gyilkosságot elutasította –, a nyugati hatalmak megnyerhetők a bolsevizmus elleni együttműködésnek. Ezért mélyen megrázta őt, hogy a szövetségesek „feltétel nélküli kapitulációt" követeltek. Gazdaságpolitikai elképzeléseiben kifejezetten liberális és piacgazdasági elképzeléseket vallott. Jóllehet sikeres puccskísérlet esetén kancellárnak szánták, de konfliktusba került az ún. *kreisaui kör*rel és a Julius Leber körüli szociáldemokratákkal, s végül Stauffenberggel is, így mindezek már csak átmenetileg számítottak rá.

Az új kormány külügyminiszterének Friedrich Werner von der Schulenburg grófot, az egykori moszkvai német követet szánták, aki aktívan hozzájárult az 1939. augusztus 23-i német–szovjet megnemtámadási egyezmény sikeréhez, s a Szovjetunió megtámadását szerencsétlenségnek tekintette. 1942-ben pozitív választ javasolt Sztálin különbéke-kötési puhatolózására; miután ezt Hitler és Ribbentrop nyersen visszautasította, Schulenburg moszkvai közvetítőként ajánlkozott fel Goerdelernek.

Az ellenállásnak széles körű kapcsolatai voltak a belső hatalmi körökben: a rendőrségnél, a hadseregnél, az elhárításnál, a külügyminisztériumban. Döntőnek bizonyult azonban, hogy az összeesküvőknek nem sikerült a nyugati hatalmakkal Hitlerrel szemben hihető alternatívaként elfogadtatni magukat, terveiket és céljaikat, különösen nem a katonai vereségek ellenére megfogalmazott nemzeti nagyhatalmi törekvéseket. Mivel az 1940. évi nyugati hadjárat, majd az 1941. évi keleti hadjárat idején a katonai és a politikai vezetés a legkisebb jelét sem mutatta az agresszióval való szembeszegülésnek, a német ellenállás a nyugati hatalmak szemszögéből teljességgel hiteltelennek tűnt, sőt közvetítőjét, Adam von Trott zu Solzot a Gestapo ügynökének tekintették.

Goerdeler 1941 végi tervében még mindig a Németország vezette európai együttműködéssel számolt, de a gazdaságon túlmenően már az „európai hadsereg" elképzelését is megfogalmazta, s e vonatkozásban fokozato-

[2] A Goerdeler-kör tevékenységéhez lásd: Hans Mommsen: *Gesellschaftsbild und Verfassungspläne des deutschen Widerstandes.* In: Hermann Graml (Hrsg.): *Widerstand im Dritten Reich.* Frankfurt am Main, 1994; Klaus-Jürgen Müller: *Struktur und Entwicklung der national-konservativen Opposition.* In: *Aufstand des Gewissens.* Herford–Bonn, 1987; Gerhard Ritter: *Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung.* Stuttgart, 1956.

san közeledett a kreisauiak, a keresztények és a szocialista erők programjához.

Goerdeler memorandumai[3] számos ponton utópisztikusnak tűntek, s az 1944. július 20-i merénylet idején már nem jelentettek komoly vitaalapot. Alkotmányos terveiben erős központi kormánnyal és birodalmi kancellárral, keresztény Németországgal számolt. A helyi szinteken messzemenő önigazgatást valósított volna meg. Az állam élére monarchát képzelt, ám ezt a többi ellenállási kör elutasította.

Külpolitikailag Goerdeler és a kör számos tagja úgy vélekedett, hogy Németország megtarthatja 1938. évi határait, Ausztriát, Elzászt, a Szudéta-vidéket és Dél-Tirolt. A német–lengyel kibékülésért, a német háborús bűnösök szigorú megbüntetéséért, valamint az egyesült Európáért szállt síkra. 1944. augusztus elején „a német jövő feladatai" között kifejtette: „Hogy az áldozatnak értelme legyen, e háborúnak az európai népek szoros összefogásához kell vezetnie ... De nem más népek alávetésével és kiszipolyozásával, hanem az önálló nemzetállamok önkéntes egyesítésével, amelyek saját érdekeik megtestesítését látják benne. Céljaik hatékonysága érdekében mindösszе szuverenitásukról kell lemondaniuk az európai államszövetség javára..."[4] A gazdaság és a külpolitika területén egyesített európai minisztériumokat tervezett. Úgy vélte, Németországot az egykori német gyarmatokkal együtt létrehozott közös gyarmati társulásban veszik fel az európai népek sorába.[5]

Goerdeler 1943 késő nyarán írt béketerve is – a brit kormányhoz hónapokkal korábban eljuttatott tervekhez hasonlóan – nyilvánvalóan a brit olvasóknak készült. A béketerv Európa egyesítését „az orosz túlerő elleni biztosítékként" kezelte. Kifejeződött benne generációjának általános meggyőződése és kötődése az első világháború végén született wilsoni önrendelkezési elvhez, hogy a népcsoporthatárok egyúttal politikai határokat is alkossanak. Ezeket beágyazta Európa-elképzelésébe, hogy „az Európán belüli határok mind kisebb szerepet játsszanak".

Európa-terveinek fejlődését jelezte 1944 elején készült emlékirata, amely a jövő integrációjában a határok és a nemzeti pozíciók helyett már egyértelműen a tartós békét, a kultúra virágzását és az európai népek közösségét helyezte előtérbe. Az 1944. július 20-i sikertelen Hitler-ellenes merénylet után augusztus elején még egyszer összefoglalta és pontosította a föderatív német államfelfogásról, a jövő gazdaság- és külpolitikájáról, illetve az „európai államszövetségről" vallott elképzeléseit.

A konzervatív-nemzeti erők másik csoportja *Helmuth von Moltke gróf körül* tömörült; 1940 augusztusától szocialisták, munkásvezetők, keresztény szakszervezetiek, jezsuiták és porosz földbirtokosok találkoztak a

[3] Walter LIPGENS (Hrsg.): *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940–1945.* Eine Dokumentation. R. Oldenbourg Verlag, München, 1968. 109.

[4] NÉMETH István: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, 2001. 508.

[5] Wolfgang BENZ–Hermann GRAML–Hermann Weiß (Hrsg.): *Enzyklopädie des Nationalsozialismus.* Klett-Cotta, Stuttgart, 1997. 491–492.

Moltke sziléziai földbirtokáról elnevezett kresaui-körben. Fő feladatuknak azt tekintették, hogy kidolgozzák a nemzetiszocializmus utáni Németország belső rendjének és nemzetközi kapcsolódásainak alapjait. A csoport 1942–1943-ban három nagyobb konferenciát rendezett az államcsíny utáni reform- és újjárendezési tervekről. Moltke már 1941. áprilisi emlékiratában megfogalmazta az új rendszer szellemi vezérfonalait: „Véget vetni a hatalmi politikának; véget vetni a nacionalizmusnak; véget vetni a faji gondolatnak; véget vetni az állami erőszaknak az egyén felett."[6]

A kreisauiak nemcsak célként hirdették a Weimar sorsára végzetes osztály- és rendi sorompók leküzdését, hanem politikai- és társadalmi bázisukat is így építették ki. A csoportban erősen hallatták hangjukat a szocialisták.

Belpolitikai programjukat erősen átszőtte a keresztényszocialista reformgondolat, s elhatárolódtak mind a nemzeti-konzervatív ellenállás autoritatív és hegemón politikai javaslataitól, mind pedig a polgári-liberális és kommunista modellektől. A kapitalizmus és a szocializmus közötti harmadik utat keresték. Ezt az önálló felelősségre és az önigazgatásra épülő „kisebb közösségekben", az alulról felfelé kiépülő államszervezetben vélték megtalálni, amely szabad teret enged az egyéniség kibontakozásának.

A külpolitikát tekintve a nemzetállam meghaladására, a föderatív alapon berendezkedő európai szövetségre, a Németország nyugati és keleti szomszédaival való megbékélésre tették a hangsúlyt. „Az európai gazdaságot meg kell szabadítani az idejétmúlt nemzetállami korlátoktól. Alapelv legyen az európai gazdasági vezetés felügyeletével érvényesülő szabályozott teljesítményverseny. Az európai gazdasági vezetés feladata továbbá, hogy a nehézipar irányításával, az európai kartellek felügyeletével és egyéb közvetett intézkedésekkel, elsősorban az adó-, hitel- és közlekedéspolitika egyesítésével Európa nemzetgazdaságai szerves és tagolt egységet alkossanak" – írta Moltke 1943 júniusában.[7] A kreisauiak – a szociáldemokrata Leberrel és Reichweinnel együtt – egyetértettek az aktív államcsíny tervével, s már 1943-ban kapcsolatba léptek Stauffenberggel.[8]

A kreisaui kör ajánlásainak kidolgozásában más csoportok is részt vettek, így a *közgazdászok* Erwin von Beckerath, Constantin von Dietze, Walter Eucken és Adolf Lampe körüli *freiburgi köre.* Freiburgban a nemzetiszocialista időszakban három, egymástól független ellenállási csoport létezett, amelyek Walter Eucken, Adolf Lampe és Constantin von Dietze révén szoros személyi kapcsolatban álltak egymással. Tagjaik a Hitvalló Egyházhoz való kapcsolatuk és egyetemi kutatói tevékenységük révén is kapcsolódtak egymáshoz. Miközben az 1938-ban alakított freiburgi zsinat és a 1942–1943 fordulóján működő Bonhoeffer-kör a keresztény ellenálláshoz sorolható, Erwin von Beckerath 1943-tól működő munkacsoportja kizárólag közgazdasági kérdésekkel foglalkozott. Kidolgozták az ún. ordo-

[6] Walter LIPGENS: *Europa-Föderationspläne...* I. m. 113–114.

[7] NÉMETH István: *Európa-tervek 1300–1945...* I. m. 506.

[8] NÉMETH István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Aula, Budapest, 2004. 306.

liberalizmus (ordo: rend) modelljét, amelyet a háború utáni Németország gazdasági újjárendezésének alapjául szántak.[9]

Eucken gondolati építménye szerint az államnak egyetlen gazdasági feladata van: a megfelelő keretfeltételek, a gazdasági élet játékszabályainak kialakítása, illetve fenntartása. A gazdaság folyamataiba nem kell és nem is szabad beavatkoznia. Vagyis: a tiszta versenygazdaság intézményi rendszerének szociális indíttatású kiegészítése állami feladat, de a piaci folyamatokba az államnak már nem szabad beavatkoznia.[10] Az elképzelést Alfred Müller-Armack 1948-ban „szociális piacgazdaságként" fejlesztette tovább, amelynek fontosabb „kiegészítő elemei" közé sorolta a központi adóztatást, a versenygazdaság megteremtését és fenntartását, a szociálpolitikai indíttatású jövedelem-újraelosztást, a minimálbérek rögzítését, a mezőgazdaság és a kisipar állami hiteltámogatását, a szociális lakásépítést és a társadalombiztosítást.[11]

A viták eredményeként megfogalmazódott elképzeléseik természetszerűen a régebbi német elit politikai és kritikai hagyományaihoz kötődtek, s a keresztény vallásosság szellemében a modern liberális demokrácia irányában fejlődtek.

A kreisaui kör néhány tagja s maga Moltke is eljutott a német nacionalizmustól az európai gondolkodásmódig. Nagy vitáik a jövőre nézve kevésbé volt jelentősek, sokkal inkább az számított, hogy egyáltalán sor került rájuk, és a vitázók közeledtek egymáshoz. Mindez szimbolikusan kifejeződött Stauffenberg ezredes és Julius Leber – az arisztokrata lovassági tiszt és a kőműves fiából lett munkásvezető – személyes barátságában és politikai együttműködésében. Az ellenállás tehát integrációs példákkal és impulzusokkal szolgált a háború utáni német társadalom számára.[12]

A kreisaui kör 1943. június közepén rendezett harmadik munkaülését a gazdasági problémáknak szentelték. A vita alapját képező dokumentum az európai együttműködésből indult ki, de már a gyarmatok követelése nélkül.

Az egyes körök, csoportosulások és személyek – belső vitáik és feszültségeik, eltérő jövőterveik ellenére – egységesek voltak abban, hogy egyikük sem kívánt visszatérni a weimari rendszerhez. A nemzetiszocializmus hatalomra jutását ugyanis Goerdelertől Moltkéig és Stauffenbergig mindannyian egyértelműen úgy magyarázták, mint a modern tömegdemokrácia elkerülhetetlen következményét és a weimari alkotmány népszavazásos elemeinek káros hatását. 1919–1933 között az állami tekintély szerintük felelőtlenül érvelő pártok és parlamenti frakciók játékszere lett a munkaképtelen Reichstagban. Ez nem ismétlődhet meg többé. Végkövetkeztetéseikben természetesen jelentősen eltértek egymástól: reakciós-restauratív és kora demokratikus alkotmánytervek keveredtek egymással. Popitznál, Hasselnél és Goerdelernél erős tekintélyelvű állam, az 1930–1932. évek elnöki diktatúrájának helyreállítása esetleg monarchista éllel, Papen „új állama" vagy a bismarcki birodalom alkotmányozásának gondolata merült fel. Eközben biztosítani akarták a jogállami garanciákat és az emberi méltóságot. A kreisauiaknál és Goerdelernél is felbukkanó, ennél haladóbb és jövőbe mutató elképzelés volt a kommunális és regionális szintű, kisebb és áttekinthetőbb politikai közösségek újjáélesztése – a 19. század első évtizedeinek porosz reformkorszakához (von Stein) hasonlóan. „A nép szuverén akaratával" szembeni bizalmatlanságuk miatt alulról felfelé kiépülő, szakaszos és közvetlen választásokon nyugvó állami felépítményt képzeltek el; általános, egyenlő és titkos választásokat csak az alsóbb szinteken irányoztak elő.

2. *A kommunista (KPD) és a szociáldemokrata (SPD) párt* híveinek kisebb csoportokban (Neu Beginnen, Sozialistische Aktion, Roter Stoßtrupp) szerveződő ellenállása megkísérelte fenntartani e pártok politikai szellemiségét és a rendszer küszöbönálló összeomlására készült. A Gestapo és a biztonsági szolgálat azonban 1935–1936-ra szinte teljesen szétzúzta őket. Bár a számkivetésben működő pártok nagy nehézségek árán fenntartották a kapcsolatot az országban élő híveikkel, munkájukat mégis inkább arra koncentrálták, hogy a világot felvilágosítsák a német hétköznapokról. A világ közvéleményének befolyásolásáért folyó küzdelem is elveszni látszott, amikor a náci rendszer szerződései révén (a Vatikánnal, Lengyelországgal, Nagy-Britanniával, a közép-európai államokkal aláírt megállapodások) keleten és nyugaton egyaránt elfogadott lett a másként gondolkodók üldözése. Aki szembehelyezkedett a nemzetiszocialista jogtalansággal és terrorral, az elbizonytalanodva hallgatott, és csak legközelebbi barátaiban és családtagjaiban bízott. Aki pedig kiszabadult a fogságból, és túlélte a kínzásokat, tudatosan kerülte minden náciellenes tevékenységet. 1933 és 1936–1937 között a nácizmus ellenfeleinek százezrei töltötték meg a börtönöket és a táborokat. Politikai akaratukat a fogságban megtörték, s azután sokuknak aligha volt bátorsága nyíltan és aktívan küzdeni a náci uralom ellen.

a) 1935-től *a kommunista ellenállás* az első évek vérveszteségei miatt konzerválta megmaradt köreit és sejtjeit. Ideológiailag és szervezetileg a túlélésre rendezkedett be, s a náci időszak utáni évekre tartogatta energiáit. A Komintern VII. kongresszusának 1935. évi népfrontjelszava – az antifasizmus jegyében együttműködni a szociáldemokráciával és a baloldali polgári erőkkel – nem tudott változtatni a németországi helyzeten. A munkásság a gazdasági fellendülés és a munkanélküliség megszűnésének hatása alatt állt, s a náci rendszer külpolitikai sikerei is megtették a magukét. Csupán néhány sejt tevékenykedett, főleg hírszerzési területen. A németországi sejteknek csak szórványos kapcsolataik voltak a Kominternnel és a szovjet vezetéssel. S ebben sem volt köszönet, mivel Moszkvában messze

[9] Wolfgang BENZ–Hermann GRAML–Hermann Weiß (Hrsg.): *Enzyklopädie des Nationalsozialismus.* 469.

[10] MIHÁLYI Péter: *Az NSZK gazdaságpolitikája. (Elmélet és gyakorlat.)* Kossuth Könyvkiadó, 1989. 66.

[11] Uo.

[12] Wolfgang BENZ–Hermann GRAML–Hermann Weiß (Hrsg.): *Enzyklopädie des Nationalsozialismus.* I. m. 320–321.

túlbecsülték a németországi kommunisták befolyását, s ezért veszélyes vagy végrehajthatatlan utasításokat küldtek nekik.[13]

A KPD (Németország Kommunista Pártja) illegális berni konferenciáját 1939. január 30–február 1-je között tartották a Francia Kommunista Párt segítségével a Párizstól délre fekvő, Juvisy melletti Draveilben. Konspirációs okokból előbb „berni konferenciának", majd 14. pártkongresszusnak nevezték. Huszonkét résztvevője közül tíz a KB tagja volt.

A konferencia határozata minden német nemzeti feladatának tekintette a háború elleni harcot. Hitler megbuktatását továbbra is a népfront révén, mechanikus és irreális recept alkalmazásával vélte megvalósítani: „intenzív, a nép valamennyi rétegére kiterjedő propaganda kibontakoztatása ..., az egyes rétegek ellenállási mozgalmainak kölcsönös támogatása..., a német ifjúság megnyerése..., a hadseregnek a nép ügyéért való megnyerése ..."[14]

A KPD új demokratikus köztársaságot tervezett Hitler bukása után. „Az új demokratikus köztársaság nem lesz „gyenge Németország", miként azt a náci propaganda a tömegeknek újból és újból megkísérli bemagyarázni. A felszabadult Németország, amely népének egységére és szabadságára s néphadserege erejére támaszkodik, a Szovjetunióval és Franciaország, Anglia, Amerika népeivel szövetségben és a világ minden béke- és szabadságszerető erejével együtt erős és mindenütt tisztelt Németország lesz, amely a német nemzetnek ismét becsületet szerez a világban. Csupán ilyen Németország jelenthet kiutat a káoszból, amelyet a háborús gazdaság, a háborús politika, a hitleri rezsim barbár diktatúrája hozott Németországra."[15]

A párt vitát kezdeményezett az új köztársaság jellegéről, s eközben kifejtette feltételeit: minden népellenes törvény megszüntetése, a fasiszta trösztök kisajátítása, Németország egységét és függetlenségét biztosító külpolitika, az államapparátus alapos demokratizálása – mindez lehetetlenné teszi a fasiszta elnyomás visszatérését.[16]

Az 1933. évi csapások és a német–szovjet megnemtámadási szerződés (1939) sokkja után 1941-től a kommunista ellenállás is megélénkült. Külföldi kapcsolatoktól függetlenül tevékenykedett Anton Saefkow csoportja Berlinben, Franz Jacob Hamburgban, valamint Theodor Neubauer és Magnus Poser Türingiában. Fáradságos aprómunkával építették ki kapcsolataikat a különböző jellegű és másutt működő ellenállási csoportokhoz, szervezték az illegális publicisztikát, és széles körű rendszerellenes demokratikus front létrehozására törekedtek. Komoly fenntartásai ellenére a szociáldemokrata Leber és Reichwein kapcsolatba lépett Saefkow-val és barátaival, hogy informálódjanak a kommunista ellenállási csoportokkal való együttműködésről és a szovjetunióbeli hadifoglyokból 1943 júliusában megalakult Szabad Németország Nemzeti Bizottsága szervezet tevékenységéről. Leber és barátai 1944 tavaszától újjáépítették és kibővítették az üzemi és kerületi szakszervezeti bizalmiak régi hálózatát (már akik túlélték az 1933. évi csapást).

b) 1942-től a Londonban élő német *szocialista emigránscsoportok* – amelyek az 1941. március 19-én létrehozott Német Szocialista Szervezetek Uniója Nagy-Britanniában elnevezésű szervezetben tömörültek – fokozott intenzitással dolgoztak a háború utáni állami újjáépítés szolid pártpolitikai feltételeinek megteremtésén. 1942. decemberi taggyűlésükön valamennyi csoport számára elfogadható platformot alakítottak ki. Egységes szocialista párt alakítását sürgették, amelynek célja, hogy „a forradalmi átmeneti korszakban mélyreható átalakulást érjen el a régi társadalmi rendszerben. Az új német demokrácia tartós biztosítása, jellege és békés külpolitikája garantálása érdekében a nagybirtokot, a nehézipart és a finánctőkét, a náci reakciós bürokráciát, valamint a militarizmust örökre meg kell fosztani a termelés és az államapparátus feletti rendelkezési hatalomtól".[17]

Az új demokrácia első feladata az, hogy a német gazdaságot átállítsák tisztán szükségleti és békegazdaságra. Kellő bátorsággal kell fellépni a náci rendszer aktivistái ellen, megfosztva őket a demokratikus jogoktól. Óvakodni kell a weimari parlament felbomlási jelenségeinek megismétlődésétől is. Külpolitikailag pedig „a fasiszta rendszerből a demokratikus rendszerbe való átmenettel a német nép előtt ismét szabaddá válik az európai demokratikus népek sorába való beépülés útja, de egyúttal ezt az új német demokráciát ismét bevonják a modern demokratikus államvezetésbe".[18]

c) A rendőrség, az igazságszolgáltatás és a náci párt nyomása miatt *az egyházak* ellenzéki pozícióját sem lehetett fenntartani. A szocialista és szakszervezeti ellenzékkel ellentétben az egyházak továbbra is megvédték működésük intézményes alapjait. A náci állammal kötött kompromisszumok részben értetlenséget vagy elutasítást váltottak ki a lelkészek és a hívek között, részben azonban éppen ezek tették elfogadhatóvá az egyházat az állam vagy a nácizmustól befolyásolt emberek számára. Talán éppen az egyházi vezetők rugalmasságának köszönhetően sikerült elhárítani a kereszténység ellen irányuló náci világnézeti (Alfred Rosenberg-féle) hatásokat. Az egyházak hatalompolitikai realizmusa azonban magas árat követelt. A kereszt, illetve a horogkereszt és a „horogkeresztesített kereszt", a katolikusság és a faji mítosz, a keresztény zsidóellenesség és a faji zsidóüldözés közötti küzdelem az egyes nemzetiszocialisták és a hívők, az egyházi tartományvezetők és a lelkészek, az állam és az egyház között, de az egyházon belül is folyt. Számos lelkészt letartóztattak vagy állandó házkutatásokkal elbizonytalanítottak és elnémítottak. A nácik a világnézeti küzdelem ezen frontján is sikereket értek el: a Hitvalló Egyház elveszítette határozottságát, és végül néhány száz, teljesen elszánt lelkészt tömörítő magra zsugo-

[13] Uo. 310–311.
[14] Lothar BERTHOLD–Ernst DIEHL (Hrsg.): *Revolutionäre Parteiprogramme.* Dietz Verlag, Berlin, 1967. 176.
[15] Uo. 179.
[16] Uo. 182.

[17] Dieter DOWE–Kurt KLOTZBACH (Hrsg.): *Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie.* Verlag J. H. W. Dietz Nachf. GmbH, Berlin, Bonn–Bad Godesberg, 1973. 230.
[18] Uo. 236.

rodott, akik elutasították mindenféle kompromisszumot a hatalom birtokosaival. A katolikus egyház pozíciója szervezeti szilárdsága és hierarchikusabb felépítése miatt kedvezőbbnek tűnt, de mégis éppen az elnyomottaknak egyénileg segítő katolikus lelkészek szenvedtek a koncentrációs táborokban, és kétségbe vonták a felül lévők politikai tisztaságát.

A POLITIKAI TEVÉKENYSÉG KERETFELTÉTELEI A MEGSZÁLLT NÉMETORSZÁGBAN

Mivel a katonai kapituláció után „Németországban nincs olyan központi kormány vagy hatóság, amely vállalhatná a rend fenntartásának, az ország igazgatásának és a győztes hatalmak követelései teljesítésének a felelősségét", a szövetségesek átveszik a legfőbb hatalmat Németországban, ideértve a „német kormány, a német véderő-főparancsnokság és minden tartományi, községi vagy helyi kormány vagy hatóság jogkörét", amely azonban nem jelenti Németország annektálását – jelentette ki a négy nagyhatalom 1945. június 5-i közös nyilatkozatában.[19] Egyúttal hangsúlyozták, hogy Németország határait és jogi helyzetét később állapítják meg. Megismételték a Németország teljes vereségéből és feltétel nélküli kapitulációjából eredő követeléseiket, közöttük Németország teljes leszerelésének és lefegyverzésének módozatait, a főbb náci vezetők és háborús bűnösök kiszolgáltatását, az Egyesült Nemzetek fegyveres erőihez tartozó hadifoglyok szabadon bocsátását. Jelezték, hogy a négy szövetséges kormány megteszi mindazokat az intézkedéseket, amelyeket a jövő békéjének és biztonságának érdekében szükségesnek tart. Nem titkolták, hogy a szövetségesek képviselői Németország teljes veresége miatt kiegészítő politikai, igazgatási, gazdasági, pénzügyi, katonai és egyéb természetű követeléseket támasztanak az országgal szemben.

A „három nagy" július 17-én a Potsdam melletti Cecilienhof-kastélyban tartott konferenciája elsősorban a jaltai irányvonalakat pontosította az időközben teljesen megszállt Németországban. Utasításai előírták az ország teljes leszerelését és demilitarizálását, a haditermelésre felhasználható egész német ipar megsemmisítését vagy ellenőrzését. Megállapodtak a korábban elfogadott nácitlanítás végrehajtásában: feloszlatják a nemzetiszocialista párt szervezeteit és intézményeit, a háborús bűnösöket bíróság elé állítják, és internálják mindazokat, akik veszélyesek lehetnek a megszállásra vagy annak céljaira. A konferencia határozatai az ország közigazgatását a politikai berendezkedés decentralizálására és a helyi szervek felelősségérzetének növelésére alapozták. A demokratikus elvek szerint egész Németországban vissza kívánták állítani a helyi önkormányzatot,

[19] *A német kérdés 1945–1990. Dokumentumgyűjtemény.* Válogatta: NÉMETH István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993. 16–17. A potsdami konferencia dokumentációjához lásd: Gisela BIEWER (bearbeitet): *Dokumente zur Deutschlandpolitik.* II. Reihe. Band I. Die Konferenz von Potsdam. Erster Drittelband. Hrsg. vom Bundesminister des Innern. Alfred Metzner Verlag, Kriftel, 1992.

részben választott tanácsok útján, a katonai biztonsággal és a katonai megszállás céljaival összeegyeztethetően.

A Németország feldarabolási terveitől való csendes eltávolodás után – Byrnes amerikai külügyminiszter kompromisszumos javaslatát elfogadva – a három vezető megállapodott abban, hogy Németországot a megszállás alatt „gazdasági egységként" kezelik, de nem hoznak létre központi német kormányt. A Szövetséges Ellenőrző Tanács égisze alatt azonban államtitkárok vezetésével „néhány fontos központi német igazgatási szervet" alakítanak a pénzügy, a szállítás, a közlekedés, a külkereskedelem és az ipar területén. A rendelkezések a német egység fenntartásának szándékára utaltak ugyan, de a Szovjetuniónak tett jóvátételi ígéretek már meg is kérdőjelezték azt.

A potsdami egyezmény a német politikai berendezkedés decentralizálására törekedve engedélyezte a demokratikus politikai pártok és a szabad szakszervezetek megalakítását. Mivel a szövetségesek fenntartották maguknak a közéleti személyek kiválasztásának jogát, részben maguk formálták a párt- és szakszervezeti vezetés arculatát, s az első hónapokban eltérő gyakorlatot folytattak: önkényesen megtűrték vagy tiltották a pártalakításokat. A kezdeményezést 1945 júniusában a szovjetek vették kézbe, amikor – az akkor még teljesen általuk ellenőrzött – Berlinben négy párt alakítását indítványozták az alábbi sorrendben: Németország Kommunista Pártja (KPD), Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD), Németország Keresztény-Demokrata Uniója (CDUD), Németország Liberális-Demokrata Pártja (LDPD). Ezzel a szovjet megszállók a német pártstruktúrát is előrevetítették, s a négy blokkpárt – saját övezeten túlmutató – szoros kooperációját szorgalmazták. A szovjet pártalakítási döntés azonban gyorsan véget vetett a német polgári politikusok Labour típusú pártalakítási terveinek és a két munkáspárt jogosultságának is. A szovjet nyomásra 1946 tavaszán váratlanul végrehajtott pártegyesítés (Németország Szocialista Egységpártja – NSZEP) pedig diszkreditálta a nyugati övezet minden hasonló kísérletét.

Az 1945–1946-ban újjáalakított szakszervezeti mozgalom a weimari köztársaság négy irányzatát képviselte, s megfelelt a pártok blokk-koncepciójának. A szakszervezetek együttműködését a nyugati övezetekben is támogatták. Az egységes szakszervezet alakítása megfelelt az általános nemzetközi fejlődési tendenciának; ugyanakkor az amerikai és a brit konzervatív katonai erők a nagyobb, lehetőleg apolitikus szakszervezeti szervezetek alakítását támogatták. Engedélyezésük lassan haladt, mert a szövetségesek a weimari köztársaság egykori befolyásos szakszervezeti funkcionáriusainak hazatérésére vártak, akik a szociális partnerséget szorgalmazták. Az új szakszervezeti szövetség 1947 áprilisában alakult meg, egyelőre csak a brit övezetben. A Német Szakszervezeti Szövetség (DGB) 1949. októberi országos megalakulásáig szakmai szövetségeket csak tartományi szinten engedélyeztek.[20]

[20] Németh István: *Németország története...* I. m. 323–324.

A Németországot elözönlő szövetségesek eltérő elképzeléseiknek megfelelő megszállási politikát folytattak. *Franciaország* abból indult ki, hogy az Egyesült Államok rövidesen visszavonul Európából, amelynek jövője Franciaország, a Szovjetunió és Nagy-Britannia együttműködésétől függ, majd Franciaország pedig közvetítő szerepet tölthet majd be a két tengeri és kontinentális hatalom között. De Gaulle a német területek jelentős megnyirbálásával számolt. 1944. decemberi moszkvai látogatásakor az Odera-vonalat jövendő német keleti határnak tekintette, és azt remélte, hogy cserében Sztálin elfogadja a Rajnát német nyugati határként. Megszállási övezetük átvétele után a francia tervek még pontosabban kirajzolódtak: a Rajna-vidék déli részét és Pfalz tartományt fontos hídfőnek tekintette a Rajna jobb partján, s teljesen elszigetelte Németország többi részétől. A Saar-vidéket leválasztotta, hogy besorolja saját gazdasági és pénzügyi vérkeringésébe. Övezetének lakossága szigorú felügyelet alatt élt. De Gaulle terveiben a britek által megszállt északi Rajna-vidék és a Ruhr-vidék francia többségű nemzetközi igazgatása is szerepelt. Németország megmaradt részeit politikailag laza formába kívánta rendezni; az „államszövetséget" a három európai nagyhatalom közösen tartaná féken. A Szövetséges Ellenőrző Tanácsban éppen a francia vétó miatt hiúsult meg a német „államtitkárságok" felállítása, az össznémet szakszervezetek alapítása és az – 1945 őszétől valamennyi övezetben engedélyezett – német pártok birodalmi központjának létrehozása.

Franciaországnak azonban Észak-Rajna-Vesztfália tartomány megalakítása, a párizsi négyhatalmi konferencia kudarca, valamint a Ruhr-vidék brit övezetbe sorolása után visszavonulót kellett fújnia. A Saar-vidék kivált a francia megszállási övezetből, s a gazdaságilag Franciaországhoz tartozó autonóm területet vámsorompó választotta el Németországtól. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia végül is hajlandó volt e „szabályozást" kompenzációként elfogadni, amikor Franciaország a Marshall-terv 1947. évi meghirdetésekor gazdasági gyengesége miatt rákényszerült a német „nyugati állam" amerikai koncepciójának elfogadására, és lemondott korábbi terveiről.[21]

Nagy-Britannia felemás Németország-politikát folytatott. A Munkáspártban Bevin külügyminiszter vonala szovjetellenes hangsúlyaiban alig különbözött a Churchill vezette konzervatív ellenzék álláspontjától: Churchill 1946. március 5-i fultoni beszédében az európai szovjet terjeszkedéssel szemben az Egyesült Államok és Nagy-Britannia szoros együttműködését sürgette. A brit munkáspárti kormány saját övezetében kereste az együttműködést az SPD-vel; a Labourben azonban olyan nagymérvű bizalmatlanság érződött a németekkel szemben, hogy a brit övezetben nem alakultak meg német tartományok, s helyettük inkább a brit közigazgatás szerinti alsó szintű kiépítést szorgalmazták. A Munkáspártban jelentkező nézeteltérések miatt határozták el 1946 júniusában Észak-Rajna-Vesztfália tartomány megalakítását, és helyezték kilátásba a kulcsiparágak szocializálását. Ellentmondó magatartásuk végül is sokakat – nem utolsósorban az Egyesült Államokat – az angol Németország-politika ellen fordított. Az amerikai gyakorlathoz hasonlóan már 1946-ban többlépcsős német közigazgatást építettek ki. Ennek keretében működtek Hamburg, illetve a később tartománnyá vált Alsó-Szászország, Észak-Rajna-Vesztfália és Schleswig-Holstein kinevezett kormányfőinek konferenciája, valamint regionális és helyi intézményei.[22]

[21] Uo. 326–327.

A Németországot megszálló hatalmak közül az *amerikai katonai igazgatás* működött a legkisebb létszámú személyzettel. Megtartották a német közigazgatási apparátust, de politikailag feddhetetlen személyekkel töltötték fel. A német polgármesterek és a felsőbb közigazgatás vezetői a katonai kormányzatnak voltak felelősek. 1945 májusától Bajorországban, Württemberg-Badenben és (Nagy)Hessenben miniszterelnököket neveztek ki, akik 1945 októberétől a tartományok felett álló döntéshozó szervként a Tartományok Tanácsát alkották. Az amerikai övezethez tartozó Bréma csak 1947-ben kapott tartományi státust. Az amerikai megszállási övezet lakossága a sors kegyeltjének érezhette magát, mivel az intézkedések mindössze a megszálló katonák és a német lakosság kapcsolatát tiltották, és lakások lefoglalására irányultak. Az idő múltával pedig – főként a Szovjetunióval való növekvő konfrontáció miatt – e megszorítások is enyhültek.[23]

A 60 000 fős *szovjet katonai adminisztráció* (SMAD) 1945 júniusában megkezdte övezete politikai és gazdasági szervezetének átalakítását. A struktúraváltást segítette az április 30-án Moszkvából hazatért Ulbricht-csoport. Újjászervezték a párt-, a szakszervezeti és a közigazgatási apparátust. A hagyományokhoz ragaszkodva 1945 júliusában öt tartományt (Brandenburg, Mecklenburg, Szászország, Szászország-Anhalt, Türingia) alakították ki, és felállították a nácíktól megtisztított központi igazgatást.[24]

A KERESZTÉNYDEMOKRATA UNIÓ (CDU) MEGALAKULÁSA (1945. JÚNIUS 17.)

A szovjet övezetben a politikai pártok engedélyezését (1945. június 11.) követően, a „birodalmi párt" igényével június 17-én megalakult az új kereszténydemokrata párt Németország Kereszténydemokrata Uniója (CDUD) néven. Első elnöke a korábbi Centrum-párti politikus, Andreas Hermes lett. Az alapítási felhívás aláírói között volt Jacob Kaiser, a korábbi keresztény szakszervezeti vezető, Heinrich Krone Centrum-párti Reichstag-képviselő, Ernst Lemmer liberális szakszervezeti vezető és Walter Schreiber, korábbi porosz kereskedelmi miniszter és a liberális párt (DDP) tagja. „Ez a párt szocialista és radikális Berlinben, klerikális és konzervatív Kölnben, s ellenforradalmi és partikuláris Münchenben" – vélekedett egy francia megfigyelő.[25]

[22] Uo. 327–328.
[23] Uo. 328.
[24] Uo. 329.
[25] Peter KOCH: *Konrad Adenauer. Eine politische Biographie.* Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1985. 145.

A berlini kereszténydemokraták *A német néphez* intézett első felhívásukban a föld kincseinek, valamint a monopol- és kulcsiparágaknak az államosítását követelték. Frankfurtban két baloldali publicista, a katolikus társadalmi mozgalomból származó Walter Dirks és a buchenwaldi táborból szabaduló pacifista Eugen Kogon a hesseni kereszténydemokratákat a „szocialista rendszerű Európának" igyekezett meggyőzni. Düsseldorfban Karl Arnold szakszervezeti vezető a párt alakuló gyűlésén „a keresztényszocializmus fáklyájának meggyújtásáról" beszélt. Kölnben a konzervatív dómvárosiak nem tudtak megbarátkozni a „szocializmus" kifejezéssel, ezért inkább „a szociális igazságosság elvéről" beszéltek. A hamburgi kereszténydemokraták számára Gerd Bucerius ügyvéd és építési szenátor az uniót „nagy polgári pártként" emlegette, amely a „szabad vállalkozás kereszténydemokrata gondolatait" hordozza.[26]

A weimari korszak Centrum-pártját így olyan vallások közötti, antimarxista unióvá bővítették, amely megakadályozta a polgári erők újabb szétforgácsolását. Az elsődlegesen polgári gyűjtőpárt különböző politikai orientáltságú (politikai katolicizmus, nemzeti liberalizmus, német nacionalizmus) és társadalmi csoportosulásokat (katolikus munkások, középréteg, polgárság, hazájukból elűzöttek stb.) tömörített. Mint keresztény-konzervatív integrációs párt joggal bízott benne, hogy vezető politikai erővé válik a polgári blokkon belül, s kiépítheti hegemóniáját.[27]

Március 19-én Köln amerikai parancsnoka felkínálta Konrad Adenauernak a főpolgármesteri posztot. Adenauer a lakossági ellátás megszervezésével, a koncentrációs táborok foglyainak hazahozatalával, a műkincsek visszaszerzésével s a színház újjáépítésével kezdte munkáját. Kezdetben nem kapcsolódott be aktívan az egykori Centrum-párt Reichstag-képviselőinek Rajna-vidéki kezdeményezésébe, hogy a vallások végzetes széttagolódását megszüntetendő, pártok feletti „uniót" alakítsanak. A háború utáni kiúttalanságban a kereszténység lett az új remény. Kölnben az új párt 1945. június 17-én még konspiratív formában – a britek csak 1945 szeptemberében engedélyezték övezetükben a pártok megalakulását –, Adenauer nélkül alakult meg Kereszténydemokrata Néppárt (CDVP) néven.

A párt 1945. december 14-én a Bad Godesberg-i Pedagógiai Főiskolán rendezte „birodalmi találkozóját". Résztvevői közül hiányzott Andreas Hermes, akinek a szovjetek nem adtak utazási engedélyt. A találkozó bizonyos rendet hozott az összevisszaságba. A párt elfogadta „a keresztény felelősségű szocializmust": ezen a tervszerű gazdasági irányítás rendszerét értette, amelyet a „szabad és felelős személyiség" régi nyugati eszméje elevenít meg. A polgári világ romjain a szocializálás valamennyi pártnál népszerű volt; aligha lehetett visszatérni a weimari köztársaság gazdasági és társadalmi rendszeréhez, amelyet felelőssé tettek a náci diktatúra kifejlődéséért és hatalomra jutásáért.[28]

[26] Uo. 145–146.

[27] Joachim Raschke (Hrsg.): *Die politischen Parteien in Westeuropa.* Geschichte–Programm–Praxis. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1978. 77.

[28] Peter Koch: *Konrad Adenauer. Eine politische Biographie.* I. m. 145–146.

Megállapodtak a párt egységes elnevezésében is, amelyet ezután Németország Kereszténydemokrata Uniójának (CDUD) neveztek. A párt szervezeteit koordináló irodát Berlin helyett Frankfurt am Mainba helyezték át.

Adenauer a találkozó csendes résztvevője volt, s nem kapcsolódott be a vitába. 1945–1946 fordulóján, hetvenévesen elhatározta, hogy „a német népet helyes útra téríti". Ezen azt értette, hogy visszaszorítja a berlini kereszténydemokratákat, akik az ő szemében mindazt megtestesítették, amit elutasított: Berlinben volt a székhelyük, szoros kapcsolatban álltak a szovjetekkel, s német földön a Kelet és Nyugat közötti társadalmi és külpolitikai szintézisekre törekedtek.

Adenauernak kereken két hónapra volt szüksége ahhoz, hogy a brit övezeten belül megszerezze a CDU azon párthivatalait, amelyek döntő pozícióba emelték a berlini CDUD-vezetésével szemben. Célját taktikázással és szorgalommal érte el. Éjjel-nappal úton volt. 1946. január 5-én, születésnapján jelentette be meghívott barátainak, hogy a jövőben hajlandó a CDU-n belüli munkára. Két nappal később a rajnai CDU elnökségi ülésén a 26 fős új övezeti tanács tagjának választották, amely a Rajna-vidék, Schleswig-Holstein, Braunschweig, Hannover, Oldenburg, Lippe, Hamburg, Bremen és Vesztfália képviselőit tömörítette. E testület 1946. január 22-én Herfordban ülésezett először, ahol Adenauer korelnöknek kiáltotta ki magát, s átvette az ülés vezetését. Annak menetét olyan ügyesen irányította, hogy a végén az övezeti CDU ideiglenes elnökeként hagyta el a termet, hidegvérűen kijátszva az e posztra törekvő Hermest és Schlange-Schöningent, az egykori lovagi birtok tulajdonosát. „Ez a dr. Adenauer tehetséges, de szemérmetlen ember" – mondta az értekezlet szünetében társainak Paul Otto gyáros. Ezután már június 1-jén bátran aláírta belépési nyilatkozatát a CDU-ba.

Ellenezte a Ruhr-vidéki ipar szocializálásának brit tervét, majd 1947 nyarán a frankfurti Gazdasági Tanácsban az utolsó pillanatban megakadályozta a szociáldemokraták (SPD) és a kereszténydemokraták (CDU) nagykoalícióját. 1948 szeptemberében a Parlamenti Tanács – a nyugati övezetek első közös politikai intézménye – elnöke lett. A nyugatnémetek legfőbb képviselőjeként a megszálló hatalmak elfogadták tárgyalópartnernek.[29] Számukra személye és politikai elképzelései alternatíva nélkül álltak.

Ekkoriban a kereszténydemokrata Adenauer és a szociáldemokrata Kurt Schumacher szimbolizálták a németek szellemi-politikai megosztottságát. Schumacher új társadalom építését sürgette, Adenauer a régi – Hitler előtti – Németország újjáépítését szorgalmazta.

Az 1949. augusztus 14-i Bundestag-választásokon a kereszténydemokraták 31%-ot, a szociáldemokraták 29,2%-ot, a liberálisok (FDP) 11,9%-ot, a kommunista párt (KPD) 5,7%-ot szerzett. A szoros választási eredmények alapján két lehetőség kínálkozott: a két nagy párt „nemzeti" koalíciója vagy

[29] Gottfried Niedhart: *Konrad Adenauer und die außenpolitische Anfänge der Bundesrepublik Deutschland im Lichte neuer Quellen.* In: W. Mihalka: *Die deutsche Frage in der Weltpolitik.* Neue Politische Literatur, Stuttgart, Steiner Verlag, Wiesbaden, 1986. 165–172.

egy polgári koalíció. Az éles választási küzdelem ellenére számos kereszténydemokrata politikus és szakszervezeti vezető a szociáldemokratákkal közösen kormányozva képzelte el a háború előtti nehézségek leküzdését. Adenauer azonban megszerezte terveihez a CDU-vezérkar támogatását, s a liberálisokkal és a Német Párttal (DP) alakítandó koalíció mellett döntött. Egyúttal félreérthetetlenül bejelentette igényét a kancellári posztra: az 1949. szeptember 15-i választásokon azonban csak saját szavazatával tudta biztosítani többségét, és így lett az NSZK első kancellárja.

Székely Gábor

A HÁBORÚS FELELŐSSÉG, A BÉKEPROGRAMOK ÉS A NÉMET EMIGRÁCIÓ VITÁI LONDONBAN

A második világháború kirobbanásakor már teljesen egyértelmű volt, hogy a háborúért felelősöket nemcsak megnevezni, hanem büntetni is fogják – a vesztes oldalon bizonyosan. Ezért is volt fontos a háborús felelősség megállapítása: kiket, mennyiben és miben terhel felelősség a háború kirobbantásáért. (A háborúban elkövetett bűnök már más lapra tartoztak; azok, ha akarták, számon kérhetők voltak a megfelelő nemzetközi egyezmények, a megalapozó 1864-es Genfi Konvencióban, illetve a két hágai konferencián – 1899, 1907 – elfogadottak alapján.[1]) Emlékeztetni szeretnék rá: az első világháború kirobbanását követően már néhány hónap múltán valamennyi hadviselő fél terjedelmes dokumentumkiadványt állított össze, bizonyítandó, hogy nem ő és szövetségesei, hanem ellenfelei felelősek a háborúért. Csak címszerűen sorolom fel a köteteket. A britek kiadványa a *Kék könyv* volt, a belgáké a *Szürke könyv* címet viselte, a franciáké a *Sárga könyv*, az oroszoké a *Narancssárga könyv*, a szerbeké a *Kék könyv*. A másik oldalon az Osztrák–Magyar Monarchia *Vörös könyv* címmel jelentette meg iratait, míg a németek *Fehér könyv* című gyűjteményükben leplezték le az ellenség ármánykodását.[2]

Az előző háborút lezáró versailles-i szerződésben Németországot és szövetségeseit a háború kirobbantásának egyedüli felelőseként jelölték meg (231. cikkely), majd a személyes felelősségre vonást is kilátásba helyezték (227. cikkely) – bár a németek jeles tudósokat[3] is bevontak az el-

[1] Székely Gábor: *Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 33., 45–47.

[2] A kötetek dokumentumaiból tendenciózus, azonban igen bő válogatást közöl: *Diplomáciai okmányok.* Bevezette és összefüggésük szerint feldolgozta: Dr. Német Alfréd. Franklin Társulat, Budapest, 1915.

[3] Kevéssé ismert, hogy az egyik jeles tanulmányt, az ún. *Professorendenkschrift*et (Professzorok emlékirata) éppen a weimari alkotmány egyik atyja, a korlátozott háborús célokat támogató liberális pártvezető és szociológus, Max Weber készítette el. A fő probléma természetesen az volt, hogy a győztesek elutasították a németek kérését, hogy a háborús felelősséget semleges hatalmak képviselőiből álló bíróság vizsgálja ki. A második világháború után ez már komoly formában fel sem merült.

lenkező vélemény bizonyítására. Az utóbbi cikkely alapján rendelhették volna bíróság elé II. Vilmos császárt, ha a hollandok kiadják, de ők ezt nem tették, illetve a vesztesek politikai vezetését és hadvezéreit. A háborús felelősség egyoldalú kinyilvánítása nagymértékben sértette a vesztes hatalmakat, annak erkölcsi ódiumát és gyakorlati következményeit (jóvátételek, területek megszállva tartása) a közvéleménnyel sem lehetett elfogadtatni. Németországban ebben nem kis szerepet játszottak a kormány által létrehozott, a háborús felelősséggel szemben a háttérből propagandát folytató különféle, nem kis pénzekkel rendelkező szervezetek.[4] Nem kétséges ugyanakkor, hogy a Gustav Stresemann és Aristide Briand nevével fémjelzett megbékélési folyamat egyik pillére volt az óvatos politikai manőverezés, amellyel mindig sikerült elkerülniük az egyedüli bűnösség elvének felemlítését. Cserébe a németek belenyugodtak a jóvátételek fizetésébe, ám egyetlen pillanatra sem mondtak le az olyan területi követelések nyitva tartásáról, mint a Rajna-vidék feletti teljes szuverenitás, vagyis a katonai berendezkedés helyreállítása a francia határon, a Szudéta-vidék, Danzig vagy éppen az Anschluss – amint arról 1925. szeptember 17-én Stresemann készített összefoglalót Vilmos koronaherceg[5] megnyugtatására, a francia–német „megbékélést" megpecsételő locarnói egyezmény megkötése előtt egy hónappal.

A kocka azonban valójában Hitler hatalomra jutásával fordult.

Hitler 1937. január 30-án, hatalomra jutásának negyedik évfordulóján tartott beszédében, a Birodalmi Gyűlés ülésén, a Nyugat felé kacsintva

[4] Szintén nem ismert széles körben, hogy a német külügyminisztérium gyámkodásával még 1918 végén külön részleget hoztak létre a német háborús bűnösséget cáfoló dokumentáció összeállítására. Támogatásban részesítették – nem kis pénzzel – a bűnösséget elutasító propagandát, amit részben maguk szerveztek. Sőt, figyelemmel kísérték, kiket fenyeget felelősségre vonás a győztesek részéről; vizsgálták, milyen lépéseket kell tenni védelmükre. A részleget előbb irányítójáról *Spezialbüro Bülow*-nak, később *Kriegsschuldreferat*nak (Háborús Bűnösség Osztály) nevezték, amely már a versailles-i konferenciára dokumentációkat állított össze a német küldöttségnek. Ezeken túl brosúrákat jelentettek meg a német érveket népszerűsítve, sőt folyóiratot is kiadtak, előbb *Die Kriegsschuldfrage* (A Háborús Bűnösség), majd 1929-től *Berliner Monatshefte* címmel. Létesítettek „független intézeteket is, mint amilyen a *Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen* (Háborút Előidéző Okokat Kutató Központ), illetve a szervezeteket is egyesítő *Arbeitsausschusses Deutscher Verbände* (Német Szövetségek Munkacsoportja). A tudomány számára mindenesetre maradandó és tanulságos összeállítások születtek, így az ötkötetes *Deutsche Dokumente zum Kriegsausbruch* (Német dokumentumok a háború kirobbanásáról) és a 40 kötetes *Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914* (Az európai kormányok nagypolitikája 1871–1914), amelyek hatalmas iratanyagot tettek közzé, azzal a ma már lényegtelen céllal, hogy bizonyítsák mindenekelőtt Oroszország és Szerbia felelősségét, lazítva ezzel az egyedüli felelősség szorításán. A két kiadványról lásd Sacha ZALA: *Geschichte unter der Schere politischer Zensur.* Amtliche Aktensammlungen im internationalen Vergleich, München, Oldenbourg Verlag, 2001. A propaganda nem volt felesleges, a holland hatóságok erre hivatkozva nem szolgáltatták ki Vilmost.

[5] II. Vilmos fia, szintén Vilmos (1882–1951), a Német Birodalom és Poroszország utolsó koronahercege 1923-ban Stresemann támogatásával térhetett vissza Németországba hollandiai száműzetéséből, jelezve egyben Stresemann monarchista elkötelezettségét. Vilmos az 1932-es elnökválasztásig jelenthetett veszélyt a köztársaságra. Indulásáról az eredménytelen első forduló után volt szó, de apja tanácsára végül nem vállalta a jelölést, megerősítve ezzel támogatott hívének, Hindenburgnak az esélyeit. (SZÉKELY Gábor: *Hitler hatalomra jutása.* Kossuth Könyvkiadó, 1983. 15–17., 71–73.)

kijátszotta a német kártya már másfél évtizede mindig nyerő „orosz lapját". Gúnyosan ismertette Anthony Eden brit külügyminiszternek az egyre gyorsuló német fegyverkezés leállítását követelő szavait, majd felvilágosította ünneplő közönségét:

„Oroszország esetében a »bolsevik világforradalmi igényekről« *(Weltrevolutionsanspruch)* van szó. Amennyiben Eden miniszter úr nem olyannak óhajtja látni a bolsevizmust, mint mi, az nyilván Nagy-Britannia helyzetéből következik, olyan sajátos tapasztalatokból, amelyek számunkra ismeretlenek. Eden úr számára a bolsevizmus talán olyan dolog, amely Moszkvában ücsörög, számunkra azonban a bolsevizmus maga a pestis ... Nem a nemzetiszocializmus keresi az összecsapást a moszkvai bolsevizmussal, hanem a nemzetközi zsidó moszkvai bolsevizmus akart betörni Németországba. És még ma is ezt próbálja. Ezzel a kísérlettel szemben vívott nehéz harcunkkal nemcsak népünk kultúráját védjük, hanem bizonyára azt is, amit egész Európa magáénak vall."[6]

Hitler nem titkolta, milyen kultúráról is van szó, legalábbis a nemzetiszocializmus esetében. A nagy győzelmek sorában említette a zsidók letiltását a katedrákról, kiszorítását a tudományok, a művészetek fórumairól és a sajtóból. Megelégedéssel állapította meg: „Ma egész német nevelésügyünket, beleértve a sajtót, a színházat, a filmet és az irodalmat, kizárólag német néptársaink *(Volksgenosse)* irányítják és művelik. Milyen gyakran is hallhattuk korábban, hogy a zsidóság eltávolítása e területekről ezen intézmények összeomlásához vagy ellehetetlenüléséhez vezet. És mi történt? A kulturális és művészeti élet e területein hallatlan felvirágzásának lehetünk tanúi."[7]

Kevéssé ismert, hogy Adolf Hitler e beszédében, bár nem a megszokott diplomáciai formaságokat követve, de hivatalosan felmondta a versailles-i szerződést.

Ennek során négy fontos bejelentést tett. Németország az elmúlt két évben kiharcolta az egyenjogúságot: bevezette az általános hadkötelezettséget, a Rajna-vidéket remilitarizálta, s megkötötték a brit–német flottaszerződést. Másodjára közölte elhatározását, miszerint a kormány felügyelete alá helyezi a vasutat és a nemzeti bankot. Megállapította, harmadik pontként, hogy ezzel érvényüket vesztették a versailles-i szerződés azon pontjai, amelyek megalázták Németországot. Majd végül, negyedik pontként, e győzelmek megkoronázásaként, az előző három pontra utalva bejelentette: „Ily módon mindenekelőtt ünnepélyesen visszavonom a német aláírást a nyilatkozatról, amelyet annak idején egy gyenge kormány jobb meggyőződése ellenére kényszer hatására tett, és amely Németországra hárítja a felelősséget a háborúért."[8]

[6] *Rede des Führers und Reichskanzlers Adolf Hitler vor dem Reichstag am 30. Januar 1937.* Druck und Verlag: M. Müller & Sohn K.G. Berlin, é. n. 35–36.

[7] Uo. 26.

[8] „Ich ziehe damit vor allem aber die deutsche Unterschrift feierlichst zurück von jener damals einer schwachen Regierung wider deren besseres Wissen abgepressten Erklärung, dass Deutschland die Schuld am Kriege besitze!" (Uo. 27.)

A volt szövetséges hatalmak, bár aggodalmukat jelezve közölték sajtójukban a nyilatkozatot, különösen annak utolsó részét, komolyabban vehető válaszlépésre ekkor sem szánták el magukat. Mindennek szerepe lett abban a vitában, amely Londonban a kormánypolitika és a német emigráció között kirobbant.

Hitler beszédéből azonban már 1937-ben világosan kiderült: Németország egyenjogúsítása egyben újabb németek millióinak jogfosztását jelenti. E helyzet létrejöttében látta felelősnek a német emigráció az angolok és a franciák „megbékéltetési" politikáját – nem kis indulatokat keltve.

A NÉMET POLITIKAI EMIGRÁCIÓRÓL

1933 nyarától, miután betiltották a politikai pártokat[9] és árjásítani kezdték a szellemi életet, megindult az első emigrációs hullám. Ez alig érintette Angliát, mivel a brit politika egyáltalán nem kedvezett a bevándorlást kérőknek általában sem, és különösen nem a németeknek.[10] Az emigránsok száma növekedett ugyan a „birodalmi kristályéjszaka", majd az Anschluss és a Szudéta-vidék annektálása s végül Csehszlovákia felszámolása után, de még így is viszonylag kevesen voltak. 1935-ig mindössze 2500, 1939 tavaszáig pedig nem több, mint összesen 5000 emigráns jöhetett Németországból, illetve Ausztriából és a Szudéta-vidékről. Ezután azonban nagy számban érkeztek, egész Európából. Az emigráns szociáldemokrata pártvezetésnek is távoznia kellett – először a kellemes és baráti Prágából, majd a jól ismert Párizsból, s mondhatni jobb híján, székhelyének Londont választotta.

A brit belügyminisztérium adatai szerint a háború kirobbanásakor már mintegy 78 000 német emigráns volt az országban, akiknek mintegy 90%-a zsidó volt. Az emigránsok fogadtatását és körülményeinek alakulását jellemezte, hogy még a háború alatt ez a szám 25 000 főre csökkent a kivándorlások, illetve a deportálások következtében; a megbízhatatlannak nyilvánítottakat ugyanis a Man-szigetekre, Ausztráliába vagy Kanadába vitték. Ez utóbbiak közül mintegy 9000 főt 1941 januárjáig elbocsátottak, köztük

[9] A politikai emigránsok elsősorban a helyzetet jobban felmérő szociáldemokraták és kommunisták közül kerültek ki. A „polgári pártok" képviselői szinte mindvégig láttak esélyt az otthoni életben maradásra. Az antifasiszta meggyőződésű politikusok közül, már akik túlélték 1934-et – mint amilyen Konrad Adenauer vagy a veterán liberális párti, sőt zsidó Eugen Schiffer is volt – kevesen kerülték el a koncentrációs táborokat. (Az SPD-t 1945 után újjáépítő radikális Kurt Schumacher nem maga döntött az otthon maradás mellett. Igen gyorsan elfogták a nácik, és csak súlyos megbetegedésének köszönhette, hogy 1943-ban kiengedték a koncentrációs táborból.) Peter LÜSCHE–Franz WALTER: *Die SPD. Klassenpartei,Volkspartei, Quotenpartei.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1992. 107–109. Egy Gestapo-összesítés szerint 1939. április 10-én 302 562 politikai elítéltet tartottak nyilván. Dokumentation zur Geschichte der SPD, http://www.spd-rheinau.de/140jahrespd06.htm.

[10] Még a szintén nem nagy számú magyar emigráció is jelentősen kedvezőbb helyzetben volt. Igaz, ott a németeknél súlyosabb, Angliában is ismert személyiségek vettek részt a politikában, mint Károlyi Mihály, Polányi Károly, a kitűnő brit kapcsolatokkal is rendelkező Havas Endre, és nem utolsósorban Koestler Artúr. Londoni korszakukról ír HAJDU Tibor: Polányi Károly a londoni magyar antifasiszta mozgalomban. *Múltunk,* 2005. 1. sz. 246–254.

olyan vezető szociáldemokratákat is, mint Erwin Schoetle vagy Hans Gottfurcht, akik a kommunistákkal folytatható egységfront-politika hívei voltak.[11]

A háború alatt a londoni német politikai emigráció „magva" nem volt nagy létszámú, mindössze 2000 főre volt tehető. Legnagyobb csoportjukat a Csehszlovákiából elmenekült szudétanémet szociáldemokraták alkották, mindössze 300 szociáldemokrata vezető jött a „Birodalomból", s 400 főnyien lehettek a kommunisták.[12]

Nem sokkal a háború kitörése után újabb árnyék vetült az üldözöttekre. Az árnyék egy nagyon furcsa, a közélet szinte valamennyi szintjén érzékelhető kettős érzés megnyilvánulása volt. Egyrészt a lelkiismeret-furdalásé, hogy a britek által elfogadtatott megbékéltetési politikával szemben az emigráns németeknek végül is igazuk lett: Hitlerrel nem lehetett megalkudni, a felkínálható kompromisszumoknál jóval többet akart, ellene csak a fegyverek erejével, de legalább a háború fenyegetésével lehet eredményt elérni. A másik ellenérzést viszont az váltotta ki, hogy a hadüzenet hírét a német emigránsok megdöbbenéssel fogadták. Talán még ekkor is remélték, hogy Hitler eltávolítása valahogy háború nélkül is megtörténhet. Feljegyezték, hogy maga az Amerikában élő Thomas Mann is keserűen fogadta a várt hírt, noha Hitlerrel szemben egyedüli esélyként a fegyveres harcot és a legszélesebb összefogást sürgette.[13] A német emigránsok aggódtak az otthoniak és szülőföldjük pusztulása miatt, majd egyre jobban féltek a háborút követő „rendezésben" rejlő veszélyektől. Londonban, Moszkvában és New Yorkban egyaránt mondták és írták, hogy nem szabad megismétlődnie Versailles-nak, a Németországot tönkretevő és megalázó békének. S bár mindig hozzátették, hogy ez nem is elsősorban Németország, hanem egész Európa, sőt a világ egészének érdeke, ez utóbbi gondolatok fogadtatása sem volt kedvező. Érintette ugyanis a háború utáni világot, amelyben ismét, akárcsak 1919-ben, megjelenhetett a fenyegetettség, de legalábbis a félelem az erős Németországtól. Az amerikaiak és a britek, s talán többnyire a franciák sem fogalmazták ezt meg olyan élesen, mint Clemenceau, aki még Versaille-ban „bűnben fogantnak" nevezte a Német Birodalmat, de gondoltak arra, amit Sztálin nyíltan ki is mondott: „A történelem megtanított minket arra, hogy nem kell sokáig várni a német erő újjáéledésére. Elegendő hat év, és Németország újjáteremti erejét, és háborúval fog fenyegetni."[14]

[11] *Sozialistische Mitteilungen,* 22. sz. 1941. 6.

[12] Lásd *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933.* I. k. K. G. Saur, München–London–Paris, 1980. Az emigráció keletkezésének körülményeit és az emigránsok számára vonatkozó adatokat tartalmazza az igen színvonalas bevezető tanulmány (XIII–L.).

[13] Mint naplójában írta, „nagy megrázkódtatást" jelentett számára a hír, hogy a nyugati hatalmak végre „a mi nyelvünkön szólnak", és a német diktatúrát végül annak minősítik, aminek immár hat év óta azt egyedül a német emigránsok tekintették. (Hans-Albert WALTER: *Deutsche Exilliteratur 1933–1950.* Band 3. *Internierung, Flucht und Lebensbedingungen im Zweiten Weltkrieg.* J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1988. 1.)

[14] Sztálin 1945. június 23-án ajánlotta ezt a lengyelek figyelmébe, a lengyel ideiglenes kormány megalakításának tiszteletére adott fogadáson. Idézi: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa.*

Mindezek mellett az ellenséges légkört táplálta – természetesen a hagyományos, szintén a kollektív bűnösségen alapuló németellenességen túl – az a vélemény is, miszerint a németek, beleértve a szociáldemokratákat is, nem tettek meg mindent Hitler hatalomra jutásának a megakadályozására, sőt nemritkán mondták, hogy kompromisszumaikkal maguk járultak hozzá a nácik felemelkedéséhez.

E hangulattal és véleménnyel találta szemben magát a londoni német szociáldemokrata pártvezetés, amikor hozzálátott a háborút követő időszakra vonatkozó elképzelések felvázolásához, a lehetőségek felméréséhez és a párt céljainak összegzéséhez.

PROGRAMOK ÉS CÉLOK

A barátságtalan Londonban készült, illetve megvitatott programokról szólva először a Franciaországba emigrált[15] veterán Rudolf Hilferding megjegyzéseit említem a *Háborús célok kérdéséhez és az Európai Egyesült Államok problémájához* című dokumentumhoz. Hilferding, az 1910-ben megjelentetett alapmunka, *A finánctőke* szerzője, az SPD legtekintélyesebb teoretikusa, gazdasági szakértője volt. Ő fogalmazta a német emigráns pártvezetés első programját, amelyet még 1934 januárjában, Prágában fogadtak el *A forradalmi szocializmus harca és célja. Németország Szociáldemokrata Pártjának politikája* címmel.[16] A dokumentum forradalmi politikát hirdetett Hitler megdöntésére, e politika végső célját pedig a demokratikus szocialista társadalom létrehozásában jelöli meg: „A szocialista társadalom felszámolja a kizsákmányoló tőkés tulajdont, védi a parasztok és kézművesek munkával szerzett tulajdonát ... A szocialista társadalom helyreállítja a szellem és a tudomány szabadságát, védi a kulturális tevékenységet és a művészeteket a bürokratikus és az egyházi hatalom beavatkozásával szemben, helyreállítja a személyiség elvitathatatlan jogait és méltóságát."[17] Amit Hilferding 1939-ben papírra vetett, az ennél lényegesen visszafogottabb volt. Megjegyzéseiben a szocialista társadalomról már nincs szó, csak az elsődleges, legközelebbi cél, a hitleri diktatúra megdöntése szerepel. Ennek megfelelően állította: míg az első világháború kirobbanását és lefolyását alapvetően határozták meg „a gazdasági antagonizmusok", addig a jelen háborúban „a reneszánsz óta az emberiség által felhalmozott kulturális értékek" védelméről van szó a

Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkovo tyipa. 1949–1953. Rosszpen, Moszkva, 2002. 31.

[15] Hilferding sorsa különösen tragikusan alakult. Előbb Svájcba emigrált, ahonnan anyagi helyzetének kilátástalansága miatt kénytelen volt áttelepülni Franciaországba. A német megszállás után a vichyi kormány területére menekült, ahonnan a németek kérésére a franciák kiszolgáltatták, s tisztázatlan körülmények között halt meg a párizsi Santé börtönben 1941 októberében. (*Biographisches Handbuch* ... 295–296.)

[16] A program a Karlsbadban megjelenő *Neuer Vorwärts* 1934. január 28-i számában jelent meg, és nagy visszhangot váltott ki.

[17] *Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie.* Verlag J. H. W. Dietz Nachf., Berlin, Bonn–Bad Godesberg, 1973. 220–221.

fasizmus pusztító eszméivel szemben. Éppen ezért „a mindent megelőző és legfontosabb háborús cél a Szövetséges Hatalmak győzelme". Ehhez hozzátette: „E cél elérése még fontosabbá vált, miután a másik barbár hatalom, Oroszország, átállt az ellenkező oldalra." Megjegyezte továbbá, hogy e cél elfogadását követően már „nyugodtan lehet megvitatni a többi kérdést, amilyenek Európa új rendje, az Európai Egyesült Államok stb."[18]

Hilferding álláspontja két szempontból is érdekes. Először azért, mert ekkor és egészen 1941 nyaráig, a Szovjetunió megtámadásáig nem csak a kommunista mozgalomban terjedt el az a nézet, miszerint a háború minden különbség ellenére az előző világháborúhoz hasonlóan „imperialista jellegű". S csak ezután vagy ezzel együtt vélték úgy, hogy a „demokráciák és a diktatúrák közötti polgárháborúról" van szó. Másodszor azért, mert ez az egyértelmű és minden más szempontot mellőző kiállás a szövetségesek – ekkor a britek és az USA – győzelme mellett, pontosabban a Németországra mérendő megsemmisítő katonai vereség óhaja nem volt még ilyen határozott az emigrációban. Még élt a halovány remény, hogy Hitler másként is megbuktatható. A katasztrófa elkerülésének reményét táplálta, hogy egészen 1943-ig a szövetségesek Németországgal kapcsolatos tervei és elképzelései homályosak voltak. (Pontosabban halogatták az elképzelések egyeztetését, ezért is nevezték e politikát a „halogatás politikájának" – *policy of postponement*).[19] Hilferding feltételezte – a brit Munkáspárt 1939. novemberi dokumentumának ismeretében vagy anélkül –: a szövetséges békecélok abban megegyeznek, hogy a háború utáni Németországnak egységesnek és függetlennek kell lennie, s mint ilyen lesz tagja az európai államok közösségének. Meggyőződése volt, hogy a győzelem után létre kell hozni az Egyesült Európát, amelynek azonban nem lehet tagja a fasiszta Olaszország. A Szovjetuniót még ekkor sem zárta ki, csupán azt hangsúlyozta, hogy részvételét „a föderatív rendszerben jelenlegi alkotmánya és gazdasági rendszere hihetetlenül megnehezíti". Hilferding a háború utáni Európát a nemzetek olyan föderációjaként képzelte el, amely jelentősen korlátozza mind a nemzetek önrendelkezését, mind pedig a nemzeti határok kialakítását. Szerinte: „A végleges békét nem lehet megvalósítani, ha túlságosan sokat foglalkozunk a népek önrendelkezési jogával ... Keleten és Délkelet-Európában nem lehet a rendszert megvalósítani kizárólag a nemzeti elv alapján."[20]

Hilferding megjegyzéseit 1940 januárjában vitatta meg az SPD elnöksége, majd általánosabb állásfoglalás nélkül besorolta irattárába. A „nagy öreg" nézetei azonban kimutathatóan nyomot hagytak az első olyan dokumentumon, amelyet a német szociáldemokrata emigráció egységes szervezete, az Union, teljes nevén a Német Szocialista Szervezetek Szövetsége

[18] Friedrich Ebert Stiftung. Archiv der sozialen Demokratie (FES AsD). Emigration Sopade. Mappe 3. Protokolle 1934, 1936–1940. Bemerkungen des Genossen Dr. Rudolf Hilferding. (Sopade a német szociáldemokrata pártvezetőség rövidítése.)

[19] *Biographisches Handbuch*... XLVIII.

[20] FES AsD. Emigration Sopade. Mappe 3. Uo. 2., 7.

Nagy-Britanniában[21] fogadott el 1941. március 19-én: célja mindenekelőtt a hitleri Németország katonai vereségének előmozdítása volt.

Az Union megalakulását bejelentő *Közös nyilatkozat*ban szinte Hilferding valamennyi fő megállapításával találkozhatunk: „A német szocialisták Nagy-Britanniában egységesek abban, hogy a hitleri rendszer katonai veresége és megbuktatása, a német militarizmus végleges megszüntetése, a Hitler-diktatúra társadalmi alapjainak felszámolása elengedhetetlen előfeltétele a tartós békének, Európa újjáépítésének és Németország demokratikus és szocialista jövőjének." Majd hozzátették, még szorosabban kapcsolódva Hilferding gondolatához: „Az aláírók kijelentik eltökéltségüket [...], hogy a harcot Hitlernek és szövetségeseinek veresége érdekében minden rendelkezésükre álló eszközzel folytatják, szövetségben az antitotalitárius erőkkel."

A fő mondanivalót követő kitétel, „a totalitárius erők minden ellenfelének" ígért támogatás, szintén Hilferding gondolata, s több volt annál, mint amit a brit és a munkáspárti elképzelések tartalmaztak. Ha az „antifasiszta", a „fasizmus ellen" kifejezések még nem is voltak általánosan használatosak, a dokumentumok igyekeztek megkerülni a sztálini diktatúra elítélését, számítva már a Szovjetunió német megtámadására is.[22]

E részt még kényesebb követte. Az Union pártjai egységesen úgy vélték – minthogy a szervezet alapszabályzatában kötelező volt az egyhangúság –, hogy a Nagy Háború tapasztalatai szerint a demokratikus Németország kialakításának előfeltétele, hogy a megkötendő békében ne kerüljön sor Németország felosztására, területek elvételére és idegen megszállásra.[23]

Egy fél év múlva, 1941. szeptember–októberben az Union keretein belül létrejött a „Németország és Európa a háború után" *(Deutschland und Europa nach dem Kriege)* munkaközösség, amely hét ülésen vitatott meg egy minden korábbinál átfogóbb tervezetet. A munkaközösség 22 tagja között ott ültek a német szociáldemokrácia vezetői, mint Hans Vogel, Erich Ollenhauer, Viktor Schiff és Walter Loeb.

A dokumentum forradalmi változásokkal számol, mégpedig „a szakszervezetek és a szociáldemokrata szervezetek munkásainak" döntő erejével. Az átmeneti időszakban három megoldandó feladatot jelöl meg: Németország teljes leszerelését, a Hitler-diktatúra „politikai és hatalmi szerveinek megsemmisítését" és egy új demokratikus rend létrehozását. Vagyis a forradalom jellege egyáltalán nem világos, de kétségtelenül nem azonos az 1934-es programban vázolt szocialista iránnyal. Más értelemben is homályos a fogalmazás a leendő Németországról, mindenekelőtt a határokkal és a megszállással kapcsolatban. A dokumentum szerzői láthatóan reménykednek abban, hogy Németország határai nem sérülnek, nemkülönben abban is, hogy a megszállás rövid ideig fog tartani. A versailles-i békére vagy a jóvátételekre azonban nem található már egyetlen utalás sem, jelezve a szerzők elbizonytalanodását. Szerepel viszont, hogy az Union egyeztetni fogja elképzeléseit előbb a Munkáspárttal, majd pedig a brit kormánnyal, sőt: „Tájékoztatni kell az elvtársakat és a kormányokat a szövetséges országokban terveinkről, és világossá kell tenni a lehetőségeket az e tervek megvalósításában való együttműködésben."[24] Ez a dokumentum az újjáépítésben számolt a szociáldemokraták, sőt az emigráns pártvezetők vezető szerepével. Ezt egyértelműen megfogalmazták a dokumentumhoz mellékelt oldalon, ahol az „Általános irányvonal" első pontjában kijelentik: „1. Mi mint párt a német nép kisebbsége vezérének tekintjük magunkat. Pártunk el van szánva arra, hogy a Hitler-diktatúra megdöntése után felépítse az új Németországot, amely mind a maga, mind pedig Európa számára biztonságot jelent a belső ellenséggel szemben, amely felelős a német nép mai helyzetéért és ezért a háborúért."[25]

Az 1942-es év is gazdag volt programokban. Az írások formailag inkább arról szóltak, milyennek kell lennie a jövő „szocialista egységpártjának", amiről előbb Willi Eichler, az ISK vezetője készített dolgozatot,[26] majd 1942. december 6-án Erich Ollenhauer foglalta össze beszédében a viták eredményeit az Union vezetői előtt. E dokumentumot a német szociáldemokrácia a háború alatt született legfontosabb programatikus iratnak tartja, amire mind terjedelmével, mind pedig átfogó koncepciójával rá is szolgált. Az egy évvel korábbiakhoz hasonlóan itt is forradalmi átalakulással, átalakítással számolnak, még radikálisabb változatot vázolva: „Az új párt fő célja e forradalmi átmeneti időszakban mindenekelőtt, hogy mélyen beavatkozzon a régi társadalmi rendbe. Az új német demokrácia tartós biztosításának, szociális jellegének és békés külpolitikájának érdekében meg kell szüntetni a nagybirtok, a nehézipar és a fináncoligarchia, a náci reakciós bürokrácia és a militarizmus rendelkezési hatalmát a termelés és az államapparátus fölött." Persze ez nem a proletárforradalom, hanem a párt által kézben tartott folyamat, amelyet, amint azt a további fontos teendők között említették, egyeztetni fog más „európai országok szocialista mozgalmaival".[27]

[21] Az *Union deutscher sozialistischer Organisationen in Großbritannien* (Union) tagja az SPD, az *Internationale Sozialistische Kampfbund* (Nemzetközi Szocialista Harci Szövetség – ISK), a *Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands* (SAPD) lett, valamint tanácskozási joggal a szakszervezeteket képviselő *Landesgruppe deutscher Gewerkschafter in Großbritannien* (röviden Landesgruppe), Hans Gottfrucht személyében.

[22] A helyzeten, vagyis az erősen németellenes hangulaton az sem változtatott, amikor a Szovjetunió megtámadásakor az Union külön dokumentumban, a *Hitler elleni világkoalíció* címmel üdvözölte a fejleményeket. (FES AsD, Emigration Sopade, Mappe 180. Weltkoalition gegen Hitler.)

[23] Az 1941. március 19-én közreadott közös nyilatkozatról (*Gemeinsame Erklärung über die Gründung der Union deutscher sozialistischer Organisationen in Großbritannien*) a *Sozialistischen Mitteilungen* 24. száma (1941. március) ad hírt.

[24] FES AsD Emigration Sopade. M. 180. Sopade später Union Materialien. Arbeitsgemeinschaft „Deutschland und Europa nach dem Kriege". 1941. szeptember 2. Präzensliste uo.

[25] FES AsD. Uo. Arbeitsgemeinschaft „Deutschland und Europa nach dem Kriege" 1.

[26] Eichler igen harcos és alapos referátumának címe *A jövő német munkásmozgalmának formái és feladatai* volt, melyeket még 1942 októberében készített. Ebben az összes szocialista csoport összefogásából, de a kommunisták mellőzésével létrejövő párt lehetőségeivel foglalkozott. *Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie.* Verlag J. H. W. Dietz, Berlin, Bonn–Bad Godesberg, 1973. 227.

[27] Uo. 230–231.

A program sajátos és egyedi vonása, hogy nem számol az emigráns csoportok jelentősebb szerepével, sőt hangsúlyozottan azt vallja, hogy „Németországban vannak a döntő erők, akik majd megalakítják a Hitler-diktatúra megdöntése után az új szocialista pártot". Ez a gondolat tér vissza a szervezetek újjáépítését taglaló fejezetekben, majd az akcióprogramban. Az utóbbiban a hangsúlyozottan forradalminak jelzett programról kiderül, hogy tulajdonképpen nem másra irányul, mint „az 1918-as kísérlet eredményes és sikeres megújítására és továbbvitelére". Még akkor is, ha olyan megfogalmazásokkal találkozhatunk, miszerint: „Az a felismerés, miszerint a régi kapitalista gazdasági rend nem alkalmas arra, hogy egzisztenciális biztonságot nyújtson és megvédje az embereket az élet változásaitól a gazdasági világválság idején, 1930 és 1934 között jelentősen előrehaladt." Majd hozzáteszik: Hitler becsapta és elnyomorította a középrétegeket, amelyek így támogatni fogják „a szocialista munkásmozgalom régi követelését, a kapitalista társadalmi rend felváltását a közösség érdekei által meghatározott új renddel..."[28] Hogy melyik ez a társadalmi rend, arról csak azután értesülhet az olvasó, hogy részletesen felsorolják a weimari köztársaság alkotmányában és politikai gyakorlatában a Hitler hatalomra jutását elősegítő részleteket, jelezve azok megváltoztatásának szükségességét. Az *Akcióprogram* című alfejezet utolsó bekezdése hosszú körmondatának utolsó részében lelhető fel a megoldás. E szerint megjelenik az akarat, „a szocialista társadalom alkotórészeinek tervszerű és céltudatos létrehozására, amely a párt legmagasztosabb célja".[29]

A párt kérdésének előtérbe kerülése nem tette lehetővé a kommunistákhoz való viszony megkerülését. Igen diplomatikus megoldás született: ez nem a német mozgalom ügye, hanem a nemzetközi munkásszervezeteké – állapodjanak ők meg arról, hogy egyesülnek-e, vagy nem.[30]

Sajátos vonása a dokumentumnak az is, hogy egyetlen önkritikus pont sincs benne. Az említett „gyengeségek", tévedések, hibák mind a weimari köztársaságra vonatkoztak, egyetlenegy sem a szociáldemokrata pártra vagy mozgalomra. Pedig ezek elemzése legalábbis mérsékelhette volna az emigráns pártvezetéssel szembeni londoni fenntartásokat.

E program továbbfejlesztése, inkább továbbírása volt az a szintén terjedelmes dokumentum, amelyet 1943 végén hoztak nyilvánosságra. „Az új Német Köztársaság" programja akcióprogramot tartalmazott a háború befejezésének pillanatára, illetve vázolta az átmenet intézkedéseit.[31] E programot megpróbálták az ISK működő futáraival[32] Németországba is eljuttatni, hogy társadalmi vitára bocsássák – gyakorlatilag eredménytelenül.

1944 novemberére elkészült egy sorozat a gazdaságpolitikáról, a kultúrpolitikáról és a nevelésügyről. E programokat az Union keretein belül dolgozták ki, építkezve az előző dokumentumokra, egyre „konszolidáltabb" képet nyújtva az újjáépítésről és az együttműködésről a szövetségesekkel – vagyis kerülték a forradalmi frazeológiát.

A végeredményt tekintve megállapítható, hogy az elkészült programoknak egyáltalán nem volt hatásuk a szövetségesekre. A német emigráció e csúcsszervét, amint azt az emigránsok maguk is sejtették, nem vonták be a háborút követő időszak tervezésébe. Azok a német tervek, amelyek némileg hatottak az új Németország létrehozására, 1945-ben és 1946-ban készültek el.

1945 őszén jelent meg a szocialisták programja, amely mintegy összefoglalta a korábbi dokumentumokat. A *Német szocialisták programjához* című munkának az volt a célja, hogy felvázoljon egy olyan radikális szocialista köztársaságot, „amelynek gazdasági és politikai struktúrája elkerüli a weimari köztársaság hibáit".[33]

A német emigráció különféle programjainak kidolgozásában nem kis szerepet játszott az éles vita, amelyet Lord Robert Vansittart 1940 végén tett nyilatkozatai, majd az 1941-ben megjelentetett *Fekete könyv: Németország múltja és jelene*[34] című brosúra váltott ki. A nézeteltérés szinte az egész háború időszakára tovább rontotta a német emigráció amúgy sem rózsás helyzetét, sőt megrontotta viszonyát a testvérpárttal, a brit Munkáspárttal is.

A VANSITTART–SCHIFF-VITA

1940. december 17-én kelt Victor Schiff levele, amelyet még ismeretlenként intézett Sir Roberthez.[35] Ezért bemutatkozott: 1929-től a *Vorwärts*-nek, az SPD központi napilapjának külpolitikai szerkesztője és diplomáciai tudósítója volt egészen a lap betiltásáig. Megingathatatlan „antináci",

[28] Uo. 233.

[29] Uo. 238.

[30] A helyzet két okból sem volt egyszerű. Az első az emigrációban féllegálisan létrejött együttműködés volt, a másik, hogy a szakszervezeti „vonalon" a vörös Profintern 1937-es feloszlatásával már volt példa az egység létrehozására. Az Union vezetői azonban jól érzékelték, hogy nincs napirenden az ügy, különösen nem a Munkáspárttal folytatott konfliktus idején. A szakszervezeti egység létrejöttéről lásd SZÉKELY Gábor: *Profintern-krónika*. Népszava Kiadó, Budapest, 1982. 181–200.

[31] A *Die neue deutsche Republik* dokumentum elkészítésénél figyelembe vették a stockholmi emigráció lényegesen baloldalibb tervezetét, amely *A demokratikus szocialisták békecéljai (Friedensziele der demokratischen Sozialisten)* címmel jelent meg 1943 márciusában. A dokumentum szerzői között volt Willy Brandt és Bruno Kreisky. (FES AsD,, M. 179. Sopade, später Union. Friedensziele der demokratischen Sozialisten. 1–11.)

[32] Az ISK elnöke 1927 óta a baloldal igen befolyásos politikusa, Willi Eichler volt. Az ISK szociáldemokrata és a kommunista párt között elhelyezkedő baloldali szervezetének volt egyedül jelentősebb kapcsolata hazai szervezetekkel. Londonban pedig az Union második legerősebb szervezete lett a Sopade után. Az ISK-nak Angliában is alakult „szekciója", a Szocialista Élcsapat *(Socialist Vanguard Group – SVG)*.

[33] *Zur Politik deutscher Sozialisten*. Heinrich POTTHOFF–Susanne MILLER: *Kleine Geschichte der SPD. 1848–2002*. Bonn, 2002. 165.

[34] Robert VANSITTART: *Black record: Germans past and present*. London, 1941.

[35] Sir Robert Gilbert Vansittart (1881–1957) címe „állandó miniszterhelyettes" *(permanent under-secretary of the British Foreign Office)*. Már tekintélyes diplomataként részt vett a párizsi békekonferencián, utána lord Curzon első magántitkára. Meggyőződéses németellenes, gyakran hangoztatta: a Német Birodalom már létrejöttével veszélyeztette Európa békéjét. Hitler hatalomra jutása után a Szovjetuniót is magában foglaló antifasiszta koalíció mellett érvelt. Szerepe volt

éppoly meggyőződéssel kívánja Hitler vereségét, mint a brit politika, s ezzel koránt sincs egyedül. Ez az, amiért tollat ragadott, amikor a már említett Walter Loeb ismertette vele Vansittart néhány nappal korábbi rádióbeszédét, s arra küldött gratulációjának szövegét. Loebbel szemben ő azon a véleményen van, hogy a beszédben a német nép „kivétel nélküli megvádolása éppen az, amire Goebbelsnek szüksége van a propagandájához; feltételezve, hogy Önnek igaza van, amit én vitatok, annak a háború végén logikus következménye egy olyan békeszerződés lenne, amely nemcsak Közép-Európát, hanem egész kontinensüket, talán az egész világot 25 vagy 50 évre folyamatos feszültségekre kárhoztatná, tartós katonai megszállásra, belpolitikai összeesküvésekre, diplomáciai intrikákra, gyilkosságokra, nacionalista vagy bolsevista fölkelésekre és egészen bizonyosan egy újabb háborúra".

Vansittart, Winston Churchill kormányának befolyásos politikai tanácsadója, többek között azt írta le és nyilatkozta több alkalommal riportokban és a rádióban is: „A német faj 80%-a a világ morális és politikai söpredéke ... az önfejű agresszorok faja, s nekünk mindent el kell követnünk annak érdekében, hogy Németországot feldaraboljuk." Állította, hogy Németországban Hitlernek semmiféle érdemi ellenzéke sincs. Mindezért Németországot a háború után meg kell szállni, le kell fegyverezni, a németeket pedig át kell nevelni.

Ezekkel a vélekedésekkel Vansittart nem volt egyedül. Azzal azonban már inkább, hogy azt is kijelentette: mindebben bűnösek a német szociáldemokraták is, akik mindig is támogatták a német terjeszkedést, a militarizmust, és az 1918–1919-es forradalmat is a hadsereggel karöltve fojtották el.

Vansittart véleményét lényegében osztotta Churchill, aki – ha személyesen nem is kapcsolódott be a kampányba – hallgatásával támogatta a németek elleni hangulatot. Ezért is tartotta fontosnak Schiff, hogy – lényegében az SPD pártvezetése nevében – keményebben szóljon. Válaszolt azokra a vádakra, miszerint a német szociáldemokrácia lábhoz tett fegyverrel nézte Hitler hatalomra jutását; mások szerint éppen ez a politika tette lehetővé, hogy a német szociáldemokrata pártvezetés megszavazza 1933. május 17-én Hitler úgynevezett békeprogramját, sőt kilépett a Szocialista Internacionálé vezető szervéből, mondván, hogy az internacionálé igaztalan vádakat hangoztat a hitleri Németországgal szemben. Schiff ezeket a lépéseket azzal magyarázta, hogy a párt életveszélyben volt, s szerette volna megőrizni a még meglevő legális lehetőségeket. Majd felsorolta a brit politika hasonló irányba mutató lépéseit: amíg 1933 után a szociáldemokraták életüket is kockáztatva vették fel a reménytelen küzdelmet Hitlerrel, s kerültek koncentrációs táborba, pusztultak el, „fizetségük olyasmi lett, mint az angol–német flottaegyezmény 1935-ben, a német újrafegyverkezés eltűrése, a Rajna-vidék elfoglalása, az Anschluss, München stb."[36]

a Szovjetunió felvételében a Népszövetségbe, amiről Barthou 1934. július 9–10-i útja alkalmával tárgyalt. Élesen ellenezte a megbékéltetéspolitikát. Tájékozottságához hozzájárult, hogy a háború alatt is részt vett a titkosszolgálatok irányításában.

[36] FES AsD. Mappe 112. Allgemeine Korrespondenz. Brief an Sir Robert Vansittart, Foreign Office, 1940. december 17. 2. – Schiff megjegyzi, hogy Göring utasítására már két alkalommal, egyszer Párizsban, egyszer pedig szeptember 24-én, Londonban kíséreltek meg ellene merényletet, amivel azt kívánta bozonyítani, hogy a német emigráció állandó életveszélyben dolgozik. S ha ő nem is élné túl a háborút, reméli, Vansittart majd elfelejti beszédét, és azon dolgozik, hogy „az új Európa olyan szerződésen épüljön fel, amely nem csak nevében lesz békeszerződés" (uo. 3.).

Vansittart már 1940. december 20-án magánlevélben válaszolt Schiffnek. Elnézést kért, hogy nem azonnal válaszolt, majd annak a meggyőződésének adott hangot, hogy Schiff félreértette mondandóját: ő semmiféle különeljárást nem sürgetett Németországgal szemben, s amit a német múltról mondott, azok „magától értetődő igazságok". Két dolog elismeréséhez ragaszkodott, hogy érdemi beszélgetésükre sor kerülhessen: először, hogy „(A) a német múlt igen sötét és egyáltalán nem összefüggések nélküli vagy véletlenszerű történelem, (B) szükséges a szívekben teljes változást végrehajtani, és ennek a kúrának jórészt önmagától kell végbemennie".

Schiff és Vansittart végül is nem találkozott, de Schiff egy újabb, 1941. január 8-án kelt levélben még részletesebben fejtette ki aggodalmait a brit politikáról. Meg is nevezte azokat a félelmeket, amelyek a német emigrációban élnek. Megírta, mi lenne a következménye a versailles-i békéhez hasonló „békediktátumnak", egy olyan békének, amely Németország megszállásával és a weimari köztársaság területének megcsonkításával, gazdaságának tönkretételével járna. Itt azonban nem állt meg Schiff, hanem ismét kifejtette a nyugati hatalmak felelősségét a nácizmus németországi hatalomért, valamint élesen elutasította a kollektív német felelősséget. Schiff szerint a világháború kirobbantásáért ugyan Adolf Hitler a felelős, de abban, hogy ilyen helyzetbe kerülhetett, és ilyen helyzetbe hozhatta a német népet, felelős volt a Nyugat politikája is.

Erre válaszolt Vansittart. Ismét rögtön, január 10-én kelt, mindössze kilencsoros levelében rövidre zárta a nézetek cseréjét. Jelezte, hogy teljesen megérti Schiff álláspontját, noha véleményével nem esik egybe. „Önnek teljes mértékben igaza van abban, hogy mi egyaránt, mint Ön írja, »a nácizmus teljes vereségén és a világ tartós békéjén« dolgozunk. Ez minden jóakaratú és helyes gondolkodású ember célja, s Ön is ebből a kiindulópontból közelíti meg a problémát."[37]

A vita azonban nem zárult le, sőt a vihar csak ezután tört ki – hátterében az 1940/1941 fordulóján kialakult kritikus helyzettel. Röviden: Nagy-Britannia egyedül maradt Európában a hitleri Németországgal szemben. Londonban mégis fellélegzést, sőt a győzelem érzetét keltette két tény. Az első, hogy sikerült Dunkerque-ből hazahajózni a brit expedíciós hadsereget és a franciának egy részét, a másik, hogy Coventry 1940. november 15-i bombázása után az angliai légicsata, a „Luftschlacht um England" kifulladt. Győzelem volt ez, amelyben a mindeddig legyőzhetetlen németek 2200 repülőgépet és legjobb 4600 pilótájukat vesztették el.

Ebben az időben, 1941 elején Vansittart publikálta a már említett, nézeteit összefoglaló brosúrát, amelyet a német pártvezetés Loeb–Curt Geyer csoportja anyagokkal támogatott. Ez a csoport „szociálpatrióta" álláspont-

[37] FES AsD. Emigration Sopade, Meppe 112. Allgemeine Korrespondenz. Vansittart an Schiff. 1941. január 10.

nak nevezte Schiff véleményét, amiben volt is igazság.[38] Viszont az emigráns pártvezetésen belül kirobbant vitában alulmaradt. Ebben közrejátszott az, hogy frakciószerűen megfogalmazott nyilatkozatukban Loebék, mintegy támogatva Vansittartet, elismerték a német szociáldemokrata vezetés felelősségét Hitler felemelkedésében – ha nem is hatalomra jutásában –, továbbá azt is, hogy Németországban valóban nem jött létre érdemi ellenállási mozgalom. Vagyis annak a véleménynek adtak hangot, hogy Németország csak a szövetséges hatalmakkal együttműködve, azok érdekeinek megfelelően kerülhet ki a háborúból, s kaphat szerepet a német emigráció az új Németországban.

A realista álláspont azonban korántsem jutott többségre a német pártvezetésben, ahol ekkor még a többség remélte a versailles-i múlt tanulságainak levonását. Walter Loeböt 1942 júniusában kizárták a pártból, különös tekintettel Victor Gollanczcal folytatott vitájára,[39] amelyet utóbbinak a német szívekhez másképpen szóló *Élhetnek-e gyermekeink, vagy pusztulniuk kell? Válasz Lord Vansittartnak a német problémához* című brosúrája váltott ki.[40]

VITA A MUNKÁSPÁRTTAL

A brit Munkáspárt és a német emigráns szociáldemokrata szervezetek vitája szintén a kollektív felelősségről szólt. E vitában az első – s talán egyben az utolsó – kedvező fejlemény a német szocialista emigráns csoportok egyesülése, a már említett Union létrejötte volt 1941 márciusában. Megalakulásában a Munkáspárt azért volt érdekelt, hogy komoly „partnerre találjon", s ne egyes, egymással is vitatkozó csoportokkal kelljen tárgyalnia. Így jobban láthatta a helyzetet, s érvényesíthette saját elképzeléseit. Az Union nyitó dokumentumában azonban mindjárt olyan megfogalmazások szerepeltek, különösen a leendő békével kapcsolatban, amelyek nem lehettek a brit külpolitika, de még a munkáspártiak szája íze szerint valók sem.

A német szocialista emigráció számára kimutathatóan fájdalmasabb volt, hogy Vansittart mellett olyan tekintélyes munkáspárti politikusok és

[38] Schiff 1942-ben megpróbálkozott azzal is, hogy a Szovjetuniót rávegye, foglaljon állást a nyugati hatalmak által ekkor már kinyilvánított békével szemben, amely német területvesztésekkel jár. 1944-ben, felismerve a szövetségesek koncepcióját, felhagyott e tevékenységével, és ismét az SPD felé fordult.

[39] Victor Gollancz (1893–1967), Sir, brit könyvkiadó („Victor Gollancz") és újságíró. 1936-ban ő alapította meg a szocialista *Left Book Clubot*, amelynek 1939-ben már 50 000 tagja volt. Legsikeresebb kötete George Orwell *The Road to Wigan Pier* című műve, amely magyarul *A wigani móló* (1937) címmel jelent meg. Orwell 1936-ban bejárta Észak-Anglia munkanélküli- és bányásztelepeit, s megdöbbentő riportkönyvben számolt be élményeiről, mintegy Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* (1845) művének újragondolásaként (Cartaphilus Kiadó, Budapest, 2001).

[40] Gollancz könyvecskéje még 1942 elején jelent meg *Shall our children live or die? A reply to Lord Vansittart on the German problem* címmel (London, 1942). Vansittarttel szemben azt állította, hogy a háborút, akárcsak 1914-ben, a gyarmatokért folytatott versengés váltotta ki. A fasizmust pedig az „esztelen" kapitalista gazdaság *(Mißwirtschaft)* válsága jutatta hatalomra, előidézve a hatalmas munkanélküliséget, magyarázva ezzel a választások eredményeit.

szakszervezeti vezetők is ellenük szóltak, mint William Gillies, a Munkáspárt nemzetközi ügyekért felelős titkára vagy a politológus professzor Harold Laski, aki éppen a Munkáspárt új programján dolgozott.

Az éles vita 1941 végén robbant ki, amikor Gillies egy meglehetősen egyoldalú memorandumot köröztetett a Munkáspártban. Memorandumának témája és címe nagy ívű volt: „A német szociáldemokrácia története az első világháború kirobbanása óta".[41] A dokumentum nem egyszerűen Gillies vállalkozása volt, hanem a Munkáspárt úgynevezett Nemzetközi Albizottságának felkérésére készült – tisztázandó a vitát, illetve meghatározandó a Munkáspárt álláspontját a németkérdésben. A dokumentumban még hosszabb volt a német bűnlajstrom, mint Vansittart írásában, sőt Gillies már kifejezetten a német szociáldemokratákat nevezte a német expanzív nacionalizmus „történelmi támaszának". Ezzel a tartalommal és koncepcióval különös hangsúly került az első világháború kirobbanásakor megszavazott hadihitelekre, a háborús kabinetekben való részvételre, nemkülönben a háborús propaganda támogatására. A Vansittart-dokumentumban említetteken túl szerepelt még a párt egykori egyezkedése Göringgel annak érdekében, hogy ismét megjelenhessen a párt betiltott központi lapja, a *Vorwärts*, vagyis minden korábbinál keményebben tette felelőssé az emigráns szociáldemokrata vezetőket. Ennek megfelelő volt a Munkáspárt 1943-as kongresszusán kétharmados többséggel elfogadott határozat is. Ebben ugyan nem a szociáldemokrata vezetést, hanem az egész német népet marasztalták el Hitler hatalomra jutásáért, közvetve a háború kirobbantásáért, azt állítva, hogy Hitler nem tudta volna, sőt nem tudná megtartani a hatalmát, ha nem élvezné a német nép többségének támogatását. Ehhez tették hozzá, mintegy megkoronázva a bűnlajstromot, hogy Hitler e támogatás nélkül a totális háborút sem folytathatná.

1941 decembere körül jelenhetett meg Harold Laski írása a *Left News* hasábjain, amelyben a német szociáldemokratáknak a szemére hányta tehetetlenségüket, bár nem fogalmazott olyan élesen, mint Gillies. Sőt, Laski felkérte Hans Vogelt, válaszoljon az általa felvetettekre.

Vogel mindenekelőtt alaptalannak tartotta Laski véleményét, miszerint a Szocialista Munkásinternacionálé megbénulásáért az egyedüli felelősség az „ellenséges szövetségeseket" *(Enemy Aliens)*, az olaszokat, az osztrákokat és mindenekelőtt a németeket terhelné. Igen óvatosan, csak az értők számára világosan írta: „Nem kevésbé döntő az a mindmáig fennálló elutasító álláspont, amellyel a Munkáspárt megakadályozta a Szocialista Munkásinternacionálé reaktiválását."

Elfogadhatatlannak tartotta, hogy a németellenes gyűlöletet kiterjesszék azokra is, akik életüket adták vagy kockáztatták a nácizmus elleni harcban. A német szociáldemokraták, kommunisták, liberálisok és „az egyház emberei" hatalmas áldozatokat hoztak és hoznak otthon a fasiz-

[41] William Gillies: *German Social Democracy*. Notes on Its Foreign Policy in World War – On the Eve of the Third Reich: The German Social Democratic Party – The Trade Unions, October 1941.

mus elleni küzdelemben, még akkor is, ha mindez nem látványos. Utalt arra is, hogy éppen a német ellenzékiek, az emigránsok figyelmeztettek először Hitler valós céljaira, de „vészjeleinket, figyelmeztetéseinket ekkor »emigránsfecsegésnek« igyekeztek feltüntetni". Majd világosan és keményebben folytatta: „Nemcsak azt tagadják meg, hogy különbséget tegyenek a Németországban uralmon levő rendszer és a nép elnyomott demokratikus és szocialista részei között, de bizonyos körökben egyenesen divatba jött, hogy a fő támadást egyenesen a szocialista munkásmozgalom és annak politikája ellen irányítsák, és a német munkásokat igaztalanul és rosszindulatúan vádolják passzivitással."[42]

Természetesen voltak a Munkáspárt vezetői között olyanok is, akik nem nézték jó szemmel a német szociáldemokraták megalázását. Közéjük tartozott Philip Noël-Baker, aki 1937-től a pártvezetés tagja, a Nemzetközi Bizottság elnöke, kemény bírálója a kormánynak a Spanyol Köztársaságot sújtó „be nem avatkozás" politikájának. Noël-Baker elfogadta a szociáldemokraták védekezését, sőt, egyetértett azokkal az érvekkel, amelyeket Vogel és Schiff hangoztatott: a német szociáldemokraták életüket kockáztatva léptek fel Hitler ellen. Mindezek mellett arra figyelmeztetett, hogy nem a múlt, hanem a háborút követő időszak feladatainak megbeszélése, a közös gondolkodás és cselekvés a fontosabb, nem utolsósorban a kommunisták esélyeinek várható megnövekedése miatt.[43] Megjegyzendő, Noël-Baker mindezek mellett szintén elítélte a német szociáldemokraták 1914-es és különösen 1933-as politikáját, amire természetesen megérkezett a válasz Vogeltől és Ollenhauertől: elismerték, hogy Otto Wels pártelnök kilépése az Internacionálé Irodájából hiba volt, akárcsak a szakszervezetek május 1-jei állásfoglalása.[44]

Jelentősebb volt a német emigráció Geyer–Loeb csoportjának a hatása. Ez a csoport a kapcsolatok szempontjából is tűrhetetlennek tartotta a Vogel–Ollenhauer–Schiff-féle vezetés önkritikátlan magatartását, a német szociáldemokrata vezetés által elkövetett bűnök, de legalábbis hibák elkendőzését, a briteket és szövetségeseiket vádló iratait.

1942. március 2-án jelent meg a „hatok nyilatkozata", amelyben Loeb, Geyer és négy kevésbé jelentős szociáldemokrata emigráns[45] fejtette ki véleményét. A nyilatkozatban négy pontban támadták a pártvezetést: az 1. és a 2. pontban azt rótták fel neki, hogy a nacionalizmussal szemben nem tett semmit, sőt, táplálta; a 3.-ban azt, hogy a szociáldemokrata pártvezetés vallotta a német terjeszkedés jogosságát; a 4. vádpont szerint pedig azt állította, hogy a háborút a német nép többsége támogatta.

Ennek alapján négy pontban foglalták össze véleményüket:

1. állították, hogy a nacionalizmus mind a mai napig áthatotta a német népet;
2. ennek megfelelően a weimari köztársaság idején a nacionalizmus jelen volt a szociáldemokrata pártban, sőt a szakszervezetekben is;
3. a szociáldemokrata pártvezetők támogatták a német hatalmi törekvéseket;
4. a háborút a német nép nagy többsége támogatta.

A zárósorokban kifejtették: nagy tévedés azt hinni, hogy a német nép csak a vereségre vár, hogy a nácizmus ellen forradalmat robbantson ki; hogy valóban léteznének Németországban számottevő illegális ellenállási mozgalmak, amelyek „Németország háborús veresége és egy forradalom érdekében ténykednek; hogy a szociáldemokrata párt maradványai vagy szocialista csoportok Németországban biztos garanciát jelenthetnek a német nacionalizmussal szemben".

A legkellemetlenebb vád azonban az volt, amelyet a „hatok" személyesen Vogelnek és Ollenhauernek, rajtuk keresztül pedig az egész Unionnak címeztek. Azt állították, hogy az Union dokumentumaiban nem szerepel Németország egyoldalú és teljes leszerelése, holott erre vállalkoznia kellene tárgyalási pozíciói érdekében. Az Union nem mondott le a katonai szuverenitásról sem, legalábbis mindaddig, amíg „a győztesek fegyverben" maradhatnak.[46] E vádak igazak voltak, de a Loeb–Geyer-csoport nem vette figyelembe, hogy a német pártvezetés nem is vállalhatta ekkor még az egyoldalú leszerelést – később, a vereség egyértelművé válásakor már igen. (A megkerülő manőver ekkor az Európai Egyesült Államok támogatása volt, ahol valamennyi ország alárendelte volna haderejét egy közös parancsnokságnak.)

Nem kétséges, hogy a Loeb–Geyer-csoport kemény dokumentuma nem segítette a német szociáldemokrata emigráció vezetését abban, hogy kapcsolatot találjon a brit Munkáspárt vezetésével s rajta keresztül a brit kormánnyal. A nézeteltérés mögött azonban nem a szokásos „emigrációs" betegség, a széthúzás és a bezártság rejlett. A történet korábban kezdődött: a német munkásmozgalomban már jóval Hitler hatalomra jutása előtt komoly erők jelentek meg a szociáldemokrata pártban és annak perifériáján, amelyek keményen bírálták a pártvezetés Hindenburgot támogató „kisebbik rossz" taktikáját, majd az elnöki kabinetek tolerálását. Már akkor figyelmeztettek arra, hogy a harc halogatása, a választásokon a munkásegység elutasítása végzetes következményekkel fog járni. Más kérdés, hogy

[42] FES AsD. Emigration Sopade, Mappe 159. Materialien Hans Vogel. 3–4. l. Laski azt is szemére vetette a német szociáldemokratáknak, hogy nem fogtak össze Hitler ellen a kommunistákkal. Vogel figyelmeztette őt, hogy Sztálin nem fog megváltozni, és ha a Komintern a háború után is fennmarad, érvényesíteni fogja a szovjet érdekeket. Ez persze nem volt válasz a felvetésre. (Uo. 7.)

[43] Noël-Baker írása válasz volt Gilliesnek, ezért címe annak memorandumára utalt: *Memorandum a német szociáldemokrácia politikájáról a múlt háború és a Harmadik Birodalom idején, „Személyes és bizalmas" feljegyzéssel kapcsolatban.* (Memorandum Concerning the „Private and Confidential" Notes on the Policy of German Social Democracy During the Last War and the Eve of the Third Reich.) Életútjáról lásd *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1989.* 228–230.

[44] FES AsD. Emigration. Sopade. M 156. Materialien Erich Ollenhauer. (Több példány német és angol nyelven, ami jelzi, hogy a pártvezetés a dokumentumot széles körben terjesztette.)

[45] Az aláírók rajtuk kívül Fritz Bieligk, Carl Herz, Kurt Lorenz és Bernhard Menne volt, amint arról a *Sozialistische Mitteilungen* (36. sz. 1942. 3.) tudósított. A memorandum megjelenése után kizárták őket az Union tagságát vállaló szakszervezeti Landesgruppéból a fegyelem megsértése miatt.

[46] Az úgynevezett *Harc a szabadságért (Fight for Freedom)* csoport nyilatkozatát közli a *Sozialistische Mittelungen* 36. sz. 1942. Melléklet.

Hitler hatalomra jutását nem a munkásmozgalom megosztottsága, hanem a németországi választásokon 1922 óta masszív többséget maga mögött tudó jobboldal térvesztése idézte elő. A szélsőjobb a jobboldaltól hódította el a szavazókat, míg a centrumban levők és a baloldal jelentéktelen veszteségeket szenvedtek.[47] A vádak és az ellenvádak tehát egyaránt túlzottak voltak, az indulatok a háború éveiben mégis érthetők.

Figyelemre méltó az a „munkásmozgalom-történeti" alkotás, amely *A politikai munkásmozgalom Németországban* címmel jelent meg.[48] A történelem igen durva leegyszerűsítésével találkozhatunk benne. Szerzői a hadi hitelek 1914-es megszavazását azzal igyekeztek igazolni, hogy a háború védelmi háború volt a cári diktatúra ellen, s nem tehették ki a német népet egy megalázó vereségnek. Az 1918 utáni bajokat a megosztottsággal magyarázták. Szerintük egyedül a többségi szociáldemokraták képviselték a demokráciát, s a tőlük balra álló független szocialisták (USPD) nem akarták a polgári pártok bevonását a kormányba. Ehhez járultak kommunistaellenes kirohanások: azt állították, hogy a kommunisták a nácikkal együtt buktatták meg a Braun-kormányt 1932-ben, felróva az 1932-es közlekedési sztrájkot, ahol a kommunisták és a nácik is sztrájkot hirdettek. Nemcsak a kommunistákat, hanem a baloldali szociáldemokratákat is elmarasztalták. Kisebbítették a Szocialista Munkáspárt (SAP) szerepét is, bár elismerték, hogy joggal tiltakozott a Brüning-kormányt toleráló politika ellen. Majd rátértek az Union tagszervezetének, az *Internationale Sozialistische Kampfbund*nak (ISK) a jellemzésére. Azt állították, hogy az ISK nem demokratikus szervezetként alakult, hanem elit alapon szerveződött, viszont elismerték, hogy az illegalitásban keményen harcolt.[49] Az ezt követő részben a weimari köztársaság történetét vázolták, amelynek lényege a szociáldemokrácia harca a demokratikus Németországért. A hibás lépéseket azzal magyarázzák, hogy Hindenburg támogatása Hitlerrel szemben indokolt volt, de nem csupán a „kisebbik rossz" elve szellemében, hanem azért is, mert Hindenburg tartotta magát az alkotmányhoz. Az 1933. január 30. utáni eseményekről szólva nem említik a konfliktusokat: sem május elsejét, amikor Hitler „munkaünnepén" kivonultak a szociáldemokraták is, sem a Göringgel folytatott párbeszédet, sem pedig a szavazást Hitler békeszózatára. Az ezt követő pozitív példák így nem érhették el a kívánt hatást.[50]

Végül a német többségi pártvezetést elmarasztalták Londonban is. Hans Vogel, az Union elnöke később hiába próbálkozott azzal, hogy szolidaritást kérve nemzetközi konferencián tisztázza pártját. Az „International Policy of German Sozialist" konferencia jelenléti ívét lapozva látható, hogy nem volt ott sem a kemény vádakat képviselő Gillies, sem a hasonló véleményen

[47] A németországi választási statisztikákat elemzem *Hitler hatalomra jutása* című monográfiámban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 83–102., 173–210.

[48] *Die politische Arbeiterbewegung in Deutschland.* Ausarbeitung vom Sopade, London, 1943.

[49] Uo. 24–26.

[50] FES AsD. Emigration Sopade. M 156. Erich Ollenhauer.

levő, befolyásos Harold Laski, sem a többi vádaskodó[51] – igaz, eleget téve az illemszabályoknak, kimentették magukat.[52] Így az elfogadott nyilatkozat – bár egyértelműen állást foglalt az európai föderáció mellett, amelyben „a népek alárendelik magukat egy nemzetközi szervezetnek az Atlanti Charta elvei alapján",[53] s vállalta Németország leszerelését, a jóvátételeket és hangsúlyosan a köznevelés feladatait is – nem kapta meg még a brit Munkáspárt támogatását sem.

Talán nem tévedek, ha feltételezem: a Vansittart–Laski–Gillies kontra SPD-emigráció vita, különösen az a mód, ahogyan a német emigráció valóban nem alaptalanul megvádolta a brit politikát a háborús felelősségben, nem kis mértékben járult hozzá, hogy sem a nyugati, sem pedig a szovjet oldal – ez utóbbi persze más okból – nem rokonszenvezett az SPD-vel, s nem gondolta, hogy komolyabb szerepet kellene szánni neki a háború utáni Németországban.

Utóiratként annyit: a brit Munkáspárt és az SPD kapcsolata 1946 elején rendeződött, amikor az angolok üdvözölték Németország Szociáldemokrata Pártjának újjáalakítását a hazai pártvezető, Kurt Schumacher elnökségével.

[51] Viszont megjelentek az 1943. október 16-án megtartott tanácskozáson, valamint, ha csak részben is, de támogatták a német pártvezetést olyan kiemelkedő emigránsok, mint a belga Louis de Brouckère, az osztrák Julius Braunthal, Oskar Pollak, Wenzel Jaksch – vagyis a Szocialista Munkásinternacionálé tekintélyes vezetői. (FES AsD. Emigration Sopade, Mappe 160. Hans Vogel. Union of German Socialist Organisations.)

[52] FES AsD. Emigration Sopade. M. 180. Sopade später Union Materialien. Arbeitsgemeinschaft „Deutschland und Europa nach dem Kriege". 1941. szeptember 2. Präzensliste.

[53] Az Atlanti Charta a Roosevelt és Churchill által 1941. augusztus 14-én aláírt dokumentum volt, amelyhez később valamennyi szövetséges hatalom csatlakozott. A jövendő világrendet körvonalazták benne a négy alapvető szabadságjog (vélemény- és szólásszabadság, vallásszabadság, jog a nélkülözés nélküli életre, jog a félelem nélküli életre) alapján. A dokumentumban leszögezték, hogy nem ismernek el semmiféle annexiót, elismerik a népek önrendelkezési jogát, valamint támogatják egy nemzetközi szervezet, a Népszövetség utódának a létrehozását, amely őrködik a béke megóvásán. A német emigráció számára az Atlanti Charta hasonló hivatkozási alapot jelentett, mint Wilson 14 pontja 1918–1919-ben. Ilyen összefüggésben közölte szinte azonnal a dokumentumot a *Sozialistische Mitteilungen* (29. sz. 4–6.).

Horváth Jenő

AZ OLASZ DEMOKRATIKUS ERŐK AZ ORSZÁG JÖVŐJÉRŐL

Tanulmányomban két problémakörrel foglalkozom Olaszország közvetlen háború utáni történetéből: egyfelől a felszabadulást követő napok, hetek közhangulatát, az olaszok akkori közérzetét igyekszem felidézni, másfelől az olasz pártok külpolitikai elgondolásait vázolom, s ez utóbbival összefüggésben részletesebben szólok Európa-vízióikról is.

A FELSZABADULÁS

Olaszországban 1945. április 25-én ért véget a háború. Ott nincs a magyarországihoz hasonló vita arról, hogy miként is kell értékelni az akkor és utána történteket, hogy a felszabadulást hozták-e el azok a napok, vagy valami egészen mást. Az olaszok azokat az 1945. tavaszi napokat egyértelműen felszabadulásként élték meg (természetesen a fasiszták kivételével). Olaszországban április 25. ma is a *Festa della Liberazione* (a felszabadulás ünnepe), a nemzeti emlékezet és a nemzeti identitás szempontjából meghatározó, kiemelkedő ünnep: az olaszok azt ünneplik, hogy véget ért az ország német megszállása és vele együtt az olasz fasizmus; ünneplik a felszabadulást, az új korszak, a fasizmus utáni demokratikus Itália történetének a kezdetét. Az idei, 50. évfordulón a milánói Dóm téren rendezett nagygyűlésen a köztársasági elnök, Carlo Azeglio Ciampi az olasz ünnepi szónoklatokat hagyományosan lezáró „éljen"-ek formájában így foglalta össze az ünnep tartalmát: „Éljen az ellenállás! Éljen a felszabadulás! Éljen a köztársasági alkotmány!"[1]

[1] *Corriere della Sera*, 2005. április 26.

1945. április 25-én az olaszok számára természetesen az volt a legfontosabb, hogy véget ért a háború, hogy megszűnt az 1943 elejétől mindennapossá vált halálfélelem: nem kellett félni már, hogy jönnek a *Liberatorok*, és romhalmazzá bombázzák a vasutakat, hidakat, gyárakat és a házaikat is; attól sem, hogy bárki – katona vagy civil – meghalhat a fegyveres összecsapások közepette, hogy a németek és a fasiszták bárkit elhurcolhatnak vagy kivégezhetnek. 1945. április 25-én Itáliában véget ért a háború, s vele együtt véget ért a teljes bizonytalanság, az átmenetiség két és fél éve tartó állapota.

A férfiak, akik közül több mint negyedmillióнyian fegyveresen harcoltak a németek és a fasiszták ellen, a felszabadulás utáni napokban egyszerűen hazamentek; hamarosan hozták a vonatok az első hazatérő hadifoglyokat is. A bombázások és az éhség elől vidékre menekültek is kezdtek visszaköltözni a városokba; lassan egymásra találtak a családtagok. Elkezdődhetett a normális mindennapi élet. Az életfeltételek azonban megváltoztak. Romok borították még az utcákat, bizonytalan volt az utazás, a felrobbantott hidak és alagutak miatt még hosszú időre megbénult a Dél- és Észak-Olaszország közötti kapcsolat.

Tulajdonképpen továbbra is két Olaszországról lehet beszélni. Dél- és Közép-Olaszországban ugyanis jóval hamarább ért véget a háború, Dél-Olaszország 1943 őszén, Közép-Olaszország 1944 nyarán szabadult fel. Az időbeli eltérés egész sor gazdasági, politikai és szociális következménnyel járt. Északhoz képest délen például sokkal nagyobb volt a drágaság: Rómában 1944 májusában hétszer annyiba került a kenyér, mint Milánóban; a száraztészta kilencszer, a rizs tizenkétszer került többe; a hús és az olaj másfélszer volt drágább; a tojás, a vaj, a sajt kétszer, a cukor négyszer került többe. Dél- és Közép-Olaszországban az élelmiszerek összességükben négyszer-ötször drágábbak voltak, mint északon. 1945 márciusára valamelyest csökkent a különbség, de a kenyér még mindig kétszer annyiba került Délen, mint Északon, a tészta pedig háromszor többe. A szinte csak északon termelt rizs ára délen változatlanul rendkívül magas maradt; csak az olívaolaj volt olcsóbb Dél-Olaszországban, hiszen azt ott termelték. Ahogy vége lett a háborúnak, és egyesült az északi és a déli piac, általában nem az alacsonyabb északi árak terjedtek át délre, hanem fordítva: a déli infláció északra.[2]

A politikában még nagyobb nehézségekkel járt a két országrész közötti különbségek áthidalása. 1944–1945-ben, miközben Észak-Olaszország a fasizmus és a náci megszállók ellen harcolt, Dél- és Közép-Olaszország a maga egyáltalán nem könnyű hétköznapi létküzdelmét vívta. Délen az emberek minden erejét lekötötte, hogy megszerezzék a napi betevőt, az egész társadalom szinte csak a túlélésért küzdött. Mire Észak-Olaszország

[2] A mindennapi életkörülményeket, az árakat nagy történeti íven át mutatja be Giovanni Aliberti: *L'economia domestica italiana da Giolitti a De Gasperi, 1900–1960.* Roma, 1992.

felszabadult, Dél-Olaszország már kiábrándult, elfásult. Észak-Olaszországban ezzel szemben a győztes partizánháború politikai reményekkel telített légkört teremtett, ott az ellenállás tömegélmény volt, amelyben kialakult a politikai nyelv, a cselekvés és a tervek bizonyos közössége. Néhány hónapig – nagyobb vagy kisebb hittel – általánosnak volt mondható az a remény, hogy a háború után jobb és igazságosabb társadalom építéséhez kezdhet az ország.[3]

Remények és félelmek

A régi félelmek azonban kezdtek feltámadni, és újak is születtek. Sokan azt gondolták, hogy igenis van valamiféle kommunista terv a hatalom erőszakos megragadására; féltek, hogy Olaszországban is kommunizmus lesz. A kommunizmustól való félelem – s ami vele járt: az antikommunizmus – nemcsak a politikailag képzetlen emberek között terjedt, hanem a gyárakban is (s nemcsak a tulajdonosok között, hanem a mérnökök és a tisztviselők soraiban is); elterjedt a falvak és városok közép- és kisbirtokos rétegei körében; az egyházban és azon belül a római Kúriában is. Az ellenállás során szemlátomást megnőtt a munkásosztály politikai öntudata és magabiztossága. A gyárosok aggódtak, hogy egyáltalán helyreállítható lesz-e a kapitalista rend; a mérnökök, a menedzserek féltették az üzemen belüli hatalmi pozícióikat a születő üzemi tanácsoktól; a tisztviselők és a közalkalmazottak, akiknek anyagi helyzetét már megrendítette a háború, attól féltek, hogy elvesztik társadalmi és politikai státusukat. Az egyháziak közül sokan attól féltek, hogy a kommunisták szűkebbre szorítják az egyház pozícióit a társadalomban, s voltak, akik a világpolitikai változásokkal számolva amiatt aggódtak, hogy vajon egy baloldali Olaszországban Róma érvényesíteni tudja-e majd egyetemes küldetését. Az aggodalmak és számítások mellett sok helyütt egyszerűen a legprimitívebb antikommunista propaganda is működött.[4]

Miközben a tulajdonos osztályok féltek és aggódtak, a városi és falusi néptömegekben növekedett a düh és a harag. Az olaszok többsége a háború végén a korábbinál is élesebbnek, kibékíthetetlenebbnek érezte a gazdagok és a szegények világának szembenállását. Az olasz társadalom természetesen akkor is rendkívül tagolt volt, akkor is voltak ellentétek az osztályokon és a rétegeken belüli is, a háború azonban leegyszerűsítette a társadalmi viszonyokat. Néhány évre mintha valóban két részre szakadt volna a társadalom: azokra, akiknek mindenük megvolt, és azokra, akiknek nagyon kevés vagy semmi sem jutott. A háború végén a szegények úgy érezték, hogy a gazdagok világa totálisan szemben áll az övékével, nagyobbnak tűnt a két világot elválasztó távolság, mint korábban bármikor.[5]

[3] Az olaszok háború utáni reményeiről és félelmeiről lásd Ennio Di Nolfo: *Le paure e le speranze degli italiani, 1943–1945.* Milano, 1986.

[4] Uo.

[5] Vittorio Foa: *La ricostruzione capitalistica e la politica delle sinistre in Italia 1945–1948. Le origini della Repubblica.* Torino, 1974.

A gazdagok és a szegények szembenállásáról kialakult közérzetet erősítette a szocialisták és a kommunisták merev osztályszemlélete, a gazdasági és társadalmi kapcsolatokról kialakított osztályharcos felfogás. A marxista szemlélet és propaganda azonban akkor nem tűnt elvontnak, mesterkéltnek, hiszen találkozott az emberek mindennapi tapasztalataival: a kommunisták és a szocialisták tulajdonképpen csak megerősítették a nagyipari munkások, a földmunkások és egyes szegényparaszti rétegek ösztönös osztálytudatát. Miközben az olasz társadalomban kétségtelenül keményék és kontrasztosak voltak az antagonizmusok, az osztályszemlélet alapján mégsem lehetett áttekinteni a rendkívül tarka és összetett valóságot, a vertikális és horizontális ellentétek sokféleségét. Főként nem lehetett, és a szocialista és a kommunista párt együtt sem tudta felkarolni, politikai és szervezeti téren kifejezésre juttatni az összes szegény ember elégedetlenségét, elsősorban Dél- és Közép-Olaszországban nem, s különösen azokét nem, akik nem voltak se munkások, se parasztok, s ezek sokan voltak Olaszországban.

A szegények tömegei elégedetlenek voltak és dühösek, ellenségesen fordultak a vezető osztályok felé, és azt akarták, hogy végre ők is fizessenek a háborúért. Elkeseredettségük, haragjuk a háborús pusztítások, a rengeteg halál után azonban nem volt olyan erős, hogy megint pusztulást, rombolást és újabb emberéleteket kívántak volna valamiféle kommunista forradalomban; a világháború után az olaszok mindenekelőtt örültek, hogy véget ért a háború, valami egészen mást akartak, mint a fasizmus volt, jelentős részük valamiféle szocializmust is akart, de semmiképpen sem polgárháború árán. Az akkori olasz kommunista és szocialista forradalomelméletnek egészen különös jegyei voltak: az olasz szocialisták és kommunisták álmodoztak ugyan, és szakadatlanul beszéltek is a forradalomról, de olyan forradalomról, amely nem erőszakkal és polgárháborúban születik, hanem valamiféle végzetszerűen bekövetkező külső hatásra jön majd el. Az olasz baloldal egyik gyengesége abból eredt, hogy nem volt összhangban egymással a maximális és a minimális programja. A szocializmust (maximális cél) Olaszországban ugyanis nyilvánvalóan nem lehetett valós, elérhető célként kitűzni, hiszen az ország a nyugati hatalmak ellenőrzése alá került, a szocializmus megvalósítását csak a távolabbi jövőre vonatkozóan, valamiféle végcélként képzelhette el a kommunista és a szocialista párt. Furcsa módon a kommunista pártnál a kevésbé taktikázó szocialista párt beszélt többet és hangosabban a szocializmusról, így a felszabadulást követő hónapokban nem is a kommunisták, hanem a szocialisták látszottak radikálisabbaknak; a mérsékelt erők szemében a szocialista párt vezetője, Pietro Nenni számított a baloldal legféIelmetesebb politikusának. A háború után tulajdonképpen sem az olasz kommunisták, sem a szocialisták nem tűztek ki elérhetetlen célokat. Elsősorban a hatalomból már megszerzett részesedésüket akarták megőrizni és majd a jövőben kiterjeszteni; semmiképpen sem volt céljuk az államhatalom erőszakos, forradalmi kisajátítása, még az ország gazdasági viszonyainak radikális átalakítása sem.

A háború után a legsürgősebb, a legelső feladat a gyárak helyreállítása, a termelés, a közlekedés beindítása volt. Emellett a politikai élet fő szervezői-

nek és főszereplőinek, az antifasiszta pártoknak több, egymással összekapcsolódó, rendkívül nehéz feladattal is szembe kellett nézniük. A nemzetet, az államot is újjá kellett építeniük. A nemzet, a nemzeti tudat vonatkozásában a fasizmus olyan nagy zűrzavart okozott, amelyet az ellenállás sem tudott teljesen rendbe tenni. A kommunisták az antifasiszta harcot nemzeti harcként definiálták és propagálták, ugyanakkor megtartották a nemzetekfölöttiség, az internacionalizmus, a világproletariátus egységének és szolidaritásának eszméjét is. A kommunista befolyás alatt álló partizánalakulatoknál a szimbólumok nyelvén ez abban fejeződött ki, hogy ezek a partizánbrigádok Garibaldi nevét viselték, de általában vörös nyakkendőt hordtak. A nemzeti kérdés a kereszténydemokraták számára sem volt egyszerű probléma; még élt a hagyományos, a risorgimentóval szemben álló katolikus tradíció, s zavart okozott, hogy az egyház a diktatúra éveiben csatlakozott a rendszer több nacionalista kampányához. Ugyanakkor a kereszténydemokraták soraiban megjelent a nemzetek fölötti keresztény európaiság gondolata is. Általában és összességében az olasz antifasiszta pártok és tömegeik soraiban az ellenállás időszakában és azt követő hónapokban az az érzés dominált, hogy rendkívüli időket élnek, a risorgimentóhoz hasonló rendkívüli korszakot élnek át, a második risorgimento időszakát.

1945 áprilisában Palmiro Togliatti, a kommunista párt vezetője figyelmeztette az antifasiszta pártokat: tegyenek meg mindent, hogy ne keletkezzen szakadék az ellenállás Észak-Olaszországa és a korábban felszabadult Dél-Olaszország között. Elutasította az olyan értékeléseket, amelyek szerint Dél-Olaszország egészében reakciós, s falat képez az ellenállás lendületével – Nenni szimbólumát használva – az „Északi Széllel" szemben. A kommunista párt vezetője arra számított, hogy majd éppen az „Északi Szél" fogja felszabadítani a Mezzogiorno még gyenge, de a haladást kívánó erőit, hogy a két országrész közötti különbség rövid átmenet után kiegyenlítődik.[6] Ez a várakozás több vonatkozásában megalapozott volt, összességében azonban mégis túlságosan optimista. Nápoly nagyipari munkássága, a déli földmunkások bizonyos csoportjai valóban demokratikus és szocialista erőként jelentkeztek, közben azonban a déli országrészben a kis- és középpolgárság többsége sokkal konzervatívabb maradt, mint az északiak. 1943–1945-ben mély átalakulási folyamatok indultak el, a Mezzogiorno kétségtelen nagy átalakulást élt át, de igencsak volt alapja a „két Olaszországról" szóló téziseknek.

A felszabadulás utáni első nemzeti egységkormány a legendás akciópárti partizánparancsnok, Ferruccio Parri (alias Maurizio) miniszterelnökségével az „Északi Szél" betörése jegyében alakult meg 1945. június 21-én (1945. december 10-én mond majd le). Valójában azonban a Parri-kormány nem bizonyult „Északi Szél"-nek. A kormányban a miniszterelnök volt az egyetlen, aki részt vett a fegyveres ellenállásban, miniszterei valamennyien a korábban felszabadult országrészekből kerültek ki, s nem ismerték, nem élték át a partizánháború élményét. Az „Északi Szél" lendületét eleve megtörte, hogy elhúzódott a kormányalakítás, hiszen mire Parri a kormányrúdhoz állhatott, már majdnem egy hónap telt április 25. óta. A kormány mozgásterét eleve beszűkítette a szövetségesek jelenléte, a megszállási rendszer, s főként, hogy a szövetségesek nem adták a frissen felszabadult Észak-Olaszországot a kormány fennhatósága alá.[7]

[6] Palmiro Togliatti: *Opere (1944–1955)*. V. k. Róma, 1984. 111–143.

QUO VADIS, ITALIA?

1945. december 10-én de Gasperi miniszterelnökségével új egységkormány alakult. A kereszténydemokrata politikus kormányalakítását senki sem tekintette rendkívüli eseménynek, és senki sem sejtette, ezzel olyan, négy évtizednél is hosszabb történelmi periódus kezdődik, amelyben a kereszténydemokrata párt leválthatatlan kormányzópárttá változik. 1946 elején azonban de Gasperi még csak a nemzeti egységfront egyik nagy tagpártjának a vezetője volt, kormányalakítása pedig elsősorban azt ígérte, hogy növekedni fog a három nagy tömegpárt súlya és szerepe a kormányban.

A háború utáni Olaszország politikai életének új főszereplői, az antifasiszta pártok – a kommunistától a liberálisig – egyetértettek a legfontosabb teendőkben, és ezek megoldása érdekében népfront jellegű szövetséget kötöttek, továbbá azt is elhatározták, hogy a nemzeti egységkormányokat legalább a békeszerződés aláírásáig fenntartják.

A külpolitikát illetően, más-más kiindulópontokból ugyan, de valamennyien akképpen válaszoltak a „Quo vadis, Italia?" kérdésre, hogy magától értetődően teljesen szakítani kell a fasiszta korszak külpolitikájával, amely katasztrófába vitte Olaszországot, továbbá az új Olaszországnak szembe kell fordulnia a nacionalizmussal, a militarizmussal, mindenfajta nagyhatalmi illúzióval és a nemzeti elzárkózással (autarchia) is. Rövid távon az antifasiszta egységkormányok arra törekedtek, hogy minél hamarabb és a legkisebb veszteségekkel járó békeszerződést köthessenek, hogy az ország visszakapja a szuverenitását és visszatérhessen a nemzetek közösségébe; hosszabb távon az antifasiszta pártok új külpolitikát terveztek, más-más formában ugyan, de át akarták formálni az ország és a nemzet identitását is.

[7] A szövetséges hatóságok minden eszközzel igyekeztek visszafogni a Parri-kormány „radikalizmusát" és „szélsőséges lépéseit". Antonio Gambino: *Storia del dopoguerra dalla liberazione al potere DC*. Bari–Roma, 1975. 87–88.; Norman Kogan: *L'Italia del dopoguerra. Storia politica dal 1945 al 1960*. Bari, 1968. 48.

De Gasperi kormányalakítása nem hozott változást a külpolitikai alapelvekben és irányvonalban. Még a személyi folytonosság is megmaradt, hiszen de Gasperi már a második Bonomi-kormányban is külügyminiszter volt (1944. december 12.–1945. június 21.), a Parri-kormányban ő irányította a külügyeket, és a külügyminiszteri tárcát a saját kormányában is magánál tartotta. Az első de Gasperi-kormány hazai és nemzetközi pozícióit megerősítette, hogy a szövetségesek enyhítettek az olasz megszállási rendszeren azáltal, hogy 1946 elején Észak-Olaszországban is megszüntették a szövetséges katonai kormányzást, és az országrész közigazgatását átadták az olasz kormánynak. Az olaszországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság természetesen a helyén maradt, és jogosítványai a külügyekben lényegében változatlanok maradtak.

Az első de Gasperi-kormány – miként már fentebb jeleztem – folytatta az előző egységfrontkormányok külpolitikáját, amelynek fő feladata 1946 tavaszán a békeszerződés előkészítése volt.

A határkérdésekben a legnagyobb gondot az olasz–jugoszláv határ jelentette. A jugoszláv hadsereg a háború utolsó napjaiban – még a szövetségesek megérkezése előtt – átlépte a háború előtti olasz–jugoszláv határt, 1945. május 1-jén bevonult Triesztbe, majd előrenyomult egészen az Isonzó folyóig. Május 6-án a belgrádi rádió bejelentette, hogy a hadsereg immár kijelölte a háború utáni „Jugoszlávia új nyugati határait".[8] Majd a szövetséges hatalmak és hatóságaik valamelyest visszavonulásra késztették Jugoszláviát, így Venezia Giulia területének ún. *A* zónájából 1945. június 11-én kivonultak az oda benyomult jugoszláv katonai alakulatok, és a terület – Trieszttel együtt – angol–amerikai katonai megszállás alá került. A korábbi olasz területen kialakult *B* zóna igazgatását a szövetségesek azonban Jugoszláviára bízták. Belgrád mindezek után sem volt elégedett, és nem adta fel a Venezia Giulia egészére és Triesztre vonatkozó követelését.[9] Így a trieszti kérdés az olasz nemzeti elégedetlenség gyújtópontjává változott.[10] Az olasz–jugoszláv határkérdést súlyosbították a menekültekkel kapcsolatos gondok: a jugoszláv ellenőrzés alá került területekről ugyanis mintegy 300 000 olasz elmenekült Olaszországba.

Nyitott kérdés volt Dél-Tirol hovatartozása is. A dél-tiroli születésű és a szülőföldjéhez haláláig ezer szállal kötődő de Gasperi egyenesen „a házunk kapujának" tartotta a Brenner-határt meg a tartományt. Meggyőződése volt, hogy az olasz nép a világháborús vereség ellenére sem fogadná el Dél-Tirol elvesztését, az olyan államot és kormányzatát, amely lemondana Dél-Tirolról. A tartomány megtartását egyik nemzetközi előfeltételnek tekintette ahhoz, hogy meggyökeresedhessen a fasizmus utáni olasz demokratikus állam. A szövetséges hatalmak számára az olasz–osztrák határ problémája, Trentino hovatartozásának kérdése elsősorban Ausztria jövőjének megítélésével volt összefüggésben, de tulajdonképpen egyik nagyhatalomnak sem volt kialakult, határozott álláspontja. A kérdés megítélése így többször változott. Végül Ausztria a de Gasperi–Gruber-megállapodás (1946. szeptember 5.) alapján majd elfogadja, hogy a tartomány az olasz békeszerződés megkötése után térjen vissza Olaszország szuverenitása alá.[11]

A többi területi kérdés sokkal kevésbé volt jelentős az olaszok számára. Franciaország csak kisebb területet követelt Valle d'Aostában, ennek ellenére az olasz–francia kapcsolatok igencsak barátságtalanok voltak a világháború végén. 1945 őszéig Charles de Gaulle Olaszország megbüntetésének álláspontját vallotta, csak ezután kezdte Itáliát volt ellenségként, de immár jövendő szövetségesként kezelni. A tábornok lemondása után (1946. január) folytatódott az Olaszországgal békülő francia külpolitika.[12]

A Balkánon Albánia irányában semmilyen formában sem lehetett folytatni a két világháború közötti politikát. Az albán kommunista kormány de facto már a háború alatt proklamálta az ország függetlenségét, és ezt az olasz nemzeti egységkormányok tudomásul is vették. Szintén elfogadták a távoli, görög lakosságú Dodekanészosz-szigetek görög szuverenitás alá kerülését (a szigeteket Olaszország 1912-ben szerezte az Oszmán Birodalomtól), hiszen nyilvánvaló volt, hogy úgysem tehetnének semmit ellene.

A régi olasz gyarmatok közül Líbiára és Olasz Szomáliára vonatkozóan az olasz nemzeti egységkormányok is fenntartották az olasz fennhatóság visszaállításának igényét, „mandátumos" vagy valamilyen más igazgatási formában. Eritrea megtartására azonban már semmi esély sem volt, mert Etiópia a háború alatt bekebelezte a tengerparti országot. Etiópia függetlenségét nem vitatták, hiszen a baloldal már 1935–1936-ban is ellenezte az ország megtámadását és a fasizmus gyarmatosítási kísérletét. Az afrikai olasz igényeket azonban a fasizmus utáni olasz kormányok is a hagyományos érvekkel támasztották alá, például azzal, hogy Olaszország „civilizációs küldetést" tölt be Afrikában, valamint hivatkoztak arra is, hogy le kell vezetni valahol az olasz túlnépesedést.

A békeszerződés előkészítése hosszú, másfél éven át tartó tárgyalássorozatban történt. A béke-előkészítés folyamatában az első fontos tanácskozás a Külügyminiszterek Tanácsának 1945. szeptember 11. és október 2. között

[8] Antonio GAMBINO: *Storia del dopoguerra dalla liberazione al potere DC.* Op. cit. 511.

[9] Uo. 257. A trieszti kérdés áttekintő feldolgozása: Jean-Baptiste DUROSELLE: *Le conflict de Trieste, 1943–1954.* Brüsszel, 1968.

[10] Gianpaolo VALDEVIT: *La questione di Trieste 1941–1954.* Milano, 1987, Raffaele D'AGATA: *La questione di Trieste nella vita politica italina dalla liberazione al trattato di pace.* In: *Storia e politica,* 1970. 642–670.

[11] A dél-tiroli kérdést, az olasz–osztrák kapcsolatok történetét részletesen tárgyalja Mario TOSCANO: *Storia diplomatica della questione dell'Alto Adige.* Bari, 1967. A szövetségesek álláspontjának alakulását részletesen lásd Pietro PASTORELLI: *La politica estera italiana del dopoguerra.* Bologna, 1987. Pastorelli könyve egyben az egyik legrészletesebb olasz külpolitika-történeti részmonográfia. A szerző jelentős kutatómunkát folytatott az Egyesült Államok levéltárában, áttekintette a *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers* olasz vonatkozású dokumentumait is.

[12] Pierre GUILLEN: La France et la question du Haut-Aldige 1945–1946. *Revue d'histoire diplomatique,* 1986.

Londonban tartott ülésén zajlott le. A szövetségesek nem akceptálták az olasz kormány legfontosabb érvét, amely szerint Olaszország 1943 őszétől a szövetségesek által is elismert „társhadviselő fél" volt, s ezért különleges elbánást érdemelne a békekötéskor. Ellenkezőleg, a szövetségesek lényegében legyőzött országként kezelték Olaszországot. A Külügyminiszterek Tanácsa szeptember 18-án meghallgatta ugyan de Gasperit, de a nagyhatalmak külügyminiszterei egyértelművé tették számára, hogy a békefeltételeket Olaszországnak is ugyanúgy diktálják, mint a többi legyőzött országnak.[13]

Az Európa-víziók

A háború lezárásának és a nemzeti szuverenitás visszaszerzésének nagy kérdései mellett – azokkal összekapcsolódva, de azokhoz képest mégiscsak a háttérben maradva – az olasz antifasiszta pártok soraiban már sokkal hamarabb felvetődött az a probléma, hogy milyen szélesebb környezetben, milyen Európában találja majd meg a helyét az új, demokratikus Olaszország. E kérdéseket illetően is több vonatkozásban közel álltak egymáshoz az olasz pártok, de érdemesnek tűnik álláspontjuk egyenkénti áttekintése is.

A szövetséges hatalmak kormányai és az olasz antifasiszta pártok is – ahogy egymás erejét, jövőjét méregették – úgy számoltak, hogy a kereszténydemokrata párt (Democrazia Cristiana – DC) lesz az új Olaszország egyik politikai főereje. A párt az olaszok katolicizmusára épített; megszületésében és kiépülésében szinte felbecsülhetetlen szerepet játszott az egyház támogatása. A DC mégsem valamiféle régi vágású klerikális pártként, hanem modern kereszténydemokrata pártként lépett ki a politikai élet színpadára. De Gasperi ambiciózusan azt tűzte ki célul, hogy a DC váljon Olaszország vezető erejévé. Igen erőteljesen hangsúlyozta: a pártnak az osztályokközöttiség alapján kell tevékenykednie, plebejus voltát és arculatát előtérbe állítania, különösen a napirenden levő feladatok és a baloldali pártokkal való versengés miatt.[14] A DC gazdaság- és társadalompolitikai céljának tekintette a keresztényszociális és kereszténydemokrata eszmék érvényesülésének elérését. Deklarált maximális célja a társadalom teljes átalakítása, tulajdonképpen mindenki boldogítása volt. A kereszténydemokraták magától értetődően a maguk pártját tartották a pozitív értékek igazi hordozójának és képviselőjének. Soraikban kezdettől fogva jelen volt – a keresztény univerzalizmusból kiindulva – az európai népek testvériségének, az európai demokratikus államok együttműködésének, egy új, kereszténydemokrata Európa felépítésének gondolata. A szerveződő párt első, 1943 nyarán, Mussolini bukását követően megjelent milánói rövid programja „az európai népek föderációjának" szükségességéről beszélt a háború utánra vonatkozóan; majd az 1944 január–februárjában Rómában illegálisan kiadott részletesebb programban a célkitűzés „az európai népek konföderációjára" módosult. Még később a kereszténydemokrata Európáról elsősorban olyan értelemben beszéltek a kereszténydemokraták, hogy annak ötvöznie kellene az „amerikai stílusú" politikai demokrácia és a szocialista-etatista gazdaságpolitika előnyeit, amely megakadályozhatná, hogy a szövetséges nagyhatalmak koalíciójának felbomlása esetén Európa amerikai és szovjet érdekszférává szakadjon szét. A DC-ben erősen jelen volt a kereszténydemokrata Európának egyfajta „harmadik erőt" alkotó, valamiféle „közvetítő" vagy „híd" szerepet játszó elgondolása. (Az olasz kereszténydemokratáknak, még inkább a Vatikánnak és az egyháznak természetesen erős fenntartásai voltak a laikus Amerikával, mégis sokkal inkább azzal szimpatizáltak, mint az ateista és keresztényellenes Szovjetunióval.[15])

Az Olasz Kommunista Párt (*Partito Comunista Italiano*), amely főszerepet vállalt a fasizmus és a németek elleni harcban, a szó szoros értelmében újjászületett az emigráció és az illegalitás közel húsz éve után: az 1943. évi mintegy ötezres taglétszámú illegális pártból, a Kommunista Internacionálé olaszországi szekciójából 1944 végére több mint félmilliós, 1945 végére pedig 1 771 000 tagú hatalmas tömegpárt lett.[16] A nagy nemzetközi tapasztalatokkal is rendelkező vezetők centralizált, jól irányított pártszervezetet építettek ki, amelyhez több más tömegszervezet is kapcsolódott, s az olasz körülményekhez jól igazodó belpolitikát folytatott. A párt vezetőjének, Togliattinak 1944. tavaszi hazatérése után a párt a nemzeti egységpolitika fő szószólójává, az olasz politikai élet egyik főszereplőjévé, meghatározó erejű kormányzópárttá változott. Az OKP-nak szervezeti téren nem volt más igazi vetélytársa, csak az egyház támogatását élvező kereszténydemokrata párt. Külpolitikai alapállását sajátos kettősség jellemezte: egyfelől olasz nemzeti erőnek, a nemzeti érdekek képviselőjének tekintette magát, másfelől internacionalista pártnak, mégpedig abban az értelemben, hogy vállalja a Szovjetunió iránti elkötelezettséget is, s ez a gyakorlatban a szovjet külpolitikához való szoros igazodást jelentette. Miután Moszkva a háború alatt és után az európai államok mindenfajta társulását ellenezte, mert károsnak ítélte a szovjet biztonsági érdekek szempontjából, az OKP süket maradt az európai együttműködést sürgető hangokra, és nem támogatta az európai egységtörekvéseket; az európai integráció gondolata szinte tel-

[13] Alcide de GASPERI: *Il ritorno alla pace.* Roma, 1977. 44–48., 83.

[14] „Se kommunisták, se szocialisták nem vagyunk – hangoztatta. – Nincs okunk elhallgatni, hogy pártunkban földbirtokosok és gyárosok is vannak. Sőt jó, hogy vannak, különösen, ha képesek okosan, előrelátóan megérteni, mit is követel a jelenlegi helyzet a nagybirtokosoktól. Áldozatokat kell hozniuk, mert a jelenlegi kiváltságokat nem lehet megőrizni, sem a földtulajdon, sem az ipar területén ... Más arányokhoz, a földtulajdon más rendszeréhez kell eljutnunk, amely a társadalmi igazságosságon alapszik ... A változás vagy ezen az úton, okosan, előrelátóan, keresztényi együttműködéssel, evolúciós úton történik, vagy azt kockáztatjuk, hogy a megoldás erőszakos lesz." (A. de GASPERI: *Il ritorno alla pace.* 90–92.)

[15] HORVÁTH Jenő: *A Democrazia Cristiana.* In: GERGELY Jenő (szerk.): *A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában 1944–1958.* Budapest, 1980. 95–151.

[16] Celso GHINI: *Gli iscritti al partito e alla FGCI. Annali Feltrinelli 1981.* Milano, 1981. 237.

[17] Az OKP magatartására elsősorban az európai egység kérdéséről való hallgatás volt jellemző, s egyetlen állásfoglalásában sem ment el odáig – mint például a Francia Kommunista Párt –, hogy nyíltan elítélje a más pártoknál jelentkező föderalista („szuperállam") elképzeléseket. (Sergio

jesen hiányzott az OKP eszmei-politikai platformjából, akárcsak a többi európai kommunista párt esetében.[17]

A másik nagy baloldali párt, a szocialista párt (amelynek hagyományos elnevezése – Partito Socialista Italiano, Olasz Szocialista Párt – a vizsgált időszakban többször is változott) nem tudott úgy megújulni, mint kereszténydemokrata vagy kommunista vetélytársa. Az olasz szocialisták hangzatosan kitartottak a párt régi baloldali és antimilitarista eszméi mellett, a nyugat-európai szociáldemokrata pártoktól eltérően azonban szorosan együttműködtek az OKP-val, és a külpolitikában is osztották annak internacionalista felfogását. Mivel azonban a szocialista párt nem volt centralizált, sokféle gondolat és törekvés is hangot kaphatott a soraiban. A baloldali többség, amelynek különböző csoportjai élén a párt első számú vezetője, Nenni, valamint Lelio Basso és Rodolfo Morandi állt, annyira fontosnak tartotta a kommunista párttal való együttműködést, hogy a két párt egyesülését is szükségesnek látta, mégpedig rövid távon. Más irányzatok azonban – amelyek az *Iniziativa socialista* és a *Critica sociale* folyóiratok körül tömörültek, s amelyeknek a fiatalabb reformista nemzedék legnagyobb formátumú képviselője, a párizsi olasz nagykövet, Giuseppe Saragat volt a vezéralakja – az OKP-tól való eltávolodást kívánták.[18] A világhírű író, Ignazio Silone[19] és a legendás partizánparancsnok, Sandro Pertini, a párt centrumának élén közvetíteni igyekezett a két fő tábor között. Több irányzat az angol Munkáspárt valamiféle „vezető szerepe" mellett képzelte el az új Európa felépítését. Erős volt a párton belül a szocialista/szociáldemokrata Európa elképzelése is, „a kapitalista Amerika és a kommunista Szovjetunió közötti harmadik erőként".[20]

A kommunista és a szocialista párt mellett Olaszországban volt még egy baloldali párt, az Akciópárt *(Partito d'Azione)*, mely az 1920–1930-as évek fordulóján az emigrációban és a hazai illegalitásban született Igazságosság és Szabadság *(Giustizia e Libertà)* mozgalomból alakult meg 1942-ben. E mozgalomban, majd az Akciópártban főként értelmiségiek tömörültek, olyanok, akik elutasították az 1930-as években a fasiszta rendszerbe való beilleszkedést, az akkor olyannyira jellegzetes konformizmust. Sokan csatlakoztak az Akciópárthoz olyanok, akik kitaszított helyzetbe kerültek az 1938-ban bevezetett faji törvények miatt, vagy olyanok, akik nem voltak zsidók, mégis éppen a fasizmus antiszemita degenerálódása

PISTONE [szerk.]: *L'idea dell'unificazione europea dalla prima alla seconda guerra mondiale.* Torino, 1975.)

[18] Francesca TADDEI: *Il socialismo italiano nel dopoguerra: correnti ideologiche e scelte politiche (1943–1947).* Milano, 1984.

[19] Silone az 1920-as évek végén, az emigrációban az OKP legszűkebb vezető csoportjához tartozott, majd az 1930-as évek elején „trockizmus" vádjával kizárták a pártból. 1942-ben csatlakozott a szocialista párthoz.

[20] Harold LASKI: *Un mio consiglio al signor Pietro Nenni.* In: *Nuova Europa*, 1945. szeptember 2., Alberto BENZONI: *I socialisti e la politica estera.* In: *La politica estera della Repubblica Italiana.* 3. k. Milano, 1966. 937.; Ennio DI NOLFO: *La repubblica delle speranze e degli inganni. L'Italia dalla caduta del fascismo al crollo della Democrazia Cristiana.* Firenze, 1996. 226–241.

miatt fordultak szembe a rendszerrel. Az akciópártiak közül sokan fegyvert is fogtak Mussolini és a német megszállók ellen, Itália becsületéért. A párt történetének legszebb szakasza éppen az ellenállás, a fegyveres partizánharc időszaka volt. A párt taglétszáma a felszabadulás utáni hónapokban emelkedett a tetőpontra, de a párthoz tartozó Parri miniszterelnöksége idején sem haladta meg a negyedmilliót. Talán még így is túlságosan sokan voltak, és sokfélék, hogy egy párton belül megférhessenek. Bizonyára a rendkívüli intellektuális gazdagság és sokféleség is hozzájárult ahhoz, hogy a párt tagsága a fasizmus legyőzése után, a felszabadulás utáni új helyzetben különböző irányokban kereste a kibontakozást. Az 1946 tavaszán megtartott pártkongresszus után szét is széledtek, s mivel többségük fiatal volt, az akciópárti diaszpóra évtizedeken át az olasz politikai és kulturális élet első vonalát adja majd.[21]

Az Igazságosság és Szabadság mozgalomban, majd az Akciópártban jelentkezett legerőteljesebben az európai egység eszméje, és itt fogalmazódott meg a legmarkánsabb Európa-terv is: a föderalista Európa, az Európai Egyesült Államok eszméje. A föderalizmus azonban nem köthető csak ehhez a párthoz, s még korabeli kiemelkedő jelentőségű dokumentuma, a *Ventotenei kiáltvány* sem. A dokumentum eredetileg *A szabad és egyesült Európáért. Kiáltványtervezet* címet viselte, és a Tirrén-tengeri börtönszigeten, Ventotenén készült a volt kommunista, akkor már szocialista Altiero Spinelli,[22] a szintén szocialista Eugenio Colorni[23] és az Igazságosság és Szabadság mozgalomhoz tartozó Ernesto Rossi[24] fogalmazásában.

[21] Giovanni DE LUNA: *Storia del Partito d'Azione. La rivoluzione democratica (1942–1947).* Milano, 1982.

[22] Spinelli (1907–1986) 17 évesen lett kommunista. 1926-ban letartóztatták, 1927-ben a fasiszta Különleges Törvényszék kommunista tevékenység miatt 16 év és 8 hónap börtönre ítélte. A börtönökben és a száműzetés alatt minden erejét a tanulásra fordította. 1937-től a kommunista párt nem tekintette tagjának, mert kifejezésre juttatta a párt Sztálin-értékelésével való egyet nem értését. Főszerepe volt a *Ventotenei kiáltvány* megfogalmazásában. Spinelli egyik alapítója és lelke volt az Európai Föderalista Mozgalomnak. A világháború után támogatta az európai integrációs folyamat kibontakozását, és elégedetlen volt az elért eredményekkel. Spinelli 1970-től 1976-ig az Európai Bizottság főbiztosa, 1976 és 1986 között képviselő az Európai Parlamentben. Többkötetes naplója értékes forrásanyag az európai integráció történetét kutató történészek számára. (Altiero SPINELLI: *Diario europeo.* I–III. k. Bologna, 1989–1992.)

[23] Colorni (1909–1944) 1930-ban végzett a Milánói Egyetemen, majd ugyanott filozófiát kezdett tanítani. Hamarosan csatlakozott az illegális Igazságosság és Szabadság mozgalomhoz. 1935-ben letartóztatták, kiszabadulása után az Olasz Szocialista Párt illegális szervezetéhez csatlakozott. 1938-ban ismét letartóztatták, és a Ventotene-szigetre száműzték. Mussolini bukása után kiszabadult, 1943. augusztus végén részt vett Milánóban az Európai Föderalista Mozgalom alapításában. A német megszállás alatt Rómában a szocialista párt egyik szervezője, az illegális *Avanti!* kiadója, a párt központi katonai bizottságának tagja. 1944. május 28-án egy fegyveres akcióban megsebesült, két nap múlva meghalt. Írásai (Eugenio COLORNI: *Scritti.* Firenze, 1975) Norberto Bobbio előszavával jelentek meg.

[24] Rossi (1897–1967) az első világháború után még a fasiszták között kereste a helyét, 1919 és 1922 között Mussolini napilapjának, a *Popolo d'Italiá*nak a munkatársa volt. A fasizmus hatalomra jutása után – Gaetano Salvemini hatására – azonban szakított a fasizmussal, és szembefordult a rendszerrel. Illegális tevékenységéért húsz év börtönre ítélték, büntetésének utolsó

A kiáltvány szerzői magától értetődően merítettek a föderalizmus másfél évszázados eszmetárából, az amerikai, a francia, de elsősorban az olasz föderalisták – Giuseppe Mazzini, Carlo Cattaneo, Giuseppe Ferrari és mások – szellemi örökségéből. A szöveget hónapokon keresztül megvitatták a szigetre száműzött elvtársaikkal és barátaikkal is. 1941 nyarán, azt követően, hogy Németország megtámadta a Szovjetuniót, amikor új szakasz kezdődött a világháború történetében, munkájuk felgyorsult. Kiszabadulásuk után, Milánóban 1943. augusztus 27–28-án megtartott összejövetelükön döntöttek úgy, hogy közzéteszik a dokumentumot. Elhatározták az Európai Föderalista Mozgalom megalapítását is. A kiáltvány végül is 1944 januárjában jelent meg először nyomtatott formában, illegálisan, a németek által megszállt Rómában.[25]

A kiáltvány szerzői Európa számos bajáért, mindenekelőtt a háborúért, a nemzetállami önzést, végső soron magukat a nemzetállamokat és az európai nemzetállami rendszert tették felelőssé. A kiáltvány szerint már a náci Németország sikeres revíziós politikája, majd a német fegyverek kezdeti győzelme fájdalmasan világossá tette, hogy sem a nemzetállamok, sem a hagyományos szövetségek nem képesek többé szavatolni az állampolgárok biztonságát, nem nyújtanak elegendő védelmet a fegyveres agresszióval szemben. A világháború bizonyította, hogy az európai nemzetállami rendszer, az erre alapozott nemzetközi rend teljes egészében csődöt mondott, hogy a rendszer megreformálhatatlan. A megoldás a háború utáni időszakban csak a régi rendszer túlhaladása lehet: vagyis egy új állam, a föderatív Európa, az Európai Föderáció, az Európai Egyesült Államok létrehozása. A ventotenei száműzöttek a kiáltvány fogalmazásakor azt remélték, hogy a világháború után, a nemzetállamok meggyengülésével páratlan lehetőség nyílik arra, hogy a nemzetállami struktúrák helyreállítása helyett döntő lépés történjen a közös európai gazdaság- és pénzügypolitika, a közös kül- és védelempolitika, végső soron az európai államok föderációjának, az Európai Egyesült Államoknak a megteremtése felé.

negyedében került a Ventotene-szigetre. Rossi a felszabadulás után, 1945 nyarán államtitkár lett a Parri-kormányban. Az Akciópárt széthullása (1946) után több évre visszavonult a politikától, 1949-től 1962-ig a bolognai *Mondo* c. társadalomtudományi folyóirat és könyvkiadó alapító szerkesztője volt. Újságcikkei, tanulmányai (amelyekből több könyvekbe gyűjtve is megjelent) a korabeli olasz publicisztika legjavához tartoznak.

[25] A brosúra fedőlapján Spinelli és Rossi nevének kezdőbetűi (A. S. ed E. R.) után *Az európai föderáció problémái* cím olvasható. A füzetet Colorni szerkesztette, ő írta az előszót is. (Nevét természetesen nem tüntették fel.) A kötetben a *Ventotenei kiáltvány* mellett szerepel még két Spinelli-tanulmány: az 1942-ben írt *Az Európai Egyesült Államok és a különböző politikai irányzatok*, valamint az 1942–1943-ban írt *Marxista politika és föderalista politika* című. A kötet 1944 őszén újra megjelent Rómában, immár legálisan. Olaszul lásd Altiero SPINELLI–Ernesto ROSSI: *Manifesto per un' Europa Libera e Unita*. In: Edmondo PAOLINI: *Altiero Spinelli. Dalla lotta antifascista alla battaglia per la federazione europea 1920–1948. Documenti e testimonianze*. Bologna, 1996. A kiáltványt magyarul rövidítve közli NÉMETH István: *Európa-tervek 1300–1945*. Budapest, 2001. 491–496.

Ennek jegyében láttak hozzá a föderalista mozgalom szervezéséhez. Spinelli 1943 őszén, amikor Olaszország középső és északi részét már megszállták a németek, Svájcba utazott, hogy immár nemzetközi méretekben történjen előrelépés. Majd 1944 áprilisában Párizsban részt vett azon a találkozón, amelyen angol, francia, német és svájci értelmiségiek és politikusok (jelen volt például William Beveridge, George Orwell, Vincent Auriol, André Philip, Henri Frenay, Albert Camus) megalakították az Európai Föderáció Nemzetközi Bizottságát.

Ahogy véget ért a háború, vita robbant ki a föderalista mozgalom több kérdéséről, egyebek mellett a szervezkedés mikéntjéről. Spinelli azt vallotta: az Európai Föderalista Mozgalom nem korlátozhatja arra a tevékenységét, hogy csupán valamiféle szellemi-politikai műhely legyen, de nem vállalhatja azt sem, hogy önálló politikai pártként lépjen föl. Felfogása szerint a politikai pártok szükségképpen a nemzeti keretek között maradnak, a föderalista mozgalomnak pedig éppen az a küldetése, hogy túllépjen ezeken a kereteken. Tehát be kell fogadnia valamennyi antifasiszta pártból azokat, akik készek küzdeni az Európai Föderációért, de úgy, hogy megőrizze a pártoktól való függetlenségét. A viták, a mozgalom jövőjének megítélése szakadáshoz vezetett az Európai Föderalista Mozgalomban. 1946-ban Spinelli Rossival együtt ki is lépett a vezetéséből, majd természetesen hamarosan visszatért oda, amint ismét lehetőséget látott az előrelépésre. 1944 végéig még csak-csak megvalósíthatónak látszott a föderációs terv; a háború utolsó szakaszában azonban, ahogy a szövetséges hadseregek egymás után szabadították fel az országokat, és ahogy új kormányok alakultak – egyáltalán nem függetlenül a felszabadító vagy megszálló hatalmaktól –, újjászerveződtek a nemzetállamok, majd megkezdődött a hidegháború. Nyilvánvalóvá vált, hogy az Európai Egyesült Államokat rövid távon nem lehet megteremteni.[26]

Az olasz pártok Európa-vízióiról adott vázlatos áttekintésből nem maradhatnak ki azok a pártok sem, amelyek az antifasiszta front középjobb oldalán helyezkedtek el.

A nagy múltú Olasz Liberális Párt *(Partito Liberale Italiano)* – a fasizmus előtti korszak kormányzópártja – mintha „a naftalinból lépett volna elő" a felszabaduláskor: nem változtatott sem az eszméin, sem a szervezeti elvein, a pártvezetőség is szinte teljesen a fasizmus előtti korszak politikusaiból állt. Hasonló képet mutattak a polgári radikális pártok – a *Partito Repubblicano Italiano* (Olasz Republikánus Párt), valamint a *Democrazia del Lavoro* (Munka Demokráciája).[27] Ezek a pártok a három nagy párt mellett a második világháború utáni Olaszország belpolitikai színpadán szinte csak mellék-

[26] Spinelli már 1945 júniusában így írt: „Az új Európa történetének első lapjain nem az európai népek tettei sorakoznak, hanem a nagyhatalmak döntései." (*L'Italia Libera*, 1945. június.)
[27] Részletesen lásd Giorgio GALLI: *I partiti politici italiani (1943–2000)*. Milano, 2001.

szerepekre számíthattak; a tömegek nélküli, politikai klubra emlékeztető szervezeteikben ugyanakkor erőteljesen jelen volt az európai egység eszméje, mégpedig annak föderalista változatában. A liberális Luigi Einaudi[28] és a republikánus Carlo Sforza[29] neve és tevékenysége – már csak nemzetközi ismertsége miatt is – mindenképpen említésre érdemes.

[28] Einaudi (1874–1961) a Torinói Egyetemen szerezte meg jogászdiplomáját, és ott kezdte el egyetemi oktatói pályáját is, majd több évtizeden át tanított a Pisai Egyetemen és a milánói Bocconi Egyetemen. 1903 és 1925 között állandó rovata volt a legtekintélyesebb olasz liberális napilapnál, a *Corriere della Será*nál. 1919-ben a király kinevezte szenátornak. Hazáján kívül a neve elsősorban a *The Economist*ben rendszeresen megjelent cikkei és könyvei alapján vált ismertté. Einaudi a népszövetségi rendszer első föderalista bírálói közé tartozott. A Matteotti-gyilkosságot (1924) követően többször demonstrálta a fasiszta rendszertől való elhatárolódását. 1943-ban, Mussolini bukása után a Torinói Egyetem megválasztotta rektorának, a német megszállás elől azonban kénytelen volt emigrálni. Róma felszabadulása után külön kötetben adta közre gondolatait az európai föderáció gazdasági kérdéseiről (Luigi EINAUDI: *I problemi economici della Federazione Europa*. Róma, 1944). 1945 elején, miután hazatért Rómába, kinevezték a Nemzeti Bank (Banca d'Italia) elnökének. 1946-ban megválasztották képviselőnek az alkotmányozó gyűlésbe, 1947–1948-ban miniszterelnök-helyettes és pénzügyminiszter lett a negyedik de Gasperi-kormányban. 1948-ban megválasztották köztársasági elnöknek, 1955-től, elnöksége lejártától haláláig szenátorként vett részt a közéletben.

[29] Sforza gróf (1873–1952) az egyetem elvégzése után rögtön külügyi szolgálatba lépett, az első világháború végéig szolgált Kairóban, Pekingben, Konstantinápolyban, Párizsban és Bukarestben. Külügyminiszter a Nitti-kormányban. Az európai föderalizmus melletti hitvallását *O federazione europea o nuova guerra* című könyvében (Vagy európai föderáció, vagy új háború) tette közzé. Mussolini hatalomra jutása után lemondott párizsi nagyköveti posztjáról, és a totális diktatúra bevezetéséig a demokratikus ellenzék vezetője a szenátusban. 1926-ban emigrált, előbb Franciaországban és Belgiumban, majd az Egyesült Államokban élt, az olasz antifasiszta emigráció egyik vezéralakja, egyetemi tanár. Mussolini bukása után hazatért Dél-Olaszországba, Róma felszabadulása után Churchill vétója miatt nem lehetett miniszterelnök („Sforza republikánus, és nem szereti Angliát"). 1946-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja, de Gasperi fő külügyi tanácsadója, 1947 és 1951 között folyamatosan a de Gasperi-kormányok külügyminisztere. Könyveinek nagy része angolul is megjelent.

Harsányi Iván

REMÉNYEK ÉS DILEMMÁK AZ IBÉRIAI-FÉLSZIGETEN, 1941–1944

„MI JÖN FRANCO UTÁN?"

Ez a kérdés a hispanisták körében nem ismeretlen, bár merőben más időszak emlékét idézi. Ezzel a címmel írta Santiago Carrillo, a Spanyol Kommunista Párt *(Partido Comunista de España – PCE)* főtitkára híres, 1965-ös brosúráját.[1] A hazai terjesztésre szánt, hajszálvékony cigarettapapírra nyomott, terjedelmes párizsi kiadvány olyan pillanatban született, amikor Spanyolországban már közelinek látszott a Franco-diktatúra vége. A politikus akkor bizonyos új nemzetközi és hazai fejlemények ismeretében próbált járható, mások számára is elfogadható utat felvázolni a Franco utáni jövőre.

Azoknak, akik 1941 és 1945 között terveket kovácsoltak a középtávú spanyol jövőre, egy percig sem fordult meg a fejében, hogy több mint húsz év múlva ez a kérdés még időszerű lehet. Különösen a világháború 1942–1943-as fordulata után foglalkoztatott a közismertnél számszerűen és politikai értelemben is sokkal szélesebb emigráns és hazai kört a közelgő, remélt vagy rettegett változások távlata. Ám mindannyian abból indultak ki, hogy a nagy – kinek-kinek más jelentést hordozó – változás közvetlenül a háború után következik be, a vezető tengelyhatalmak összeomlásának logikus következményeként. Ennek érdekében vagy ellenében alakították ki elgondolásaikat.

Az 1939-ben katasztrofális vereséget szenvedő, erősen megosztott köztársasági tábor nemcsak politikailag, hanem földrajzilag is szétszórt helyzetben szembesült a világháború fordulataival. A hazai illegalitás a háború éveiben kevés kivétellel a politikai rendőrség által újra meg újra megtizedelt kommunista vezetőségekre és aktivistáik szűk táborára szorítkozott. Mintegy százezernyi fogoly Franco börtöneiben, internáló- és kényszermunkatáboraiban próbált meg életben maradni; egy szívós, különböző politikai kötődésű kisebbségük szervezett kapcsolatokat is teremteni. Jelentősebb volt a nagy emigránstömeg potenciális szerepe. Legszámotte-

[1] Santiago CARRILLO: *Después de Franco ¿qué?* Paris, Éditions Sociales, 1965.

vőbb viszonylag szabadon élő és szervezkedő csoportjai Mexikóban, Angliában és a Szovjetunióban éltek, de jelen voltak Latin-Amerika szinte minden országában. A legnagyobb számú, százezres nagyságrendű csoport a vereség után Dél-Franciaországban keresett menedéket, és sorsa a háború éveiben többször változott. Sokan (katonák, pártok aktivistái, egyszerű menekülők) közvetlenül a polgárháború befejezése után tízezerszám francia gyűjtőtáborokba kerültek. Néhány ezren 1940-ben a védekező francia hadseregben harcoltak; egy részük az Angliába menekült csapatokkal tartott, utóbb pedig az afrikai, az olasz, a francia hadszíntéren küzdő szövetséges erőkben szolgált. A többség a francia vereség után a vichyi kormányzat kénye-kedvének volt kitéve. Az ismertebb foglyok nagy csoportját 1940. szeptember elején átadták a Gestapónak – ezeket németországi táborokba hurcolták vagy kiadták Francónak, aki katonai bíróság elé állította, majd agyonlövette őket. (Az előbbiekhez tartozott Francisco Largo Caballero miniszterelnök, az utóbbiak között volt többek közt Luis Companys, Katalónia köztársasági kormányának az elnöke, Francisco Cruz Salido, az *El Socialista* című lap főszerkesztője, Juan Peiró volt anarchista miniszter, Julián Zugazagoitia 1937–1939-es szocialista miniszter.) Az ott maradottak adták később a franciaországi fegyveres ellenállás déli erőinek jelentős hányadát. Ezrek sínylődtek a Pétain-kormányzat által Észak-Afrikában fenntartott koncentrációs táborokban.

A rejtvény, amelyet ezeknek a szétszórt politikai hadaknak meg kellett oldaniuk, sokkal több tényezős volt, mint a legtöbb más ország dilemmái. Erősen különbözött például egy olyan állam jövőképétől, mint Hollandia. Ott a képlet tiszta volt: adott egy megszállt ország, belső ellenállással. Másrészt létezik az angliai emigráció, élén a királynővel, az 1940 májusa előtti pártok menekültjeiből alakult száműzött kormánnyal. Adott továbbá az Atlanti Charta, amelynek aláírói kötelezték magukat arra, hogy helyreállítják „mindazoknak a népeknek a szuverén jogait és önkormányzatát, amely népeket ettől erőszakkal megfosztottak". Ismert volt *Az Egyesült Nemzetek nyilatkozata*, a tengelyhatalmak elleni világméretű koalíció létrejöttét nemzetközi jogi formába öntő 1942. januári manifesztum is, négy kontinens huszonhat kormányának az aláírásával. Ez a nyilatkozat, amelynek súlyát elsősorban az USA, Nagy-Britannia, a Szovjetunió és Kína aláírása adta, törekvései alapjaként ugyancsak az Atlanti Charta elveit jelölte meg.[2] Nyilvánvaló volt, hogy a Hitler-ellenes hatalmak győzelme meghozza Hollandia függetlenségének a helyreállítását.

Egészen más, sokszorosan bonyolultabb volt Spanyolország helyzete. Az országot – kormányzatának kezdeti egyértelmű tengelybarátsága és a német hadi erőfeszítésekhez később is nyújtott többféle komoly segítsége dacára – senki nem tekintette sem megszállt, sem hadviselő országnak. A háború fordulata után sem mutatott semmi arra, hogy hadszíntérré válna.

[2] Az Atlanti Charta. 1941. augusztus 14. *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései. Válogatta és a jegyzeteket írta: Halmosy Dénes. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 517., 523.

A diktatúra ellenségei számára az első, kézenfekvő célkitűzés az volt, hogy *megszabaduljanak a német és olasz katonai segítséggel létesített önkényuralomtól.* Ezzel véget is ért a kérdéseknek az a köre, amelyben Franco ellenségei feltétel nélkül egyetértettek. Az igazi probléma az volt, amit Carrillo 1965-ben majd ismét megfogalmaz: mi jöhet Franco után? Ehhez képest eleinte még az a másik fontos kérdés is háttérbe szorult, hogy mi módon zajlik le majd a váltás.

Az egyik válasz így szólhatott: az jön, ami Franco előtt volt, vagyis a köztársaság. Az 1931. április 14-i községi választás nyomán kikiáltott második „República" éveiben azonban több, egymástól meglehetősen eltérő kormányforma váltotta egymást. Ennek felel meg a spanyol történetírásban általánosan alkalmazott tagolás is. Az 1931–1933 közötti időszakról mint a „két republikánus-szocialista évről" szólnak. Az utána következő konzervatív-jobboldali kormányzat éveit (1934–1935) a jobboldal a „két korrekciós év", a baloldal a „bienio negro" („két fekete év") néven emlegeti. 1936-tól már a háborúban álló, erősen radikalizált köztársaságról beszélhetünk. A Franco-diktatúra közvetlen előzménye ez a baloldali forradalmi erők formálta alakulat volt. Mindez megszabta a különböző köztársasági csoportosulások viszonyát a váltás lehetséges megoldásaihoz: mondd meg, melyikhez akarsz visszakanyarodni, és megmondom, ki vagy. Ám a háború éveiben ismételten fölbukkantak olyan elgondolások is, amelyek (többé-kevésbé nyíltan) a köztársaság követelésének a feladása árán is elfogadhatónak tartották a diktatúrától való megszabadulást. A monarchisták esetében pedig (ha egyáltalán szabadulni akartak Franco rendszerétől) ez a megközelítés tekinthető általánosnak.

A koncepciókra és a köztársasági pártok kapcsolataira óriási súllyal nehezedtek a *történeti előzmények.* Anélkül, hogy alaposabban elmélyedhetnénk ezekben (más alkalommal nem ártana megtennünk), lényegük az volt, hogy a Spanyolországban 1936-ban kétségtelenül jelen lévő forradalom és az 1936 júliusától ugyancsak jelen lévő háború viszonyát a baloldal különböző erői ellentétesen értelmezték. A Katalóniában és egyes más területeken nagy támogatást élvező anarchisták és anarchoszindikalisták, a Trockijhoz közel álló Marxista Egyesítés Munkáspártja (POUM)[3] vezetői, illetve a baloldali szocialisták egy része úgy vélték, hogy a háborús győzelem előfeltétele a *maradéktalan, tiszta munkáshatalom,* a teljes kollektivizálás, illetve a köztársasági polgárságtól és a nyugati demokráciáktól való elhatárolódás. A szocialisták mérsékeltebb szárnya, a kommunisták, a republikánus polgárság pártjai, valamint a katalán és a baszk autonomisták érthetően különbözőképpen viszonyultak a forradalomhoz, de abban egyetértettek, hogy az első számú feladat *a háború megnyerése,* mivel vereség esetén bármiféle forradalom vagy alkotmányos fejlődés lehetetlenné válik. A tábornokok és politikai szövetségeseik lázadása után a tömegek spontán lendülete a forradalmat igen messzire vitte előre. A háborúról

[3] Trockij a POUM-ot nem fogadta magáénak, mert az csatlakozott a baloldali pártok népfront jellegű választási szövetségéhez.

viszont hamarosan kiderült, hogy nem az 1808 utáni gerillacsaták második kiadása lesz, hanem modern háború, a haditechnika minden eszközével. Ebben felülkerekedni a pártok fegyveres milíciáival, az önellátó, önigazgató helyi kommunális közösségekkel nem lehetett. Ezért Francisco Largo Caballero kormánya 1936 őszén hozzálátott, hogy törvényes mederbe terelje a földreformot és az ipar kisajátítását, összefogja a hadigazdaságot, reguláris hadsereggé kovácsolja a pártmilíciákat. Önmagában véve ez nem okozott volna végzetes konfliktust, de olyan helyzetet teremtett, amelyben bármely szikra könnyen a köztársasági táboron belüli súlyos robbanást okozhatott. A szikrák pedig csak úgy pattogtak. Ilyen volt az SKP durva trockistaellenes hadjárata, amelyet 1936 decemberétől, a Komintern VB spanyol ügyekkel foglalkozó határozata alapján, szovjet sugallatra indított,[4] de az anarchisták nem szűnő (történelmileg tulajdonképpen folyamatos) erőszakcselekményei is.

Ilyen véletlen szikra robbantotta ki *az 1937 májusában Barcelonában kibontakozott többnapos fegyveres összecsapást* is, egyfelől az anarchisták, másfelől a katalán kommunisták és autonomisták között. Ezt a kormány tagjai (köztük négy anarchista miniszter) még lecsillapították. Az eseményeknek azonban új dimenziót adott az a megtorló kampány, amelyet a konfliktus lezárása után a kommunisták egyes csoportjai és a jórészt az ő befolyásuk alatt álló rendfenntartó szervek folytattak (hátuk mögött a szovjet titkosszolgálat spanyol földre telepített embereivel). Mivel az anarchizmus túl nagy falat volt, a port nagyobbrészt a POUM harcosain verték el, akik előzőleg (bolsevik nagyotmondással) valóban elég botorak voltak ahhoz, hogy a polgárháború kellős közepén felkelésre szólítsanak föl „a burzsoá köztársaság" megdöntésére. A megtorló kampány tetőpontja a POUM betiltása, vezetőinek letartóztatása és főtitkáruknak, a veterán kommunista Andreu Ninnek a meggyilkolása volt.[5] Az anarchisták kiváltak a kormányból, bár később visszatértek, s még a népfrontba is beléptek, de nem felejtették el az elszenvedett sérelmeket. Ez az összecsapás nehezen kitörölhető nyomot hagyott a köztársasági szervezetek kapcsolatán. Többek közt azért is, mivel a megtorlás ilyen formáival szembeszegülő szocialista miniszterelnököt, Francisco Largo Caballerót a kommunisták és a mérsékelt szocialisták a köztársasági elnöki pozíciót gyakorló republikánusok segítségével lemondásra kényszerítették. Ez is új, nehezen gyógyítható sebet ejtett a baloldal egységén.

A második, mély nyomokat hagyó konfliktus 1939. március elején zajlott le. Ekkor a nem kommunista köztársasági pártok és szervezetek vezetőinek egy csoportja *megdöntötte Juan Negrín szocialista miniszterelnök kormányát.* A hatalmat egy junta vette a kezébe, a francóistákkal titkos kapcsolatot teremtő Segismundo Casado ezredes és a szocialista Julián Besteiro, 1933 előtt a Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE) és a szocialista szakszervezet, az Általános Munkásszövetség (UGT) első számú vezetője irányításával. Azt remélték ettől a lépéstől, hogy a kommunisták és Negrín ellenében alakított új juntát Franco tárgyalóképes partnernek fogja tekinteni, és (saját szavaikkal) „méltóságteljes béke" köthető. Ennek érdekében anarchista vezetésű zászlóaljak fegyveres akciójával letörték a kommunista vezetésű katonaság madridi ellenállását is. Ám Franco nem tárgyalt velük, viszont felhasználta akciójukat, hogy végső csapást mérjen a köztársasági erőkre.[6]

A harmadik, immár teljes mértékben a kommunisták rovására írható tényező az volt, hogy az SKP 1939. augusztus végén maradéktalanul magáévá tette a Komintern új irányvonalát, amely a Németország, illetve Anglia és Franciaország között kirobbant háborút *„mindkét részről igazságtalannak"* nyilvánította. A vereség nyomán amúgy is kétségbeejtő helyzetben lévő pártnak legalább akkora bajokat okozott ez a döntés, mint a francia vagy a brit kommunistáknak. Ettől kezdve az SKP korabeli sajtójában 1941 derekáig nyomát sem találjuk az antifasiszta propagandának. Francót persze támadták, de elsősorban azzal a váddal, hogy az országot be akarja vinni ebbe az igazságtalan háborúba. Az SKP Franco-ellenessége egészen 1941 derekáig a diktatúra antiszociális, illetve a nemzeti kisebbségi autonómiát tagadó arculatának leleplezésére és a béke elvont védelmére szorítkozott.[7]

AZ EGYESÜLT NEMZETEK HÁBORÚS TÖMBJÉNEK KIALAKULÁSA ÉS A KÖZTÁRSASÁGIAK TEVÉKENYSÉGE

A Szovjetunió elleni német támadás után a nemzetközi helyzet gyökeresen átalakult, de ezen átalakulás hatása a spanyol republikánus politikai paletta szervezetei közötti addigi viszonyon csak lassan változtatott. Az SKP Moszkvában tartózkodó vezetői, Dolores Ibárruríval az élen, már 1941. június 24-én nyilatkozattal fordultak honfitársaikhoz. Augusztus 1-jén pedig terjedelmes kiáltványt tettek közzé „minden spanyolhoz, munkásokhoz, parasztokhoz, kispolgárokhoz, a középburzsoáziához és a spanyol burzsoázia különböző szektoraihoz, függetlenül politikai vagy vallási hovatartozásuktól, legyenek szocialisták, köztársaságiak, anarchisták, katalán, baszk vagy gallego nacionalisták, katolikusok, szabadkőművesek, az UGT vagy a CNT tagjai; valamennyi liberális szellemiségű emberhez; a hadsereg, a flotta és a légierő hazafias tisztjeihez, az értelmiségiekhez, a tudomány embereihez, férfiakhoz, nőkhöz és fiatalokhoz, Spanyolország összes népeihez." Az SKP a megszólítottakat „közös cselekvésre" hívta föl az ellen, hogy Spanyolországot „belerántsák a háborúba a Szovjetunió, Anglia és szövetségeseik ellen, a bűnös hitlerizmus alázatos szolgálatában".

[4] Lásd Határozat Spanyolország Kommunista Pártjának tevékenységéről. 1936. december 28. *A Kommunista Internacionálé Válogatott Dokumentumai.* Kossuth Könyvkiadó, 1975. 456.

[5] Nin életpálya-rajzát lásd HARSÁNYI Iván: Andreu Nin (1892–1937). *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1992.* Kossuth Könyvkiadó, 1992. 347–353.

[6] Lásd Segismundo CASADO: *The last days of Madrid.* Peter Davies, London, 1939, ill. Edmundo DOMÍNGUEZ: *Los vencedores de Negrín.* Roca, México D. F., 1976.

[7] Lásd erről HARSÁNYI Iván: *A Franco-diktatúra születése.* Kossuth Könyvkiadó, 1988. 304–311.

Megállapították, hogy „a német fasizmus Szovjetunió elleni agressziójának a kibontakozása radikálisan megváltoztatta az utat, amelyen az események haladnak Európában és az egész világon". Idézte Churchill június 22-én elhangzott beszédének azt a passzusát, amely szerint „Oroszország harca saját tűzhelyének és hazájának a védelmében egyben a világ bármely részén élő szabad emberek harca".[8] Gregorio Morán, az SKP egyik nem kommunista (nem is történész) krónikása ironikusan állapítja meg, hogy a párt hirtelen ismét „fölfedezett egy régen elfelejtett nyelvet", amelyet az 1939. augusztusi szovjet–német paktum óta nem használt.[9] A kiáltvány első ízben fogalmazta meg a később sokat emlegetett és bírált javaslatot, hogy „hozzák létre valamennyi spanyol Nemzeti Unióját (*Unión Nacional*) Franco és Serrano Suñer[10] ellen". Felszólított a harcra a köztársaság helyreállításáért is.

Üdvözölte a kiáltvány a köztársaság utolsó, szocialista miniszterelnökének, Juan Negrínnek július 19-én, az ottani köztársasági emigráció összejövetelén elhangzott *londoni nyilatkozatát* is. Negrín a szocialisták egyik, szervezetileg elkülönült szárnyának a vezetője is volt. A gyűlést az 1936. júliusi lázadás ötödik évfordulója alkalmából hívták össze. Negrín kijelentette: eljön a pillanat, amikor benyújtják majd a számlát azoknak, akik a spanyol nép rovására idegenekkel véres paktumot kötöttek. „Ezt a pillanatot minden spanyolnak felkészülten kell fogadnia. Felkészülten: ez azt jelenti, hogy egységesen." Negrín szótára jelentősen különbözött a kommunistákétól, de mondanivalója több tekintetben összecsengett az övékkel; még abban is, hogy egyaránt említették Churchillt és Sztálint mint a spanyol nép nagy barátait (Negrín már Rooseveltet is).[11]

Merőben másként reagált a történtekre Indalecio Prieto, a PSOE másik szárnyának az elnöke Mexikóban.[12] Mivel a spanyol kommunista fordulat annyira éles volt, és mert nem párosult nyílt önvizsgálattal, fölháborodottan utasította el az SKP nyílt levelét, amelyben együttműködést ajánlott neki. Felrótta a kommunistáknak a Molotov–Ribbentrop-egyezményt, mert véleménye szerint Hitler számára elsősorban ez tette lehetővé a háború elindítását. (A barcelonai konfliktust, amelynek elfojtásában akkori belügyminiszterként komoly része volt, nem bolygatta.) Megengedte azt is, hogy ezekben a napokban Mexikóban a csoportjához közel álló *Acción Social* című folyóirat ismét kiadja *Hogyan és miért távoztam a hadügyminisztériumból?* című, a PSOE Országos Bizottsága előtt 1938. augusztus 8-án elhangzott hosszú beszámolójának új előszóval is megtoldott kötetét. Ezt már 1939-ben Párizsban, majd 1940-ben Mexikóban is megjelentette. Az irat lényege annak a részletezése, hogyan intrikáltak ellene a kommunisták és a spanyol kormány szovjet tanácsadói 1938-ban.[13] A második mexikói kiadás ügyében a lapnak küldött levelében az alábbiakat írta: „Nem hárítom el írásom semmilyen újranyomását, sem fordítását. Miért kellene elhárítanom? Opportunizmusból? Mert Oroszország a nácizmus ellen harcol? És akkor mi van? Akkor hallgatni kell mindarról, ami Spanyolországban történt? Semmiképp." Ami az együttműködést illeti: „Azért, mert valaki Németország szétverését kívánja, nem kell kommunistává lennie. Ezzel a logikával azt is követelhetnék tőlünk, hogy legyünk monarchistákká, mivel Anglia monarchia. Én, aki szenvedélyesen vágyom erre a szétverésre, az maradok, aki vagyok, anélkül, hogy akár Churchill monarchistájává, akár Sztálin kommunistájává válnék."[14]

Nem állítható, hogy a Nemzeti Egység (Unión Nacional – UN) nevű szervezet politikájával a kommunistáknak nem sikerült szövetségeseket szerezniük. Mexikóban, az emigráció legnépesebb színterén megalakultak az UN bizottságai. Ezekben tekintélyes szocialista vezetők (Ramón Lamoneda volt főtitkár, Ramón González Peña volt elnök, az 1934-es asztúriai felkelés vezetője) mellett szép számmal voltak köztársaságiak, pl. Luis Fernández Clérigo, a *cortes* volt alelnöke, José Bergamín katolikus közíró és költő, egy-két köztársasági tábornok (nem a legmagasabb parancsnoki posztokról). Jó néhány tekintélyes szocialista szakszervezeti vezető is csatlakozott, mint Amaro del Rosal, az Általános Munkásszövetség volt helyettes főtitkára vagy Edmundo Domínguez. Más latin-amerikai országokban is létrejöttek UN-csoportok. Az SKP azonban még jó ideig nem tudta fölszámolni azt az elszigeteltséget, amely a köztársasági tábor több, egykori nagy szervezetétől elválasztotta. Az UN létrehozása viszont utóbb serkentette egy másik tömörülés létrejöttét. Ezt 1943 őszén a szocialisták Prieto vezette szárnya, Diego Martínez Barrío (1939 februárja, Manuel Azaña lemondása óta a köztársaság elnöke), vezető anarchisták, valamint ugyancsak katonák és értelmiségiek hozták létre Demokratikus Erők Nemzeti Szövetsége (ANFD) néven.[15] Ám még az egyes blokkokon belül is komoly nyílt és burkolt ellentétek feszültek. Bármely esemény alkalom volt arra, hogy Negrín és Prieto hívei összecsapjanak. Amikor például José Rodríguez Vega, az UGT utolsó otthoni választott főtitkára kiszabadult Franco börtönéből, és Mexikóba érkezett, régi harcostársa, Lamoneda révén a Negrín-csoporthoz csatlakozott. Erre a Prieto mögött állók a többi-

[8] Für nationale Einheit. *Die Welt,* 1941. szeptember 5. A *Die Welt* a Komintern Stockholmban hetenként megjelenő lapja volt, amely a háború viszonyai között késéssel követte az eseményeket (304–311.).

[9] Gregorio MORÁN: *Miseria y grandeza del Partido Comunista de España 1939–1985. Un análisis implacable de importantes episodios históricos hasta ahora nunca desvelados.* Editorial Planeta, Barcelona, 1986. 79.

[10] Ramón Serrano Suñer Franco sógora, egyben a falangista párt főtitkára és külügyminiszter is volt.

[11] Bald werden die Wunden Spaniens vernarben. *Die Welt,* 1941. szeptember 26.

[12] Prieto rövid életpályarajzát lásd HARSÁNYI Iván: Indalecio Prieto y Tuero (1883–1962). *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1983.* Kossuth Könyvkiadó, 1982. 251–255.

[13] ¿Cómo y por qué salí del Ministerio de Defensa Nacional? In: Indalecio PRIETO: *Convulsiones de España. Pequeños detalles de grandes sucesos.* II. k. Ediciones Oasis, S. A., México, 1973. 7–85.

[14] *Acción social, Revista Mensual de Orientación político-social.* 1941. augusztus 15-i, 19. sz. Ez a könyve második mexikói közzétételére vonatkozó terjedelmes levél nem szerepel Prieto ötkötetes mexikói életműkiadásában.

[15] Carlos MARTÍNEZ COBO–José MARTÍNEZ COBO: *La primera renovación. Intrahistoria del PSOE.* Volumen I (1939–1945). Plaza & Janés Editores, S. A., Barcelona, 1989. 172–173.

ek után őt is kizárták a pártból. 1942 novemberében ezen futott zátonyra az a kísérlet is, hogy Martínez Barrío kezdeményezésére helyreállítsák a köztársasági intézmények működését. Arról volt szó, hogy Mexikóban üljön össze, majd rendszeresen ülésezzen az 1936 februárjában választott cortes Állandó Bizottsága. Az indíték az volt, hogy Franco otthon korporatív tanácskozó cortest hozott létre, és elejét akarták venni annak, hogy ezt bárki is Spanyolország legitim képviselő-testületének tekintse. Prieto ekkor összehívta a szocialista frakció „prietista" tagjait, és megtorpedózta az ügyet. Úgy érvelt, hogy a köztársaság jelenleg nem létezik, és arra az esetre, ha lehetőség nyílna a visszahódítására, nem helyes megkötni a kezét „szétszórt töredékek" fölélesztésével.[16]

A VILÁGHÁBORÚ KATONAI FORDULATA ÉS A TERVKÉSZÍTÉS KORA

Az El Alamein-i ütközet, a tengelycsapatok rohamos észak-afrikai visszaszorítása, a Wehrmacht katasztrofális sztálingrádi veresége, nemkülönben az angolszászok partraszállása Marokkó és Algéria térségében egyaránt erősen hatott a jövőt reménységgel vagy félelemmel fürkésző spanyolokra. A Szovjetunió kemény ellenállása, majd kezdődő győzelmei némileg oldották a polgárháború említett fejleményei miatti szembenállást. A változás előérzetében, az észak-afrikai fejlemények után, de még a sztálingrádi csata első szakaszában született az SKP Központi Bizottságának 1942. „októberi", valójában szeptemberi felhívása.[17] Ez abból a tényből indult ki, hogy Franco bejelentette: kormánya fokozott katonai felkészüléssel kívánja távol tartani a háborús veszélyt Spanyolországtól.

Az SKP úgy látta, hogy miután „a háború Spanyolország ajtaján kopog", a legfőbb veszély az, hogy a diktátor bevonja az országot a hitleristák háborújába. Másként „miért akarná elhitetni Franco, hogy a spanyol népnek háborúra kell készülnie"? Emiatt minden korábbinál fontosabb, hogy a spanyolok, „akik szeretik a hazájukat", összefogjanak, „függetlenül ilyen vagy olyan társadalmi osztályhoz vagy ideológiához való tartozásuktól", és létrehozzák „a Nemzeti Egység kormányát".

A felhívásnak nem ez az általános része az igazán fontos. Valójában Franco ekkor már óvakodott a tengely iránt újabb jelentős katonai kötelezettségeket akár csak emlegetni is. Ezzel érvelni vaskos tévedés volt. A Fáklya-hadművelet éjszakáján Roosevelt elnök Francóhoz intézett személyes üzenete („Dear General Franco" megszólítással) egyértelműen kinyilvánította, hogy az észak-afrikai katonai lépések nem irányulnak Spanyolországnak vagy afrikai külbirtokainak a területe ellen. Fontosabbak és találóbbak az SKP felhívásának azok a megjegyzései, amelyek a hivatásrendi gyűlés 1942. júliusi létesítésére, illetve a spanyol kormányban 1942 őszén beállt változásokra vonatkoztak. Ezekről a lépésekről valóban joggal állapították meg, hogy áttételesen „a belső ellentéteket és a belső elégedetlenség növekedését tükrözik". Ami a legfőbb benne, az a „Javaslat a Nemzeti Egység kormányának programjára". Eszerint egy ilyen kormány első feladata az lenne, hogy minden kapcsolatot megszakítson a tengelyhatalmakkal; az államapparátust és a hadsereget megtisztítsa a prominens falangistáktól; az összes politikai bebörtönzöttet kiszabadítsa; tegye lehetővé az emigránsok hazatérését; maradéktalanul biztosítsa a sajtó-, a gyülekezési és a véleményszabadságot; az országot úgy építse újjá, hogy gazdasága minden spanyolnak munkát és kenyeret adjon; fogadjon el demokratikus választási eljárást, amelynek alapján alkotmányozó gyűlést választhatnak. Ez kidolgozhatná a Spanyolország szabadságát, függetlenségét és felvirágzását biztosító alkotmányt.

A felhívás tehát *az általánosságok szintjéről a megvalósítandó intézkedések talajára helyezte a tervkészítést* a nemzetközi fejlemények által kialakított, kedvezőbbé váló erőtérben. Meghatározta a módszereket is, amelyek a Franco elleni harc formái lehetnek, attól kezdve, hogy a fiatalok igyekezzenek kitérni a mozgósítás elől odáig, hogy fokozni kell az (1939 óta szórványosan mindig létező) gerillatevékenységet. Egy dolgot viszont gondos olvasással sem találni a szövegben: a *köztársaság* szó nem szerepel benne (a köztársaságiakat persze említi). Az SKP természetesen republikánus maradt; célja talán az lehetett, hogy a monarchisták ekkor Franco ellen berzenkedő csoportjai előtt hallgatólag felcsillantsa az esélyt: amennyiben a demokratikusan választott gyűlés a királyság mellett dönt, ez esetleg visszaállítható. Kapott is az SKP hideget-meleget a köztársasági emigráció különböző köreitől (köztük olyanoktól, akik utóbb valóban komoly tárgyalásokba kezdtek hazai és emigráns monarchista politikusokkal, pl. a portugál emigrációban élő katolikus monarchista José Gil Roblesszel, közös, nem republikánus kiutat keresve a Franco-diktatúrából).

Újabb fejlemény volt, hogy 1943. április 27-én az észak-afrikai francia hadsereg és civil kormányzat parancsnoka, Henri Giraud tábornok rendeletileg föloszlatta a vichyi kormányzat által működtetett internálótáborokat. Bár a kiszabadulók (köztük több volt magyar interbrigadista) számára szabott helyben maradási feltételeknek még volt némi Pétain-illata, a rigorózus szabályokat lehetetlen volt betartatni. Hamarosan megalakult *az észak-afrikai spanyol Unión Nacional,* emigránsokból és kiszabadult foglyokból. Ennél is fontosabb, hogy létrejött a de Gaulle tábornok által vezetett algériai kormány és a Nemzeti Felszabadítás Francia Bizottsága, amelybe némi vita után a francia kommunisták is bekapcsolódhattak. *Az észak-afrikai spanyol UN 1943. júliusi kiáltványa* két mozzanata miatt érdemel említést. Az egyik, hogy hangsúlyozza: a régióban élő vagy tartózkodó spanyolok *egyetlen* szervezetbe, az UN-be tömörültek. A másik, hogy mintának ajánlotta a francia nép által követett megoldást. Eszerint a nép „Algériában, a Giraud és de Gaulle tábornokok által aláírt egyezményben kifejezte egységét, újra bizonyságot téve arról, hogy csakis valamennyi

[16] Carlos Martínez Cobo–José Martínez Cobo: *La primera renovación.* 194–195.

[17] *Kommunyisztyicseszkij Internacional,* 1942. 10–11. sz. Az illegalitás körülményei között az SKP konspiratív okokból gyakran „átdátumozta" üléseinek valóságos időpontját.

antifasiszta erő egyesülése biztosíthatja a győzelmet Hitler és Mussolini fasiszta hordái fölött". Követelték „a köztársasági Spanyolország elismerését" közelebbről meg nem jelölt hatalmak, személyek vagy csoportok által.[18]

Nem tétlenkedtek a *mérsékelt köztársaságiak* csoportjai sem. Megmozdulásukat szállongó hírek váltották ki. Ezek különböző demokratikus spanyol politikai csoportok és a monarchisták közötti bizalmas tárgyalásokról szóltak, amelyek célja valamilyen újfajta kormányforma kialakítása volna. 1943 augusztusában Mexikóban ezek a republikánusok is terjedelmes kiáltványt bocsátottak ki szervezetük, a Spanyol Köztársasági Cselekvés (ARE) blokkja nevében, a *köztársaság vagy monarchia* kérdésére hegyezve ki érvelésüket. Aláírói között rangos és tapasztalt politikusok voltak (Martínez Barrío köztársasági elnök, Félix Gordón Ordás és Bernardo Giner de los Ríos volt köztársasági miniszterek). Ennek a dokumentumnak, azonfelül, hogy történelmileg áttekintette a monarchia felelősségét a polgárháborúért, érdekessége, hogy szerkesztői megpróbálták a spanyol kiutat nemzetközi jogilag az Atlanti Charta hatálya alá vonni, azaz elvileg megalapozni azt a felfogást, hogy az aláíró hatalmak, szélesebben az Egyesült Nemzetek, kötelesek helyreállítani a köztársaságot Spanyolországban. „A levert Spanyol Köztársaság területét – írták – idegen erőkkel ragadták el, anélkül, hogy demokratikus eljárással próbálták volna kétségbe vonni nyilvánvaló legitimitását". Ezt ugyanazon külső erők segítségével tették, amelyek 1939 után más európai országokat megszálltak. Emiatt a köztársaságiaknak joguk van arra, „hogy a jövőbeni béketeremtés keretében kizárólag övék legyen a politikai döntés lehetősége; alkothassák meg az egyik demokráciát azok sorában, amelyek ma a világban minden nép szabadságáért harcolnak". Ennélfogva „a spanyol probléma minden olyan megoldása, amely áthágja a szabadságért harcoló spanyolok számára iránymutató Atlanti Charta elveit – még ha ezt nem a Chartát útjára indító országok kezdeményeznék is –, polgárháború csíráit hordozná, amelyért máris elhárítunk minden felelősséget".[19]

Szeptember 25-én *Havannában élő spanyol professzorok* tettek közzé tizenegy pontos deklarációt, kifejtve álláspontjukat. Közöttük volt José Giral, 1936 júliusa és szeptembere közötti miniszterelnök, Augusto Pi y Suñer katalán tartományi miniszter és Fernando de los Ríos, korábbi miniszter, a PSOE híres „professzori gárdájának" kiemelkedő tagja. A jogászi alapossággal szerkesztett dokumentum fontos pontjaként kimondták: „Spanyolország úgy véli, joga van arra, hogy jogszerű jóvátételt kapjon, hogy elnyerje az Egyesült Nemzeteknek, különösen Amerika köztársaságainak a határozott erkölcsi támogatását szabadsága visszanyeréséhez, és

[18] Manifiesto difundido desde Casablanca, en julio de 1943, por el Comité de „Unión Nacional" de Marruecos Francés. In: Javier Rubio: *La emigración de la guerra civil de 1936–1939. Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República Española.* 3. k. Librería Editorial San Martín, Madrid, 1977. 953–955.

[19] Manifiesto de agosto de 1943 de los partidos republicanos exiliados en México sobre la restauración de la monarquía en España. In: Javier Rubio: i. m. 955–977.

– alkotmányos életének helyreállítása után – ahhoz is, hogy közreműködjön a jövendő világrend békés és igazságos szellemű kialakításában."[20]

VÁLTOZTATÁS KONTRA IMMOBILIZMUS – ÓVATOS BELHARCOK FRANCO TÁBORÁBAN

Ugyanazok a nemzetközi fejlemények, amelyek a köztársaságiak egyes időszakokban már-már megsemmisülni látszó reményeit felszították, az ellentáborban is élénkséget váltottak ki. Első ízben keletkeztek kisebb-nagyobb repedések a polgárháborús győzelem politikai és gazdasági gyümölcseit közösen learató korábbi politikai csoportok között, amelyeket Franco 1937-ben az általa vezetett egységpártban tömörített, s amelyek körvonalai addigra már eléggé elmosódtak. Körükben a tengelyhatalmak megrendítő vereségei elsősorban félelmet keltettek. Ezt némileg árnyalta a monarchisták halvány reménye, hogy a diktatúra a háború végi helyzetben esetleg rájuk támaszkodik, s a királyság intézményét használhatja mentőövnek.

Ezeket a mozgásokat tükrözte az az 1943 márciusától szeptemberéig lezajlott, mindaddig példátlan eseménysorozat, amelynek során a Caudillónak 1936 ősze óta első ízben kellett *saját táborán belül* megvédenie monopolisztikus vezetői pozícióját. Ezekben a hónapokban a rendszer szinte minden lényeges érdekcsoportja, több-kevesebb lojalitásnyilatkozattal enyhítve, petíciókkal, javaslatokkal, egyes esetekben követelésekkel bombázta a diktátort, a háború végén valamennyiüket fenyegető veszedelmek elhárításának érdekére hivatkozva. Akcióik közös nevezője *a monarchia visszaállításának óhaja* volt; egyéb vonatkozásokban jelentős különbségek voltak közöttük.

A fejlemények 1943. március 8-án egy bizalmas levéllel kezdődtek. Ezt Francónak a svájci Lausanne-ból küldte *Don Juan de Borbón trónörökös,* Barcelona grófja, akit XIII. Alfonz király 1941. február végén, Rómában bekövetkezett halála előtt teljes jogú utódának nyilvánított. Közte és a diktátor között akkoriban – számukra kölcsönösen elfogadható közvetítőkön, esetenként a trónörökös Magántanácsának *(Consejo Privado)* részben otthon élő tagjain át – nem hivatalos érintkezés folyt. Mint Don Juan írta, hosszabb ideje foglalkoztatják „azok a súlyos kockázatok, amelyeknek Spanyolországot a jelenlegi ideiglenes és alkalmi jegyeket viselő rendszer kiteszi". A veszélyeket három tényezővel magyarázta: a hatalom kizárólag egyetlen ember kezében összpontosul; a spanyol közvélemény politikailag és érzelmileg mélyen megosztott; végül „a világégés által létrehozott szituáció" is fenyegető. Nem vonta kétségbe Franco érdemeit: „Nagyméltóságod kovácsolta ki – írta – Hazánk történelmi egységét és nagyságát. Ezen a ponton egyetértésünk tökéletes." Ám alapvető nézeteltérést lát az elke-

[20] Declaración de La Habana de la Primera Reunión de Profesores Españoles. Uo. 957–960. Magyarul lásd Harsányi Iván: A Franco-diktatúra első, 1943–1944-es válsága a korabeli dokumentumok tükrében. *Világtörténet,* 1994. ősz-tél. 72.

rülhetetlen változás formájában és időzítésében, amelyet Franco „sine die" (határidő nélkül. – *H. I.*) képzel el. „Ez nyilvánvaló ellentétben áll mély meggyőződésemmel, amely szerint ... a restauráció dátumát a lehető legnagyobb mértékben előre kell hozni, mégpedig közbeiktatott formációk nélkül, amelyek bevezetéséről suttognak, és amelyeknek egyetlen eredménye a monarchia hatástalanítása lehetne."[21] A trónörökös a biztonságos távolból a Falange bírálatát is megengedte magának. „Nagyméltóságod, mint a restaurációt leghatékonyabban elősegítő módszert, azt kívánja tőlem, hogy azonosítsam magam a Tradicionalista Spanyol Falange és Támadó Nemzeti-Szindikalista Junták[22] programjával, vagyis hogy a király azonosuljon egyetlen konkrét politikai ideológiával, még ha ez a Falangéé is, amelynek a cselekvésmódjában kész vagyok elismerni a jószándékot. Ha beleegyeznék ebbe a követelésbe, ezzel a monarchia erényének leglényegét tagadnám meg, amely radikálisan ellentmond a párt jellegű szakadások ösztönzésének és a politikai kasztok uralmának. A monarchiának valamennyi nemzeti érdek közös nevezőjének és az elkerülhetetlen antagonisztikus tendenciák legfőbb döntőbírójának kell lennie." A bonyolult érvelés egy pontra fut ki. Kimondja, hogy Franco rendszere a világégés éveiben a pártosság olyan árnyalatát öltötte, amelynek, ha a másik háborús tábor győz, évszázadokra kiható következményei lesznek. „Ilyen körülmények között csupán egy, egyetlenegy módot látok arra, hogy elkerüljük azt a veszélyes zátonyt, amely Európa újjászervezésének megrendítő pillanatában elénk fog tornyosulni." Ez pedig „egy új nemzeti rendszer sürgős létrehozása, amely, mint a hagyományos katolikus monarchia, mentes a semlegesség kompromisszumokkal terhes, ártalmas értelmezéseitől." Végül azt kívánta Francónak, hogy világosítsa meg őt Isten a döntés felelősségteljes óráján.[23]

Franco május 27-ig halogatta a választ, s akkor terjedelmes levelet küldött a trónörökösnek. Először is körmönfontan figyelmeztette Don Juant: nem ő van birtokon belül. „Más személyek szólhatnak Önhöz azzal az alázattal, amelyet a dinasztikus buzgalom vagy az udvari illendőség diktál. Én nem kerülhetem el, hogy úgy tegyem ezt, mint a Spanyol Nemzet Államának Feje, aki ugyanazon nemzet trónörököséhez fordul." A Caudilló különösen zokon vette azt, amit a trónörökös írt rendszerének „ideiglenes és alkalmi" jellegéről. Óvta Don Juant attól, hogy hitelt adjon az őt és rendszerét illető rágalmaknak. Egy, a trónörökös számára érzékeny analógiát is megengedett magának. Emlékeztette rá, hogy atyja, XIII. Alfonz együttműködése Miguel Primo de Rivera diktatúrájával „uralmának legnépszerűbb lépése volt". A királyság 1931-es alámerülését éppen az okozta, hogy

[21] Ekkoriban röppentek föl először hírek arról, hogy Franco király nélküli királyság létesítésére készül, amelyben ő lenne a régens. Lényegében ez valósult meg 1947 júliusában az ún. államfői utódlási törvénnyel. (Lásd María Carmen GARCÍA-NIETO–Javier M. DONÉZAR: *Bases documentales de la España contemporánea.* 11. k. La España de Franco 1939–1973. Guadiana, Madrid, 1975. 237–240.

[22] Falange Española Tradicionalista y Juntas Ofensivas Nacional-Sindicalistas (FET y JONS) – a Franco által 1937 áprilisában létrehozott egységpárt neve, amelyet maga vezetett.

[23] Laureano López RODÓ: *La larga marcha hacia la Monarquía.* Editorial Noguer S. A. Barcelona 1977. 508–509.

„kiöregedett politikusok és ügyes udvaroncok befolyása alatt megvált Don Migueltől". Az ő rendszere viszont, mint írta, „a dicsőséges Keresztes hadjáratból, a történelem eddigi legsúlyosabb háborújában aratott győzelemből" született. Franco, aki sokat tudott Don Juan angol kapcsolatairól, alig leplezetten figyelmeztette: a nemzetek nem érzelmekből, hanem saját érdekükből indulnak ki; ennek „példája Ő Britanniai Felségének szövetsége Sztálinnal". Azok a nemzetek, „amelyek nemesen gondolkodnak Spanyolországról, erős és hatalmas rendszerében érdekeltek, azok viszont, amelyek ennek a fölcserélésére törekednek, a Hercegben (ti. Don Juanban. – *H. I.*) csak Prieto vagy Negrín közvetlen előzményét látják".[24]

A monarchista kezdeményezések hulláma nem ült el. 1943 júniusában Franco az általa 1942 júliusában létesített és első ízben 1943 márciusában összehívott hivatásrendi tanácskozó gyűlés, *a Spanyol Cortes 17 procuradorától* („képviselőjétől") *kapott írásos petíciót.* (Eredetileg huszonheten helyezték el rajta a kézjegyüket, de tízen ezt utóbb visszavonták.)[25] „Alulírottak – szövegezték beadványukat – úgy érzik, nem teljesítenék kötelességüket, amelyet a Cortest létesítő törvény rájuk ró, ha ebben a Spanyolország szempontjából olyannyira fontos órában nem juttatnák el Excellenciádhoz gondolataikat országunk politikai rendszerének szervezetéről ... Egy személyi rendszer pontos intézményi meghatározottság nélkül csak átmeneti időszakban játszhatja a különböző történelmi helyzetek közötti áthidalás szerepét. Ám az ilyen rendszerek nem hosszabbíthatják meg létüket súlyos kockázatok nélkül ... A világháború kimenetele azzal fenyeget, hogy fatális befolyást gyakorol majd a népek életére. Elengedhetetlen, hogy amikor ez bekövetkezik, Spanyolország alkotmányozó periódust éljen át, és hogy egy jól definiált politikai rendszer, amely megfelel a spanyol hagyományoknak, egyszersmind igazodik a jelen pillanat követelményeihez, lerombolhatatlan gátat emeljen a bomlasztással, a belső és külső felforgatás erői által felkavart hullámveréssel szemben."[26] A rendszer, amely „a hagyományoknak megfelel", de figyelembe veszi „a jelen követelményeit" is, nyilvánvalóan a Borbónok hagyományos monarchiája lehetett valamilyen, az Egyesült Nemzetek győzelme által elkerülhetetlenné tett alkotmányos megoldással.

A hivatásrendi cortes Franco szemében nem valamely, rendszerének a demokratikus parlament látszatát kölcsönözni hivatott testület volt. Ezt nem tartotta szükségesnek. Létesítése az ő számára lépcsőfok volt az „organikus" állam, a nyugati parlamentarizmusnál sokkal tökéletesebb társadalmi intézményrendszer kiépítésében. Nem a szokásos módon választották, hanem ő „hívta össze" korporatív elv alapján. Szerkezetileg hasonlított Primo de Rivera 1926-os Tanácskozó Gyűléséhez *(Asamblea Consultiva)*, de a plura-

[24] Laureano López RODÓ: i. m. 511–515.

[25] Ambró Ferenc magyar követ egyenesen 50 aláírásról vélt tudni, köztük Estéban Bilbaónak, a cortes elnökének a szignójáról. 1943. évi összefoglaló jelentés Spanyolország politikai helyzetéről. Magyar Országos Levéltár (MOL) Külügyminisztérium politikai iratai. K63-29. sz. n. Másolat. 1944. 43. f.

[26] Laureano López RODÓ: i. m. 37.

lizmus abban még felfedezhető elemeinek a legcsekélyebb nyoma nélkül. Tagjaitól, akik az ő kinevezésével kerültek oda, nem volt hajlandó eltűrni azt, amit Don Juantól, aki nem volt a keze ügyében: azt, hogy feleseljenek vele. Nem tárgyalt, nem levelezett velük. Kihasználva a cortesről szóló törvény vonatkozó cikkelyét, haladéktalanul megfosztotta az aláírókat procuradori kinevezésüktől. (Igaz, egy részüket később, megbánásuk mértékében visszahelyezte funkcióikba.)

A hullámverés talán el is ült volna, ha nem történik egy olyan esemény, amely a beadványkészítők aggodalmait látszott alátámasztani. 1943. július 25-én Olaszországban III. Viktor Emánuel király elmozdította és lefogatta Mussolinit. Az olasz diktatúra, minden fasizmusok ősforrása, más autoriter rendszerek etalonja, egyetlen éjszaka alatt omlott össze. Ambró Ferenc magyar követ *A fascizmus bukása és Spanyolország* című jelentésében ez ügyben kifejezetten falangista személyiségek véleményét ismertette. Ezek aggódva vetették föl: „... hogyha a 21 éves múltra visszanéző fascizmus felszámolása 24 óra alatt következhetett be, milyen jövő vár az országban annyira ellenszenves falangizmusra, amely megvalósított programmját illetően messze elmarad a fascizmus alkotásai mögött ..."[27] Nem csoda, hogy a néhány hétre abbamaradt petíciózás felújult.

Elsőnek, augusztus 2-án ismét Don Juan szólalt meg levélben,[28] az újabb fejleményekben a maga igazolását keresve. „A háború legutóbbi eseményei – írta – előre jelzik Európa sorsának alakulását, amely rohamosan rajzolódik ki, éspedig az Excellenciádhoz intézett március 8-i levelemben előre jelzett irányban." A levél stílusa ezúttal nyíltabb, kevesebb benne az udvariassági fordulat. Ismét „a monarchia feltételek nélküli helyreállítását" követeli. „Nyilvánvaló – erősíti meg –, hogy a béke eljövetelekor csak olyan rendszer volna alkalmas a Nemzet érdekeinek hatékony megóvására, amelyet nem illethet a nagy világküzdelem során tanúsított pártosság vádja." A megoldás persze „a monarchia azonnali visszaállítása" volna. „Figyelmeztetésül szolgálnak nekünk az olaszországi események." Hogy Francót ráhangolja a cselekvésre, fölcsillantja előtte a lehetőséget: „az Excellenciád által létesített cortes alkalmazható lenne a falangista rendszerről a monarchia visszaállítására való áttérés eszközeként".[29] Ha újabb felhívása ismét hiábavalónak bizonyulna – tette hozzá –, mindkettőjüknek „elkerülhetetlenül viselnie kell felelősségét a Történelem színe előtt".

Franco ezúttal egy héten belül reagált. Az olasz analógiát elutasította. „Spanyolország esete nem engedi meg az összehasonlítást. Hála a nép, a Hadsereg és Caudillója által a győzedelmes Keresztes hadjáratban állított Rendszernek, sikerült kívül tartani a háborún." Ez a rendszer „sajátos nemzeti és szociális karakterénél fogva az egyetlen, amely Spanyolországnak jelenleg biztosítja a belső békét, a spanyolok igazságos együttműködését és a külföld iránta tanúsított megbecsülését. Uralma alatt nem lehetséges semmiféle felforgató mozgalom."[30] Franco az ügy kényes vonatkozásaira utalva maximális diszkréciót javasolt Don Juannak. Burkoltan azt is kérte, ne függessze föl érintkezésüket, és azt sem tudta megállni, hogy egyúttal ne zárja levelét ő így: „Kérem Istent, idővel világosítsa meg és sugalmazza Önt." Mindazonáltal Ambró követ, aki akkoriban Lausanne-ban találkozott a trónörökössel, egy jelentésében megállapította: Don Juan „tudatában van a veszélynek, amely a dinasztiát fenyegeti és ami – amint nekem mondá – arra késztette őt, hogy most már határozottabban lépjen fel Franco tábornokkal szemben. Felhívására, hogy most már vigye keresztül a restaurációt, ez utóbbi oly tiszteletlenül felelt, hogy a kettőjük közötti viszonyt megszakítottnak kell tekinteni."[31]

A diszkréció óhaj maradt: a titkosszolgálatok, a diplomaták, Don Juan Magántanácsának emberei, a Franco által megrendszabályozottak hozták-vitték az értesüléseket; bizonyos dolgokat maga a trónörökös szivárogtatott ki. De a mozgások ezektől függetlenül sem szűntek meg. Pontosan egy héttel a válaszlevél után a *Tradicionalista Közösség (CT)* tagjai küldtek nyilatkozatot az államfőnek. A CT a királyi család trónkövetelő, ún. karlista ágához kapcsolódók egykori csoportosulása volt; az 1936-os felkelés után Franco azonnali, leglelkesebb támogatóinak a köre. Most a Madridból, illetve Sevillából keltezett, augusztus 15-i levél Franco rendszerét egyenesen „totalitárius kísérletnek" nyilvánította. Szerkesztői kijelentették, hogy a közösséget ettől a kísérlettől kezdettől nézetkülönbség választotta el, ami nem akadályozta meg a szervezet „hősi részvételét a háborúban". Ha a nyilatkozat címét letakarnánk, egyes passzusait akár köztársasági állásfoglalásnak vélhetnénk. „Tagadhatatlan, hogy a spanyol társadalom nem fogadja el a totalitárius rendszert. Ez azért állhat fenn, mert rákényszerítették, de nem maradhatna meg, ha a társadalom szabadon nyilváníthatná akaratát." A személyi hatalom ügyében is élesen fogalmaztak. „A jelenlegi rendszer diktatúra, mivel a diktatúrák sajátja az, hogy a hatalom egy kézben összpontosul. És a diktatúrák veszélye mindig abban áll, hogy túlélik önmagukat. Ezáltal rendszerint azoknak a bosszúra és visszavágásra törekvő erőknek a győzelmébe torkollnak, amelyekről azt hitték, hogy sikerült szétverni őket." A váltás az ő értelmezésükben sem a királyság puszta visszaállítását jelentené; nem lehet szó másról, mint „a hagyományos monarchikus törvényesség maradéktalan helyreállításáról". Továbbá: „Ezt azon intézmények visszaállításának kell kísérnie, amelyek biztosítják és oltalmazzák a tartalmát."[32]

Az államfő a karlistákat fenyegetésekkel némította el, az egységpárt apparátusában túlnyomó többségben lévő régi falangistákra támaszkodva, anélkül, hogy írásban reagált volna kezdeményezésükre.

[27] MOL Küm. pol. K63-29-ad 7054–1943. 149. f.

[28] Laureano López Rodó: i. m. 515.

[29] A történelem sok furcsaságot produkál. 33 évvel később valóban ez a pszeudo-képviseleti intézmény hozott határozatot arról a politikai reformról, amely véglegesen pontot tett a Franco-féle „organikus állam" után.

[30] Laureano López Rodó: i. m. 516.

[31] Ambró Ferenc 1943. október 5-i jelentése. MOL Küm. pol. K63-29-9142-1943. 195. f.

[32] Laureano López Rodó: i. m. 516–518.

S ha ez nem lett volna elég, 1943. szeptember 8-án, éppen az olasz fegyverszünet nyilvánosságra kerülésének napján, azok a *tábornoktársai* fordultak levéllel Francóhoz, akik 1936. szeptember 30-án Salamancában a hadsereg főparancsnokává és kormányfővé emelték. Az ő beadványukból kiviláglik, hogy a monarchia visszaállításától nem a rendszer felváltását várják. „Megkérdezzük Generalisszimuszunkat, nem látja-e hozzánk hasonlóan elérkezettnek a pillanatot, amikor Spanyolországnak olyan államrendszert kell adni ..., amely a *mostanit* a monarchikus formában rejlő egységteremtő, hagyományőrző és tekintélyt sugalló hozzájárulásával *támasztaná meg*." Ha így döntene, „a hadsereg egységesen fogja támogatni Excellenciád döntését, készen arra, hogy elfojtsa a belső zavarkeltés és a rejtett vagy nyílt ellenzék bármely kísérletét".[33]

A magyar követ értesülései szerint a beadványt egyenesen Carlos Asensio tábornok, hadügyminiszter adta volna át az államfőnek. Információi szerint arra kérték, hogy „ejtse el a falange minisztereket, alkosson katonai kormányt, kiáltsa ki a régensséget, és kéthónapi helytartóság letelte után hívja vissza Don Juant, a presumptív királyt".[34] A rendszerint jól értesült Ambró ezúttal jócskán melléfogott. Ez nem a beadvány tartalma, hanem azoknak a titkos tárgyalásoknak a témaköre volt, amelyeket vezető tábornokok előzőleg tartottak, és amelyeken futólag még a Caudillo erőszakos megdöntésének a változata is fölvetődött. Minderről Antonio Aranda tábornok bizalmasan Sir Samuel Hoare-t, a brit nagykövetet is tájékoztatta, de titkosszolgálata révén Franco is tudott a megbeszélésekről. A tábornokok korántsem voltak egy véleményen. Az egyik nézetkülönbség közöttük az államforma kérdése volt, amely már 1936 tavaszán is kis híján vakvágányra futtatta a lázadás előkészületeit. Nem mindegyikük volt monarchista, emellett senki sem akarta vállalni a személyes felelősséget. Asensio pedig, akit Franco nemrégiben (1942 szeptemberében) nevezett ki miniszternek, nem vállalta a hírvivő szerepét. Azt válaszolta: ha a tábornok uraknak mondandója van a Caudillo számára, közöljék a szokásos szolgálati úton. Ő maga alá sem írta a beadványt. A kiemelkedő hadtörténész, Cardona megjegyzi: a támogatók tízen voltak hat ellen. „Spanyolország történetében, amelyre annyira rányomja a bélyegét a kardok súlya, egyetlen más kormány sem élt volna túl hasonló súlymegoszlást." Végül José Enrique Varela tábornok vállalta, hogy 1943. szeptember 15-én személyes kihallgatáson átadja a beadványt. Franco székhelyén, a Prado palotában fogadta őt, és úgy vette át a levelet, mint szokásos szolgálati jelentést; kommentár nélkül a fiókba tette, és azonnal útjára bocsátotta a hírvivőt. Néhány hét múlva, október elsején, a Caudillo főparancsnokká és államfővé emelkedésének hetedik évfordulóján Franco tizenhat lojális tábornokot léptetett elő rangban, köztük kettőt katonai körzetparancsnokká tett. Ugyancsak tizenhatan kapták meg a legmagasabb katonai érdemrendet, köztük az „aláíró" Fidel Dávila Arrondo is,

[33] Laureano López Rodó: i. m. 43–44. (Kiemelés – *H. I.*)
[34] MOL Küm. pol. K63-29 sz. n. másolat – 1944. 44. f.

„az akolba való visszatérítés nyilvánvaló szándékával".[35] S hogy az ellene irányuló esetleges mozgolódás angolszász hatalmi hátterét gyengítse, még szeptember 26-án bizalmas belső utasításban elrendelte a keleti fronton küzdő Kék Hadosztály hazarendelését. De hogy a tengelyhatalmakhoz közelebb álló politikusai se veszítsék el a mértéket, José Luis Arrese, a Falange főtitkára és minisztere javaslatára a Caudillo engedélyezte, hogy a divízió tagjai egyéni jelentkezés alapján folytassák harcukat keleten, az SS keretében.[36] „Franco hatalmát – írja Cardona – kizárólag katonai államcsíny dönthette volna meg, de a hadsereg hű maradt hozzá, a tábornokok dokumentuma pedig megalkuvó szalonmanőver maradt, amelyet a diktátor könnyedén semlegesített." Kezére játszott az is, hogy az aláírók nem gondoltak a rendszeren kívüli erők bevonására. Franco eljárása alapjában véget is vetett a hatalma ellen berzenkedők kísérleteinek. 1944–1946-ban, az 1943-asnál is jóval nagyobb külpolitikai rengések közepette, nem került sor hasonló jelentőségű, belső támogatottságú kezdeményezésekre.

ÚJABB REPUBLIKÁNUS REMÉNYEK ÉS TERVEK

1943 második felétől, a frontok és a nemzetközi diplomácia fokozódó mozgása közepette a köztársasági tábor csoportjai is tevékenyebbé váltak. Ezt több tényező segítette. Az olasz fasizmus bukása az ország geopolitikai környezetében jelentős elmozdulásokat eredményezett. A vichyi terület német megszállása és de Gaulle észak-afrikai kormányának megalakulása után erősödött a francia fegyveres ellenállás. Ennek soraiban 1943 végén, 1944 elején Dél-Franciaországban erős, többezres létszámú spanyol fegyveres „hadtest" jött létre *(XIV Cuerpo de Guerrilleros Españoles Franctiradores)*.[37] Magában az országban sikerült konszolidálni a szocialista párt illegális vezetését, részben a börtönben lévő jelentős vezetők munkája nyomán. Ismételt lebukások után 1943 őszén a Pireneusokon át Spanyolországba érkezett Jesús Monzón, az SKP egyik vezetője, akinek tevékenységét utóbb sokat vitatták. Monzón egy madridi illegális lakáson létrehozta az *Unión Nacional Española* hazai „főparancsnokságát", élén maga mellett egy másik kommunista, egy szocialista, egy UGT-s és egy anarchoszindikalista aktivistával. Ez az illegális mag igyekezett kapcsolatot teremteni Franco belső ellenzékének képviselőivel. Legjelentősebb eredménye az volt, hogy a katolikus politika kiemelkedő személyiségével, Manuel Giménez Fernándezzel 1943 októberében közös nyilatkozatot írtak alá. Ebben felszólították „mindazokat a spanyolokat, akik elutasítják a jelenlegi rendszert, hogy 1944. január elsejé-

[35] Gabriel Cardona: *Franco y sus generales. La manicura del tigre.* Ediciones de Temas de Hoy, S. A., Madrid, 2001. 102–103.
[36] Paul Preston: *Franco, Caudillo de España.* Grijalbo Mondadori, Barcelona, 1999. 620–621.
[37] A fegyveres harc történetét lásd részletesen Miguel Ángel: *Los guerrilleros españoles en Francia (1940–1945).* Editorial de ciencias sociales, La Habana, 1971; ill. André Sorel: *Guerrilla española del siglo XX.* Colección Ebro, Paris, 1970. Francóista oldalról Francisco Aguado Sánchez: *El maquí en España.* Editorial San Martín, Madrid, 1975.

től függesszenek fel minden együttműködést Francóval". Ezen azt értették, hogy „a totalitárius állam apparátusaiban" ne vállaljanak funkciót.[38] Monzón a gerillaharcban két-három fős csoportok létesítésére törekedett. Ezek jelentősége és száma akkor nőtt meg, amikor 1944-ben a németek elvonultak a francia határról, és könnyebbé vált az illegálisok kapcsolata a Pireneusok északi oldalán szabadon tevékenykedő spanyol fegyveresekkel, illetve francia támogatóikkal.

A mérsékelt köztársaságiak is igyekeztek színre lépni, hogy ellensúlyozzák az UN szerepét. Erre ösztönözte őket a Monzón-féle vezetők propagandája, amely erősen eltúlozta az UN hazai beágyazottságát, amit a kommunista emigráció fölerősített. 1943 őszén sikerült kisebb illegális csoportosulást létrehozniuk otthon. Ebben a fő szerepet szocialisták és az anarchisták játszották, akik a foglyok titkos börtönbizottságaiban találtak egymásra. A kommunistákkal szemben bizalmatlanok voltak, s ez csak megerősödött a szovjet–német paktum hónapjaiban, amikor a kommunista foglyok (a rájuk jellemző fegyelemmel) igyekeztek „megmagyarázni" nehezen érthető új pártvonalukat. Az anarchisták azonban a szocialistákkal is nehezen tudtak közös programot kialakítani. Hagyományos ideológiájuk szellemében nem érdekelte őket a parlamentáris köztársaság visszaállítása, amelyet alkalmatlan burzsoá képződménynek tartottak. Ezen az alapon kerestek kapcsolatot a Franco-hadsereg ellenzéki hírben lévő tagjaival, s el is jutottak Aranda tábornokig. Aranda a királyi Magántanács fontos tagjaként a Portugáliában működő José María Gil Roblesnek küldött levelében így írja le velük folytatott tárgyalását: „Tekintélyük van, és fegyelmezettek. Minthogy nincsenek hatékony fegyvereik, tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy egymagukban semmit sem tehetnek. Ezért keresik a nem falangista jobboldal és a szövetségesek támogatását. Azt hiszem, minimális programjuk elfogadható, és többségük a monarchiát is elfogadná megoldásként."[39] Ez a kapcsolatfelvétel azonban nem felelt meg az emigrációban működő, a köztársasági pártokat is magában foglaló mérsékelt csoportosulás hangsúlyozottan republikánus imázsának. A továbbiakban ezért otthon is az anarchista Országos Munkakonföderációnak (CNT) azon képviselői kerültek előtérbe, akik elfogadták a köztársasági legitimitást az együttműködés kiindulópontjának.

1943 októberében ennek a szövetségnek az otthoni szervei röplapon adtak hírt a *Demokratikus Erők Nemzeti Szövetségének (ANFD)* megalakulásáról, amelyet „a köztársasági pártok a PSOE-val, a CNT-vel és az UGT-vel akcióegységben hoztak létre". Kijelentették: a tömörülésben részt vevő szervezetek „nem adják föl sajátos szociális és politikai követeléseiket", de figyelembe véve a súlyos helyzetet, amelyet a nemzet átél, „megegyeztek egy közös cselekvési programban, és kialakítják megvalósításának eszközeit: egy kormányprogramot és egy kormányszervet". Kifejezték reményüket, hogy céljaikhoz más csoportok is csatlakoznak. Ezek közül a baszk és a katalán autonomista pártokat sorolták föl. (A kommunista pártot nem; igaz, illegális képviselőit eredetileg felhívták az együttműködésre, ők pedig – részben konspirációs okból, de legalább annyira az UN monopóliumának a bűvöletében – nem kapcsolódtak be). A programban az első feladatnak a köztársaság helyreállítását jelölték meg, illetve ideiglenes kormány alakítását. Ez az általános választásokig vinné az ügyeket, biztosítva a társadalmi és közrendet. Fontos feladatként említették a megzavart jogrend helyreállítását. Idetartozna a felelősségre vonás; azok eltávolítása, akik a törvénytelen rendszerben tettek szert tisztségekre; azok visszahelyezése, akiket politikai vagy vallási nézeteik miatt mozdítottak el; kárpótlás a veszteségekért, amelyeket a Franco-rendszer egyéneknek vagy szervezeteknek okozott. Kissé rejtélyes az a pont, amely „a politikai szabadságjogok fokozatos elismerését" ígéri.[40] Az irodalom a kiáltvány „mérsékelt republikanizmusát" emeli ki, amelyet az anarchisták közreműködésének tulajdonít. S valóban: a kis szervezet anarchista tagjai számos kapcsolatot létesítettek, nemcsak monarchista személyiségekkel, hanem aktív tábornokokkal is, mint Aranda, Andrés Saliquet vagy Manuel Kindelán, nemkülönben Franco római nagykövetével, José Antonio Sangrónizszal, továbbá a híres „98-as nemzedék" egyik értelmiségi alkotójával, Gregorio Marañónnal, aki ekkoriban tért vissza engedéllyel Spanyolországba, és aki korábban az emigrációban közeli kapcsolatban állt Prietóval. Ennek a tevékenységnek kevés eredménye volt. A bizottság környezetébe beférkőzött ügynökök türelmes munkával teljesen feltárták a szervezetet és kapcsolatait, majd 1944 decemberében mindannyiukat letartóztatták.[41]

Az ANFD és a mögötte álló illegális csoport kapcsolattartása és egyeztetése az emigrációs anyaszervezetekkel egyébként is nehezen alakult. Ennek tulajdonítható, hogy az ismertetett nyilatkozat után röviddel, 1943. november 27-én Mexikóban hírt adtak arról, hogy létrejött a Spanyol Felszabadító Tanács (JEL). Ezt a mérsékelt republikanizmus és a szocialisták első vonalbeli politikusai (Prieto, Martínez Barrío, Gordón Ordás, Álvaro de Albornoz) jegyezték, de az aláírók között a katalán autonomista pártok neves vezetői is szerepeltek. Hangsúlyosan kimondták: a JEL mögött azok a pártok állnak, amelyek 1930-ban San Sebastiánban létrehozták a monarchia megdöntésére szervezkedő Forradalmi Bizottságot, amelyek utóbb az ideiglenes köztársasági kormányt adták, az 1931-ben megválasztott alkotmányozó gyűlés többségét alkották, és megszavazták az 1931. decemberi alkotmányt. (E mögött a megközelítés mögött egyrészt az a ki nem mondott szándék fedezhető fel, hogy a kommunista pártot, amely 1930–1931-ben még csekélyke szektás csoport volt, mellőzzék. Egyben arra is utal, hogy az aláírók a köztársaságnak melyik modelljét akarják helyreállítani.) Mindezekhez az értékekhez fenntartás nélkül hűek maradnak, mígnem a teljes szuverenitását

[38] Acuerdo entre la Junta Suprema de Unión Nacional y los católicos. *Nuestra Bandera*, 1944. február. Giménez Fernández a harmincas évek egyik jobbközép kormányának a baloldalon is nagyrabecsült mezőgazdasági minisztere volt; később, az 1960-as évektől a Franco ellenzékének jelentős alakja. A megállapodás körülményeiről részletesen ír Gregorio MORÁN: i. m. 86–87.

[39] Carlos MARTÍNEZ COBO–José MARTÍNEZ COBO: La primera renovación. 172.

[40] Uo. 175.

[41] Uo. 176.

visszaszerző spanyol nép eldöntheti, mit kell esetleg megreformálni. Kifejezték csatlakozásukat az Atlanti Charta elveihez és az Egyesült Nemzetek ügyéhez, amellyel – ezt hangsúlyozták – a háború első percétől, 1939. szeptember 3-ától szolidárisak voltak. Igen fontos, amit a JEL aláírói a monarchia visszaállításáról mondtak. Eszerint olyan egységpaktumról van szó, amelynek célja az lenne, „hogy visszaállítsák a Spanyol Köztársaságot, hogy lerombolják a falangista tiranniát, amelyet külső hatalmak fegyveres támogatásával létesítettek, és elállják a monarchia útját, amelynek a visszaállítására egyesek külső diplomáciai nyomással törekednek, és ami ugyanolyan gyalázat lenne, mint ama segítség volt".[42]

Érdekes egybeesés, hogy mindössze egy-két héttel előbb a kommunista párt is újabb lépést tett: 1943. november 16-i keltezéssel Casablancában készített egy programnyilatkozatot. Ezt az UN egy bizonyos *Legfelsőbb Juntája* (Tanácsa) nevében szerkesztették, elvi bevezetővel is ellátták, s anélkül tették közzé, hogy megmondták volna, kikből is áll ez a szerv.

A hat pontba szedett program nem sok újdonságot tartalmaz a júliusihoz képest. Két új mozzanat fedezhető fel benne. Az egyik a politikai foglyoknak adandó amnesztiát bontja ki: czeket megilletné a „kártérítés az igazságtalan közigazgatási, illetve büntetőeljárás által okozott károkért". Mivel itt sok tízezer emberről volt szó, ennek lehetett bizonyos hatása azokra, akikhez a nyilatkozat eljutott. A másik újdonság „a francóista időszak manipulációi révén földuzzadt vagyonok felülvizsgálata". A programhoz illesztett más szövegrészekben viszont bőven akadnak érdekes mozzanatok. A szöveg szerzői szerint „a legnagyobb figyelmet kell fordítanunk egyrészt arra, hogy eloszlassuk azoknak a konzervatív embereknek a félelmét, akiket ez a félelem a jelenlegi rendszerrel szembeni öngyilkos belenyugvásra indít; másrészt arra, hogy elejét vegyük bizonyos forradalmárok olyan, rögtönzésszerű kilengéseinek, amelyek a konzervatív körökből kizárólag Franco számára hasznos reagálást válthatnak ki". Fontos az a bekezdés, amely a kommunisták hegemonisztikus „frontizmusának" vádját igyekszik elhárítani. Eszerint: „A Nemzeti Egység nem az őt alkotó számos irányzat programjainak keveréke, mivel ez azt jelentené, hogy valamely mágia vagy alkímia révén zagyva, eklektikus és hatástalan elegyet állítunk elő. A Nemzeti Egység azokat a leglényegesebb pontokat fogalmazza meg, amelyeket minden spanyol hazafi közösen a magáénak vallhat, mint az állampolgári együttélés elengedhetetlen alapelveit." Ugyancsak hangsúlyozza, hogy „a nemzeti újjáéledés alapját a nemzet minden pártja szabad játékának kell megteremtenie. Minden ilyen pártnak (még ha Franco illegalitásba kényszerítette is őket, a kommunistától a tradicionalistáig) megvan a tiszteletbeli helye a Nemzeti Egység Legfelsőbb Tanácsában".[43]

Az UN Legfelsőbb Tanácsának ez a nyilatkozata a kommunisták bizonyos fokú kezdeményező szerepét fejezte ki azokon a területeken, ahol legálisan tevékenykedhettek (Mexikó, különösen Észak-Afrika). Tény azonban, hogy a dokumentum a köztársasági tábor több más, velük szemben amúgy is mélyen bizalmatlan szervezetével való előzetes megbeszélés és egyeztetés nélkül készült. Nem tisztázták az UN és az SKP viszonyának természetét sem. Ebben az az igyekezet jelenik meg, hogy erős, autentikus külföldi és hazai centrum létrehozásával elébe vágjanak saját elszigetelésüknek, nemkülönben az angolszász hatalmak bizonyos lépéseinek. Voltak már bizonyos jelei annak, hogy az USA és Anglia diplomáciája egyelőre jóval fontosabbnak ítéli Franco semlegesítését a földközi-tengeri hadműveletek körzetében, mint a köztársaságiak támogatását. Erre utalt Roosevelt egy üzenete is, amely a spanyol kormánynak nagyobb összegű anyagi segítséget ígért a polgárháborúban tönkrement műemlékek helyreállítására. Az is sejthető volt, hogy ha Franco felváltására kerülne sor, valamely, a kommunisták részvételével alakuló blokk helyett szívesebben látnak majd bármely más konstrukciót. Márpedig ezek a kormányok éppúgy szoros kapcsolatot tartottak a hozzájuk közel álló spanyol csoportok vezetőivel, mint az akkor néhány hónapja megszűnt Komintern, majd az SZKP KB Georgi Dimitrov vezette Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya az SKP moszkvai emigrációban lévő tisztségviselőivel. Az UN-t azonban, bár valóban több irányzat tagjai voltak jelen benne, egyértelműen a kommunisták vezették. Ennek visszás voltát a kommunista vezetők egészen 1944 őszéig nem látták át, ami újabb ellenérzéseket váltott ki az UN-től eleinte csak de facto, majd deklaratíve is elhatárolódó más republikánus politikusok körében. De az irántuk nem eleve ellenséges vezetőkben is visszatetszést keltett a dolog. 1944. január 29-én Juan Negrín fordult levéllel a londoni emigrációban működő „Spanyol tűzhely" nevű, többpárti szervezet vezetőjéhez, Rodrigo Gil ezredeshez, kérve, hogy levelét ismertessék a szervezet összejövetelén. Ebben elhatárolódott az UN Legfelsőbb Tanácsától, amelynek ügyébe – írta – ravaszul őt is bele akarták keverni, s az egészet „csalásnak" nevezte. „A megosztottság emberi tulajdonság, de még mindig jobb, mint az egység látszata. A kívánatos, a valódi és hatékony egységnek áttetszően tisztának kell lennie."[44] S valóban: a kommunistákat – számottevő teljesítményeik, a többiekénél erőteljesebb otthoni jelenlétük dacára – múltbeli béklyóik akadályozták abban, hogy ennek megfelelő szerepet játszhassanak a háború utánra szóló tervek kidolgozásában. Hegemonizmusuk is nehezítette, hogy elfogadtassák magukat.

1944-ben a remények még egyszer fellángoltak. Mexikóban összehívták az 1939-ben testületileg száműzetésbe vonult csonka cortest, és felújították az emigráns kormány tevékenységét. Negrín ünnepélyesen visszaadta (Prieto és hívei által addig is vitatott legitimitású) megbízatását Martínez Barrío elnök kezébe. Az új emigráns kormányt José Giral alakította meg. A kommunisták kétségbeesett kísérlete arra, hogy 1944 novemberében a Pireneusokon át néhány ezer fegyveressel betörjenek az

[42] Javier Rubio: i. m. 964–966.

[43] Javier Rubio: i. m. 960–964. Magyarul lásd Harsányi Iván: *A Franco-diktatúra első, 1943–1944-es válsága a korabeli dokumentumok tükrében*. 73.

[44] Carta de 29 de enero de 1944, de don Juan Negrín al presidente del „Hogar Español" de Londres. Javier Rubio: i. m. 983–985.

Arán-folyó völgyébe, súlyos katonai kudarccal végződött. Rövidesen feloszlatták az UN-t, és felvételüket kérték az ANFD-be, ami – némi késleltetéssel – meg is valósult. 1945 elején bevették őket az eredetileg nélkülük alakult emigráns kormányba is. Az emigráns kormány elérte, hogy megfigyelővel részt vehessen az ENSZ San Franciscó-i alakuló ülésén, ahol a részt vevő hatalmak kimondták: Spanyolországot nem veszik föl a szervezetbe, amíg a német–olasz katonai segítséggel létesült kormányzat hatalmon van. A potsdami értekezleten a „nagyok" megismételték ezt az állásfoglalást, hozzátéve, hogy ha bizonyos időn belül nem történik változás, az ENSZ visszatér a kérdésre. Azt a segítséget azonban, amely a diktatúra bukását előmozdíthatta volna, nem kapták meg: a határozatba nem került be a szovjet javaslatnak az a pontja, hogy az ENSZ megadja a spanyoloknak mindazt a segítséget, amely szükséges ahhoz, hogy visszanyerjék szabadságukat. Az ENSZ 1946-ban még részleges diplomáciai bojkottot is javasolt tagállamainak: egy-két kivétellel valamennyien visszavonták első számú diplomáciai képviselőiket Madridból. A szocialisták és a republikánusok az angolszász hatalmak támogatását remélték a köztársasági legalitás visszaállításához, majd legalább ahhoz, hogy a demokratikus monarchisták és a republikánus-szocialista balközép erői közösen kapják meg a Franco eltávolításához szükséges segítséget. Ám a hidegháború kibontakozása a nagy fontosságú geostratégiai vonalak találkozási pontján lévő Spanyolországnak más szerepet osztott a nemzetközi játszmában. Franco elszigeteltsége 1950-ben véget ért, 1953-tól a kormányzat az USA katonai szövetségese lett, a rendszer ellenségeinek pedig még 25 évet kellett várniuk arra, hogy megtudják: „mi jön Franco után?"

*

Ha nem akarjuk a köztársasági erők reményeinek meghiúsulását, a Franco-diktatúra 1944–1945 utáni fennmaradását kizárólag a hidegháborúval magyarázni, több tényezőt kell figyelembe vennünk. Ez célszerű eljárás, mert nem volna indokolt, ha mai ismereteink magaslatáról visszatekintve ezekre az évekre olyan tényezőket vetítenénk vissza, amelyek hatóereje valójában csak évekkel később, 1946/1947-ben bontakozott ki erősebben. Ahhoz, hogy a Franco-diktatúra megdőljön, legalább három tényező egybeesése kellett volna, amelyek a háború befejező időszakában különböző mértékben voltak jelen. Szükséges lett volna *a polgárháború veszteseinek nagyfokú otthoni szervezettsége és aktivitása.* Ezt a nemzedéket azonban még alsó és középfokú vezetőitől is megfosztotta, szinte lefejezte a francóista terror és az emigráció, lehetséges bázisát pedig féken tartotta a megtorlástól való félelem. A másik tényező *az uralkodó társadalmi-politikai blokk bomlásának a ténylegesen tapasztalttól eltérő, jóval nagyobb mértéke és iránya* lehetett volna; az, hogy mértékadó erői és személyiségei azt érzékeljék: a háború utáni helyzetben társadalmi-gazdasági pozícióik megőrzése nem biztosítható a fennálló politikai intézményrendszeren belüli toldozgatással, esetleg valamilyen, Franco által vezérelt és engedélyezett, az ő szájízének megfelelő ál-

lamforma-változtatással. Ilyen sugallat geopolitikai okokból elsősorban *az angolszász hatalmaktól* érkezhetett. Harmadikként éppen az mozdíthatta volna elő a Franco-diktatúra eltávolítását, ha ezeknek a hatalmaknak a rendszer eltávolításához jelentős *saját* érdeke fűződik. Ezek kormányai érdekeltek voltak a váltásban, főleg ha a diktatúrát mérsékelt alkotmányos rendszer váltja föl. Ennek érdekében sokat tettek: a Labour Party kormányának külügyi vonala közvetlenül is közreműködött a Prieto–Gil Robles-tárgyalások összehozásában, amelyen közös szociáldemokrata-monarchista programot dolgoztak ki, sőt ezek lebonyolításában is (a megbeszélések részben közvetlenül Ernest Bevin hivatali helyiségében folytak).[45] Azt azonban semmiképpen nem akarták, hogy Spanyolországban a két másik latin állam, Franciaország és Olaszország belpolitikai állapotaihoz hasonló párterőviszonyok jöjjenek létre. Ezért (saját tömegeik és baloldali erőik követelése dacára) a rendszer és Franco elleni fellépéseik során maximális óvatossággal jártak el. Lényegében annyit tettek meg, amennyit az antifasiszta ellenállás teremtette háború végi légkörben kénytelenek voltak megtenni. Ez pedig kevés volt ahhoz, hogy a rendszer megdőljön.

A három fölsorolt tényező egybeeséséhez szükség volt egy spanyolországi nemzedékváltásra; kellett hozzá a félelem csökkenése; az 1960-as évekbeli gazdaságpolitikai modernizációs kurzus hatása; a II. vatikáni zsinat; az uralkodó köröknek az az aggodalma, hogy a Franco-diktatúra közeledni látszó bukása őket magukat is maga alá temetheti; legfőképpen pedig a nyugati nagyhatalmak kényszerhelyzete. A keleti blokk államaival szemben az 1970-es évek közepétől folytatott emberjogi kampányaik hitele forgott kockán azáltal, hogy szövetségeseik körében, részben az ő életmentő segítségükkel más, a szabadság és a demokrácia általuk hirdetett kritériumainak éppúgy fittyet hányó diktatúrák tenyésztek. Ez a hármas szorítás szívta el végül (30 évvel később) az oxigént a diktatúrától, amelynek megdöntése során megőrződtek a birtokon belüli társadalmi-gazdasági erők alappozíciói, miközben kénytelenek voltak lemondani a politikai hatalom birtoklásának Franco képviselte módszereiről.

[45] Erről lásd Iván Harsányi: La encrucijada de la izquierda española 1945–1948. In: *The Forward March of the Left and the Problems of its Progress 1945–1948.* Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2001. 32–41.

Lugosi Győző

KÖZEL-KELETI ALTERNATÍVÁK – 1945

A NAGYHATALMAK ÉS PALESZTINA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A hidegháborús államközi rendszer (hiányos) működését elemző kései tanulmányában Bibó István egy helyütt a történelem olyan „folyékony pillanatai"-ról ír, „melyek az egy helyben álló vagy egy irányban haladó korszakokat hirtelen fordulathoz juttatják, és a további fejleményeket hosszabb időre újból determinálják, egyirányúvá teszik. Ezek azok a pillanatok – folytatja Bibó –, amikor aránylag nem sok vagy semmi sem szükségszerű, amikor minden s mindennek az ellenkezője is lehetségesnek látszik. Az ilyen pillanatokra nézve érdemes a »mi lett volna, ha« egyébként nem túl tudományos kérdését feltenni [...]"[1]

Az efféle kivételes időszakokban meghozott döntések között – követve Bibó gondolatmenetét – a legfontosabbak azok, amelyek a „területi állomány" vagy „státus", azaz „az államok együttese", „tagjegyzéke" kérdését érintik. „Ez alkotja [ugyanis] az államok nemzetközi közösségének azt az alapját, amely elsősorban *nincs változtatásra szánva*",[2] s amely ilyenformán az államközi rendszeren belül, a „nemzetközi jogközösség életében" hasonló szerepet tölt be, mint az egyes államokban az *alkotmány*. Az államok területi állománya azonban erre az alkotmányos erőre csakis akkor tud szert tenni, ha kialakítása nem „nyílt erőszak"-on, puszta „hatalmi túlsúly"-on, „az erősebb teljes és tökéletes önkénye jegyében" történik, hanem „alapvető *rendező elvekkel*"[3] összhangban, azaz elv- és jogszerűen: a feudális, majd dinasztikus jogoktól „a királyok isteni jogán" át a nemzetek önrendelkezéshez s a gyarmati népeknek az elnyomás alóli felszabaduláshoz való jogáig.[4]

[1] A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. *Válogatott tanulmányok, 1935–1979.* Negyedik kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990. 332.

[2] Uo. 308. (Bibó kiemelése).

[3] Uo. 310. (Bibó kiemelése).

[4] Uo. 311.

A „rövid" 20. század történetét strukturáló különleges, „folyékony történelmi pillanatok" egyike nyilvánvalóan a második világháborút lezáró 1945-ös esztendő.[5] Az alábbiakban arra keresem a választ, hogy ez a „folyékonyság" vagy *alternativitás* milyen fokú volt a modern (19–20. századi) államközi rendszer – itt nem elemezhető okok miatt – (egyik) *par excellence* válságrégiójában, a Közel-Keleten.[6] Vajon a térség sorsára meghatározó befolyású vezető hatalmak – Nagy-Britannia, az USA és a Szovjetunió – mennyiben rendelkeztek/éltek a cselekvés szabadságával, illetve magatartásuk, döntéseik mely mértékben következtek prediszponáltságukból, korábbi döntéseikből, mulasztásaikból, gazdasági, szociális, politikai-katonai, ideológiai s egyéb természetű adottságaikból, lehetőségeikből vagy korlátaikból?[7]

Az (esetleges) alternatívák boncolgatását érdemes a döntések következményei, azaz a (vég)kifejlet felől szemügyre venni, melyből csupán két mozzanatot emelek ki.

1. A második világháború lezárását követő közel-keleti „rendezés" nem vezetett stabil, a térség államainak konszenzusán nyugvó területi státus kialakulásához. Sőt, a „folyékonyság" elmúlása – a hidegháborús rendszer kialakulása – éppen a területiség ideiglenességének állandósulásához vezetett, nem jö(he)ttek létre szilárd, „végleges" államhatárok, ami a régió időről időre háborús konfliktusokhoz vezető, permanens válságának legfőbb kifejezője s egyben okozója volt – és *maradt.*

2. A határok „puhaságát" döntően egy, az államközi rendszerben egyedülálló s negyedszázaddal korábban – a történelem előző „folyékony pillanatában" – keletkezett/teremtett *önrendelkezési konfliktus* okozta/okozza: az Oszmán Birodalom felszámolásakor a történeti Szíriáról egyoldalú nagyhatalmi döntéssel leválasztott *Palesztina* – egy földrajzilag szűk, gazdasági szempontból racionálisan megoszthatatlan terület – *egészén* két nemzeti (elhivatottságú) közösség lépett fel kizárólagos, azaz egymás nemzeti mivoltát *ab ovo* kétségbe vonó nemzeti önrendelkezési igénnyel.[8]

[5] Helyesebben az 1942–1943 és 1947–1948 közötti fél évtized: a háború utáni rendezés elveiről az antifasiszta koalíció államai között megkezdett tárgyalásoktól (amit a háború menetében bekövetkezett hadászati fordulat tett lehetővé) a kelet–nyugati szembenállás elvi és alapvető intézményes kereteinek létrejöttéig.

[6] Mint ismeretes, a tágan értelmezett közel-, közép-keleti térségben – Egyiptomtól Perzsiáig, illetve a tengerszorosoktól és a Kaukázustól az Indiai-óceánig – előbb a „hosszú" 19. században (a *keleti kérdés* keretei között), majd az első világháborútól egészen napjainkig nem múlt el évtized olyan súlyos politikai válság nélkül, amely a mindenkori államközi rendszer nagyhatalmait ne kényszerítette volna egyeztetésre, állásfoglalásra vagy – leggyakrabban – beavatkozásra.

[7] A palesztinai arabok és zsidók, illetve a tágabb közel-keleti térség állami és nem állami szereplőinek magatartását, cselekvésük alternatíváit egy másik írásomban elemzem: *A palesztinai nemzeti önrendelkezési konfliktus genezise* (kézirat, megjelenés alatt).

[8] Érdemes emlékeztetni rá, hogy a Népszövetségről és a versailles-i békeszerződés becikkelyezéséről folytatott amerikai kongresszusi vitában 1919 őszén a republikánus ellenzék – többek között – a kialakított területi státus *elvtelenségét*, önkényességét állította bírálatának középpontjába. Mint *Robert La Follette* szenátor fogalmazott: „Ha az Egyesült Államok tagja lesz a Népszövetségnek, úgy magára vállalja azt a kötelezettséget, hogy őrt áll a területi módosítások érinthetetlensége fölött, és vállalja a felelősséget ... mindazért a rosszért, amit a párizsi konferenciát irá-

Ezt a konfliktust Palesztina újabb nagyhatalmi döntéssel meghozott felosztása – amelyet az ENSZ Közgyűlése 1947 novemberében kétharmados többséggel elfogadott határozatával (benne amerikai–szovjet konszenzussal) nemzetközi jogi érvényre emelt – nem oldotta fel, sőt *elmélyítette.* A felosztást a palesztinai arabok (előbb a képviseletükben fellépő *Arab Liga* államai, később a *Palesztinai Felszabadítási Szervezet* mint a palesztin nemzeti önrendelkezés intézményes letéteményese) nyíltan, a zsidók pedig *sub rosa* – ám a Jisuv, azaz a palesztinai zsidó közösség, majd Izrael tényleges politikája alapján nem kevésbé egyértelműen – elutasították. A „mandátumos" Palesztina egészét mindkét közösség továbbra is saját nemzeti területének tekintette és követelte.[9]

NAGY-BRITANNIA

A Palesztina sorsára meghatározó befolyással bíró hatalmak közül 1945-ben a briték mozgástere volt a *legkorlátozottabb* – annak ellenére, hogy London a népszövetségi mandátum értelmében továbbra is érvényes nemzetközi felhatalmazással alakíthatta politikáját. A brit politika kényszerpályás jellegét egyes brit tisztségviselők már az 1920-as évek elején felismerték. *Gilbert Clayton,* a kairói brit katonai hírszerzés vezetője, 1924 augusztusában egy magánbeszélgetésben így fogalmazott: „Valójában nem a magunk választotta sors útján haladunk, hanem azon, melyet a háború öröksége hagyott reánk. A háború folyamán ígéreteket tettünk a zsidóknak, ígéreteket tettünk az araboknak, egymással ellentétes ambíciókat ébresztettünk, amelyeket most ki kellene elégítenünk… Az a benyomásom, hogy a gyarmatpolitika – bármilyen szebb elnevezéssel is illessük – idejétmúlt dolog, eltűnő-

nyító két vagy három ember hozott létre…" Idézi: VECSEKLŐY József: *A csillagsávos lobogó nyomában. Történelmi esszé.* Második kötet. Magvető Kiadó, Budapest, 1985. 127.

[9] E megállapításnak csupán ellentmondani *látszik,* hogy a Zsidó Ügynökség 1946 augusztusában kifejezte tárgyalási készségét a Palesztina „egy részén" létrehozandó, „életképes" zsidó állam létrehozásáról, amit egy évvel később D. Ben Gurion az ENSZ Palesztinai Különbizottsága előtt konkretizált: „Készek vagyunk mérlegelni egy [olyan] zsidó állam kérdését, mely Palesztina jelentős részét magában foglalja, [ugyanakkor] ismételten hangsúlyozzuk egész Palesztinára vonatkozó jogainkat." (Idézi: Dominique Vidal avec Joseph ALGAZY: *Le péché originel d'Israël. L'expulsion des Palestiniens revisitée par les „nouveaux historiens" israéliens.* Les Éditions de l'Atelier / Les Éditions Ouvrières, Párizs, 1998. 34.) A Jisuv/Izrael vezetése a felosztás révén megszerzett/megszerezhető területeket megfelelő kiindulópontnak tekintette ahhoz, hogy a zsidó állam az elkerülhetetlennek tartott háború(k) során fokról fokra egész Palesztina területét bekebelezze – lehetőleg az arab lakosság nélkül, azaz minél nagyobb részének exodusra kényszerítésével. (Avi SHLAIM: *The Iron Wall. Israel and the Arab World.* Allen Lane The Penguin Press, London. 2000. 18–27.) Ben Gurion 1948. május 14-én, Izrael függetlensége kikiáltásának előestéjén ezt írta naplójába: „Ha például vesszük az amerikai függetlenségi nyilatkozatot… Nincs benne semmiféle utalás területi korlátokra. Semmi sem kényszerít bennünket arra, hogy megvonjuk államunk határait." Egyébként Izrael – többek között – emiatt nem fogadott el *alkotmányt:* határainak definiálatlanságával fenntartotta/fenntartja a lehetőséget, hogy területi állománya a teljes „mandátumos" Palesztinára kiterjedjen. (Az 1942–1948 közötti eseményeket valamennyi szereplő között leginkább cselekvően alakító cionista magatartást *A palesztinai nemzeti önrendelkezési konfliktus genezise* c., említett írásomban elemzem.)

ben van… Ezért meggyőződésem, hogy ha tehetnénk, kiürítenénk Palesztina kavicsos földjét, s magára hagynánk éhes és veszekedő lakosságát. Foglyai vagyunk azonban a mi Balfour-nyilatkozatunknak. A zsidók torkon ragadtak bennünket, s aligha fognak ereszteni…"[10]

A két palesztinai közösség antagonizmusa s a brit politikával szembeni elégedetlensége – amely az 1930-as évek második felében polgárháborús méretű zavargásokhoz vezetett – a háború éveiben lecsendesedett: az arab államok közössége elégedett volt a *Fehér könyv*[11] korlátozásaival, a Jisuv *többsége* pedig 1945 májusáig óvakodott attól, hogy bármilyen módon gyengítse a nácik ellen küzdő britek pozícióit, sőt a *Hágáná*[12] speciálisan képzett rohamosztagai Szíriában részt vettek a *vichyi* rezsim erőivel szembeni brit hadjáratában. A brit háborús kabinet mereven elutasító magatartása a zsidók legális vagy illegális bevándorlásával szemben 1943 késő nyarán némileg módosult ugyan (a Törökországba eljutott zsidó menekülteknek a brit hatóságok engedélyezték a továbbutazást Palesztinába[13]), ám ez inkább csak *Winston Churchill* személyes fellépésének következménye volt, azaz semmiképpen sem jelentett fordulatot London Palesztina-politikájában.

Bár a *Labour,* mely hagyományosan a cionista ügy elkötelezett támogatójának számított, az 1945-ös választási kampány során is procionista hangot ütött meg, a *Clement Attlee* vezette új, munkáspárti kormány mégis a *Fehér könyv* politikájának fenntartása mellett döntött, vagy inkább erre *kényszerült.* Palesztinai tárgyalópartnereinek álláspontja ugyanis 1945 tavaszán–nyarán mind egymással, mind a mandátumos hatalommal szemben elutasítóbbá és radikálisabbá vált.

Arab oldalon az 1936–1939-es felkelés leverése, illetve a palesztinai arabok korábbi első számú vezetőjének politikai kompromittálódása[14] folytán a briteknek nem volt hiteles és az arab lakosság többségének bizalmát élvező tárgyalópartnere. A palesztinai arabok képviseletét az 1945 márciusában megalakult *Arab Liga* szervezete, az *Arab Felső Bizottság* sajátította ki, amely minden, a *Fehér könyv* rendelkezéseitől a legcsekélyebb mértékben is eltérő javaslatot visszautasított. „1945 november 2-án, a *Balfour-deklaráció* évfordulóján anticionista tüntetések lobbantak fel Szíriában, Egyiptomban, Libanonban és Irakban. Alexandriában a tömeg zsinagógákat, zsidó üzleteket és

[10] A beszélgetésről Gaston Maugras jeruzsálemi francia főkonzul készített feljegyzést; idézi: Nadine PICADOU: 1914–1948: Dynamique sioniste et impérialisme ocidental. *Revue d'études Palestiniennes,* Új folyam, 17. sz. 1998. ősz. 18.

[11] Az 1939 elején kiadott kormányhatározat, amely a Palesztinában letelepíthető zsidók számát 1944-ig évente 15 000 főben szabta meg, attól kezdve pedig arab jóváhagyáshoz kötötte. Lásd LUGOSI Győző (szerk.): i. m. 161–171.

[12] A Zsidó Ügynökség fegyveres szervezete.

[13] Martin GILBERT: *Izrael története.* Pannonica Kiadó, Budapest, é. n. 113.

[14] Hadzs Amin al-Husszeini jeruzsálemi főmufti, saját kezdeményezésre, 1941 novemberében személyesen tárgyalt Berlinben Hitlerrel az „arabok" és a Harmadik Birodalom közötti szövetségről. A megbeszélésről készült emlékezetőt lásd LUGOSI Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel- és a Közép-Kelet történetéhez, 1914–1980.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 186–189.

házakat támadott meg; Líbiában, amely akkor brit közigazgatás alatt állt, a csőcselék mintegy száz zsidót mészárolt le."[15]

A másik oldalon a két (szélső)jobboldali cionista fegyveres szervezet, az *Irgun* és a *Stern-csoport* 1945 tavaszától terrorista merényletek sorában testet öltő, britellenes fegyveres harcba kezdett,[16] amit a Jisuv vezetése, élén D. Ben Gurionnal, előbb megtűrt, majd 1945 őszétől aktívan támogatott.[17] Ez Londont arra kényszerítette, hogy újból bevezesse a rendkívüli törvényeket, amelyeket 1937-ben az arab felkelőkkel szemben hoztak.

Az új brit kormány számára a palesztinai arab–zsidó szembenállás kezelését tovább nehezítette az európai zsidó menekültek ügye. *Ernest Bevin* külügyminiszter javaslatát, miszerint a *Fehér könyv*ben megállapított létszám felett havonta ezerötszáz zsidó bevándorlását engedélyeznék, *Chaim Weizmann*, a Zsidó Ügynökség elnöke elutasította, s álláspontját az amerikai elnök is osztotta: Truman 100 000 beutazási vízum azonnali kiadását kérte Attlee-től, illetve azt, hogy „a lehető legtöbb zsidó, aki nem repatriálható, s aki ezt kéri", Palesztinában telepedhessen le.[18]

A brit vezetés az amerikai kérést nyíltan nem utasíthatta vissza, mert ezzel külpolitikájának sarokkövét, a brit–amerikai stratégiai szövetséget kérdőjelezte volna meg. Ugyanakkor tisztában volt azzal is, ha enged a követelésnek, ez regionális pozícióit megrendítő lázadásokat válthat ki az arab világban. Az egyedüli lehetőségnek az tűnt, hogy London egy újabb, ezúttal az amerikaiakkal közös vizsgálóbizottság felállításával megpróbálja a felelősséget (és az anyagi terheket) Washingtonnal megosztani.

A hat-hat brit és amerikai képviselőből álló bizottság – a „tizenkét apostol" – 1946 tavaszán végigjárta az európai menekülttáborokat, majd látogatást tett az arab államok fővárosaiban, s meghallgatta a palesztinai zsidók és arabok véleményét is. Április 20-án közzétett ajánlásaiban javasolta „a) hogy 100 000 letelepedési engedélyt biztosítsanak azonnali hatállyal Palesztinában a náci és fasiszta üldözések zsidó áldozatai számára; b) hogy ezeket az engedélyeket, amennyiben lehetséges, még 1946-ban bocsássák ki, és a tényleges bevándorlást olyan gyors ütemben folytassák, amennyire azt a körülmények lehetővé teszik..."[19] A jelentés ugyanakkor elvetette az ország felosztásának lehetőségét, s egységes, kétnemzetiségű Palesztina fennmaradása mellett állt ki.[20] Ennek érdekében a bizottság a

[15] Benny Morris: *Righteous Victims. A History of the Zionist-Arab Conflict*, 1881–2001. Vintage Books, New York, 2001. 197.

[16] „A cionista erők ebben az időben honosították meg a Közel-Keleten addig nem alkalmazott [harci] módszereket: levél- és csomagbombák, gépkocsikba rejtett pokolgépek [alkalmazása], a foglyul ejtett brit katonák megkínzása, megkorbácsolása vagy meglincselése s a tetemek elaknásítása, időzített bombák [bevetése] civil célpontok ellen." (Walid Khalidi: ONU 1947: la résolution de partage revisitée. *Revue d'études palestiniennes*. Új folyam, 14. sz. 1998. tél. 5.)

[17] 1945. október elején a Hágáná, az Irgun és a Lehi (Stern-csoport) *Héber Ellenállási Mozgalom* néven akcióegységről szóló megállapodást kötött egymással; vö. B. (Benny Morris: i. m. 176.)

[18] Uo. 196.

[19] Lugosi Győző (szerk.): i. m. 217.

[20] „Arra a megállapításra jutottunk, hogy a zsidók és az arabok közötti ellenségeskedés, s különösképpen mindegyikük azon szándéka, hogy uralma alá kényszerítse a másikat, ha kell, akár erőszakkal is, csaknem bizonyossá teszi azt, hogy jelenleg és a közeli jövőben minden olyan tö-

mandátum fenntartását ítélte szükségesnek, „érvényre juttatva az Egyesült Nemzetek gyámsági szerződését".[21]

A bizottsági javaslatokat az Arab Liga teljes egészében elutasította, a Jisuv vezetése pedig csupán a bevándorlást és a földeladásokat korlátozó rendelkezések feloldására vonatkozó ajánlásokat fogadta el. Ráadásul Bevin várakozásaival ellentétben az Egyesült Államokat sem sikerült „társrendezői" szerepre rávenni, sőt London és Washington pozíciója egyre távolabb került egymástól. Attlee nem volt hajlandó engedélyezni a tömeges zsidó bevándorlást mindaddig, amíg fel nem számolják az illegális zsidó katonai szervezeteket, Truman viszont ismételten síkraszállt százezer európai zsidó menekült letelepítése mellett.

A bizottság kudarca a britellenes zsidó fegyveres harc fokozódását váltotta ki.[22] Erre London megtorlással – a Jisuv több száz vezetőjének letartóztatásával s a merényletek elkövetőinek kivégzésével – válaszolt. Eközben azonban a britek még egy kísérletet tettek egy, az amerikaiakkal közös rendezési terv elfogadtatására. A brit *Herbert Morrison* és az amerikai *Henry F. Grady* alkotta bizottság július 24-én nyilvánosságra hozott javaslata értelmében fennmaradt volna a brit (esetleg nemzetközi) ellenőrzés az ország kül- és védelmi ügyeiben, valamint a közrend fenntartása terén. Jeruzsálem és a Negev-sivatag térségében (az ország területének 43%-án) továbbra is közvetlen brit irányítás érvényesült volna, a fennmaradó részen pedig egy-egy arab és zsidó autonóm területet hoztak volna létre. A Morrison–Grady-tervnek azonban ugyanaz lett a sorsa, mint elődjének: a megvitatására összehívott szeptemberi londoni konferencián sem a Jisuv, sem a palesztinai arabok képviselői nem jelentek meg, s a javaslatokat végül Washington is elvetette. Október 6-án Truman elnök első ízben állt ki nyíltan Palesztina felosztása és egy független zsidó állam megalakítása mellett.

Bevin és a *Foreign Office* harmadik, egyben utolsó kísérletére, hogy fenntartsa Palesztina politikai egységét, 1947 januárjában került sor. Az Arab Felső Bizottság vezetőivel folytatott hivatalos s a Jisuv megbízottaival való kulisszák mögötti megbeszélések – amelyekre Washington még megfigyelőt sem volt hajlandó delegálni – a britek számára nyilvánvalóvá tették lehetőségeik, eszközeik elégtelenségét. Február 15-én a brit kormány hivatalos nyilatkozatot adott ki arról, hogy Palesztina ügyét az ENSZ-re ruházza át.[23]

rekvés, amely egy független palesztin állam vagy független palesztin államok megteremtésére irányul, polgárháborúhoz vezetne, amely a világbékét veszélyeztetné." (Uo. 218.)

[21] Uo.

[22] 1946. június 16-ról 17-re virradóra a Pálmáh egységei tíz közúti és vasúti hidat romboltak le, elvágva Palesztinát szomszédaitól; öt héttel később, július 22-én pedig az Irgun felrobbantotta a brit katonai és közigazgatásnak otthont adó *King David* szállodát. A Hágáná vezetésének tudta nélkül végrehajtott merénylet egy időre véget vetett a három zsidó fegyveres szervezet együttműködésének. (Martin Gilbert: i. m. 131.)

[23] „Nem tudjuk elfogadni sem az arabok, sem a zsidók javaslatait, s képtelenek vagyunk saját megoldásunkat rájuk erőltetni" – jelentette ki E. Bevin az Alsóház február 18-i ülésén. (Idézi Michael J. Cohen: *Palestine and the Great Powers, 1945–1948*. Princeton University Press, 1982. 223.)

London az *ENSZ Palesztinai Különbizottságával* (UNSCOP) szemben nem mutatott készséget az együttműködésre, sőt amikor augusztus végén a bizottság javaslatait közzétették, egyértelműen értésre adta: a brit kormány nem vállal felelősséget a javaslatok megvalósításáért, akkor sem, ha ezek ENSZ-határozat formáját öltik. A britek passzív, nem együttműködő magatartása elsősorban az arab államoknak szólt: minthogy az Arab Liga az UNSCOP többségi és kisebbségi javaslatait egyaránt elfogadhatatlannak tartotta, London – különös tekintettel bizonytalan iraki és egyiptomi pozícióira – nem kívánta maga ellen hangolni az arab közvéleményt azzal, hogy részt vesz az ENSZ-határozat végrehajtásában. Szeptember 2-án a brit kormány úgy döntött, hogy egyoldalúan – tehát anélkül, hogy gondoskodna a hatalom átadásának módjáról –, 1948. május 15-i határidővel kivonja erőit Palesztinából. A nevezetes, 1947. november 29-i, Palesztina felosztásáról szóló ENSZ közgyűlési határozat meghozatalakor a brit küldött tartózkodott a szavazástól.

EGYESÜLT ÁLLAMOK

Washington és Moszkva egyetértése Palesztina felosztásáról – Izrael közös amerikai–szovjet „keresztapasága" – a Charles de Gaulle által *rettenetes évnek (année terrible)* nevezett esztendőben, amely az antifasiszta koalíció hatalmait a „szabad világ" és a „kommunista expanzió" trumani, illetve az „imperialista" és „antiimperialista tábor" sztálini–zsdanovi metszésvonala mentén kettéhasította, az új, hidegháborús nemzetközi rendszer kezdetének különös *paradoxona*. Minthogy néhány évvel később, az 1956-os szuezi válság során a két vezető nagyhatalom álláspontja másodszor is közel került egymáshoz – az Egyiptom-ellenes brit–francia–izraeli koalíciót, mint tudjuk, az amerikai és a szovjet kormány egyidejű fellépése kényszerítette meghátrálásra –, érdemes eloszlatni bármiféle „közös érdekeltség" gyanúját. Mint látni fogjuk, az azonos irányú lépések mögött *nem mutatható ki kollúzió*, ellenkezőleg: Moszkva és Washington saját, egymással diametrálisan ellentétes érdekei – vagy legalábbis érdekfelfogása – szerint cselekedett.[24]

Az arab–zsidó konfliktussal kapcsolatos amerikai pozíció kiformálódásában az 1945 és 1948 közötti három esztendő – Truman elnökségének kezdetétől Izrael megalakulásáig – meghatározó jelentőségű volt.

Amerikában a procionista álláspont 1945-ben legalább egy évszázados előzményekre nyúlt vissza. A 19. század közepétől, a *keleti kérdés* egymást követő válságai következtében, a „Kelet" egésze – s benne különösen Palesztina – világszerte, így az Egyesült Államokban is a közvélemény érdeklődésének homlokterébe került. A tudományos (történeti, földrajzi, néprajzi stb.)

[24] Nem osztom tehát Krausz Tamás véleményét, hogy „[a] szovjetek valójában a palesztinai kérdésben az amerikaiakkal való közös álláspontot szerettek volna kialakítani". (Krausz Tamás: *Antiszemitizmus – holokauszt – államszocializmus*. „Európai iskola" sorozat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. 104.)

művek csakúgy, mint az Európából és Amerikából a térségbe látogató zarándokok, utazók, misszionáriusok beszámolói és a szépírók leírásai Palesztinát zsidó–keresztény Szentföldként mutatták be. Ezen ábrázolásokban, a korra jellemző orientalista-esszencialista sztereotípiák szerint, a helyi – többségében arab–mozlim – lakosság egyrészt negatív színben (mint lusta, elmaradott, érzéki, vad, kegyetlen, csalárd, despotizmusra hajlamos stb. népesség) jelent meg, másrészt mint olyan, melynek a szentföldi jelenléte, kötődése elhanyagolható, figyelmen kívül hagyható.[25] Herzl Tivadar programadó cionista szlogenje – miszerint a „föld nélküli népnek" (a szétszóratásban élő zsidóságnak) a „nép nélküli földön" (Palesztinában) kell létrehoznia „nemzeti otthonát" – nem egyszerű „szépírói túlzás" volt, hanem lényegében egybeesett jelentős európai és amerikai, nem csak zsidó s nem is csupán vallásos társadalmi csoportok Palesztina-víziójával. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a 19. század végi euroamerikai gondolkodás számottevő szegmensében a palesztinai arab lakosság elűzése *szimbolikusan* már jóval Izrael megalakulása előtt, a politikai cionizmus zászlóbontásának kezdetén megtörtént.

E látásmód mély meggyökerezettségét mutatja *Woodrow Wilson*nak a „wilsoni elvekkel" ellentétes elköteleződése a politikai cionizmus ügye iránt. Wilson, mint ismeretes, Amerikát 1917 áprilisában a protestáns szellemű *manifest destiny* nevében – „az amerikai külpolitikai gondolkodás alapvető áramlatával" szembefordulva[26] – léptette be a háborúba, majd vett részt két évvel később a párizsi békekonferencián. Átütő nemzetközi sikerű 14 pontjában a nemzetközi kapcsolatokat az egyetemes szabadság, a *nemzeti önrendelkezés* elveire kívánta alapozni. Egyidejűleg az amerikai elnök feltétel nélküli támogatásáról biztosította a politikai cionizmus céljait, s tevékeny szerepet vállalt az e célokat felkaroló brit külügyminisztériumi nyilatkozat megszületésében és közzétételében.[27] A Balfour-deklaráció azonban az önrendelkezés elvének ellentmondásos – szelektív, aszimmetrikus – értelmezését tartalmazta; Palesztina lakóinak – a már századok óta ott élőknek, az előző évtizedek, évek során érkezetteknek s a később jövőknek – merőben különböző jogairól szólt. Míg a Palesztinában letelepedett/letelepülő zsidók számára a *national home* ügyének brit felkarolása a *nemzeti önrendelkezési jog* elismerését – vagy inkább *megelőlegezését* – jelentette, a nyilatkozat a „nem zsidók"-ként körülírt araboknak (akik 1917-ben az ország lakosságának még több mint 90%-át alkották) csupán *vallási* és *polgári jogaik* szavatolását helyezte kilátásba.

[25] Kathleen Christison: La politique américaine et la question palestinienne. *Revue d'études Palestiniennes*, Új folyam, 18. sz. 1999. tél. 30–31. Az arab-iszlám világ eurocentrikus látásmódjának mélyreható bírálatát nyújtja Edward W. Said először 1978-ban kiadott híres könyve; magyarul: *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000. Ennek zajos elismerést és elutasítást egyaránt kiváltó visszhangjáról lásd: Rostoványi Zsolt: *Az iszlám világ a és a Nyugat. Interpretációk összecsapása, avagy a kölcsönös fenyegetettség mítosza és valósága*. Corvina Kiadó, Budapest, 2004. 68–73.

[26] Dioszegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. História Könyvtár. Monográfiák 4. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994. 283.

[27] Jean-Pierre Alem: *La déclaration Balfour. Aux sources de l'État d'Israël*. Éditions Complexe, Bruxelles, 1982. 40.

A „wilsonizmus", majd az egész 20. századi amerikai közel-keleti politika ellentmondásossága – a *demokratikus liberalizmus elveit fölülíró elkötelezettség a cionizmus, később a zsidó állam érdekei iránt* – már 1919-ben láthatóvá vált; igaz, a versailles-i békeszerződés szenátusi elutasítása s az izolacionizmus felülkerekedése miatt ez akkor Washingtont nem állította kínos választás elé, s az ellentmondás a térség közvéleményformáló (arab) elitje előtt sem manifesztálódott. Az 1919 nyarán Wilson által a Közel-Keletre küldött, *Charles Crane* és *Henry King* által vezetett amerikai ténymegállapító bizottság (amelynek munkáját *Clemenceau* és *Lloyd George* szabotálta) többek között rámutatott a palesztinai cionista kolonizáció súlyos kockázataira, s „a cionista programnak csupán erősen redukált és igen fokozatos megkísérlését" ajánlotta. „Fel kell hagyni azzal a törekvéssel – állapította meg a King–Crane-bizottság jelentése –, hogy Palesztinát tiszta zsidó nemzetközösséggé változtassák."[28]

A Közel-Kelettel kapcsolatos amerikai közgondolkodást meghatározó „alapvető referenciakeret" Kathleen Christison kifejezése – Franklin D. Roosevelt 13 évet felölelő elnöksége alatt is lényegében érintetlen maradt –, ámbár az elnök környezetét (amely nem volt híján a cionizmus ügye iránt elkötelezett személyeknek) sokszor meglepte Roosevelt tájékozatlansága a Palesztinában kialakult helyzet bonyolultabb összefüggéseivel kapcsolatban.[29]

A harmincas évek második felében s különösen a második világháború idején megerősödött a zsidó (köztük a cionista) szervezetek befolyása a kormányra és a törvényhozásra, ami hamarosan – a holokauszt borzalmainak nyilvánosságra kerülésével – a tömegtájékoztatásra is átterjedt.[30]

A második világháború kitöréséig (vagy inkább a *Fehér könyv* kibocsátásáig) az amerikai zsidó/cionista mozgalom alapvetően filantróp jellegű volt: tevékenysége a Jisuv gazdasági megerősítését szolgálta. Az amerikai zsidóság ugyanis – *Chaim Weizmann* kifejezésével – „a Cion nélküli cionizmus" álláspontját vallotta, azaz *diaszpóra* kívánt maradni; cionizmusa – zsidó önazonosságának öntudatos vagy harcos szellemű vállalása – tulajdonképpen a plurális, multikulturális amerikai társadalomba való teljesebb körű integrációt szolgálta. A mozgalomnak *politikai* dimenziót a *Fehér könyvvel* szembeni összehangolt fellépés adott.[31]

[28] Lugosi Győző (szerk.): i. m. 34. A teljes dokumentum angol nyelvű szövegét lásd: H. H. Howard: *An American Inquiry in the Middle East. The King-Crane Commission.* Khayats, Bejrut, 1963.

[29] Peter Grose szerint Roosevelt sokáig azt hitte, hogy a britek Palesztina egészét a zsidóknak ígérték, majd a második világháború éveiben többször nyíltan felvetette az ország zsidó többségűvé változtatásának lehetőségét, néhány százezernyi palesztinai arab kitelepítésével a környező arab államokba. (Peter Grose: *Israel in the Mind of America.* Albert A. Knopf, New York, 1983. Idézi: Kathleen Christison: i. m. 33–34.)

[30] A palesztinai arabok – magától értetődően – az érdekérvényesítés és a nyomásgyakorlás semmilyen hasonló eszközével nem rendelkeztek, sem az Egyesült Államokban, sem általában a nemzetközi színtéren, ahol nevükben a diplomáciában amúgy szintén járatlan, taktikai manőverekre nemigen képes arab államok léptek fel. Mindez tovább erősítette a cionisták által népszerűsített nézetet, miszerint Palesztina nem alkot a környező arab államoktól elkülönülő entitást, a palesztinai arabok könnyűszerrel otthonra találhatnak az arab világ országaiban. (Vö. Kathleen Christison: i. m. 34.)

Az amerikai cionista szervezetek a New York-i *Waldorf Astoria* Hotelban 1943. augusztus 2. és szeptember 3. között megtartott tanácskozássorozat nyomán váltak a *Zsidó Ügynökség* palesztinai terveinek elkötelezett támogatóivá. Programjuk fő céljait a másfél évvel korábban egy másik New York-i szállodában, a *Hotel Biltomore*-ban megtartott cionista konferencia fogalmazta meg. Ennek résztvevői „a remény és bátorítás üzenetét" küldték „a Hitler által megszállt Európa gettóiban és koncentrációs táboraiban sínylődő zsidó testvéreknek", és megerősítve „az 1939. májusi *Fehér könyv* végérvényes elutasítását", sürgették, „hogy Palesztina váljék Zsidó Államközösséggé [Commonwealth[32]], amely az új, demokratikus világrend részét alkotja."[33]

A program kivitelezéséhez szükséges hivatalos amerikai támogatás kieszközlése már *Harry Truman* elnökségére esett. Truman, „a Közép-Nyugatról származó egyszerű ember ... minden külpolitikai tapasztalat nélkül, s Roosevelttől mindössze rendkívül felületes útmutatást örökölve" fogott hozzá „a háború befejezésének és az új világrend kiépítésének"[34] feladatához.

Az elnököt vallásos neveltetése, személyes meggyőződése s a zsidók millióinak pusztulása miatt érzett őszinte megrendülése a palesztinai zsidó állam elkötelezett hívévé tette.[35] Az amerikai álláspontot a Palesztina sorsáról folytatott nemzetközi vitában, 1945 és 1948 között, mégis kettősség (hezitálás, bizonytalanság) jellemezte. Ennek magyarázata, hogy Truman – *George Marshall* külügyminiszter s a *State Departement* vezető funkcionáriusai (így a közel-keleti és afrikai ügyekért felelős *Loy Henderson*) érvei alapján – tisztában volt a palesztinai zsidó állam létrehozásának az amerikai regionális érdekekre nézve kockázatos következményeivel. A külügyminisztérium először is helytelenítette, hogy az Egyesült Államok szembeforduljon legfontosabb szövetségesével, a felosztás tervét ellenző Nagy-Britanniával. Másodszor: nem kívánta kockára tenni az arab államokkal fennálló kapcsolatait, részint az amerikai kőolajbeszerzés biztonsága miatt – ami az amerikai gazdasági növekedés és Európa gazdaságának talpraállítása szempontjából egyaránt stratégiai jelentőségű kérdésnek számított –, részint a brit közel-, közép-keleti pozíciók rövid vagy középtávon elkerülhetetlennek tartott békés amerikai felváltása okán. A cionista érdekek melletti egyoldalú elköteleződés elutasításában szerepet játszott az is, hogy a State Department – s méginkább a CIA – köreiben a cionizmust sokan a kommunizmus „trójai falovának" tartották, amellyel szemben az arab államokkal való együttműködés (amelynek mintájául az amerikai–szaúdi együttműködés szolgált)

[31] Nadine Picaudou: i. m. 11–13.

[32] A „Commonwealth" fogalmának használata a „State" terminus helyett visszautalás Wilsonnak a Balfour-deklarációt hivatalosan elismerő 1918-as nyilatkozatára.

[33] Lugosi Győző (szerk.): i. m. 194.

[34] Henry Kissinger: *Diplomácia.* Panem–Grafo, Budapest, é. n. 408.

[35] Michael J. Cohen: *Truman and Israel.* University of California Press, Berkeley, 1990. 29.

egyfajta *cordon sanitaire* létrehozásával kecsegtetett.[36] Hogy az 1950-es évek első felében ez az arab elutasítás miatt végül is sikertelennek bizonyult, s a Nyugat a Bagdadi Paktum/CENTO tető alá hozásával kénytelen volt egy sokkal tágabbra vont s kevésbé működőképes biztonsági formulával beérni, ez nem kis részben a zsidó állam létrejöttében játszott amerikai szereppel magyarázható.

Truman elnök a külügyminisztérium apparátusának aggályain – amelyek „természetesen" egyáltalán nem a palesztinai arabok jogainak figyelembevételéből fakadtak – csakhamar túltette magát közvetlen környezetének procionista személyiségei: *Clark Clifford* (az elnök egyik legfőbb belpolitikai tanácsadója), a Roosevelt-adminisztrációtól megörökölt *David Niles* (a kisebbségi ügyek felelőse) és *Max Lowenthal* (Truman egyik régi politikai bizalmasa) befolyására. Clark Clifford valójában egyszerre volt az elnök tanácsadója és a cionista érdekek aktív lobbistája. „A felosztásról folytatott ENSZ-vitában nyomást gyakorolt az ingadozó országok delegátusaira anélkül, hogy erről Trumant tájékoztatta volna. 1948 májusában, azelőtt, hogy az elnök döntött volna a majdani Izrael állam elismeréséről, Clifford személyesen fogalmazta meg mind az elismerést szorgalmazó cionista előterjesztést, mind a rá adott elnöki választ – szintén Truman beleegyezése nélkül."[37] Marshall 1947 őszén a cionista tanácsadók nyomására az amerikai diplomatákat kénytelen volt arra utasítani, hogy tartsák magukat távol az UNSCOP genfi vitáitól.[38]

Truman újraválasztási esélyeit követve is arra törekedett, hogy a *Zsidó Ügynökség* által szorgalmazott felosztási tervet elfogadja az ENSZ Közgyűlése. Midőn három nappal a közgyűlés plenáris ülése előtt az *ad hoc* bizottságban kiderült: kétséges, hogy a közgyűlésben meglesz-e az érvényes határozathoz szükséges kétharmados szavazati arány, a Truman-adminisztráció a cionista lobbi erőteljes nyomására néhány „vazallus" államot (Haititól Libérián és a Fülöp-szigeteken át Görögországig) teketória nélkül *megzsarolt*.[39] Washington közbenjárására pl. a *Firestone* gumigyártó cég figyelmeztette Libériát, hogy visszalép egy nagyszabású beruházástól, amennyiben Freetown nem szavazza meg a felosztási tervet. De erőteljes

[36] Roosevelt elnök még 1945 februárjában, a jaltai konferenciáról hazatérőben találkozott Ibn Szaúddal, aki a zsidók tömeges palesztinai immigrációjával kapcsolatban ezt mondta: „Létezik egy arab szokás, mely szerint a csaták túlélőit és áldozatait a győztes törzsek szétosztják egymás között, méretük, illetve élelemben és vízben való ellátottságuk szerint. A szövetségesek táborába ötven ország tartozik, köztük a kimerült és szegény Palesztina, amely az európai menekültekből már jóval nagyobb részt vállalt, mint amennyit mérete indokolna." 1945. április 5-én kelt levelében Roosevelt ígéretet tett a szaúdi uralkodónak, hogy az amerikai kormány „semmilyen változtatást nem eszközöl palesztinai politikájában anélkül, hogy a zsidókkal és az arabokkal előzetesen ne konzultálna". (W. A. EDDY: *F. D. Roosevelt meets Ibn Saud. American Friends of the Middle East.* New York, 1954. 35; idézi: Nadine PICADOU: i. m. 16.)

[37] Kathleen CHRISTISON: i. m. 36.

[38] Ilan PAPPÉ: *La guerre de 1948 en Palestine. Aux origines du conflit israélo-arabe.* La Fabrique-éditions, Párizs, 2000. 56.

[39] Tette ezt annak ellenére, hogy 24-én Truman még olyan instrukciót adott az amerikai ENSZ-delegációnak, hogy „ne alkalmazzon semmiféle fenyegetést, pressziót a többi delegációval szemben a többséghez szükséges szavazat elérése érdekében" (Michael J. COHEN: i. m. 321.).

és *eredményes* nyomás nehezedett a francia kormányra is (Léon Blum ennek hatására gondolta meg magát, s szavazott tartózkodás helyett a terv mellett), „néhány delegációvezető pedig »borítékot« kapott, vagy hitvesét lepték meg valamilyen ajándékkal".[40]

1948 kora tavaszán, a felosztási határozat súlyos, polgárháborús következményeit látva, Marshall külügyminiszter még egyszer megkísérelt visszatérni a szövetségi állam tervéhez. Március 19-én *Warren Austin* amerikai ENSZ-delegátus bejelentette, hogy országa a felosztási határozatot végrehajthatatlannak tartja, s ezért ideiglenes ENSZ-gyámság létrehozását javasolja Palesztinában. Az amerikai javaslatot Moszkva azonnal erélyesen elutasította, de szembeszállt vele az amerikai védelmi minisztérium, illetve személyesen Truman elnök is, „aki ekkorra már nemzetközi szinten a cionista ügy egyik legvérmesebb védelmezőjévé vált".[41]

Összefoglalva megállapítható, hogy az Egyesült Államok – a nyilvánvaló amerikai prediszponáltság s az alapvető „referenciakeret" dacára – meglehetősen inkoherensen, más szereplők – elsősorban a Jisuv vezetőinek – lépéseit követve vett részt a palesztinai játszmában. Az amerikai pozícióban vitathatatlanul „benne volt" az alternatíva lehetősége, amit maga az amerikai külügyi irányítás képviselt. Ennek a cionista érdekek szerinti fölülírása a cionisták magas beosztású lobbistáinak rámenősségével, illetve Truman személyes elkötelezettségével magyarázható.

SZOVJETUNIÓ

A sztálini vezetés magatartását a palesztinai válság ügyében hasonló, ám még nagyobb fokú bizonytalanság jellemezte.

A szovjet diplomácia egészen 1943-ig nem volt jelen a Közel-Keleten. Bár az 1940 novemberében elkészült *Molotov–Ribbentrop-egyezménytervezet* – amely arról szólt, milyen föltételekkel lenne hajlandó csatlakozni a Szovjetunió a tengelyhatalmakhoz[42] – érzékeltette a nyugat-ázsiai, közép-keleti térséggel kapcsolatos szovjet geopolitikai törekvéseket, ezeket a szűkebb közel-keleti régióra vonatkoztatva csupán ekkor kezdték megfogalmazni. Laurent Rucker idézi *I. Majszkij V. Molotov* külügyi népbiztoshoz intézett, 1944. január 11-én kelt feljegyzését, amelyben a volt londoni szovjet nagykövet „jó esélyeket" lát a szovjet befolyás közel-keleti megerősítésére, s ezzel kapcsolatban felveti a pánarab mozgalommal szembeni „jóindulatú álláspont" helyességét, miközben ennek „aktív támogatását" a britekkel való komplikációk elkerülése végett nem ajánlja.[43]

A. Scsibirin kairói szovjet nagykövet és *I. Szamilovszkij*, a Külügyminisztérium közel-keleti osztályának vezetője *V. Gyekanozov* külügyi nép-

[40] Dominique VIDAL avec Joseph ALGAZY: i. m. 37.

[41] Ilan PAPPÉ: i. m. 70.

[42] LUGOSI Győző (szerk.): i. m. 175–179.

[43] Laurent RUCKER: L'URSS et la création de l'État d'Israël. *Revue d'études Palestiniennes.* Új folyam, 23. sz. 2000. tavasz. 65–66.

biztos-helyetteshez intézett 1944. november 25-i feljegyzése – ugyancsak a britekkel való jó viszony megőrzésére hivatkozva – nem javasolja a zsidó állam létrehozásának szovjet támogatását, említést téve az egykori palesztinai orosz állami és egyházi ingatlanok ügyéről is, amelyeknek a Szovjetunióhoz való visszakerülése (a két diplomata szerint) csakis a britek egyetértésével történhet meg.[44]

A szovjet béke-előkészítő bizottság elnöke, *M. Litvinov* 1945. július végén a követendő szovjet közel-keleti magatartást a *kivárásban* jelölte meg. A Szovjetunió – mutat rá az egykori szovjet külügyi népbiztos –, minthogy egyik fél iránt sincs elkötelezve, kezdeményezhetné, hogy gyámsági feladatot lásson el Palesztinában a konfliktus rendezéséig. Ám – folytatja Litvinov – mivel London egészen biztosan elutasítaná, „hogy akár csak ideiglenesen is beleegyezzen, hogy más állam kezébe menjen át a terület, nem is szólva a Szovjetunióról ...",[45] járhatóbb útnak tűnik a három szövetséges, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió közös gyámságának felvetése; olyan gyámságé, amelyet nem kötne sem a Balfour-nyilatkozat, sem más brit „mandátumos" ígéret.

1945 őszén a brit–amerikai vizsgálóbizottság felállítása a szovjet diplomáciát lépéskényszerbe hozta. Moszkva – érthetően – úgy értékelte a bizottságot, hogy segítségével a Szovjetuniót kívánják távol tartani az ügytől. Emiatt a szovjet vezetés kénytelen volt feladni kiváró magatartását, s közel-keleti politikájának fókuszába ettől kezdve a két imperialista hatalom érdekellentéteinek kiélezését és kihasználását állította. L. Rucker idézi *Ny. Novikov* washingtoni szovjet nagykövet Molotovval közösen, 1946 őszén összeállított jelentését, amely szerint a palesztinai brit–amerikai érdekellentétek a London és Washington közötti együttműködés „felrobbanásához" is elvezethetnek. E tézis azután visszatért a Kominform előkészítésének dokumentumaiban is: „Az imperialista hatalmak hosszú távon nem lesznek képesek közös politikára a gyarmatok ügyében. A gyarmati kérdés minden más kérdésnél inkább kiélezi az ellentéteket az imperialista hatalmak között."[46]

Moszkva, hogy a közel-keleti ügyek rendezésében szerepet kapjon, politikáját 1945 második felétől a palesztinai kérdés nemzetközivé tételére, „ENSZ-esítésére" építette.

Ehhez a megfelelő eszközt az európai menekülttáborokban élő zsidók egyébként is súlyos problémájának még súlyosabbá tétele kínálta. A szovjet vezetés engedélyezte, hogy a „hontalanok" az általa megszállt területekről a németországi és ausztriai amerikai és brit megszállási övezetekbe távozzanak. A zsidó menekültek száma 1945 és 1948 között 100 000 főről 250 000-re nőtt.[47] 1945 júliusában a szovjet és a lengyel kormány megállapodást kötött arról, hogy azok a lengyelek (zsidók és nem zsidók), akik 1939. szeptember 19. előtt lengyel állampolgárok voltak, repatriálnak. 1946 augusztusáig összesen 200 000 lengyelt költöztettek vissza eredeti lakóhelyükre, akiknek háromnegyede, 150 000 fő hamarosan tovább utazott a brit–amerikai német és osztrák zónákba. E létszámot tovább növelte 63 000 lengyel zsidó távozása Lengyelországból az 1946 folyamán kibontakozott antiszemita kampány miatt.

Ezen a ponton találkozott a szovjet külpolitika „antiimperialista" megfontolása a cionizmus érdekeivel. Erről az amerikai cionisták egyik vezetője, *Abba Hillel Silver* rabbi egy nappal *A. Gromiko* nevezetes, 1947. május 14-i ENSZ közgyűlési beszéde után így fogalmazott:

„Ha megvonom az elmúlt tizennyolc hónap során a menekültek problémájával kapcsolatban szerzett tapasztalataim mérlegét, meg kell mondjam ... becsületesen, hogy a szovjet kormány együttműködése volt az, ami a lengyel zsidók tízezreinek repatriálásával lehetővé tette, hogy Németországban a hontalan zsidók száma a háború végi 70 000-ről mára 250 000 főre gyarapodhasson. Senki sem tagadhatja, hogy az e népesség által gyakorolt presszió felmérhetetlen értéket jelent a cionista ügynek, a palesztinai bevándorlók számának növelése és a zsidó többség kialakulása szempontjából."[48]

A szovjet álláspont ambivalens jellegét mutatta ugyanakkor, hogy Moszkva hivatalosan nem támogatta a zsidók tömeges palesztinai bevándorlásának engedélyezését, s még 1947 márciusában is úgy tartotta, hogy a zsidókérdés nem oldható meg csupán a palesztinai bevándorlás által, hanem csakis a fasizmus gyökeres európai kiirtásával és az európai államok demokratizálásával, amely a zsidó tömegeknek „normális életkörülményeket teremt".[49] Krausz Tamás ezzel kapcsolatban joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy „Sztálint ... nem a társadalmi berendezkedés kérdései, hanem kizárólag hatalmi kérdések izgatták, bele sem gondolt abba, hogy a közösségi tulajdonon »nevelkedett« zsidó munkaerő egy részét kiengedje Izraelbe, noha ez a kérdés már akkor felmerült."[50]

A szovjet álláspont egészen 1947. május közepéig, a brit mandátum megszüntetésének szükségessége és a brit csapatok mielőbbi kivonásán túl, „egységes, független és demokratikus Palesztina" megteremtéséről szólt, tehát implicite a felosztás s vele az önálló zsidó állam létrehozása ellen volt.

Amikor 1947. február közepén Bevin külügyminiszter bejelentette, hogy a palesztinai kérdést az ENSZ elé terjeszti, a szovjet diplomácia, úgy tűnt, csatát nyert. A Trygve Lie ENSZ főtitkár által javasolt különbizottság tervét Moszkva feltétlen támogatásáról biztosította.

Érdemes kissé hosszabban idézni *Borisz Stein A. Visinszkij*hez intézett feljegyzését, amelyben a szovjet ENSZ-delegáció tagja a következőképpen foglalja össze a szovjet pozíció lényegét:

[44] *Szovjetszko-izrailszkije otnosenyija. Szbornyik dokumentov.* I. k. 1941–1953. 1. könyv. 1941–1949. május. Mezsdunarodnüje otnosenyija, Moszkva, 2000. 108–110.
[45] Uo. 121.; idézi: KRAUSZ Tamás: i. m. 106.
[46] Idézi Laurent RUCKER: i. m. 70.
[47] A 25 000 főből 142 000-en Palesztinába távoztak. Lásd Raul HILBERG: *La destruction des Juifs d'Europe.* Fayard, Párizs, 1988. 993.

[48] *Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1998. 10. sz. 84–85.; idézi: L. RUCKER: i. m. 68.
[49] M. Maximov, a Külügyminisztérium közel-keleti osztálya vezetőjének feljegyzése: *Szovjetszko-izrailszkije otnosenyija.* 145.
[50] KRAUSZ Tamás: i. m. 105.

„Mostanáig a Szovjetunió nem alakította ki a palesztinai kérdéssel kapcsolatos álláspontját. Az Egyesült Nemzeteken belül sorra kerülő vita azonban erre kötelez bennünket. A Szovjetuniónak először is állást kell foglalnia a palesztinai brit mandátum megszüntetése mellett... Egy olyan kollektív palesztinai gyámság lehetősége, amelyet az Egyesült Nemzetek vagy néhány nemzet (valójában a Biztonsági Tanács tagállamai) gyakorolnának, vizsgálat tárgyát képezheti. Ám ez a lehetőség elesik amiatt, hogy az ország lakossága, mind az arabok, mind a zsidók, kellően érettek már a függetlenségre. Sem az arabok, sem a zsidók nem fogadnak el semmilyen gyámságot: teljes függetlenséget akarnak. A brit csapatok kivonása elengedhetetlen és előzetes feltétele kell legyen Palesztina függetlenségének. Mindazonáltal a függetlenség megadása Palesztinának nem csökkenti az országon belül a zsidó–arab ellentéteket ... Palesztinának ... demokratikus státust kell kapnia, amely teljes és tényleges (polgári, politikai és nemzeti) egyenlőséget biztosít a palesztinai lakosság egészének. E státust az ENSZ-nek kell kidolgoznia, s azután szavatolnia érvényesülését. Az a körülmény, hogy Nagy-Britannia a palesztinai kérdést az ENSZ-re ruházta, a Szovjetunió számára először teremtett olyan helyzetet, hogy nemcsak a kérdésről alkotott véleményét fejtheti ki, hanem aktív részt is vállalhat Palesztina sorsának alakításában is."[51]

Az ENSZ Közgyűlésének rendkívüli ülésszaka 1947. április 28-án nyílt meg, azzal a feladattal, hogy létrehozza a palesztinai helyzet vizsgálatával foglalkozó különbizottságot. A szovjet ENSZ-delegáció – természetesen – pontos instrukciókat kapott külügyminisztériumától. Eszerint a szovjet küldött a felállítandó bizottságnak – amelyben Moszkva szerint a nagyhatalmak képviselőinek is helyet kellene kapniuk[52] – négyféle lehetőség megvizsgálását javasolja: 1. egy szuverén és független arab állam tervét; 2. Palesztina felosztását és egy független zsidó állam létrehozásának lehetőségét, mely szavatolja a területén élő kisebbségek jogait; 3. a Palesztinai Szabad Terület létrehozását a Trieszti Szabad Terület mintájára; 4. egyetlen demokratikus és független állam létrehozását, amely az ország valamennyi lakosának garantálja a jogok egyenlőségét és teljességét, faji, nemzeti és vallási hovatartozástól függetlenül.[53]

Május 14-i, „történelmi" felszólalásában Gromiko végül csak a 2. és a 4. opciót említette meg – az előbbit arra az esetre fenntartva, ha „kiderülne, hogy a zsidók és az arabok közötti kapcsolatok annyira megromlottak, hogy lehetetlen ... békés együttélésüket biztosítani".[54]

Hogy a szovjetek végül a különbizottság többségi, felosztási terve mögé sorakoznak-e fel, szeptember 30-án dőlt el végleg, amikor V. Molotov ilyen értelmű instrukciót küldött a szovjet ENSZ-delegációt vezető A. Visinszkijnek.[55] A szovjet – s a vele megegyező csehszlovák és lengyel álláspontot – október elején hozták nyilvánosságra. A szovjet vezetés ettől kezdve egészen 1948 végéig, 1949 elejéig a palesztinai zsidó közösség első számú, megingathatatlan nagyhatalmi – diplomáciai és katonai – támaszának bizonyult, s meghatározó szerepet vállalt mind a független Izrael kikiáltásában, mind az arab államokkal szembeni izraeli katonai győzelem elérésében.

E következetesség mögött azonban inkább koncepciótlanság, egyoldalúság, *a koherens regionális stratégia hiánya* húzódott meg. Moszkva mindent egy lapra tett fel: világosan definiált geopolitikai célok helyett egyoldalúan a brit–amerikai nézet- és érdekkülönbségek kiaknázására épített. Lépéseit szinte kizárólag London közel-keleti pozíciói destabilizálásának szándéka vezérelte, amitől a szovjet jelenlét meggyökereztetését remélte. A szovjet vezetés meglepetésszerű, látványos procionista fordulata azonban, mely szöges ellentétben állt a *zsidó nemzeti eszme* és mozgalom hagyományosan ellenséges szovjet megítélésével, végül is elhibázott politikának bizonyult: egyrészt nem tudott áthidalhatatlan ellentéteket kiváltani London és Washington kapcsolatában, másrészt viszont összeférhetetlenné vált a „zsidókérdés" kezelésének sztálini belpolitikai irányvonalával.[56]

1945-ben a szovjet közel-keleti politikának *elvben volt* reális alternatívája. A nagyhatalmak egymás közötti versengésének túlinterpretálása miatt azonban a szovjet diplomácia képtelennek bizonyult arra, hogy már ekkor „felfedezze" a maga számára az arab-kelet nemzeti felszabadító erőinek kétségtelenül még viszonylag gyenge, születőfélben lévő *új hullámát* s a fölkarolásukban rejlő potenciális politikai előnyöket. Ezekre az erőkre Moszkva csak néhány évvel később, a hruscsovi politika újításaként tud majd építeni.

[51] *Szovjetszko-izrailszkije otnosenyija,* 190–191.
[52] Az UNSCOP-ban végül nem kapnak helyet a nagyhatalmak delegáltjai.
[53] Laurent RUCKER: i. m. 72–73.
[54] *Szovjetszko-izrailszkije otnosenyija,* 218.
[55] Uo. 251–252.

[56] Vö. KRAUSZ Tamás: i. m. 109–116.

MAGYAR NÉZŐPONT

Romsics Ignác

MAGYAR BÉKEELKÉPZELÉSEK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT ÉS UTÁN, 1942–1947

1942 második és 1943 első felében a második világháború menetében döntő fordulat következett be: a Harmadik Birodalom és szövetségesei mindhárom fő fronton súlyos vereséget szenvedtek. A Csendes-óceán térségében az amerikaiak arattak győzelmet a japánok fölött (Midway, 1942. június), Észak-Afrikában a britek a németekkel szemben (El Alamein, 1942. október), s a keleti fronton a szovjetek a németek és európai segédcsapataik fölött (Sztálingrád, 1943. február). A német győzelem ezt követően egyre kevésbé látszott valószínűnek. A Harmadik Birodalom szövetségeseinek ezért komolyan számolniuk kellett azzal a lehetőséggel, hogy a háború utáni rendezés kereteit nem Berlinben fogják megszabni. A magyar politikai elit – a kormányzati tényezők és a parlamenti ellenzék egyaránt – gyorsan reagált az új helyzetre, és számos tervezetben, emlékiratban és egyéb dokumentumban körvonalazta háború utáni rendezési elképzeléseit. Ezek közül az anyagok közül legbeszédesebb az a két emlékirat, amely a Foreign Office illetékesei számára készült 1943 tavaszán, s amelyet Juhász Gyula tárt fel és tett közzé még 1978-ban. Az egyiknek a szerzője Schrecker Károly jogász volt, aki Juhász megállapítása szerint „a Bethlen-csoport nevében lépett fel",[1] a másiké pedig Szegedy-Maszák Aladár, a külügyminisztérium politikai osztályának a vezetője, akinek a szövegét legfelsőbb szinten maga a miniszterelnök, Kállay Miklós „lektorálta" és hagyta jóvá.[2] Az alábbiakban először is e két – a német- és nyilasellenes konzervatív politikai elit nézeteit tükröző – anyag jövőképeit elemzem és hasonlítom össze.

A nyugati szövetségesek rendezési terveinek egyik legfontosabb eleme az volt, hogy megteremtsék a térség államainak gazdaságilag előnyös és stratégiailag biztonságot nyújtó szoros együttműködését. Ennek érdekében

[1] *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban.* Szerk.: Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 39.

[2] Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz...* Szerk.: Csorba László. Európa–História, Budapest, 1996. 2. k. 230–240.

különböző föderációk, illetve konföderációk létrehozását latolgatták. E tervekkel szemben mindkét magyar anyag meglehetős rezerváltságot tanúsított. Egyik sem utasította el *a priori*, ám mindkettő számos nehézségre, illetve ellenérvre hivatkozott. Szegedy-Maszák sem az érdekeltek „federációs akaratát", sem a hatalmával ezt létrehozni képes államot nem látta adottnak. Ígéretesebbnek vélte viszont az „európai elrendezés" „egységét", amelyet azonban közelebbről nem körvonalazott.[3]

Schrecker jóval részletesebben és megengedőbben fogalmazott. Bethlen régi és korábban már a nyilvánosság előtt is kifejtett koncepciójának megfelelően „fenntartás nélkül" egyetértett volna a Lengyelország és Magyarország közötti „szoros együttműködéssel", amelyhez a balti államok, valamint – de csak külön-külön! – a csehek és a szlovákok is csatlakozhattak volna. „Az említett nemzetek – olvashatjuk – Közép-Európa keleti részén egészséges, meglehetősen erős szövetséget alkothatnának, valószínűleg erősebbet, [mint] amilyen az Osztrák–Magyar Monarchia volt."

A csehek és a szlovákok külön nemzetként való felfogása és külön állami entitásként való elismerése mellett Schrecker további fontos megszorításokkal is élt. Történelmi és kulturális okokból nemcsak minden olyan tervet ellenzett, amely „Közép-Európa és a Balkán államait egyesítené", hanem az olyanokat is, amelyek a csehek és a szlovákok mellett a „három jugoszláv nép" csatlakozásával számoltak. Ez esetben ugyanis – hangsúlyozta Schrecker – „Magyarország alámerülne egy szláv tengerben, amelynek nagyobb része Mekkát lát Moszkvában.... Ha [a] Németország és Oroszország között fekvő területen élő, független nemzetek államszövetségeket hoznának létre, annak egyetlen ésszerű megoldása egy balkáni, illetve egy európai államszövetség lenne, amelyek könnyen megegyeznének az agresszor visszaszorítására irányuló közös külpolitikájukban".

Ausztria esetleges csatlakozását Schrecker minden formában helytelenítette. Az osztrákokról – érvelt – mostanra kiderült, hogy németek, s fenntartásaik nem a német egységgel, hanem a porosz-náci uralommal szemben vannak. Egy „porosztalanított Németországban tökéletesen boldogok lennének; de nem a magyar–szláv föderációban". Ezzel szemben nagyon is elképzelhetőnek tartotta Horvátország csatlakozását a közép-európai föderációhoz, feltéve, ha nem akar ismét egyesülni Szerbiával. Arra, hogy ez esetben mi lenne Szlovénia sorsa, az anyag nem tért ki.

A magyar határok kérdésével Schrecker nem foglalkozott részletesen. A kései olvasó benyomása az, hogy – egyetlen kivétellel – implicite mintha az 1943-ban érvényes határokat fogadta volna el tartós megoldásként. A kivétel Erdély volt, amelynek 1940-es megosztását Magyarország szempontjából „hátrányosnak" minősítette. Elfogadható rendezésként két lehetőséget említett: az 1940-es osztóvonal helyesbítését Magyarország javára vagy – „második megoldásként" – független erdélyi állam szervezését „történelmi határai között, svájci mintára, ahol három egyenrangú nép, a magyar, a román és a szász élne együtt". A Királyhágón inneni partiumi és

[3] Uo.

esetleg bánsági részek tehát ez utóbbi esetben is Magyarországhoz tartoztak volna.[4]

A Szegedy-Maszák-féle memorandumban viszont centrális helyet foglalt el a „helyes" határok kérdése. A szokásos magyar érvelés logikáját követve a szerző abból indult ki, hogy a „túlzott és integrális nacionalizmus" „nem lehet az új rend alapja". Az etnikai elv mellett a földrajzi és a gazdasági szempontokra is tekintettel kell lenni! A Kárpátok medencéje ugyanis „földrajzi és következésképpen gazdasági egységet alkot, 1919 óta államhatárokkal elválasztott területei egymás felé gravitálnak, egymást kiegészítik, és csak szoros gazdasági kapcsolatok mellett érhetik el a politikai stabilitás és a jólét legmagasabb fokát". Ebből következőleg csaknem minden határszakaszon indokolt a Magyarország javára történő változtatás.

Nyugaton, ahol a politikai határ megfelelt az etnikai választóvonalnak, az anyag csak kisebb kiigazításokat („pozsonyi hídfő és néhány magyar község") látott szükségesnek. Ugyanakkor megjegyezte, hogy a nyugat-magyarországi városok természetes gazdasági vonzáskörzete átnyúlik az osztrák területekre, s hogy a földrajzi határ „tulajdonképpen az Alpesek peremvonala". E megállapítás mögött feltehetően Burgenlandra és esetleg más osztrák területekre vonatkozó revíziós igény húzódott meg.

Az 1938-ban megállapított magyar–szlovák határ ugyancsak megfelelt az etnikai választóvonalnak. Ezért *explicit verbis* itt is csak „kisebb, helyi jellegű" korrekciókat javasolt a memorandum. Ez esetben is megjegyezte azonban, hogy a gazdasági és a földrajzi határ a Szepes-Gömöri-érchegység gerincén húzódik, s hogy Poprádtól keletre nagyszámú ruszin lakosság él, amelyet céltudatos szlovákosítás fenyeget. Az angol béke-előkészítő bizottság magyar referense, C. A. Macartney ezt „Kelet-Szlovákiára irányuló igény bejelentéseként" értelmezte. Ami teljesen logikus is, hiszen ez a terület az 1920-as francia–magyar tárgyalások dokumentációjában és a Magyar Revíziós Liga későbbi propagandaanyagaiban is a magyar igények között szerepelt. A szlovák államot a memorandum megőrzendőnek tartotta, ám „szoros gazdasági és politikai, esetleg perszonáluniós jellegű kapcsolatban" Magyarországgal. Az érv ez esetben is gazdasági és földrajzi volt, amely szempontokból „Szlovákia nem a cseh medencéhez, hanem a Kárpát-medencéhez tartozik, és a magyar Alföld felé gravitál".

Kárpátalja Magyarországhoz tartozását, amely az etnikai elvnek ellentmondott, részben stratégiai megfontolással – magyar–lengyel közös határ –, részben a ruszinok alacsonyabb „politikai és nemzeti fejlettségével" indokolta az anyag. Teleki tervéhez híven ígéretet tett azonban arra, hogy a Magyarországhoz tartozó Kárpátalja a jövőben autonómiát fog élvezni.

Erdély esetében három, magyar szempontból elfogadható megoldást mérlegelt a dokumentum. Ezek a következők voltak: 1. a magyar–román határ kitolása a Maros vonaláig, ami az 1920-ban elcsatolt területek mintegy 70%-ának a visszakerülését jelentette volna; 2. egész Erdély visszacsatolása Magyarországhoz „a románoknak és szászoknak biztosítandó leg-

[4] *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban.* 130–134.

szélesebb körű népi jogok mellett" és 3. önálló erdélyi állam szervezése a történeti határokat alapul véve, s egyben a Királyhágón inneni részek Magyarországhoz csatolása. A három elvi lehetőség közül „kézenfekvőnek", vagyis legkívánatosabbnak a másodikat nevezte meg az anyag, s legkevésbé szerencsésnek a megosztás tartósítását tartotta, még korrigált formában is.

A déli magyar határ véglegesítését „barátságos tárgyalás" formájában képzelte el a Szegedy-Maszák-féle memorandum. A kívánatos határvonal nyomvonalát azonban nem konkretizálta. Mindössze annyit jegyzett meg, hogy a „mintegy félmilliónyi magyarság nem kerülhet vissza idegen uralom alá", s hogy a nagyfokú keveredés miatt ezen a határszakaszon „korlátolt áttelepítésekről" is szó lehet.

Végül Horvátország jövőjével foglalkozott az emlékirat. Schreckerhez hasonlóan ezt alapjában Szegedy-Maszák is horvát belügynek tartotta. Ettől függetlenül kinyilvánította készségét arra, hogy amennyiben Zágráb is úgy akarná, Magyarország „hajlandó a szorosabb kapcsolatokat vele újból felvenni".[5]

Mindezek alapján a két memorandum közötti legfőbb különbséget abban ragadhatjuk meg, hogy míg Schrecker és megbízói Erdélytől eltekintve nem támasztottak újabb területi követeléseket, s el tudták képzelni Magyarországot egy közép-európai föderáció vagy konföderáció részeként, addig Szegedy-Maszák, illetve Kállay és köre egy olyan Kárpát-medencei gazdasági és politikai egységben – „kárpátmedencei Commonwealth" – gondolkodott, amelynek külső határai alig vagy egyáltalán nem különböztek volna az 1918 előtti történelmi magyar határoktól.

Az integrális vagy ahhoz közelítő nagyrevíziós elképzelések nemcsak a konzervatív politikai, hanem a szellemi elitet is jellemezték. Nagyon tanulságos ebből a szempontból Márai Sándor 1942-ben megjelent, *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című történetpolitikai eszmefuttatását megvizsgálni. Az uralkodó körök önszemléletének számos toposzát magáévá téve Márai is úgy vélte, hogy a „nyugati keresztény műveltség" „keleti védbástyájaként" betöltött történelmi szerepe, a Szent István-i állameszmében megtestesülő „ezeréves türelmi gondolat", valamint a „háború által teremtett helyzet a Duna-medencében a magyarságot vezető szerepre jelölte ki". „Szent István ezeréves birodalma – olvashatjuk többféle megfogalmazásban is – nemzetiségi állam. Lényegét és jogcímét az élethez nem a faji képlet, tehát nem a mennyiségi elv bizonyítja, hanem a Szent István-i állameszme, mely a honfoglaló magyarság vezetése alatt minden itt élő népnek alkotmányos életjogokat biztosít ... A magyar állam nemzetiségei soha nem lehetnek hűtlenek a Szent István-i állameszméhez, mely az együttélés, a boldogulás olyan lehetőségeit, méltányos feltételeit nyújtja számukra, legigazibb életérdekeit oly mértékben biztosítja, mint egyetlen más állameszme sem."[6]

[5] SZEGEDY-MASZÁK Aladár: i. m. 230–240.

[6] MÁRAI Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1993. 46–47., 72–75., 81.

A régi magyar állam helyreállításának igénye természetesen nem kizárólagosan uralta a két világháború közötti és a második világháború alatti magyar politikai gondolkodást. Az integrális vagy nagyrevízió eszméje mellett jelen volt az etnikai, illetve néprajzi-nemzetiségi elvű határmódosítás programja is. A szociáldemokraták és a liberálisok mellett ez jellemezte a népi írók számos képviselőjének, többek között Szabó Dezsőnek, Németh Lászlónak és Kovács Imrének a gondolkodását is. A Szent István-i állameszmével és a történelmi határokkal való szakítás, illetve a kulturális-nyelvi nemzetfelfogás konzekvenciáinak elfogadása hatotta át Bibó Istvánnak azt az 1942–1944-ben készült nagy kéziratát *(Az európai egyensúlyról és békéről)* is, amely a háború után közzétett, közismert esszéinek az alapjává vált. Tanulmányom második részében – mint markáns ellenkoncepciót – ennek a kéziratnak a magyar határokra vonatkozó álláspontját ismertetem.

A háború utáni területi rendezés mindennél fontosabb szempontjának Bibó a határok stabilitását tartotta. „A nemzetközi egyensúly centrális tárgyi momentuma – hangsúlyozta – az államterület ... Ez a pont, ahol eldől, hogy egy nemzetközi közösség az állandó félelem vagy a relatív biztonság állapotába kerül-e; minden nemzetközi szervezet jósága azon múlik, hogy a határok stabilizálásában és a határviták elintézésében mit tud elérni. A határok döntő szerepén egyelőre semmiféle szorosabb nemzetközi kooperáció nem változtat."[7] Azt az akkor és azóta is divatos nézetet, amely a határok „spiritualizálásától" remélte a területi és ezáltal a nemzetközi egyensúly kialakulását, naivitásnak tartotta. „Olyan lelkiállapot – írta erre reflektálva az egyik szövegvariánsban –, amelyben a határok holléte az emberek és a nemzetek számára közömbös, nagyon sokára fog bekövetkezni, s azok, akik a határok spiritualizálását mint politikai programot hirdették vagy hirdetni szokták, a legkevésbé közömbösek azzal szemben, hogy ez vagy az a határ hol van. A határokat ma nem spiritualizálni, hanem stabilizálni kell: olyan határokat csinálni, melyekbe bele lehet nyugodni, melyeket meg lehet szokni."[8]

De melyek a stabil határok, és hogyan stabilizálhatók az instabil határok? A kor geopolitikusai, illetve a politikai földrajz kutatói – például Friedrich Ratzel, Karl Haushofer vagy a magyar Teleki Pál – általában földrajzi és gazdasági szempontokból indultak ki, és ezeket próbálták egyeztetni a politikai kívánalmakkal. Bár írásaikat Bibó jól ismerte, szempontjaikat a legkisebb mértékben sem vette át. Ehelyett az európai állam- és nemzetfejlődés történetéből indult ki. A nemzet modern gondolata – állapította meg Meineckét és Szekfű Gyulát ismételve – eredendően nem nyelvi vagy kulturális, hanem politikai fogalom. Kiindulópontja egy állami keret, amelyet „a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelmek erejével birtokba akar venni és a magáénak akar tudni".[9] Nyugat-Európában ez a nemzetnek keretül

[7] BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok.* I. k. Szerk.: HUSZÁR Tibor, VIDA István, NAGY Endre. Magvető, Budapest, 1986. 302–303.

[8] Uo. 612.

[9] Uo. 324.

szolgáló modern állam már a 15–18. században kialakult, s a nemzeti vagy protonemzeti homogenizáció is elkezdődött az újkor hajnalán. E politika motorjai mindenütt az abszolút monarchiák voltak. Amikor a modern, demokratikus nacionalizmus ebben a térségben a 18. század végén megjelent, a kitöltésre váró államkeretek vagy adottak voltak (Franciaország, Nagy-Britannia, Spanyolország, Portugália), vagy gyorsan létre lehetett hozni őket (Hollandia, Belgium).

Közép- és Kelet-Európában azonban másként alakult a történelem menete. A középkori államalakulatok, mindenekelőtt a cseh, a magyar és a lengyel királyság ismeretes módon elbuktak, s a helyükbe lépő multietnikus birodalmak vagy nem akarták (Oszmán Birodalom), vagy nem tudták (Habsburg Birodalom és az Orosz Birodalom a Romanovok alatt) eredményesen homogenizálni, és ezáltal integrált kulturális és politikai közösségeket létrehozni. Így alakult ki Európának ezen a felén az a fajta nacionalizmus, amelynek alapjává nem az állampolgári hovatartozás, hanem a nyelv és a nyelvre épülő kultúra vált, s amely a 19. század elejétől egyre nagyobb erővel kezdte ostromolni a multietnikus birodalmak építményét. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a nyelvi-kulturális közösségek választóvonalai részben bizonytalanok voltak, részben nem estek egybe a régi történelmi határokkal. Vagyis – mint Bibó írta – „e nemzetek történelmi érzelmei ... más és rendesen nagyobb területhez fűződtek, mint amely területen a megfelelő nyelvű lakosság élt". Következésképpen hamar kialakult az a helyzet, hogy az „itt újjászületett összes nemzet szomszédai túlnyomó részével ádáz határvitába bonyolódott".[10] Más szóval a politikai egyensúly megbillent, és helyét politikai hisztériák foglalták el.

A megoldás, az egyensúly helyreállítása a stabil határok függvénye, s ezt az állam- és nemzetfejlődés logikája következtében Közép- és Kelet-Európában mindenütt a „nemzeti egységek lélektanilag és szociológiailag kitapintható határai", vagyis a nyelvi határok mentén kell keresni. „Az összes többi szempont tehát – írta –: a földrajzi, gazdasági, stratégiai, kikerekítési, közlekedési és Isten tudja, még miféle szempont, melyeket Közép- és Kelet-Európában divat a legesztelenebb gomolyagban felsorakoztatni, legfeljebb egészen lokális keretek között, községhatároknál jöhetnek számításba, nagyobb méretű számbavételük azonban a legnagyobb bajok forrásává lesz." Azt, hogy jó határ úgy sincs, tehát azt kell erősíteni, amely valamilyen oknál fogva kialakult, Bibó éppoly „babonának" nevezte, mint azt, hogy Európának ezen a részén a népek oly keverten laknak, hogy „közöttük igazságos határt úgysem lehet vonni". Pontosabban a nyelvi kevertségnek csak két-három ilyen esetét ismerte el, köztük Erdélyét és a lengyel korridorét.[11]

A fenti gondolatmenetből logikusan következett, hogy Bibó nemcsak a „politikai, történeti és nyelvi összefüggéstelenség" „párját ritkító példájaként" jellemzett Habsburg Birodalom felbomlását tartotta elkerülhetetlennek, hanem a jóval szervesebb múltra visszatekintő, de ugyancsak multietnikus történelmi Magyarországét is. „Az 1918. évi békecsinálók alapgondolata, hogy ti. Ausztria–Magyarországot fel kell osztani, és a nyelvi határok és önrendelkezési jog alapján nemzeti államokat kell létesíteni, teljességgel jó volt" – írta. A katasztrófa és a hiszterizálódás nem ennek az elvnek az alkalmazásából következett, hanem abból, hogy a „békecsinálók nem követték saját elveiket". „Nem engedtek világosan megnyilatkozó egyesülési törekvéseknek, nem likvidáltak minden likvidálásra érett történeti egységet, másrészt a likvidálásnál nem vigyáztak a területekhez fűződő történelmi érzelmekre, ugyanakkor a legengesztelhetetlenebbül számba vették az ún. földrajzi, gazdasági, stratégiai, közlekedési, kikerekítési stb. szempontokat, helyesebben engedték, hogy az érdekeltek ezeket az állítólagos elvi szempontokat húzzák elő valami félelemben fogant ostoba kívánság teljesítésére, pl. a határnak a nyelvi határról valami »természetes« védelmi vonalig való előretolására stb."[12] Ebből kiindulva feltételezte: „A történeti Magyarországnak kíméletes, emberséges és az etnikai szempontokat szigorúan számba vevő felosztása kétségtelenül alkalmas lett volna arra, hogy a magyarokat a történeti Magyarország fenntarthatatlan voltára ráébressze, annál is inkább, mert hamar napvilágra került volna, hogy az elszakított szlovákok, románok, szerbek és horvátok részéről nem mutatkozik semmiféle komoly visszakívánkozás a történeti Magyarországba." Azzal viszont, hogy a nemzetiségi lakosság mellett több mint hárommillió magyart is elszakítottak, „egy lehetséges és reális Magyarországnak a képe továbbra sem rajzolódott ki, hanem az aktuális és végsőkig el nem fogadható Magyarország maradt szembeállítva az egykori, a nagy, a dicsőséges, a történelmi Magyarországgal".[13]

A két világháború közötti „magyar hisztériáért" Bibó tehát elsősorban az első világháború győzteseit tette felelőssé. Ugyanakkor súlyos bírálatot mondott a magyar revizionizmus anakronisztikus és részben valótlan, részben vitatható érvrendszeréről is. Trianon etnikai igazságtalanságai miatt érthetőnek, ám mégis nagy hibának tartotta, hogy sem a hivatalos külpolitika és a propaganda, sem a közvélemény nem tett különbséget „etnográfiai revizionizmus" és „az ezeréves határokat visszakövetelő" „történeti irredenta" között. Az előbbit teljes mértékben jogosnak és az európai stabilitás szempontjából is szükségesnek, az utóbbit azonban elérhetetlen vágyálomnak, illetve a „krónikus vakság" tünetének minősítette. Ebből következőleg az integrális revízió érvrendszerét is lesújtó kritikában részesítette. A „kultúrfölényt", a „Kárpátok medencéjének ideális földrajzi egységét" és különösen a Szent István-i állameszmét olyan „gyermekes konstrukcióknak" gondolta, amelyek a magyar lakosság elkábítására alkalmasak voltak ugyan, a külföld meggyőzésére azonban egyáltalán nem: „... ahol magyarok laknak, ott van Magyarország, és sehol másutt, s a magyar nép nem *primus inter pares,* nincs semmiféle fölényre jogosító tulajdonsága *(possess any quality*

[10] Uo. 326–327.
[11] Uo. 352–353.

[12] Uo. 353–354.
[13] Uo. 616.

of superiority), hanem egyszerűen egy kelet-európai nép a sok közül" – szögezte le.[14]

Az 1938 és 1941 közötti magyar revíziós eredményeket Bibó ezekből az elvi premisszákból kiindulva, ám igen rugalmasan értékelte. A szlovák–magyar határ 1938-as revíziója a lehető legteljesebb mértékben megfelelt az etnikai elvnek. Ezért ezt Bibó rendben lévőnek minősítette. Nem helytelenítette Kárpátalja 1939-es visszakerülését sem, noha az ott élőknek a magyarok a 10%-át sem tették ki. Álláspontját azzal indokolta, hogy „a ruszin nép egy meglehetősen bizonytalan nemzeti tudatú, inkább lokális népi tudatú néptöredék volt, melynél valóban létezett egy történeti magyar irányzat is".[15] Erdélyt – amint erre már utaltunk – a térség azon tájai közé sorolta, ahol a nagyfokú nyelvi keveredés miatt nem lehetett korrekt nyelvi választóvonalat húzni. Az 1940-es megosztást mindazonáltal az 1920-as döntésnél és az 1920 előtti állapotnál egyaránt igazságosabbnak tartotta, és egyben alkalmasnak arra is, hogy végleges és kölcsönösen megnyugtató rendezés kiindulópontjává váljon. A döntéshozók – érvelt – nem a megosztással követtek el hibát, hanem azzal, hogy a megosztás „nem volt népkicseréléssel összekapcsolva". Ebből adódott, hogy egyik fél sem ismerte el véglegesnek a rendezést, hanem „mindkét fél fenntartotta az igényeit, mely mindkét részről egyrészt az idegen uralom alá került fajtestvérek felszabadítására irányult, másrészt minden etnikai szemponttól függetlenül egy történeti *status quo* helyreállítását tűzte ki célul".[16] Az erdélyi regionális tudatnak, amelyet a térség egységének megőrzése mellett érvelő transzilvanizmus különböző irányzatai hangoztattak, Bibó nem tulajdonított jelentőséget.

Az 1941-ben visszakerült délvidéki területeken – eltérően a felvidéki és az erdélyi visszacsatolt területektől – a magyarság nem abszolút, hanem csak relatív – kevesebb mint 40%-os – többséget képviselt. Ez azért alakult így, mert a magyar hadsereg nemcsak a magyar többségű Észak-Bácskát vette birtokba, hanem – Hitler engedélyével – bevonult olyan régi magyar területekre is, ahol a szerbek, illetve a délszlávok alkottak többséget. Bibó ezt nagy hibának tartotta, és a „politikai okosság" hiányának minősítette. Az „újvidéki vérengzésről", melyet „morális katasztrófának" nevezett, még lesújtóbb kritikát mondott. Ahol ilyesmi történhet – írta –, „ott más nyelvű, de magyar szívű nemzetiségekről, a magyar nép nevelői szerepéről immár komoly ábrázattal nem lehet beszélni. ...hogy gyakoroljon egy államhatalom, nemzet, nép más népek felett hegemóniát, ami mindenekelőtt pszichikai ráhatás, ha saját karhatalmát nem tudja kézben tartani?" – kérdezte rezignáltan.[17]

A határkérdés alapvető fontosságának hangsúlyozásával szemben a *status quo* európai hívei, sőt a magyar baloldal egy-két képviselője is számos ellenérvet vonultattak fel. Ilyen volt a régió népeinek elmaradott társadalmi szerkezetére és a demokratikus hagyományok hiányára való hivatkozás, amely azzal a feltételezéssel egészült ki, hogy ha ezeken az anomáliákon segítenek – vagyis ha bevezetik az általános és titkos választójogot, továbbá felosztják a nagybirtokokat, s ezzel megszüntetik a hagyományos politikai elit uralmát –, akkor a határviták is elveszítik a jelentőségüket. Hasonló logika alapján feltételezték sokan azt is, hogy az államok közötti föderáció, illetve a konföderáció ugyancsak tárgytalanná teheti a határvitákat. Bibó egyik feltételezést sem fogadta el. A föderáció – írta – olyan, mint a házasság. Csak akkor szabad „belépni", ha „minden függő kérdést elintézünk és elrendezünk", mert egyébként előbb vagy utóbb felbomlik. Nem tartható univerzális gyógyszernek az egyébként általa is alapvetőnek gondolt demokratizálás sem. Bármi fog történni: marad a térség ütközőzóna vagy csatlakozik a „szovjethez", netán belülről is szovjetizáltatnák, „a belső politikai ellentétekbe és feszültségekbe csakhamar a bibliai hét ördögök módjára észrevétlenül a régi nemzeti ellentétek bújnának bele, s rosszabb lenne a dolga ezen országoknak, mint volt azelőtt. Igenis neki kell állani az itteni határviták megismeréséhez és megoldásához" – vonta le ismét ugyanazt a konklúziót.[18]

A második világháború utáni új magyar politikai elit – és ezzel rátérek tanulmányom harmadik és egyben utolsó részére – Bibó István és más baloldali személyek kulturális alapú nemzetfelfogásából indult ki, és ezt próbálta alkalmazni az új helyzetre. „Nem mondhatunk le nemzetiségünkről, szabadságunkról, önálló létünkről, egyéniségünkről. De tudomásul kell vennünk, hogy kis nép vagyunk, ... amelynek nem lehet ma előbbre való kötelessége annál, hogy vereségeinek tanulságait levonja ... Vállalnunk kell tehát s értékesítenünk mindazt, ami a régi magyarságból történelmünkben, hagyományainkban, szokásainkban elevenen él. De meg kell vizsgálnunk e hagyományt, külön kell választanunk benne azt, ami dísznek, emléknek való muzeális érték, s azt, ami valóban építő része lehet életünknek" – fogalmazta meg ezt az igényt Keresztury Dezső, a Tildy- és Nagy Ferenc-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere 1946-ban.[19] Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt főtitkára, az új békekötésre készülve ezt így konkretizálta: „Sovinizmus az ezeréves határok követelése, és aki ezt követeli, az nemcsak soviniszta, de népellenes és antidemokrata is, s mint kártékony elemet ki kell irtani a politikából, a társadalomból. De nem sovinizmus arról beszélni, hogy a magyarság szeretné a maga nemzeti államát kialakítani, mégpedig úgy, hogy a magyar etnikum területét fedje az új nemzeti állam."[20]

A Kisgazdapárt mérvadó személyiségei ugyancsak a politikai és a nyelvi határok összhangba hozását remélték a békekonferenciától, valamint azt, hogy a trianoni határoktól távoli magyar „enklávék" területi autonó-

[14] Uo. 623.
[15] Uo. 621.
[16] Uo. 621., 625.
[17] Uo. 623.

[18] Uo. 613.
[19] Keresztury Dezső: *Helyünk a világban.* Káldor György, Budapest, 1946. 182–183.
[20] Kovács Imre: *Népiség, radikalizmus, demokrácia.* Szerk.: Valuch Tibor. Gondolat–Nyilvánosság Klub–Századvég, Budapest, 1992. 144.

miát kapnak. Erdély esetében mint alternatív megoldást emellett szóba hozták és javasolták a terület önálló kantonális állammá alakítását is.[21]

A parasztpárti és a kisgazdapárti megközelítésektől eltérően a Magyar Kommunista Párt vezetői az 1938 előtti, tehát a trianoni határok visszaállításának perspektívájában gondolkodtak. Révai József, a párt ideológiai kérdésekben leginkább kompetens vezetője 1945 végén és 1946 elején több alkalommal kifejtette, hogy az adott helyzetben nemcsak a történelmi, hanem a néprajzi határok követelése is irreális. A revízió követelése helyett – írta egyik cikkében – „Az ész azt diktálja most nekünk, hogy minden erőnket a határon túl maradt magyar kisebbségekkel való kulturális, szellemi és gazdasági kapcsolatok kiépítésére, fenntartására és erősítésére összpontosítsuk".[22] A Szociáldemokrata Párt ugyancsak elvetette a revizionizmus bármely formáját, sőt egyes megnyilatkozásaiban még a kollektív jogokra épülő kisebbségvédelem eszméjét is. „Nemcsak a Szent István-i határok hirdetése sovinizmus, sovinizmus az a világnézet is, amely azt hiszi, hogy valakit valamilyen jog megillet csak azért, mert ilyen vagy olyan nemzetiségű" – írta Horváth Zoltán a *Népszavá*ban.[23]

Az 1945 és 1946 fordulóján zajló sajtóviták és pártközi egyeztetések során a kommunista és szociáldemokrata álláspont annyiban változott, hogy Erdélyt illetően hozzájárultak az 1920-as határ módosításának felvetéséhez. Egyetértés alakult ki a négy koalíciós párt között abban is, hogy tekintettel a délszláv partizánok háborús teljesítményére és Tito ebből táplálkozó nagy tekintélyére, Jugoszláviával szemben értelmetlen lenne területi követelésekkel fellépni. A határ mentén fekvő szlovákiai magyar területek jövőjével kapcsolatban azonban továbbra is ellentét feszült közöttük. Az 1946. március 6-i pártközi értekezleten a kisgazdák és a parasztpártiak azt javasolták a magyar békedelegációnak, hogy követelje vissza a „kompakt magyar többségű vidékeket", míg a kommunisták és a szociáldemokraták erre sem láttak esélyt, s ezért ezt is elvetették.[24]

A szlovák–magyar határral kapcsolatos magyar álláspont kialakítását nehezítette, hogy az emigrációból visszatért és ismét elnökké választott Eduard Beneš homogén csehszlovák nemzetállam megteremtésére törekedett. Ezért nemcsak az ott lakó 3-3,5 milliós németségtől, hanem a háromnegyed milliós magyarságtól is meg akart szabadulni. A magyaroknak vagy távozniuk kell, vagy asszimilálódniuk – hangoztatta a prágai kormány, Moszkvával egyetértésben. Miután a nyugati szövetségesek a magyarok egyoldalú kitelepítésére nem adták áldásukat, 1946. február 27-én Csehszlovákia lakosságcsere-egyezményt kötött Magyarországgal. Ez kölcsönösségi alapon ugyanannyi csehszlovákiai magyar áttelepítését irányozta elő, mint amennyi magyarországi szlovák Csehszlovákiába kívánt települni. Előre lehetett azonban látni, hogy a magyarországi szlovákok

[21] Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 135., 140–141.

[22] Révai József: *A magyar demokrácia nemzeti jellege.* Szikra, Budapest, 1945. 12.

[23] Idézi Balogh Sándor: i. m. 137.

[24] Uo. 141–142.

alacsony – 100 000–150 000-es – száma és előrehaladt asszimilációjuk miatt ezen az alapon Csehszlovákia nem fog tudni megszabadulni magyarjaitól. Beneš ezért további 200 000 magyar egyoldalú kitelepítésének engedélyezését kérte a szövetséges nagyhatalmaktól. A diplomáciai kötélhúzással párhuzamosan zajlott a határ menti magyarok ezreinek Morva- és Csehországba deportálása.[25] Mindezek tükrében mi sem volt természetesebb, mint az agresszív cseh nacionalizmusra azzal válaszolni, hogy Magyarország fogadja a magyarokat, de csak területtel együtt, s ha a csehszlovák politika erre nem hajlandó, akkor hagyjon fel a magyarüldözéssel, és adja fel homogenizációs tervét. A március 6-i értekezleten ezt az álláspontot képviselte Gyöngyösi János kisgazdapárti külügyminiszter is.

Miközben a magyar pártok a békekonferenciára küldendő delegáció platformjáról vitatkoztak, a szövetséges hatalmak külügyminiszterei, illetve külügyminiszter-helyettesei eldöntötték a magyar határok ügyét. A sorsdöntő határozat a Külügyminiszterek Tanácsának 1946. május 7-i ülésén született meg. Ez azt tartalmazta, hogy a pozsonyi hídfőtől eltekintve minden szakaszon a trianoni határok állnak helyre.[26]

A magyar kormány nem feltételezte, hogy a négy nagyhatalom az érintettek bevonása nélkül fogja megállapítani Magyarország új határait. Budapesten ezért 1918–1919-hez hasonlóan ismét azt hitték, hogy van értelme az alapos béke-előkészítő tevékenységnek. A többség reménykedett benne, hogy ha egyebütt nem is, a román–magyar határon lesz mód kiigazításra. A Nagy Ferenc-kormány ehhez mindegyik nagyhatalom támogatását meg akarta szerezni, s ezért 1946 áprilisa és júniusa között a miniszterelnök vezetésével Moszkvába, Washingtonba, Londonba és Párizsba egyaránt magyar delegációk látogattak.

Moszkvában 1946. április 9–18-án tárgyalt a magyar küldöttség. A delegáció egy maximális és egy minimális határrevíziós javaslatot vitt magával. A maximális 22 000, a minimális 11 800 négyzetkilométer visszacsatolását kérte Romániától. A kisebb területen a magyarok enyhe többséget képeztek 421 000 románnal szemben, a nagyobb sávban élő több mint 1,5 millió emberből azonban csak mintegy félmillió tartozott a magyarsághoz. A szovjet vezetők szívélyesen fogadták a magyar küldöttséget. Sztálin még azt sem ellenezte, hogy a béketárgyalásokon Magyarország felvesse a román–magyar határ módosításának kérdését. Ehhez kapcsolódva Molotov ugyanakkor a románokkal való kétoldalú tárgyalások megkezdésére szólította fel a magyarokat. Arról, hogy a békekonferencia előkészítő fórumain a szovjet delegátusok a trianoni határok bármiféle módosítását me-

[25] Lásd erre részletesen Balogh Sándor: Az 1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény. *Történelmi Szemle,* 1979/1. 59–66. Vö. Kálmán Janics: The Hungarians of Slovakia: From Czechoslovak to Slovak Rule. In: *The Hungarians: A Divided Nation.* Ed. by Stephen Borsody. Yale, New Haven, 1988. 159–190.

[26] *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1946. Vol. II. Council of Foreign Ministers.* Washington D. C., 1970. 259–261.; Vö. Mihály Fülöp: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947.* Héttorony Kiadó, Budapest, é. n. 199–206.

reven ellenezték, Molotov mélyen hallgatott. A magyar delegáció tagjaiban így tévesen olyan elképzelés alakult ki, hogy a Szovjetunió nem ellenzi, sőt talán még támogatja is a Romániával szembeni magyar területi igényeket. Ezért az 1946. május 7-i párizsi döntés, amely nem maradt titokban, a magyar politikusokat és a közvéleményt egyaránt sokkolta.[27]

Nagy Ferenc és néhány miniszterének következő útja Washingtonba vezetett, ahová június 8-án érkeztek. A fogadtatás itt is rendkívül szívélyes volt, ám ugyanakkor őszintébb is. Nagy Ferenc az amerikai politikusokkal folytatott eszmecserei során bizonyosodott meg arról, hogy a szovjetek félrevezették, vagy legalábbis hagyták, hogy illúziók alakuljanak ki benne a határokat illetően. Byrnes amerikai külügyminiszter ekkor közölte vele: „A Szovjetunió akaratából történt a május 7-i párizsi döntés [...] és Magyarország és Románia kérdésének kulcsa a Szovjetunió kezében van. [...] Ha a Szovjet vállalkoznék arra – tette hozzá –, hogy felveti még egyszer az erdélyi kérdést, Amerika készséggel támogatná Magyarország kívánságait."[28] Ismerve a szovjet kormány valódi álláspontját, más szavakkal ez annyit jelentett, hogy az Erdély-dosszié Washingtonban le van zárva; Románia és Magyarország között a trianoni határok állnak helyre.

Londonban – 1946. június 21–22-én – Clement R. Attlee munkáspárti miniszterelnökkel és a Foreign Office vezetőivel tárgyalt a magyar küldöttség. A megbeszélések középpontjában határkérdések és a magyar kisebbségek problémái álltak. Ezekkel kapcsolatos válaszaikban az angol politikusok őszinte és korrekt módon ismertették a brit álláspontot, és a legkisebb mértékben sem hagyták, hogy tárgyalópartnereik illúziók rabjai maradjanak. A román–magyar határ kérdését – közölték például – semmi értelme sem lenne újra felvetni, mert a „szovjet hajthatatlanság" miatt úgysem várható eredmény. Nem vállaltak kötelezettséget a Székelyföld Románián belüli autonómiájának kiharcolására sem. Mindössze annyit ígértek meg, hogy ha „a két kormány meg tud egyezni", akkor „megkapják Őfelsége kormányának támogatását".

Az erdélyi kérdés mellett Nagy Ferenc szóba hozta a szlovákiai magyarok üldözését, tervbe vett kitelepítésüket, s ezzel összefüggésben magyarországi befogadásukat – esetleg „földjeikkel együtt". „A csehekn ek – válaszolta erre a brit külügyminiszter első helyettese – nagyon rossz tapasztalataik vannak a kisebbségeikkel, és ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. [...] Arról pedig – fűzte hozzá –, hogy egy győztes hatalmat felszólítsanak, adjon át területet egy legyőzött ellenfélnek – szó sem lehet." „Őfelsége kormánya – hangsúlyozta a második helyettes – München után nincs abban a helyzetben, hogy kioktassa a cseheket."[29]

Útban hazafelé, június 25-én a magyar delegáció Párizsban is megállt. Ott azonban még annyi eredménnyel sem tárgyalt, mint Washingtonban vagy Londonban. A kérdések érdemi megvitatása elől kitérve Georges Bidault közölte: Franciaország nincs abban a helyzetben, hogy nagy kérdések eldöntését érdemben befolyásolja. Ugyanitt és ugyanekkor találkoztak Molotovval is, aki részben úgy tett, mintha tökéletesen elfelejtette volna az áprilisi moszkvai biztatást, részben pedig az amerikai külügyminiszterre próbálta hárítani a május 7-i döntés ódiumát.[30]

A magyar küldöttség hazaérkezése után mindazokon, akik a trianoni határok valamilyen mértékű korrigálásában reménykedtek, csüggedés lett úrrá, s kölcsönös vádaskodás vette kezdetét. Az 1946. július 29-én megnyílt békekonferencián részt vevő magyar delegáció, amelyet Gyöngyösi János külügyminiszter vezetett, ennek ellenére területi igényt jelentett be Romániával szemben. A békekonferencia augusztus 14-i plenáris ülésén Gyöngyösi 22 000 négyzetkilométer átengedését kérte Romániától, közel kétmillió lakossal, s területi autonómiát igényelt Székelyföldnek. Amerikai tanácsra néhány napon belül ezt 4 ezer négyzetkilométerre, illetve kevesebb mint félmillió lakosra redukálta. Ezt sem támogatta azonban egyik nagyhatalom sem. A trianoni határok helyreállítását végül a román területi és politikai bizottság szeptember 5-i ülésén véglegesítették.[31]

A békeszerződést 1947. február 10-én írták alá Párizsban, a külügyminisztérium Szajna-parti épületében. Természetesen Magyarországon senkiben sem keltett lelkesedést, de olyan elkeseredést és hisztériát sem, mint 1920-ban a trianoni békeszerződés aláírása. A magyar társadalom nemzeti kérdésekre érzékeny része ezekben a napokban döbbent rá és kezdett beletörődni abba, hogy nemcsak az integrális vagy optimális revízió elérhetetlen, hanem az etnikai revízió, illetve az ezen alapuló méltányos kiegyezés is. Bibó István ezek után helyezkedett arra az álláspontra, hogy a trianoni határokat „mind fizikailag, mind lelkileg" elfogadva a magyarság a továbbiakban csak két dolgot tehet: „a kölcsönös és feneketlen gyűlölködés örvényeit" elkerülve példát ad „a kisnépek közötti lojalitásra és mértéktartásra", s ugyanakkor felelősséget érez „a határokon túli magyarság sorsával szemben".[32] Mások is hasonló véleményt alakítottak ki. Ezek közül legnagyobb jelentősége a két világháború közötti történész-ideológus, Szekfű Gyula pálfordulásának volt. „Ezek után pedig – publikálta álláspontját a békeszerződés aláírását követően a Szent István-i állameszme két világháború közötti történész-propagátora – egyszer s mindenkorra el kell némulnia minden revíziós törekvésnek és propagandának"; a szomszédos államokkal szemben Magyarországnak a továbbiakban „egyetlen kívánsága" lehet: „a náluk lakó magyarok állampolgári jogainak tisztességes megadása és emberies bánásmód velük".[33] A két világháború közötti konzerva-

[27] Stephen D. Kertesz: *Between Russia and the West. Hungary and the Illusions of Peacemaking 1945–1947.* Hunyadi M. Mk., Hamilton ON. Buffalo NY, 1992. 113–114.

[28] Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* 1. k. Európa Kiadó, Budapest, 1990, 301.

[29] Public Record Office, London. Foreign Office 371/59025. Szám nélk.

[30] Nagy Ferenc: i. m. 312.

[31] *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1946. Vol. III. Paris Peace Conference: Proceedings.* Washington D. C., 1970. 210–221., 249–282., 375–376.

[32] Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. In: *Bibó István összegyűjtött munkái.* I. k. Sajtó alá rend.: Kemény István és Sárközi Mátyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981. 199.

[33] Szekfű Gyula: *Forradalom után.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1983. (Hasonmás kiadás.) Szerk.: Glatz Ferenc. 69., 203.

tív, „úri" Magyarország és a második világháború utáni demokratikus, „népi" Magyarország két kiemelkedő reprezentánsa így lényegében azzal a Révai Józseffel került közös platformra, aki 1945-től hirdette bármiféle revizionizmus irreális voltát. A kommunista sajtó propagandaszólamaiban azonban, miszerint máris beköszöntött volna a népek közötti örök béke és barátság kora, természetesen sem a két szerző, sem a magyar társadalom többsége nem hitt.

Egry Gábor

REALITÁSOK ÉS ILLÚZIÓK. MAGYAR KISEBBSÉGEK JÖVŐKÉPE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ VÉGÉN – EGY ÚJ KOR KÜSZÖBÉN?

1945. május 9-e olyan nap volt, amelyről biztosan, meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a szó minden értelmében világtörténelmi jelentőségű. Nem pusztán abban az értelemben, hogy az egyetemes történelem történeti elbeszéléseinek elmaradhatatlan, korszakhatárként kezelt része, hanem abban az értelemben is, hogy nemigen tudnánk olyan földrajzi régiót, népet, nemzetet mondani, amelyikre a világháború vége ne lett volna jelentős hatással. Nem egyszerűen átélt eleme lett a történeti hagyományoknak, hanem szinte kényszerítette az egyes közösségeket arra, hogy reflektáljanak rá. Ennek megfelelően a legtöbb esetben a nemzeti történelmi elbeszéléseknek is szerves részévé vált a győzelem napja, az „európai világháború" vége.

A nemzeti történeti kánon iránti igény azonban sokszor inkább a sokszínűség csökkentésének irányába hat, noha szerepet kapnak benne a világtörténeti események. Különösen igaz ez akkor, ha egy-egy nemzeti közösség története sem illeszthető egyetlen történeti elbeszélés keretei közé.

Hasonló a helyzet a magyar történelemmel is, ha azt nem kizárólag Magyarország történetének tekintjük. Korántsem egyértelmű, hogyan próbáljuk egységes keretbe illeszteni a különböző, a két világháború között vagy akár a háború alatt is kisebbségi sorban élő, illetve egy rövid időre újra többségivé lett magyar kényszerközösségek történetét. A sokféleségből logikusan következik, hogy a világháború végének értékelése és az erre épülő jövőkép is gyökeresen eltérő az egyes közösségek szempontjából.

Megállapítható tehát: nem beszélhetünk egységesen magyar kisebbségekről, hanem minden egyes csoportot külön kell és érdemes kezelni. Az eltérő körülmények a háború végével kapcsolatos értékelésekre nézve is szignifikáns hatással lehetnek, lehettek. Elsődleges differenciáló tényezőként természetesen kínálkozik az, hogy egy magyar kisebbség melyik utódállam kötelékében élt a két világháború között, esetleg a világháború alatt. Csehszlovákia (ezen belül is a Szlovenszkónak nevezett egykori magyar területek) magyarságának élete egészen más volt 1919–1938–1945 között, mint az erdélyi vagy a délvidéki magyarságé. Ugyanígy az erdélyi

helyzet elemzésénél sem hagyható figyelmen kívül a bécsi döntés és annak következményeként Erdély megosztása északi és déli részre, melyek közül az előbbi területén többségi, míg az utóbbi területén még a korábbiakhoz képest is nagyobb adminisztratív és jogi nyomásnak kitett kisebbségi lét várt a magyarokra.

A magyarság egyes csoportjai másként élték meg a háború végét is, attól függően, hogy az átvonuló fronton milyen intenzitású harci cselekmények zajlottak, illetve a visszatérő többségi elitek milyen politikát valósítottak meg (vagy milyen politikára kényszerültek) a kisebbségekkel szemben. Itt nyomban megállapíthatjuk, hogy a csehszlovákiai és az erdélyi magyar kisebbségi értelmiség jövőképe alapjában különbözött egymástól. Csehszlovákiában nagyon pesszimista, míg Erdélyben inkább optimista elképzelés élt a lehetőségekről, az adottságokról, a kisebbség eljövendő helyzetéről.

Bár a megélt háborúvég mindenhol meghatározta a reflexiókat (Erdélyben ez a reflexió egyúttal diskurzus formáját is öltötte, míg Csehszlovákiában a teljes jogfosztottság körülményei között legfeljebb csak egyes narratívák születhettek meg), azért ezeknek közös elemei, jellegzetességei is voltak. Megpróbálták értelmezni a két világháború közti kisebbségi létet, kisebbségi történelmet, interpretálni próbálták magát a háborút, és természetesen foglalkoztak a háború végének jelentőségével és a jövővel is. Hagyományos történeti konstrukciókról van tehát szó, amelyek a múltból a jelen felé építkeznek, azt is magyarázzák, értelmezik, és egyúttal a jövő felé is nyitottak. A szerkezeti azonosság mellett azonban nagyon határozott tartalmi különbségek ragadhatók meg köztük.

A REMÉNYTELENSÉG NARRATÍVÁJA: KISEBBSÉG A VÁDLOTTAK PADJÁN

A csehszlovákiai magyarság a világháború végén a teljes jogfosztottság állapotában élt. A Beneš-dekrétumok a kollektív bűnösség elvére alapozva megfosztották állampolgárságától és vagyonától, szólás-, gyülekezési és véleményszabadságától, iskoláitól, kisebbségi jogaitól. A jogfosztásra 1945 áprilisában került sor. Fábry Zoltán *A vádlott megszólal* című műve[1] egy évvel később született, vagyis már annak tudatában fejezhette be, hogy ez az embertelen állapot nem átmeneti lesz, nem korlátozódik majd a valódi bűnösökre, hanem a magyarság tartós elűzését próbálja megalapozni, az etnikailag homogén nemzetállam megteremtésének eszközeként. Ez gyökeresen ellentmondott a kisebbségi lét korábbi tapasztalatainak is, így az egyértelműen baloldali Fábry tollából a kétségbeesés, a reménytelenség és a határtalan csalódás szövege született meg, egy alapjaiban megrendült világ narratívája.

[1] Fábry Zoltán: A vádlott megszólal. (A cseh és szlovák értelmiség címére.) In: uő: *Merre vagy Európa? Kisebbségek a vádlottak padján. Válogatott esszék, újságcikkek 1922–1970.* Pozsony, 1991. 77–148.

Fábry tanulmányában viszonylag könnyen felismerhetők azok a kulcsproblémák, amelyekről már fentebb is jeleztem, hogy a háború végi narratívák és diskurzusok lényegi, megkerülhetetlen elemei. A szerző a kisebbségi létet (vagyis a kisebbségi korszak történetét) a kisebbségi hivatástudatot feltételezve értelmezi. Ez a gondolat, amely valóban meghatározója volt a csehszlovákiai magyar baloldal megszerveződésének, a Szent György Cserkészcsapattól a Sarlóig abból indul ki, hogy a kisebbség mint teljes értékű léttől megfosztott közösség a veszteség és a kisebbségi lét korlátozottságai miatt egy magasabb rendű hivatás letéteményese lesz. A hatalmi eszközöktől megfosztott közösségen belül szükségszerűen demokratikus önszerveződés folyik, és egyúttal a kisebbségi jogok követelése egyértelműen és visszavonhatatlanul a demokratikus átalakulás támogatójává teszi a kisebbséget, hiszen teljes mértékű egyenlőségét csak a valódi demokrácia biztosíthatja.

Ez az elhivatottság egyetemes értékek képviselőjévé teszi a kisebbségi közösségeket. Már nem egyszerűen csak nemzeti karakterüket, nemzeti jogaikat képviselik, hanem magát az egyetemes (vagy Fábry szóhasználatával az európai) embert. Felülemelkednek a nemzeti ellentéteken, és olyannyira az emberi lét lényegét képviselik, hogy ezt adott esetben még saját „anyaországukkal" szemben is hangsúlyozzák. A csehszlovákiai magyarság nemcsak a többségi lakosság, hanem a Horthy-féle Magyarország ellenében is autentikusan védelmezi ezeket az értékeket.

Ez a hivatás aztán a fasizmus előretörésével az antifasizmus bázisává teszi a kisebbségi közösséget. A kisebbség a *vox humana* népe, amely csak a nemzeteket és népeket egymás ellen ugrasztó, a nemzeti gyűlölködésre építő fasizmussal szemben léphet fel, csak a létét fenyegető gonosszal való küzdelem biztosíthatja jövőjét. Ez annyira fontos és erős jellemzője a kisebbségi létnek, hogy – Fábry kifejezésével élve – egyfajta antitoxint is képez a fasizmussal szemben, amely antitoxin képes visszafordítani a megfertőzötteket is, és újra az egyetemes emberi értékek képviselőjévé tenni őket. Fábry példája erre a hatásra Esterházy János. Esterházy az ő értelmezésében Jaross Andorral együtt az első bécsi döntésig a fasizmus képviselője volt, de miután eldöntötte, hogy továbbra is a kisebbségi sorsot vállalja, ez az antitoxin-hatás törvényszerűen megváltoztatta; ezt a nagy változást mutatja, hogy a szlovák törvényhozásban egyedül ő szavazott a zsidótörvények ellen.

A demokratikus hivatásnak tulajdonítja Fábry azt is, hogy a kisebbségi korszak demokratikus értelmisége (Szalatnai Rezső, Győry Dezső, Peéry Rezső stb.) a bécsi döntés után is a kisebbségi létet választotta, és létével, munkájával próbálta a fasiszta Szlovákiában képviselni a humanizmus, az emberség és a demokrácia értékeit. Éppen ebben látja a háború végének leglehetetlenebb, legabszurdabb fordulatát is. Tézise szerint a kisebbség eleve nem lehet fasiszta, és ezt a (cseh)szlovákiai magyar kisebbség esetével igazolva is látja; a háború befejeztével mégis azzal vádolták, hogy a fasizmus szekértolójaként segítette volna Hitlert Csehszlovákia felbomlasztásában és a világháború kirobbantásában. A kisebbségben élők vádlottak lesznek, miközben Fábry szerint igazoltan immúnisak a fasizmussal szemben.

Fábry Zoltán tehát így látja: a háborúban, amelyet a gonosz és a jó küzdelmeként értelmez, a kisebbség magától értetődően a jó oldalán áll. Éppen ezért kénytelen arra a következtetésre jutni, hogy a háború vége, bár látszólag a gonosz bukását hozta, egyúttal éppen annak diadala is, és a humanizmus totális bukása. A fasizmus bukása nem hozta vissza a demokráciát, hanem a győztesek a győzelem érdekében maguk is kénytelenek voltak átvenni a fasizmus eszközeit, azokat interiorizálták, és most fel is használják nem kevésbé embertelen céljaik érdekében.

Fábry ebből fakadó kilátástalanságát csak fokozza, hogy nem alkalmazhatja a baloldal igen elterjedt frazeológiáját, és nem állíthatja, hogy a jogfosztás a reakció eszköze, amellyel a demokratikus, baloldali erők szemben állnak. Ehelyett kénytelen konstatálni, hogy a régi és megbízhatónak hitt szolidaritási kötelékek, melyek őt és társait a csehszlovákiai baloldalhoz fűzték, nemhogy nem elég erősek ahhoz, hogy legalább őket megvédjék, hanem a baloldali pártok maguk is tevékeny részesei lesznek a kisebbségek elleni fellépésnek.

Fábry nemigen tud mit ajánlani magyar társainak. Kiutat nem talál, így kénytelen visszanyúlni a hagyományos kisebbségi létértelmezéshez és a *vox humana* hivatásához. Ezzel további kitartásra és szenvedésre hív fel, a kisebbségi hivatás prolongálására. Ezen a ponton válik amúgy erősen morális töltetű történelemértelmezése már-már vallásossá. Így lesz interpretációja egyértelműen üdvtörténeti, amelyben a kisebbségi szenvedések végül is talán elvezethetnek a megváltáshoz. Az egész emberiségéhez.

EGY BALOLDALI DOMINANCIÁJÚ NYILVÁNOSSÁG: ERDÉLY 1944–1945

Amíg az újra létrejövő Csehszlovákiában a jogfosztottság körülményei közepette nemhogy nyilvános diskurzus nem alakulhatott ki a háború végével kapcsolatban, de még egyes narratívák is alig születtek, addig Erdélyben nagyon hamar létrejöttek azok az intézmények, amelyek a nyilvánosság részeseként, azt alakítva és formálva, egyúttal megteremtették a háború utáni világról szóló közéleti diskurzus intézményes kereteit is. Itt egy baloldali dominanciájú nyilvánosságról van szó, ám ezzel együtt Erdélyben nyilvánosan is megfogalmazódhatott egy alternatív háborúvég-értelmezés és jövőkép is. A nyilvánosság jellegzetességei mellett jó néhány olyan tényező is alakította a második világháború utáni erdélyi magyar köz- és politikai életet, amely a baloldal lehetőségeit bővítette, és ezáltal hozzájárult a nyilvánosság szerkezetének, baloldali dominanciájának kialakulásához is.

Ezek közül elsőként azt emelném ki, hogy a két világháború közti periódusban a kisebbségi politikai életben a baloldal, mindenekelőtt annak polgári radikális, liberális és szociáldemokrata része, nem volt annyira periferikus helyzetben, annyira kiszorítva a tényleges döntésekből, mint

Magyarországon.[2] Ezt megerősítette az is, hogy a kisebbségi politikai stratégia legfontosabb elemének tekintették az egységes politikai szervezet kialakítását, illetve a kisebbségi szervezetek szoros együttműködését. Magát a kisebbségi periódus utolsó időszakát is az egységkeresés vagy éppen a szervezeti egység jellemezte. Az 1937-es vásárhelyi találkozó szervezésében és munkájában éppúgy részt vett a katolikus értelmiség, a Helikon köre, mint a baloldali Madosz vagy a szociáldemokrata Jordáky Lajos. A királyi diktatúra bevezetése után aztán maga a rendszer kényszerítette ki egy egységes kisebbségi szervezet, a Magyar Népközösség megalakítását.[3] Közben a kisebbségi elit új nemzedéke maga is nyitottabb volt a társadalmi problémák iránt.

Nem elhanyagolható szerepet játszott a front átvonulását követő erdélyi eseményekben Észak-Erdély sok szempontból speciális helyzete is. A terület visszacsatolása után a budapesti parlamentbe behívott magyar képviselők (többek közt Albrecht Dezső, Balogh Artúr, László Dezső, Mikó Imre, Paál Árpád, Teleki Béla, Vita Sándor) megalakították az Erdélyi Pártot, amely paktumot kötött a kormánypárttal, a Magyar Élet Pártjával. A párt megalakítását egyebek között éppen a kisebbségi sorban kialakult magyar egység megőrzésével indokolták.[4] A paktumban az Erdélyi Párt vállalta a kormány támogatását, miközben a MÉP lemondott róla, hogy a visszacsatolt erdélyi területeken szervezkedjen.

Ez a moratórium azonban értelemszerűen nem vonatkozott az ellenzéki pártokra, köztük a szociáldemokratákra és a kisgazdákra, akik létrehozták saját regionális szervezeteiket. Társadalmi hátterüket az is erősítette, hogy az Erdélyi Párt elsősorban klubpárt volt. Így aztán a baloldal nem csupán talpon maradhatott, hanem az észak-erdélyi szovjet bevonuláskor, a nyilasok menekülését követően szervezett jobboldali konkurenciával sem kellett számolnia. Szinte kínálta magát az alkalom, hogy a vákuumban a viszonylag jól szervezett, a német megszállást jó állapotban átvészelt politikai erők, amelyek a szovjetek szemében is posszibilisek voltak, kedvező helyzetbe kerüljenek.[5]

[2] Sokat elárul erről az, hogy például Szekfű Gyula a *Három nemzedék*... 1935-ös kiadásához fűzött kiegészítő esszéjében a szétfejlődés okai közt említi és leküzdendőnek tartja azt, hogy a kisebbségek körében nem volt idő és alkalom a polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia kompromittálódására, mivel az októberi forradalom és a Tanácsköztársaság bukását már nem élhették át. (Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 1935.)

[3] A Magyar Népközösség létrejöttére lásd Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig.* Budapest, 1941. 218.; A vásárhelyi találkozóra lásd uo. 190–193.; Balogh Edgár: *Szolgálatban. Egy nemzedék története 1935–1944.* Budapest, 1981. 49–65.

[4] *Erdély a magyar képviselőházban.* Kolozsvár, 1942. 3. Ugyanebben a kiadványban idézik Teleki Bélát, a párt vezetőjét, aki a képviselőház 1941. június 17-i ülésén többek között az alábbiakat mondta a május 28-án megalakult pártról: „Erdély köztudomásúlag nemzetiségi terület, és mint tudjuk, a nemzetiségek politikailag egységesek szoktak lenni. Különös fontossága van tehát annak, hogy a nemzetiségekkel szemben politikailag *egységes* és nem megosztott magyarság álljon." (Kiemelés – *E. G.*)

[5] Ugyanakkor Dél-Erdélyben is hamar megkezdődött a világháborút átvészelő és nem baloldali intézmények megszállása. Tanulságos ebből a szempontból egy 1944 októberében kelt beszá-

Ugyancsak kedvező feltételeket teremtett, legalábbis Észak-Erdélyben, hogy a négyéves magyar uralom alatt a románság politikai szerveződése az egyházakra korlátozódott. Dél-Erdéllyel ellentétben az itteni Parasztpárt (Maniu-párt) és Nemzeti Liberális Párt (Brătianu-párt) nem volt abban a helyzetben, hogy a rezsimváltozást követően azonnal színre lépjen, kézbe vegye a közigazgatást és a helyi hatalmat, továbbá azonnal megkezdje saját intézményeinek kialakítását. Mindez megint csak a viszonylag szervezett – és döntően magyar jellegű – baloldali szervezeteket hozta jobb helyzetbe, a román konkurencia nélkül.

Érdemes megemlíteni azt is, hogy a háború vége felé, a zökkenőmentes átmenet és a magyar intézmények lehetőség szerinti megőrzése érdekében szoros együttműködés alakult ki az Erdélyi Pártban tömörülő csoportok, valamint az akkor éppen illegalitásba szorított baloldal között. Ennek első, nagyon fontos manifesztációja az Erdélyi Magyar Tanács nevében 1944. szeptember 9-én Horthy Miklósnak átadott memorandum volt. Aláírói – többek közt Tamási Áron, Mikó Imre, a szociáldemokrata párthoz tartozó Jordáky Lajos, a kommunistákhoz tartozó munkásíró, Nagy István, Vásárhelyi János református és Józan Miklós unitárius püspök, Sándor Imre római katolikus püspöki helynök – felszólították a kormányzót a háborúból való kiugrásra.[6] Az együttműködés folytatódott, amikor ugyancsak az Erdélyi Párthoz tartozó személyek, gróf Bethlen Béla kormánybiztossal együtt, közreműködtek a letartóztatott baloldaliak kiengedésében, majd a városi őrség és a gyárak őrségének megszervezésében, a kiürítés elszabotálásában.[7] Ez az együttműködés már kifejezetten azon elképzelés jegyében zajlott, hogy a szovjet csapatok bevonulása után a baloldali, részben kommunista politikusok sokkal jobb helyzetben lesznek a magyar érdekek érvényesítéséhez.

A következő, nem elhanyagolható tényező az erdélyi helyzet értelmezésében az, hogy 1944. november 12-én a szovjetek leállították a román csapatok és a román közigazgatás garázdálkodását, és átvették a terület közigazgatását. A szovjet csapatok nyomában Észak-Erdélybe visszatérő román közigazgatás és csendőrség ugyanis drasztikusan, erőszakosan lépett fel a magyarsággal szemben, s ehhez még az önkéntes, félkatonai alakulatok által elkövetett atrocitások, tömeges gyilkosságok járultak.[8] Bár a román közigazgatást elsősorban nem az ún. Maniu-gárdák atrocitásai miatt rendelték vissza, hanem sokkal inkább azért, mert a fejlemények zavarták Moszkva elképzeléseit a román belpolitikával kapcsolatban, ez mégis alkalmat adott arra, hogy a szovjetek a magyarok megmentőinek tűnjenek, illetve lehetővé tette, hogy könnyebben fogadják az uralomváltást.

Az így előállt helyzet Észak-Erdélyben kiváló lehetőséget nyújtott arra, hogy gyakorlatilag megvalósuljon az Országos Demokrata Arcvonalba (ODA) tömörült szervezetek „kormányzása" – a hagyományos pártok és politikai erők befolyásától mentesen –, amiért egész Románia viszonylatában még két évig kellett küzdeni. Ebben az értelemben Észak-Erdély egyfajta kísérleti laboratórium is lett, ami nemcsak az itteni diskurzust befolyásolta, hanem egyúttal az önkormányzás élményét is.[9]

Az önkormányzást határozottan megkönnyítette, hogy az aktivizálódó értelmiségi és politikai csoportok jelentős részének gyökerei, hagyományai nagyon hasonlóak voltak. A mindenképpen polgári értékrendű Jékely Zoltán például éppen úgy Adyhoz, Móriczhoz nyúlt vissza előképeket keresve,[10] mint a kommunista Balogh Edgár vagy Nagy István. Ennek magyarázata részben a polgári radikális hagyományokban rejlik, részben pedig a korábbi kisebbségi léthelyzetben, amely szinte kikényszerítette a nép felé fordulást, és ez természetszerűen egyúttal a népi mozgalom, a népi írók és hagyományaik felé való nyitottságot is jelentett.[11] Ehhez járult még az is, hogy a közösségéért tevékenykedő, aktív szerepet vállaló, politizáló író egyúttal egy másik fontos erdélyi hagyomány, a transzilvanizmus eszméit is megtestesítette.

Végül a teljesség igénye nélkül érdemes még megemlíteni a politikatörténet néhány kulcsmozzanatát, amelyek mindegyike komoly befolyással volt Erdély helyzetének alakulására. 1944. augusztus 23-án Románia kiugrott a háborúból, Antonescut megbuktatták, majd hamarosan hadat üzentek Németországnak és Magyarországnak. Ekkor egyértelművé vált az is, hogy Észak-Erdély katonailag gyakorlatilag tarthatatlan; a hamarosan megkötött román fegyverszüneti egyezmény rendelkezett arról is, hogy Erdély vagy annak nagyobb része visszakerül Romániához. 1944. október 11–12-én vonultak be a szovjet csapatok Kolozsvárra, majd nyomukban hamarosan megkezdte visszaköltözését a román közigazgatás is, amelynek már említett visszarendelésére és ezt követően az „autonóm" közigazgatás megteremtésére 1944. november 12-én került sor. Közben megalakult a Madoszból kinőtt Magyar Népi Szövetség (MNSZ), amely vállalta a magyarság egységes képviseletét, valamint egyfajta irányító szervként az

moló a bánsági Madosz-szervezet tevékenységéről. Ebben a jelentéstevők részletesen leírják, miként juttatták be embereiket az ottani *Déli Hírlap*, akkor az egyetlen romániai magyar nyelvű napilap szerkesztőségébe, és miként sikerült a lapot kiadó részvénytársaság igazgatóságában is többségbe kerülniük. Ebben segítségükre volt a Magyar Népközösség együttműködő szárnya is. Végül beszámolnak arról is, hogy az MNSZ sajtóbizottsága révén napi kontroll alatt tartják az újságot. (Vö. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár [a továbbiakban: PIL] 923. fond [Bányai László iratai] 2. ő. e. Jelentés a temesvári Madosz működéséről 1944. augusztus 23. és 1944. október 1. között.)

[6] Közli NAGY Mihály Zoltán–VINCZE Gábor: *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély két román bevonulás között (1944. szeptember–1945. március). Források a romániai magyarság történetéhez.* Kolozsvár–Csíkszereda, 2003. 117–118.

[7] Uo. 56.; BETHLEN Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: ROMSICS Ignác. Budapest, 1989. 181., 185–188.

[8] Vö: NAGY Mihály Zoltán–VINCZE Gábor: i. m. 42–54.

[9] BALOGH Edgár: Erdélyi március. *Világosság,* 1945. március 4. II. évf. 51. sz. Érdemes ugyanakkor azt is figyelembe venni, hogy ismert és kiadott forrásaink legtöbbje Kolozsvárra vonatkozik, ami mindenképpen felveti a kérdést, vajon nem indokolatlanul szűk perspektívából nézzük-e a kérdést, és nem általánosítunk-e egy különleges helyzet alapján.

[10] JÉKELY Zoltán: Móricz Zsigmond ébresztése. In: *Sorsvállalás.* Budapest, 1986. 214–216. Lásd még KÁNTOR Lajos: *Itt valami más van. Erdélyi krónika 1911–1959.* H. n. [Bp.], é. n. [1991.] 133–307.

[11] KÁNTOR Lajos: i. m.

ODA Észak-erdélyi Központi Tanácsadó Testülete. A Groza-kormányt 1945. március 6-án nevezték ki. Majd Petru Groza és Sztálin táviratváltása következett, melyben Sztálin a nemzetiségi jogok biztosítását kifejezetten a román közigazgatás visszaállításának feltételéül szabta. Végül március 13-án a király és a kormány ünnepélyesen bevonult Kolozsvárra.

EGY OPTIMISTA DISKURZUS ÉS LEGFONTOSABB TÉTELEI

Mint láttuk, Erdélyben határozottan optimistán indult meg a diskurzus a nemzeti és társadalmi erők részvételével. Magának a világháborúra való reflexiónak a szerkezete, kulcselemei, a diskurzusból kibontható narratívák mégis sok szempontból rokonságot mutatnak a Fábry szövege kapcsán bemutatottakkal. Ugyanakkor a rendelkezésre álló különböző célú, terjedelmű, jellegű szövegek azt is lehetővé teszik, hogy részletesebben elemezzük a világháború végével kapcsolatos interpretációkat.

A nemzeti és Duna-völgyi történelem új értelmezése

A kibontakozó diskurzus kulcseleme a történelemértelmezés. Itt azonban nem pusztán a kisebbségi lét, a kisebbségi korszak elemzése volt a cél, hanem egy sokkal nagyobb ívű és igényű történeti konstrukció létrehozása is, amely jelentős mértékben épít a világháború alatti baloldali történelemértelmezésre. A szándék nem pusztán a kisebbségi lét értelmezése volt, hanem egy olyan történeti elbeszélés konstruálása, amely igazolja, legitimálja a politikai változásokat, a megalkotandó demokráciát, és egyúttal a románok és a magyarok testvériségét is kifejezésre juttatja.[12] Ez a történeti narratíva, amely egyúttal hangsúlyosan erdélyi is, ahhoz a felfogáshoz híven, hogy a történelem az osztályharcok története, a korszak, a jelen számára érvényesnek tekintett legkorábbi példáit, előképeit a középkori parasztfelkelésekben lelte meg, és Budai Nagy Antaltól Dózsán át Rákócziig és 1848-ig, majd Adyig és József Attiláig, illetve az antifasiszta mozgalmakig ívelt. Közben azzal is megpróbálkozott, hogy a magyar–román konfliktust a magyar–német konfliktussal helyettesítse, a magyar történelem legfontosabb tengelyeként tételezve az utóbbit.

[12] Ez a szándék jellemzi az *Utunk* első számában megjelent szövegeket is, melyeknek szerzői arra keresték a választ: Miről szóljon az erdélyi történelem? Bányai László egyfajta hagyományos marxista, osztályharcos történeti konstrukció mellett szállt síkra, míg László Gyula inkább az antropológiai megközelítést, az emberi küzdelem bemutatását és az emberi történelemnek a világgal, azon belül is hangsúlyosan a természettel való kölcsönhatását tartotta megírandónak. Mint írta: „félek, nagyon félek, hogy a most megírásra kerülő új tankönyvek a kor igényét csak szólamokban valósítják meg, megfejelik a régi értelmű adattárat a »demokráciával«". (Milyen legyen az erdélyi történelem? Revideálnunk kell történelemtanításunkat. *Utunk*, 1946. június 22. I. évf. 1. sz.)

Tanulságos ebből a szempontból Méliusz József beszéde a temesvári Magyar Ház avatásán, 1944. október 1-jén, tehát még Kolozsvár bevétele előtt.[13] Így kezdte beszédét:

„Magyar testvérek! Először hangzik el szabad magyar író szava szabad magyar nép között. Nem egy ezeréves uralom dől most meg, hanem egy ezeréves rémület. Ezeréves magyar rémület, amelyet Ottó császár pribékjei szakasztottak rá az első magyarokra, amikor a ma is ismert barbár módszerekkel szemüket szúrták ki, karjukat vágták le, és úgy küldték vissza az Alföldre hírmondóknak, hogy ez lesz a magyar sorsa ezer esztendőre. Ezer esztendeje mérkőzik a némettel a magyar. De ebben a harcban és ebben a marakodásban soha nem állt egyedül. Az idegenek, a bitorlók, a népeltiprók gaztettei, rémületei döntötték a magyart és a testvérnépeket forradalomba, hogyha nem volt elég az ereje a magyarnak, hogy meginduljanak a szabadságért harcolni. Újra és újra mindig idézzük a történelmet, amikor szembeszálltunk velük, amikor küzdöttünk velük, mint ma is: életre-halálra. 1437 a bábolnai parasztfelkelés, ez az első nagy dátum, amely hírt hoz a magyar nép és a román nép közös szabadságvágyáról. 1437-ben leverték a pórnépet, és elnyomói, a bitorlók legyilkoltak 60 000 parasztot, magyart és románt Torda nagy piacán, amikor ítélkezett a vezérek felett, kiszúrták a szemüket, a karjukat vágták le. És nem telt el ötven esztendő, 1514, Dózsa György (ott néz ránk a képről!) elindult 100 000 paraszt élén újra csak a bitorlók ellen, és Dózsa György seregeiben ott voltak a testvér nemzetek. – Testvérek, a demokratikus magyar írók üdvözletét hoztam el ide a magyar nép első felszabadításához: a Madoszhoz. (Éljenzés). – A magyar író soha nem tudott elvonatkoztatni a történelemtől, és nem tette magát szabaddá a néptől. A magyar író számára népsors és szellem ügye mindenkor életre-halálra összekötött ügy volt. Ahogyan a franciák között Aragon a Maquiban [sic!] harcolt, ahogyan Zevedei Barbu román írótestvérünk a börtönbe került a Hitler-ellenes harca miatt, úgy álltak a fasizmus elleni küzdelemben a magyar írók is a föld alatt." Ezt követően Temesvár szimbolikus jelentőségét próbálta bemutatni Illyés Gyula *Dózsa György beszéde* című versének elszavalásával, majd Rákóczi és a kurucok fontosságát hangsúlyozta, rámutatva arra is, hogy a kuruc költészet a nép ajkán mindaddig megőrizte emléküket. Az általa vázolt sorban a következő fontos személyiség Petőfi, akiben a történelem, a nép és a költészet örökre összeforrt. Ezt *A tizenkilencedik század költői*nek elszavalásával nyomatékosította. Őt követi Ady, aki még megérhette eszméi diadalát 1918-ban, de már nem érte meg Orgoványt és azt, ahogy Horthy a gyilkolással, szemkiszúrással, fővágással megteremtette a fasizmus módszereit. A nép azonban mindenhol feltámadt, és ezt testesíti meg József Attila is, akitől *A Dunánál* című verset adta elő. Ez alapozta meg a beszéd zárását is: „Igen, munkánk van: népeknek, íróknak egyaránt. Munkánk van: jóvá tenni a múltnak hibáit, a múltnak vétkeit a közös harccal, a fasizmus kiirtásával, ez a mi munkánk, mert csak ezután következik az építés, a

[13] PIL 923. f. (Bányai László iratai) 2. ő. e. Madosz házavatási ünnepély. Gépirat.

munka igazi megdicsőülése, amikor a dolgozók társadalma egy újabb világba szabadul, ahol már nem üldözik egymást, ahol elmúlik emléke mindennek, amiért szégyenkeznünk kell nekünk, magyaroknak. Azt a múltat eltemetni és megteremteni a jövőt, ez a magyar nép sorsa és mindnyájunk dolga."

Méliusz beszéde kiválóan összefoglalja a korszak jellemző történeti narratíváját, amelyik később számos észak-erdélyi megnyilatkozásban is visszaköszön. A lényeg ebben az esetben is a nép szabadságküzdelmeinek a történelem lényegeként való bemutatása, kiegészítve azzal, hogy az aktuális világpolitikai helyzetnek, a németek elleni háborúnak egyúttal történeti dimenziót ad, tulajdonképpen a magyar történelem értelmeként jeleníti meg. Ezzel egyúttal arra is kísérletet tesz, hogy a németekkel szembeni háborút kiemelje sajátos, zavaró kontextusából (a bánsági magyarságnak egyúttal a Magyarország elleni háborút is támogatnia kellene), és ezt tegye a magyar történelem értelmévé, csúcspontjává. Ezt erősíti a Horthy-rendszernek a fasizmus előfutáraként, ötletadójaként való beállítása is. (Mint később még látni fogjuk, nemcsak ezzel a kényes kérdéssel, hanem például a bécsi döntés érvénytelenítésével kapcsolatban is szükség volt egy kidolgozott diszkurzív stratégiára, amely képes lehetett elleplezni azt a tényt, hogy a többségi létet követően újra a kisebbségi létezés korszaka következik.)

Ha Méliusz szövegét összevetjük más megnyilatkozásokkal, az is kiderül, hogy a történeti interpretáció kulcseleme 1848. A forradalmi örökség mint a nemzeti hagyomány legmegkérdőjelezhetetlenebb része szervesen beépül a történeti elbeszélésbe, de egyúttal olyan módon is értelmeződik, hogy az aktuális politikai törekvéseket alátámassza, legitimálja. Az egyik megközelítés 1848-at egészében teszi meg 1944/45 előképének. Példa erre Jékely cikke *Emlékezés egy elhibázott márciusra* címmel.[14] Jékely 1941 március 15-ét idézi fel, amikor a visszakapott honvédzászlókat ünnepélyesen vitték végig Budapest utcáin. Az akkori tömeg a jeges szél ellenére bizakodott, remélte, hogy az új keleti politikai tájékozódás egyúttal lehetővé teszi a tanulást a hatalmas, új társadalomtól, amelynek tapasztalataira alapozva elkezdődik végre a rég várt átalakulás. A bizakodást azonban, hogy 1848 eszméi végre diadalmaskodnak, végül elsodorta a háború. Jékely kiemeli, mennyire irtózatos a tudat, hogy a zászlók akár el is pusztulhattak, s nem érhették meg a szabadság új hajnalát, melyet a keleti nap virrasztott fel.

Látható, hogy ebben a keretben 1944/45, a demokratikus építkezés nem egyéb, mint 1848 eszméinek diadala. Fontos azonban még emellett az is, hogy Jékely megpróbálja a Szovjetuniót is mint 1848 örökösét, megvalósítóját beállítani. Sőt, ezt visszavetíti jóval korábbra, ezzel is hangsúlyozva a háború elhibázott, értelmetlen voltát.

Ugyancsak ezt az ívet, ezt a gondolati kapcsot jelzi egy másik Jékely-cikk, *A Ferenc-rendiek nyomdájában* című is.[15] Ennek kiindulópontja,

[14] Jékely Zoltán: Emlékezés egy elhibázott márciusra. In: *Sorsvállalás*. 255–257.

[15] Jékely Zoltán: A Ferenc-rendiek nyomdájában. Ahol 1848-ban a székely szabadságharcosok kiáltványai készültek. In: *Sorsvállalás*. 258–261.

hogy megérkezik a *Világosság* (a Balogh Edgár szerkesztette napilap, ahol Jékely is dolgozott) szerkesztőségébe egy magyar–orosz társalgási zsebkönyv, amelyet a ferencesek nyomdájában nyomtattak. Jékely látogatást tesz a kolostorban, ahol megmutatják a nyomdagépet is, amelyen 1848-ban a különböző kiáltványok készültek. Párhuzamot is von: Kájoni János egykori könyvecskéjében szeretetre szólított fel, s a társalgási zsebkönyv előszava is a mindenféle értelemben vett megértés szükségességét hangsúlyozza. A 48-as ereklyeként kezelt berendezésen tehát ma is 48 szellemében és 48 céljait segítve készülnek könyvek, következtet Jékely, s finom kapcsolatteremtéssel és asszociatív technikával sugallja: 1945 tavasza/nyara a magyar történelem legdicsőségesebb korszakának folytatója. Mint a két Jékely-cikkből kiderül, ennek a beállításnak lényeges eleme az is, hogy – ellentétben az egykori eseményekkel – most, a háború végén Oroszország (a Szovjetunió) nem ellenség, hanem éppen ezeknek az eszméknek a diadalra vivője.

Egy másik 1848-ra hivatkozó, a jelen és múlt között szoros kapcsolatot teremtő beállítás mindenekelőtt Kossuth személyét és a dunai konföderáció eszméjét helyezte előtérbe. Megfogalmazására különösen alkalmasnak bizonyult a kalandos sorsú Balogh Edgár, aki előbb hontalanként Csehszlovákiában élt, és ott a baloldali Sarló mozgalom megszervezésében vállalt szerepet, majd kitoloncolása után Romániában, Erdélyben telepedett le, és az illegális kommunista pártban tevékenykedett. „Két kisebbségi életen át harcoltam a nép igazáért, s ma itthon az országban hirdetem újra a könnyelműen elfelejtett csehszlovákiai és romániai magyar tanulságokat. Az utódállamok urainak demokratikus jelszavaival szemben mindig egy igazabb, őszintébb magyar demokrácia meggyőződésével álltam ki, s ma is ez a mondanivalóm, amikor már nemcsak egy-egy töredéknyi magyarságot, hanem az egész nemzetet kell félteni. A Felvidék és Erdély népi jellegű nemzeti küzdelmei után azokkal érzek, akik Magyarország függetlenségét minden fenyegető idegenséggel szemben a magyar tömegek szociális felemelkedésére s *az egymásra utalt szomszéd nemzetek dunai békéjére kívánják felépíteni*. Ezt a hármas helyzetben is egyazon magatartást, három államban egyazon hitet tükrözze e szerény írásgyűjtemény" [16] – írja *Hármas kis tükör* című kötete előszavában.

A szövegben nem egyszerűen az az érdekes, hogy felmerül benne a dunai népek békéje – ami más megnyilatkozásokban a kossuthi dunai konföderáció gondolataként jelenik meg – mint a nemzetek közti gyűlölködés egyetlen ellenszere és a demokrácia kiteljesítője. Legalább ilyen fontos az utalás a korábbi kisebbségi történetre, amely nem véletlenül hasonlít Fábry *vox humaná*val kapcsolatos felfogására. A kisebbség Balogh Edgárnál is a demokrácia letéteményese.

Sajátos formában ragadta meg a testvériség eszméjét Nagy István. *Letört puskacsövek* című írása[17] egy szobor története, amely példázattá nő. Egy porcelángyári munkás kis szobrot formázott meg, egy román és egy

[16] Lásd például Balogh Edgár: *Hármas kis tükör. Felvidéki, erdélyi és magyarhoni tanulságok.* Budapest, 1945. 5. (Kiemelés – *E. G.*)

[17] Nagy István: Letört puskacsövek. *Erdélyi Szikra*, 1945. március 15. I. évf. 2. sz.

magyar katona kézfogását. A helyi kommunista pártnak adta át, akik a Józsa Béla könyvesbolt kirakatában helyezték el. Ott az egyik katona puskacsöve letört. Egy járókelő ezt látva a főispánhoz ment panaszra, mert szerinte a szobor soviniszta, hiszen így már az egyik fél fölénybe került. A történet salamoni ítélettel ért véget, mert Vasile Pogăceanu, a főispán egyszerűen letörte a másik puskacsövet is, így állítva helyre az egyensúlyt. Amellett, hogy a történet valószínűleg jól jellemzi a korszak hangulatát, mondanivalója is egyértelmű: véget ért a kicsinyes áskálódások, a nemzeti ellentétek kora. Ráadásul a cikk március 15-én jelent meg, egyfajta ünnepi üzenetként, az ünnep szellemét idézve.

A mozgalom története mint az új kor megalapozása

A kialakuló diskurzus másik történeti dimenziója az, hogy egy kis csoport, az illegális baloldali mozgalom igyekezett beemelni múltját a nagyobb kánonba, illetve ezenfelül arra törekedett, hogy történetét az új, frissen épülő világ egyik alapjának tegye meg. Ez a történet is szenvedéstörténet, vagy legalábbis az üldöztetés és a küzdelem története, amely üldöztetés és küzdelem egyúttal a néppel és a népért folytatott küzdelem is, így valósítva meg a mozgalom és a nép egységét. A legfontosabb mozzanatok a raboskodás és az erőszakszervek terrorja, amely halálos áldozatokat is követelt. Fontos mozzanat, hogy itt magyar–román közös küzdelemről van szó, a mozgalomban egyformán szenved és egyformán üldözött mindenki. Az üldözőknek sincs nemzetiségük, általában a hatalmat, az erőszakot, a fasizmust képviselik, s a magyart magyartól ért szenvedések talán még fájdalmasabbak. Éppen ezért erre a közös múltra lehet építeni egy szebb és jobb közös jövőt.

Hamar megszületnek országosan és regionálisan az új hősök is, akiket példaként próbálnak beállítani. A sepsiszentgyörgyi *Dolgozók Szava* egy helyi mozgalmi mártírról, Lázár Mihályról írt cikkel vesz részt a kánon megteremtésében.[18] Lázár Mihály egy sötét kis műhelyben kezdett a mozgalom szervezéséhez. Belső árulások, gyengeségek miatt börtönbe került a román érában is, ahol azonban nemcsak szenvedés jutott osztályrészéül, hanem a tanulás is, így megerősödve kerülhetett ki a fogságból. A bécsi döntést követően, egy újabb lebukás után, immár a magyar hatóságok börtönébe került, ahol aztán állítólag felakasztotta magát.

A cikk szerepét az új történeti emlékezet formálásában nagyon jól tükrözi a befejezés: „A felszabadulás boldogító perceiben emlékezzünk Lázár Mihályra, aki Sepsiszentgyörgyön azon igen kevesek közé tartozott, akik életük árán is téglát téglára rakva igyekeztek a mai gyönyörű épületet megvalósítani. Ne feledkezzünk meg sem emlékéről, de visszamaradt családtagjairól sem, akiket teljes szívével szeretett, de akiknek érdekeit habozás nélkül tette kockára, ha a mozgalomról volt szó."

[18] Lázár Mihály. *Dolgozók Szava*, 1945. január 8. II. évf. 2. sz.

Az országos példaképek közé került Szabó Árpád, az *Erdélyi Magyar Szó* szerkesztője, akit a börtönben halálra kínoztak. Szabót sokan említették referenciaként, így például a temesvári Magyar Ház avatásán is szóba került mint áldozat és példakép.[19] Ugyanitt a Madosz pénztárosa is visszaemlékezett a mozgalmi időkre, az üldöztetésre:

„[...] Nagyon nehéz volt annak a pár magyarnak itt. Csak az öntudatos románok bátorítottak minket itt, meg azok a kicsi újságok, amik a föld alól jöttek, gépírással sűrűn teleírt lapok. Egyszer az egyik román testvér megfogta a kezemet és elvitt a „föld alá", bemutatott azoknak az apostoloknak, akik onnan küldték a hitet. Sápadt arcú, fájó szemű apostolok voltak, öröm volt és bátorítás volt velük lenni. Elbújtattuk őket. Amikor ezeknek bemutattak, egy új világ nyílt meg számomra. Bátorságot adott, reményt adott, reményt adott, de felszólított: »Most te is dolgozz velünk!« Terjesztettük a papírokat, sokszor sikerrel, sokszor nem. Bezárkóztunk és dolgoztunk és vártuk, hogy jöjjön a felszabadulás. Jött az Augusztus [sic!] 23-a. Testvérek, az az éjszaka mindnyájunk megváltása volt. Mindnyájan tudtuk, hogy befejeződött a múlt, és ez mindnyájunk jelenét hozza. Most vagyunk a jelenben. Most feljöttünk a napfényre. Szabadon kiálthatjuk, hogy »Szabadság!«, szabad harcolnunk, és kell is harcolnunk [...]"[20]

A szöveg nem csupán az illegalitás mítoszának jellegzetességeit mutatja, de azt a módot is, ahogy az új történeti elbeszélésben ez a mítosz legitimálja az új rendet, és egyúttal megnyitja a jobb jövőt: a harc nem ért véget, a végső küzdelem még hátravan. Ugyanezt az érzést, a harc folytatódását és egyúttal mégis egy új kezdetet sugároz Balogh Edgár előszava is a *Hármas kis tükör*höz.[21]

Harc a reakció és a fasizmus ellen

A harc folytatásának természetesen van egy világtörténeti dimenziója is. A fasizmus és a reakció elleni küzdelem problémái összefüggnek, ám két szinten értelmeződnek. Egyfelől a háború maga, a Németország elleni hadműveletek jelennek meg ebben az értelmezési keretben, másfelől pedig a harc a belső reakció ellen. A baloldaliak meg vannak róla győződve, hogy a háború a fasizmus végleges és visszafordíthatatlan vereségét hozza, de ezért mindenkinek teljes erejével kell küzdenie. Ugyanakkor a jobb világ eljöveteléhez elengedhetetlen a belső reakció, a mindkét oldali sovinizmus és fasizmus elleni harc is. Ez az előfeltétele egyúttal a nemzeti egyenlőség tényleges megvalósulásának. A fasizmus továbbélését alátámasztja az is, ami 1944 októberében történt Észak-Erdélyben, a Maniu-gárdák bosszúhadjárata során. Ahogy Balogh Edgár fogalmaz – nem csupán a románokra célozva –, még vannak gyújtogatók, „a fasizmus ördöge nem alszik".[22]

[19] PIL 923. f. 2. ő. e. Madosz házavatási ünnepély. Gépirat. Juhász felszólalása.
[20] Uo. Bálint hozzászólása.
[21] Balogh Edgár: i. m. 10.
[22] Balogh Edgár: Erdélyi március. *Világosság*, 1945. március 4. II. évf. 51. sz.

Egyértelmű és világos az is, amit Jordáky Lajos írt a kommunista párt feladatairól.[23] A nagy cél a fasizmus legyőzése, s ennek érdekében a kommunistáknak különleges feladatokat kell megoldaniuk: előmozdítani a román–magyar közeledést, demokratizálni a közigazgatást, végrehajtani az igazságos földreformot, megszervezni az önvédelmet, az üzemi őrségeket. Megjegyzi, hogy a sovinizmus elleni küzdelem addig csaknem eredménytelen volt, a soviniszta hullám fokozódott mind magyar, mind román részről. Nem elegendő érvekkel küzdeni ellene, tettekre van szükség. Mindenkit, aki valamelyik nemzetiség ellen uszít, azonnal le kell fogni, internálótáborba kell küldeni.

Szintén beszédes Bányai László cikke Vlădescu-Răcoasa nemzetiségügyi „miniszterrel" tett észak-erdélyi körútjának egy epizódjáról. Kolozsvárra tartottak, de Torda körül hóvihar állította meg őket: „Mintha a természet is a reakció utolsó erőfeszítéseit példázná. Március közepe van, de a sűrű havazás azt hitetné el, hogy a tél javában vagyunk. Rădescu[24] is szerette volna elhitetni, hogy a fasiszta parancsuralmak kora nem járt le még. De hiába, a természet, a nép szabadságakarata győzedelmeskedik minden ellenszegülésen."[25]

A reakció elleni küzdelem nem pusztán politikai cikkek, beszédek, brosúrák témája volt, hanem az „irodalom" eszközeit is igénybe vették a mondanivaló hangsúlyozására. Erre jó példa Mosonyi József verse:

Nem várunk titeket!

Nem várunk titeket, ti múlt lovagjai,
Kik miatt pusztultak népünk fiai,
Szétszakítottátok kicsinyke hazánkat,
Testünkön ültetek véres orgiákat.

Nem tudjuk feledni Maniu gárdáit,
Nem tudjuk feledni Szálasi bandáit,
Magyar, román népnek galád vérszopói
Nem lesztek már többé népek elnyomói.

Most is próbálkoztok fasiszta jelszókkal,
Izgatva népet népbolondítókkal
De hiába minden ily próbálkozástok,
Magatoknak ezzel még mélyebb sírt ástok.

Tudjuk már a gyógyszert, mi kell a sebekre,
Korbácsot ragadunk a veszett ebekre.
És ajtót mutatunk minden fasisztának,
Mondják azt magyarnak, vagy akár románnak.

[23] Jordáky Lajos: Pártunk feladatai. *Erdélyi Szikra,* 1945. március 8. I. évf. 1. sz.
[24] Nicolae Rădescu tábornok, vezérkari főnök 1944. december 6. és 1945. február 28. között miniszterelnök.
[25] Bányai László: Utijegyzetek Erdély nagy napjaiból. *Népi Egység,* 1945. március 27. II. évf. 69. sz. A „miniszter" valójában államtitkár-helyettes volt.

Mert mi nem akarunk magyart, románt látni,
Csak dolgozó testvért, aki kész kiállni.
Hogyha úgy kívánja meg a közösségünk,
Közös ellenségre közös csapást mérünk.

Jöjjön hát a hajnal, oszoljon az éjjel,
Közös ellenség közt üssünk egyszer széjjel.
Közösen harcoljunk demokráciánkért,
Közös nagy célunkért: az új népkormányért.[26]

Az utolsó sor arra is rávilágít, mi a célja a reakció elleni küzdelemnek. Meg kell buktatni a Rădescu-kormányt, és egy ODA dominanciájú kabinetet kell felállítani. Eközben taktikai elemek is előtérbe kerültek, mint például a barcaföldvári internálótáborról szóló írások közlése esetében. A Brassóban megjelenő *Népi Egység,* részben a közelség okán, rendszeresen jelentetett meg bíráló, a tábor megszüntetését követelő írásokat, köztük február 22-én három hozzátartozó levelét, amelyek a fogva tartottak szenvedéseit és az őrszemélyzet önkényét taglalták.[27] Ezzel szemben ugyanez (!) a cikk a kolozsvári *Világosság*ban csak március 1-jén látott napvilágot; ráadásul bevezetésként a szerkesztőség elhelyezett egy kommentárt, amelyben a Rădescu-kormányt bírálta a tábor fennállásáért, és az ott történteket egyúttal összefüggésbe hozta a bukaresti véres tüntetésekkel is, melyeket természetesen úgy értelmezett, hogy a fasiszta reakció provokációiról van szó.

A fasizmus elleni harc egyik alapfeltételének természetesen a nép, a munkások, a parasztság és az értelmiség kívánatos egységét tekintették. Ahogy azt a *Népi Egység* cikkírója május elseje kapcsán megfogalmazta: „Hosszú-hosszú ideje nem ünnepelt ilyen május elsejét a dolgozó emberiség, mint amilyenre most készül. Magyar vagy román vidéken egyaránt nem is volt soha a dolgozó rétegeknek olyan szabadsága, mint amilyenhez felmérhetetlen szenvedések és áldozatok árán most jut el. [...] De nem csak a telekkönyvben és magtáraiban, hanem egész lelkében roppant változás örvénylik. Évszázados bálvány, rettegett nagyúri kastély, megdönthetetlennek tetsző felsőbb hatalom hullott a porba. [...] A városi dolgozók sem tudják egykönnyen felmérni, mit is jelent számukra is a megújhodott falu. Mert ez a falu már szabadabb, bátrabb, haladásra készebb. Most már könnyebben adhat nemcsak kenyeret, hanem bajtársi szövetséget, összetartást, megértést a demokrácia nagy harcában egy jobb világért."[28]

[26] *Világosság,* 1945. február 11. II. évf. 33. sz.
[27] *Népi Egység,* 1945. február 22. II. évf. 41. sz.
[28] Kömüves Géza: Az idei május elsején a föld munkása is ünnepel. *Népi Egység,* 1945. április 7. II. évf. 78. sz.

A fasizmus elleni harc jegyében természetesen kikerülhetetlen probléma volt a németség sorsa a világháború után. Bár a magyar baloldali értelmiségiek Fábryhoz hasonlóan a magyarsággal kapcsolatban Erdélyben is elvetették a kollektív felelősség elvét, a németek jövőjére vonatkozóan lényegében elképzelhetőnek tartották a kollektív felelősségre vonást. A németeket fasisztáknak vagy legalábbis osztályellenségnek állították be, akiknek talán az lenne a legjobb, ha – miután a visszavonuló német csapatokat követve elhagyták az országot – oda nem térnének vissza, és helyükre magyar és román szegényparasztok költöznének.

A kollektív felelősség elvét próbálta megalapozni dr. Méra Antal lapigazgató Szászrégenben, a német–magyar vegyes lakosságú városban, ahonnan a szászok nagyobb része távozott a kiürítés során. Érvelése szerint a fasisztáktól és támogatóiktól meg kell vonni a szabadságot, miután bebizonyosodott, hogy korábban a demokrácia intézményeit kihasználva, annak eszméire hivatkozva tudtak hatalomra kerülni és magát a demokráciát is megdönteni. Ezek után a fasiszták a demokráciában se élvezzék a szabadságot, sőt, kíméletlenül le kell csapni rájuk, csak aztán kerülhet sor az új, demokratikus rendszer létrehozására.[29]

Bár explicit módon nem szól a szászokról, más írások arra utalnak, hogy a szászok (illetve svábok) és a hitleristák azonosítása bevett eljárás volt. A *Népi Egység* a helyi román laptól *(Drum Nou)* átvett cikkben számolt be egy összetűzésről Keresztényfalván. E szerint két gyári munkást megtámadtak a szászok, miközben hazafelé tartottak. A román lap a tudósítást már azzal a címmel közölte, hogy *Szász hitleristák garázdálkodnak Keresztényfalván,* és ezt a beállítást, a szászok implicit azonosítását a hitleristákkal és a fasizmussal a *Népi Egység* sem kérdőjelezte meg.

Ugyancsak a reakció és a németség azonosítása érhető tetten egy javaslatban, amely a temesvári Magyar Ház alapításakor hangzott el. Az indítványozó a következőket mondta: „Más indítványom is van. A szakállházi svábok elmentek. Ott hagyták a házaikat és ingóságaikat. Felkérem az Apărare Patrioticát, vegye kezébe az ottani jószágok gondozását. A svábok elmentek, mert úgymond nem akarják a szovjet rendszert, de itt hagyták a disznóikat, nemzetgazdasági szempontból fontos azokat gondozni."[30]

Végül érdemes megemlíteni Bányai László véleményét is a problémáról, amelyet a már említett észak-erdélyi körút kapcsán, akkor vetett papírra, amikor Beszterce környékén az elhagyott szász házakkal szembesült: „Elhagyott szász falvakon keresztül vezet az út Besztercétől Szászrégen felé. Alig egyharmadába költöztek be a környékbeli szegény földművesek. A többi jól épült ház üres ablakokkal ásít az átmenőkre. Itt nemsokára újra virágzó községek lesznek. De a hitleri gőgöt saját házuk táján is megvalósító, pöffeszkedő szász gazdák helyett békés román és magyar földművesek kerülnek ide. A német hódításvágy izgága-uszító előőrsei helyett az itt élő népek sok keserves tapasztalaton keresztülment fiai fognak ügyelni arra, hogy elnyomó, rabló szándék ne zavarhassa meg többé együttélésük nyugalmát."[31] Bányai kiválóan foglalja össze a németproblémával kapcsolatos elképzeléseket, illetve háborús szerepük értékelését. Meg kell azonban említeni, hogy például a Bánságban létrejöttek „demokratikus" német szervezetek is, amelyek bekapcsolódtak az ODA helyi tevékenységébe – igaz, vezetőik álláspontja szerint sem várt kegyelem azokra, akik „csizmát hordtak, gazembereskedtek, akik mindenkit bekergettek az SS-alakulatokba, akik zsidókat gyilkoltak le, akik az orosz népre törtek".[32]

Összességében tehát meglehetősen optimista diskurzus bontakozott ki, amelyet a jobb jövőbe vetett hit alapozott meg. A diskurzus időszerkezete alapvetően a jövő felé nyitott, s bár megvoltak a múltbeli előzmények, mégis egyfajta kezdőpontként értelmeződött a jelen: szakításként a múlttal, olyan pillanatként, amely megnyitja a jövőt mindenki előtt.

Metaforikus szinten ezt a tavasz, a fiatalság, a pirkadat vagy éppen a tisztító szél képei támasztják alá. Például Bányai egyetlen sora úti jegyzeteiből: „Gépkocsin visznek be. [Kolozsvárra – *E. G.*] Az állomáskörnyék romjai közt derengő félhomály. Pirkad."[33] Vagy érdemes idézni Balogh Edgárt is: „Új színek pompáznak körülöttünk, új egészségre ocsúdunk fel a tavaszias időben. [...] Tavaszi szélben lélektisztulást, szabadságharcos népek márciusában őszinte erdélyi összefogást követeljünk meg magunktól és mástól. A demokrácia lehetőségei oly tágasak, oly hatalmasak, oly kéken tündöklő a mennybolt, s az ilyen távlatok előtt eltörpül minden ósdi kicsinyesség [...]".[34] Balogh itt még arra is kísérletet tett, hogy a tavasz metaforáját, illetve a márciusi ifjak allúzióját felhasználva újra csak összekapcsolja 1945 tavaszát 1848-cal.

Ebben az optimista jövőképben nem lehet helye kishitűségnek. Ugyanakkor a jövőkép és a történelemértelmezés feladata volt az is, hogy megpróbálja elfedni vagy feloldani azt az ellentmondást, amely kétségtelenül ott feszült a szabadság eljöveteleként hirdetett korszak és a bécsi döntés érvénytelenítése, a két világháború közötti tapasztalatok nyomán immanensen szabadsághiányosnak érzett kisebbségi lét visszatérése között. Ezt egyfelől a magyar–román testvériség, a reakció és sovinizmus elleni közös harc hangsúlyozásával próbálták elérni, ezen belül is a Horthy-korszak megbélyegzésével, másfelől pedig az erdélyiség, az erdélyi egység kiemelésével.

Ebből a nézőpontból a bécsi döntés nem a magyarság (részleges) egyesítésének aktusa volt, hanem az erdélyi magyar közösség szétszakításáé,

[29] Dr. MÉRA Antal: A fasizmus és a szabadság. *Egyenlőség–Egalitatea,* 1945. február 22–28. II. évf. 7. sz.

[30] PIL 923. f. 2. ő. e. Madesz házavatási ünnepély. Az indítványozó egy közelebbről nem azonosított, Tóth nevű ember.

[31] BÁNYAI László: Utijegyzetek Erdély nagy napjaiból. *Népi Egység,* 1945. március 29. II. évf. 71. sz.

[32] Simonis, „a német antihitleristák nevében" a temesvári Magyar Ház megnyitásán. PIL 923. f. 2. ő. e. Gépirat.

[33] BÁNYAI László: Utijegyzetek Erdély nagy napjaiból. *Népi Egység,* 1945. március 27. II. évf. 69. sz.

[34] BALOGH Edgár: Erdélyi március. I. m.

ami aztán csak még nagyobb szenvedéseket hozott a Dél-Erdélyben lakókra. A Madosz temesvári pénztárosának már idézett szavai jól jellemzik ezt a narratívát. Ebbe a keretbe illeszkedett az is, hogy a román közigazgatás visszaállítását mint Észak- és Dél-Erdély természetes állapotát, a két országrész újbóli összeforrását taglalták. Ezt emelte ki a sepsiszentgyörgyi *Szabadság* vezércikke éppúgy, mint Bányai László ugyanott elhangzott beszéde.[35] Bár a problémákat nemcsak elismerték, hanem egyúttal a román sovinizmus és reakció elleni harc kontextusában tematizálták is, a diskurzus erősen jövőorientált és pozitív maradt.

EGY ALTERNATÍV DISKURZUS KEZDEMÉNYE. MÁRTON ÁRON ÉS A VILÁGHÁBORÚ VÉGE

Bár – amint azt már korábban részleteztem – a korszak erdélyi nyilvánosságában különböző körülmények folytán a baloldal dominált, ez nem jelenti azt, hogy ne lettek volna lehetőségek egy alternatív narratíva megjelenítésére, illetve egy kritikai diskurzus kezdeményeinek megteremtésére. Mindenekelőtt a katolikus egyház és intézményei szolgálták ezt a célt is. Márton Áron, a rendkívül aktív, közéleti kérdésekben igen határozott püspök, aki a kortársak véleménye szerint kora legnépszerűbb személyisége volt,[36] állásfoglalásait képes volt körlevelek útján minden egyházközséghez eljuttatni, ahol azokat a misén felolvasták, így egyfajta alternatív nyilvánosság is szerveződhetett köréjük.[37] Annál is inkább adott volt egy alternatív narratíva ezekben a körlevelekben, mert tartalmuk meglehetősen állandó, miként vonatkoztatási alapjuk is, XII. Pius pápa fontos békenyilatkozatai.[38]

A püspök eme kulcsfontosságú megnyilatkozásaiból rendkívül tudatosan felépített alternatív háborúértelmezés és narratíva bontakozik ki, amely jó néhány pontban megegyezik ugyan a domináns diskurzussal, de a leglényegesebb kérdésekben eltér attól. Az egyezések közül lényeges, hogy Márton Áron is világtörténelmi, korszakkezdő jelentőségűnek tartotta a világháborút. A húsvéti szózatban ezt úgy fogalmazta meg, hogy a világháború kihatásaiban csak a korszaknyitó háborúkkal vethető össze. Míg az

[35] Rend és nyugalom. *Szabadság,* 1945. március 6. II. évf. 13. sz. 1945. Ugyanott a beszámoló Bányai látogatásáról és beszédéről.

[36] Ezt állítja például a helyzetet személyes tapasztalatokból is ismerő, nem sokkal korábban Budapestre települt Szenczei László is. (SZENCZEI László: Az erdélyi magyar kisebbségi politika válsága. *Igazság,* 1946. július 19. 3.)

[37] Márton Áron korszakbeli tevékenységére, eszméire lásd legújabban VIRT László: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi.* Budapest, 2002. 117–180. Jóval korábbi és a hidegháború szellemében, a heves egyházellenes támadások idején született, viszont elsőként közölt számos fontos dokumentumot, például Márton Áron Grozához írt levelét 1946. január 20-áról SZALAY Jeromos: *Vértanú püspök vértanú népe. Márton Áron erdélyi püspök, hitvalló és szabadsághős.* Párizs, é. n. [1952].

[38] *Márton Áron püspök húsvéti szózata.* 1945. március 24. Gyulafehérvár. Nyomtatvány. PIL 847. f. (Jordáky-hagyaték) 8. ő. e. 96–99. fasc. *Márton Áron püspök beszéde Krisztus király ünnepén Kolozsváron, 1945. október 28-án.* H. n. [Gyulafehérvár], é. n. [1945]. (Az Erdélyi Katolikus Akció füzetei.)

első világháborúval kapcsolatban sokan hitték, hogy utána visszatérnek a boldog békeidők, erről már nem hiszik. Viszont el kell jönnie Európa új állami, gazdasági és társadalmi rendjének, mely új korszak kezdetét is jelenti. Új, jobb, józanabbul szervezett, erősebb és szabadabb rend alakul, s az igazságból és jogból részesednek azok is, akik a terhek nagyobb részét viselik háborúban és békében.[39] Krisztus király ünnepén is visszatért ahhoz a gondolathoz, hogy a háború döntő jelentőségű, mely pusztulással fenyegette az egész kultúrát. Ekkor azonban azt hangsúlyozta, hogy a küzdelem még nem ért véget, a vihar még zajlik, a válság még tart.[40] Igaz, beszéde zárásaként már a feltartóztathatatlanul megérkező új világ születésének tulajdonítja a világ fájdalmait.[41]

Látható, hogy a Márton Áron által megfogalmazottak a baloldaliak nézeteire nem pusztán a háború értelmezésében hasonlítanak, hanem az elkövetkező időkre vonatkozóan is vannak közös pontok. A társadalmi igazságosság és nagyobb egyenlőség érvényesítése is része a püspök által elmondottaknak, ami, ha nem is azonos a baloldal euforikus hitével, de azért a kettő összeegyeztethetőnek tűnhetett.

Meglepő módon hasonlót figyelhetünk meg a bécsi döntés következményeire vonatkozó véleményében is. Hangsúlyozza a kettéosztott Erdély mindkét kisebbségének szenvedéseit és az egyház szolidaritását mindenkivel, nemzetiségre való tekintet nélkül. „A politikamentes és elfogulatlan történetírás feladata lesz, hogy a kettéosztott Erdély két kisebbségének egyidejű szenvedését és annak okait feltárja és mérlegre tegye. Minket súlyos esztendők súlyos tapasztalatai annak a végtelenül lehangoló végső következtetésnek a levonására kísértenek, hogy ahol a nemzeti érdeket egyoldalú és türelmetlen eltúlzással minden más érdek fölé emeltetik és ez a felfogás behatol a lelkekbe, ott kisebbségi ember számára szabad emberhez méltó élet nem lehetséges."[42] Ő sem tartja normális állapotnak a kettéosztást, ami csak a szenvedések fokozódásához vezet. Ugyanakkor visszatér a háborút megelőző „Nem lehet"-vita alapgondolatához, a kisebbségi lét lehetetlenségéhez is.

Sokkal számosabbak azonban a különbségek a két véleményben. Mindenekelőtt Márton Áron nem osztja a domináns diskurzus optimizmusát a magyar kisebbség helyzetével kapcsolatban. A jövőre vonatkozó bizakodás nála nem oltja ki a jelen sérelmeit, azokra legalább olyan határozottan rámutat. Ezt teszi már húsvéti üzenetében is, ahol nem pusztán a két világháború közti korszak intézkedéseit sorolja, hanem az 1944 őszén történteket is, a kegyetlenkedéseket és az internálótáborokba hurcolásokat. Hónapokkal később, a Grozához intézett levélben részletesen felsorolta az aktuális sérelmeket a földosztás során tapasztalt részrehajlástól az állam-

[39] *Márton Áron püspök húsvéti szózata.*

[40] *Márton Áron püspök beszéde Krisztus király ünnepén Kolozsváron, 1945. október 28-án.* 1–2.

[41] Uo.

[42] *Márton Áron püspök húsvéti szózata.*

polgársági törvény visszásságain át a CASBI (az ellenséges javak kezelésére létrehozott hatóság) visszaéléseiig.[43]

Fontos különbség az is, hogy Márton Áron nem fogadja el a baloldali diskurzus axiómáját, azt hogy a problémák oka a gonosz (fasiszta, soviniszta, reakciós) kevesek uralma, és amint a jó sokak (munkások, parasztok, értelmiségiek, egyszóval a demokraták) átveszik az uralmat, akkor a problémák is maguktól megoldódnak. Ezzel szemben úgy véli, hogy a legfontosabb probléma a nemzeti önzés, az, hogy az elmúlt időszakban a nemzeti érdeket természetellenesen kiemelték a többi érdek és érték fölé, és erre hivatkozva legitimálták a legalapvetőbb jogok megsértését is. Ez a gyakorlat (aminek a fasizmus csak a csúcsa) már évtizedek óta tart, így jócskán megmérgezte a lelkeket. Ezt pedig csak társadalompszichológiai módszerekkel, őszinte szembenézéssel és megújulással lehet orvosolni, akár egyéni, akár közösségi szinten.[44]

A nemzeti érzés ilyen eltorzulását a fő problémának beállítva, három pontban foglalja össze a gyógyulás feltételeit:

1. El kell oszlatni a gyűlöletet, és vissza kell utasítani azokat a módszereket, melyekkel azt szítani és táplálni szokták. Évek óta tervszerű izgatás folyik, és már mélyen a lelkekbe hatolt. Az egyébként sorsközösségre rendelt népek gyűlöletes híreket terjesztettek egymásról, és a lélekmérgezés nem kímélte a nevelés szent helyeit, az iskolákat sem. A gyógyuláshoz a lelki és az erkölcsi alapot kell helyreállítani, melynek gránittömbjei: igazmondás, igazságosság, udvariasság, a jóra való együttműködés természetes és a testvéri szeretet fenséges, természetfeletti eszménye.

2. Le kell győzni a bizalmatlanságot, amely az őszinte törekvések fő akadálya. A nemzetek életét is terheli, ezt mutatja a szerződések felmondása, megszegése, a nemzetközi jog gyakori megsértése. A bizalmatlanság az országokban saját kisebbségi lakosságukkal szemben is megvolt, s azok jogait törvényértelmezéssel vagy más törvényekkel vették el. Sok ígéretet kaptak, melyekből kevés vált valóra; a nemzetközi védelem ígérete is üres maradt, s a kisebbségek kiütött figurák lettek egy sakktáblán. Ma odajutott a világ, hogy a tárgyaló felek nem bíznak egymás szavában, mindenhol a hátsó szándékokat keresik. Bár sokan mondják, hogy a félrevezetés, a versenytárs kijátszása erény a nemzetközi életben, erre mégsem építhető a népek együttélése, mely pedig kimondottan nagy és fontos érdek, erkölcsi feladat.

3. Le kell győzni az önzés szellemét. A kis népek létjoga is istentől adott, és olyan erős, mint a nagyoké. Nem várható el tőlük, hogy feláldozzák magukat a nagyokért. S nem lehetnek szabad vadászterületei a korrupciónak sem. Amikor lábra kap az a hit, hogy a más nyelvű állampolgárokat kevesebb jog illeti meg, akkor a visszaélésnek olyan tág tere nyílik meg, hogy egy egész nép kerülhet a kiszolgáltatottság és törvénynélküliség állapotába. Béke csak akkor lesz, ha megvalósul „az önkormányzatukban

[43] Szalay Jeromos: *Vértanú püspök vértanú népe*, i. m. 136–142.
[44] *Márton Áron püspök húsvéti szózata.*

és függetlenségükben biztosított népek őszinte jogi és gazdasági közössége, az isteni törvény parancsai szerint való testvéri együttműködés" (XII. Pius békeszózatából, 1940). A nemzetiségnek joga van, hogy a maga sajátos életét szabadon élje, kultúráját fejleszthesse, a saját ügyeit a maga alkotta szabályok szerint és a saját szervei által a maga felelősségére intézze a vele együtt lakó népek jogos érdekeinek tiszteletben tartása mellett. A jogokat, érdekeket, kötelezettségeket a kölcsönös igazságosság érvényesítésével kell rendezni, beilleszteni a nagyobb közösség életébe, ahol pedig kereszteznék egymást, ott a rendezésre irányuló őszinte szándék megtalálja azokat a magasabb szempontokat, melyek alapján a kényes kérdések kölcsönös megelégedésre megoldhatók.[45]

Az utolsó pont egyúttal jelzi azt is, hogy Márton Áron az erdélyi kérdést nem tartotta megoldhatónak sem önmagában, sem pedig román–magyar keretben. Elsősorban a Grozának írt levélben hangsúlyozta: Az „autonóm vagy független Erdély létesítése sem oldaná meg a vitát. Ma, a nagy politikai egységek kialakulásának idején, az ilyen kis egységek sokáig nem tudnának ellenállni az erősebb szomszéd vonzásának. Az erdélyi románság – nevelése folytán – a magyar fennhatóság alá nem kívánkozik. A magyar nemzettestből erőszakkal kiszakított erdélyi magyarságot pedig kisebbségi élete győzte meg arról, hogy román fennhatóság alatt sem egyedeiben, sem mint nemzetiség nem élhet szabad emberhez méltó életet.

Lehetséges, hogy a békeszerződés feladatára vállalkozó hatalmak között Erdélyre nézve nem alakul ki egységes álláspont, s ezért úgy román, mint magyar részről bizakodhatnak az okos helyezkedések és a politikai ügyeskedések sikerében. Románia helyzete előnyösebb annyiban, hogy Erdély az ő birtokában van; de a magyar reményeket is táplálja a nagyhatalmaknak az a felismerése, hogy a Párizs környéki békediktátumok nem oldották meg a nyugtalanító kérdéseket Európa ezen térségében: ha ez alkalommal tartósabb rendet akarnak létrehozni, az etnikai szempont mellett mérlegelni fogják a gazdasági és a politikai szempontokat is. Mindenesetre mi úgy látjuk, hogy Erdély kérdését ma nem lehet önmagában külön nézni, hanem a megoldás módozatait az érdekelt nemzetek, sőt Európa jogos igényeinek összeegyeztetésében kell keresni."[46]

Jól kitapintható tehát, melyek a lényeges különbségek a két értékelés, interpretáció között. A domináns diskurzus alapjában abból indul ki, hogy a világ legnagyobb problémája az elnyomott tömegeké. Ezzel szemben Márton Áron a nemzeti érdek túlhangsúlyozásában és ebből következően az emberi értékrend végleges eltorzulásában jelölte meg a probléma legfőbb okát. Az előzőekből következően a domináns diskurzus a reakció elleni harcot hirdeti, amit egyúttal a világháború fő céljaként is tételez mint alapvető és a problémák megoldásához vezető megoldást. A püspök viszont teljes társadalmi lelki átalakulást, átalakítást tart szükségesnek. És amíg a domináns diskurzus a magyar–román testvériség, a határok légiesítése révén,

[45] Uo.
[46] Szalay Jeromos: *Vértanú püspök vértanú népe*, i. m. 145.

illetve a Duna-völgyi népek összefogásával látja megoldhatónak a nemzetiségi/erdélyi kérdést, addig Márton Áron konkrét javaslat nélkül, csak egy átfogó, mindenre tekintettel lévő európai rendezésben reménykedik.

Bár mai szemmel meglehetősen egyértelműnek tűnik, hogy a címben is jelzett realitások és illúziók közül melyik melyik vélekedést, értelmezést jelölheti, nem árt, ha az ítélettel kicsit óvatosak vagyunk. Az, ami az elmúlt évtizedek tükrében egyértelműnek tűnik, korántsem biztos, hogy akkor is ilyen világosan látszott. S bár a múlt nem alkotható újra, nem mindig szerencsés, ha csak a visszatekintő nézőpontokat alkalmazzuk: 1944/45-ben sokak számára lehetett realitás a baloldal jövőképe, és illúzió a püspöké.

Szita Szabolcs

SZEMBESÜLÉS A HOLOKAUSZTTAL 1945 UTÁN

AZ ELHURCOLTAK KÜZDELME A VISSZATÉRÉSÉRT. REMÉNYEK ÉS AZ ELŐÍTÉLETEK TOVÁBBÉLÉSE

A zsidóüldözések szörnyűségei 1945 tavaszán és nyarán többé-kevésbé Magyarországon is ismertté váltak. Az intézményes zsidóellenesség ekkorra megszűnt, de új jelenségek bukkantak fel, pozitívak és negatívak egyaránt, és esetenként zabolátlan tömegindulatokban öltöttek testet. Ismét megjelent a vérvádmese, s a spontán antiszemitizmus a későbbiekben – főként a magyar vidéken – egyre inkább tömegdemonstrációkhoz kapcsolódott.

Az ideiglenes kormány eltörölte a zsidó és zsidónak minősülő magyar állampolgárok hátrányos megkülönböztetésére, kirekesztésére vonatkozó korábbi törvényeket. Ugyanakkor a hatósági intézkedések erőtlenek voltak. Nem tették lehetővé, hogy a deportálásból, a kényszermunkatáborokból visszavergődött zsidók megkaphassák jogos tulajdonukat. Leginkább a külföldi segélyszervezetekre számíthattak, ezektől kaphatták meg az életük újrakezdéséhez szükséges támogatást.

A magyar zsidóságot ért sérelmek jóvátételére nem került sor. Sok zsidónak csalódást okozott, hogy a demokratikus erők, a kormánypártok keveset tettek a Horthy-rendszer politikai antiszemitizmusától mélyen fertőzött tömegek felvilágosításáért, neveléséért, a széles körben mutatkozó társadalmi közöny leküzdéséért.

A munkaszolgálatból, deportálásból, kényszermunkatáborokból valamiképp visszaérkezett vagy a rettegéssel teli bujkálásból, a budapesti gettóból előjött zsidóknak ismét azzal kellett szembenézniük, hogy a környezetük közönyös, esetleg kompromittált és ellenséges. Többször azzal a tudattal kellett új életet kezdeniük, hogy új azonosulási, beilleszkedési stratégiát kell teremteniük. Sokan várták a befogadó nemzet jóindulatát, toleranciáját, együttérzését. Csalódniuk kellett. Hasonlóan nagy csalódást okozott a jóvátétel halogatása, majd az igazságtétel elmaradása is.

Magyarország helyzete ezen a téren nem volt különleges. A Szovjetunió befolyási övezetébe sorolt országokban hasonló jelenségekkel találkozhatunk. A legdurvább, legkegyetlenebb antiszemita megmozdulások Lengyelországban voltak, de ezektől alig különbözött a csehszlovákiai helyzet.

A következőkben a magyarországi jelenségek nagyobb részét hosszabb kutatás alapján, a Linz melletti SS-lágerrendszerből szabadult magyarok, a volt mauthauseni foglyok példáján mutatom be.

A budapesti sajtóban (a *Magyar Nemzet, Népszava, Világ, Kossuth Népe* című lapokban) május 18-tól jelentek meg híradások az először még tévesen Maldhausennak nevezett koncentrációs tábor életben maradt magyar foglyairól. 22-én a *Világ*ban már helyesen írták a hírhedt „védőőrizeti" láger nevét.

Millok Sándor[1] egy tizenhat fős csoportban személy- és teherautón érkezett Budapestre 21-én este. A Buchinger Manó, Büchler Sándor, Gáspár Árpád, Györki Imre, Klár Zoltán, Litván József, Mérő Ignác, Millok Sándor, Nádas József, Parragi György, Rátkay Károly, Schwarcz Károly, Spitzer Hugó, Szántó Gyula, Várnai Dániel és Várnai Péter összetételű társaság első éjszakáját a Szociáldemokrata Párt Palace hotelbeli központjában töltötte. Másnap ment haza, ki hova tudott.

A mauthauseni fogságból visszatért Parragi György újságíró[2] a *Világ* 23-i számában közreadott nyilatkozatában a nemzetiszocialista terrorszervezetek által elhurcolt kisembereket tekintette bajtársainak. Megemlékezett a magyar zsidók szenvedéseiről és kitartásáról, a mauthauseni gázkamra működéséről. Arról is, hogy a Linzben kikötött magyar gőzhajók „menekült" személyzete változatos kifogásokkal halogatta a hazatérést, pedig segíthette volna a deportált magyarok hazajutását. Másnap aztán a *Magyar Nemzet*ben részletesen beszámolt a mauthauseni SS-tábor mindennapi valóságáról, az ott sokszor halálra gyötört nőkről és gyerekekről is.

Ugyanez a lapszám közölte, hogy az ügyben „Rákosi Mátyás újabb lépéseket tett". Következményeként *„minden valószínűség szerint még május hónapban hazaszállítják Mauthausenből a deportált magyarokat"*.[3] Csakhogy nincs bizonyíték rá, hogy a Magyar Kommunista Párt főtitkára intézkedett volna az ügyben. A származását görcsösen titkoló Rákosi ebben a kérdésben is cinikus volt. Áprilisban Georgi Dimitrovnak valótlan és élesen zsidóellenes jelentést küldött. „Új veszély a hazatérő zsidók felbukkanása is, akik korábban munkaszolgálatban voltak, és most hazatérnek. Megjátsszák, hogy született antifasiszták, belépnek pártunkba. Szinte kivétel nélkül sejtelmük sincs a kommunizmusról, viszont intelligensek, ügyesek, és a falvakban és kisvárosokban, valamint a rendőrségnél hamarosan vezető befolyásra tesznek szert. Harcolunk e veszély ellen, s ezért néhány városban szinte máris antiszemitának tekintenek minket."[4]

Budapesten az egészségügyi hatóságok próbálták megszervezni az emberek hazaszállítását. Igen nehéz dolguk volt. Április 21-én kórházvonatot

[1] A szociáldemokrata *Népszava* felelős szerkesztőjét 1944. március 22-én, Budapesten tartóztatta le a Gestapo. Július 13-án Mauthausenba hurcolták, 79 491. számú *heftling*, megélte a felszabadulást. *A kínok útja (Budapesttől-Mauthausenig)* című életregénye 1945 augusztusában jelent meg Budapesten, a Müller Károly Könyvkiadó Vállalat gondozásában.

[2] *Mauthausen* című kis kötetét a Keresztes Kiadónál tette közzé 1945-ben.

[3] *Magyar Nemzet*, 1945. május 24.

[4] Pünkösti Árpád: *Rákosi a hatalomért (1945–1948)*. Európa Könyvkiadó, 215.

küldtek Ausztriába. Az I. sz. kórházvonat a fővárosból 26-án indulhatott. Igen hiányos felszereléssel, hat vagonnal, csigalassúsággal nyolc nap alatt ért Wiener Neustadtba. Az egészségügyiek ott, majd Bécsben és Linzben tájékozódtak az elhurcolt magyarokról: a deportált munkaszolgálatosokról, a kitelepített diákokról és a leventékről. Drámai képet kaptak.[5] Néhányan elmentek Mauthausen több melléktáborába, a volt főtáborban pedig az amerikai parancsnoksághoz. Seibel ezredes, a tábor amerikai elöljárója megígérte, hogy a gondos ápolás után a magyarokat „katonai teherautón, esetleg repülőgépen küldi majd haza Magyarországra".[6]

Peyer Károly több akciót szervezett, hogy a Linzben vesztegló magyar hajókat bekapcsolja fogolytársainak hazaszállításába. Miután nem járt sikerrel, Seibel ezredes együttérzésére építve, személyautóval május 19-én Budapestre indult. A rosszullétekkel küszködő, 49 kilóra fogyott Peyer hajón, vonaton elérte Bécset, ahol Karl Renner kancellár és Theodor Körner szociáldemokrata politikus segítségével megpihent. Május 30-án ért budapesti lakására, ahonnan bő esztendeje a Gestapo elhurcolta.[7] Ezen a napon egyik fogolytársa már Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz is eljutott, s hivatalában szót emelt a mauthauseni foglyok hazaszállításáért. Számos levelet is magával hozott, ezeket a *Magyar Nemzet* szerkesztősége útján továbbították.

Peyer júniusi nyilatkozataiban felbukkan egy elem, mely hazatért fogolytársainak magatartásában alig mutatkozott: *„Mindez a múlté, erről ne beszéljünk többé."* Sokan nem így látták a dolgot. Tanulmányozni kell a német megszállás előtörténetét, a tanulságokat vagy a következtetéseket, mondták, s aktívan bekapcsolódtak a közéleti vitákba. Erre szükség is volt, mert egyes vidékeken – a *Világ* híradása szerint „Szolnokon túl" – alig vagy egyáltalán nem törődtek a hatóságok az elhagyatott, megtörve, betegen és kiéhezve visszavergődött deportáltakkal. „Nyilas bútort a hazatért deportáltaknak" – követelte a *Világ* cikkírója,[8] noha mindenki tudta, hogy a nyilas hatóságok szedték el a deportálás előtt az áldozatok javait.

Budapesten a magyar újságírók „emigrált, deportált, internált" csoportja szervezkedett, vezetőséget választott. Közgyűlésén bejelentették, hogy „a deportált újságírók számára sikerült háztelkeket kieszközölni". Parragi önérzetesen visszautasította a „nemzeti ajándékot", bár anyagi helyzete, mint sok százezer magyarnak, neki is siralmas volt. A tervezett „osztogatást" a letűnt rendszer egyik jellemzőjének tartotta. „Mauthauseni élményeink, szenvedéseink nem »csencselhetők« be telkekre, könnyű karrierekre, jól jövedelmező közéleti vagy gazdasági pozíciókra. Mauthausent, a deportációt nem lehet rideg inkasszó kérdéssé lealacsonyítani. A költő szavával élve Mauthausen számunkra »a szentelt fájdalmat« jelenti" – ír-

[5] Az I. sz. kórházvonat dokumentációját dr. Geszterédy István állította össze. 1985-ben az Új Magyar Központi Levéltár XXXII-6. törzsszámú iratanyaga lett. Szövegét közli Szita Szabolcs: *Utak a pokolból. Magyar deportáltak az annektált Ausztriában 1944–1945*. H. n., 1991. 182–192.

[6] *Demokrácia*, 1945. május 28.

[7] *Népszava*, 1945. június 1.; *Világ*, 1945. június 2.

[8] *Világ*, 1945. május 29.

ta, s a telket adományozó akciót nyilvánosan elutasította. A Gestapo-fogság „nem jelenthet profitot, mert akkor megszűnik a szív »szentelt fájdalma«, a lelkiismeret nyugalma lenni".[9]

Közben mind több, kisebb-nagyobb deportáltcsoport érkezett Magyarországra. (Budapesten hétnyelvű plakátokon először a VIII. kerületi Szentkirályi utcában létesített fogadóállomásra hívták őket. Hétszáz hazatérő külföldit ott kíséreltek meg gondozni.[10]) A Pesti Izraelita Hitközség (PIH) elöljárósága márciustól Miklós Béla kormányánál beadványokkal sürgette a deportáltak visszaszállítását, útközbeni ellátását, gyógykezelésük előkészítését. Újpest hivatalos bizottságot küldött Auschwitz-Birkenauba. Béres István és társai hazaérkezésük után, május 8-án elmondták: benyomásuk szerint „a világtörténelem nem ismer még egy ilyen, példátlan hidegvérrel és módszerességgel végrehajtott tömeggyilkosságot". Lefényképezték a felrobbantott gázkamrák és az égetőkemencék romjait, a „bizonyító anyagból" kiállítást rendeztek.[11]

Mind többen jöttek vissza az addig ismeretlen SS-táborokból, s a még nem jelentkezők hozzátartozóinak aggodalma, fájdalma közfigyelmet kapott. Az amerikai Joint[12] futárai információkat hoztak a Prága környéki Theresienstadt közel nyolcezer magyar foglyáról, az 1944. november végén Budapestről deportált munkaszolgálatos „védett" századok[13] megpróbáltatásairól, magas veszteségeiről.

Sajtóhír szerint Zetinger Jenő vezetésével indult az első bizottság Ausztriába, a fővárosból és más magyar városokból elhurcolt magyarok felkutatására. Zetingerék nem juthattak tovább Bécsújhelynél, mert beszámolójuk valós elemei csupán az országúton és a lichtenwörthi női táborban szerzett tapasztalatokra szorítkoztak. Élelmet, orvost és gyógyszert sürgettek a Lichtenwörthben raboskodott pesti nőknek, mert „százával látni az ausztriai országutakon támolygó, lázas embereket, fagyott lábakkal, rongyokba burkoltan".[14]

Május 28-án négy kosárban tizennégy anyátlan-apátlan apróságot szállítottak Budapestre egy bécsi kórházból.[15] Nagy visszhangot keltett az ügy, mert Ausztrián kívül addig sehonnan sem jöttek vissza gyermek túlélők a deportálásból. A *Népszava* még 14-én közölte, hogy egyheti utazással hatvannégy fiatal leány érkezett auschwitzi lágerfogságból a budapesti Keleti pályaudvarra.

Május 30-án a mauthauseni zsidó foglyok egy kétszázas csoportja is Budapestre ért. Túlélte a megpróbáltatásokat Hegedüs Géza író, aki – mint

[9] *Magyar Nemzet*, 1945. június 10.
[10] *Demokrácia*, 1945. május 21.
[11] *Szabadság*, 1945. május 9.
[12] A *Joint Distribution Committee* (Általános Szétosztó Bizottság) az első világháború idején az USA-ban alakult segélyezési szervezet.
[13] Történetüket lásd Szita Szabolcs: *Haláleröd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945.* Kossuth Könyvkiadó–Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1989. 85–88.
[14] *Szabadság*, 1945. április 19.
[15] *Világ*, 1945. május 30.

Vészi Endre is – több alkotásában adott számot az üldöztetésről, deportált bajtársainak sorsáról.

Június végén sűrűsödtek a híradások a deportáltakat szállító vonatok érkezéséről. Ezekre a hivatali segítséget nélkülöző magyar deportáltak úgy jutottak fel, hogy szlováknak, románnak, Jugoszláviából származónak nyilvánították magukat, mivel mint magyarokkal senki sem törődött velük. A hazaszállítás lassan haladt. A hónap végéig három vonat érkezett Theresienstadtból, legnagyobb számban jugoszláv és román deportáltakkal. Velük visszatért a Bécs melletti Strasshofba szállított debreceni és szegedi zsidó családok egy része, a „szerencsések".[16] Június 30-án hivatalosan regisztrálták, hányan érkeztek vissza; eszerint április 30-ig 9000, májusban 12 758, júniusban 25 678, összesen 47 436[17] ember tért haza.

Június 26-án megalakult a Gestapo Fogházviseltek Köre, elfogadta alapszabályait, s főtitkárrá Parragi Györgyöt választotta. A kör „célja az 1944. évben a német Gestapo által, annak Budapest, II. ker. Gyorskocsi utcai fogházában letartóztatottak tömörülése" volt. A GFK hozzálátott, hogy felkutassa és összegyűjtse azokat a magyarokat és lengyeleket, akiket a megszállás után a német biztonsági szervek politikai okból őrizetbe vettek. Igyekezett minél több áldozatnak megtudni a nevét, nyilvános lépéseket tett emlékük megőrzésére, áldozatuk méltó megörökítésére. Tagjai az összejövetelekre akként is készültek, hogy alkalmanként négy volt bajtársukról emlékbeszédet mondtak.

Egyidejűleg „A kistarcsai »B« pavillonban őrzött letartóztatottak köre" is működött dr. Ullmann Andor elnökletével. A két kör június 26-ig 526 egykori Gestapo-foglyot regisztrált. Ebből rendes tagjuk volt 495, nő 140, és a Gyorskocsi utcában raboskodott 365.[18]

A GFK június 15-én írásban követelte, hogy a volt svábhegyi és Gyorskocsi utcai Gestapo-funkcionáriusokat adják ki, hogy *„a nevezettek felett a Budapesti Népbíróság tarthasson ítéletet".* A tagok tagdíjat fizettek, segélyezést indítottak, s kutatták a Gestapo magyar besúgóit. A rászorulóknak Holitscher Kornélia és Karády Katalin színésznő juttatott 2000-2000 pengőt, „hangoztatva, hogy bármikor, bármily összeg erejéig rendelkezésre állnak".[19]

1945 nyarán a miniszterelnökségi államtitkárrá lett Millok Sándor egyre többet tett a deportáltakért. Rádió-előadásban számolt be koncentrációs tábori fogságáról, a magyar politikai foglyoknak „az emberi társadalom szemete alá rendeléséről"(!). Része volt abban, hogy július 5-étől *Hírek az*

[16] A Komoly Ottó és dr. Kasztner Rezső vezette cionista Zsidó Segély és Mentőbizottság, valamint az Eichmann-kommandó tárgyalásai nyomán 15 000 alföldi zsidót 1944. június végén nem Auschwitz-Birkenauba, hanem időlegesen Strasshof a. d. Nordbahnba szállítottak.
[17] A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság statisztikája 1945. december 31-ig a Magyar Zsidó Levéltárban (MZSL).
[18] Belügyminisztérium Közigazgatási Irattára (BMKI). Magyar államrendőrség budapesti főkapitányságának államrendészeti osztálya 506/1946. sz. (Az irat valószínűleg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába került át.)
[19] Uo.

elhurcoltakról címmel közzétették azokat a névlistákat, amelyeket a budapesti Keleti pályaudvar közelében, a Bethlen tér 2. sz. alatt működő Deportáltakat Gondozó Bizottság (DEGOB) gyűjtött össze. A bizottság gondozta, segélyezte a koncentrációs táborból hazatérteket és a volt munkaszolgálatosokat.

Aligha ismert, hogy 1945 januárjában Debrecenben a volt munkaszolgálatosok már megjelentettek egy „tudakozó hetilapot", a *Menekültek Értesítőjét*;[20] a kiadványban 4500 túlélő nevét közölték, 14 táborból. Az augusztus 14-i számban egy budapesti túlélő, az 1944. május 15-én Auschwitz-Birkenauba deportált Berger Zoltán beszámolójában először találunk arra adalékot, hogy a Vörös Hadsereg által felszabadított magyar deportáltak egy része szovjet fogságba jutott. Az ismeretlen úton visszatért Berger szerint Belorussziából „a szlucki csoportot még augusztusban hazaszállítják". A megvalósulásról adatot nem találtunk.

A *Hírek az elhurcoltakról* című tájékoztató ötödik, utolsó száma október 20-án jelent meg.

Vontatottan alakult a hazaszállítás a magyar hatósági és a társadalmi szervezetek támogatásával is. Időnként éles viták támadtak, de a legnagyobb gondot a vesztes háború következményei okozták: mindenütt nyomor, nincsenek meg a szükséges eszközök. Millok Sándor többször is tárgyalt Bécsben, Linzben, új megállapodásokat kötött, egyelőre nem sok eredménnyel.

A megújuló nehézségek mellett *a közömbösség* is jelen volt. Ez ellen csakis a társadalmi felelősség ismételt hangsúlyozásával, a segítség összehangolásával lehetett küzdeni. Magyarország nyugati és északi határátkelőinél szállásokat, közkonyhákat, esetileg fertőtlenítőállomásokat létesítettek. Működtetésükben az amerikai Joint albizottságának aktivistái, a Nemzetközi Vöröskereszt segítettek. Június 22-én az erőket tizenkét tagú Joint Bizottságban egyesítették, valamint megindították az Országos Zsidó Segítő Bizottság (OZSSB) működését, a főbb magyarországi hitközségi és cionista szervezetek, valamint a rabbitanács képviselőjével.

Az OZSSB részt vállalt a túlélők visszahozatalában, és sokat tett a nyomorgó, sokszor depresszióval küszködő visszatértek gondjainak enyhítéséért. Közel ötezer zsidó árvát gondozott. A szociális és információs munka terén a legtöbbet a már említett DEGOB, az OZSSB egyik ügynöksége teljesítette, az amerikai Joint költségén. A feladat hosszabb időt igényelt. 1945. április végéig a Budapestre ért volt deportáltakból csak 4,5%-nak tudott orvosi segítséget nyújtani. Ezt az arányt május és július között 26,9, majd 40%-ra emelte. Végül megszilárdult a szervezett fogadás és kezelés rendszere.

A DEGOB igazolványával ellátottak többségének élelmet, ruhasegélyt, az adott viszonyok között szerény pénzösszeget juttattak. 1945-ben összesen 96 273 alkalommal fizettek ki kisebb összegeket, ruhaneműt 18 354 esetben adtak. Tízezrek kaptak a DEGOB-tól reggelit, ebédet, vacsorát.[21]

[20] Bényei Miklós: *Menekültek Értesítője* – egy elveszettnek hitt lap 1945-ből. 1945 februárjában pedig Debrecenben a Magyar Vöröskereszt kiadta a *Hol vagy?* című hivatalos hetilapját. *Magyar Könyvszemle*, 1986. 4. sz. 322–324.

Az amerikai Joint magyarországi tagozatának 1945 végén 985-en dolgoztak, közülük 595 munkatárs vidéken. A szervezet kilencmillió frankkal gazdálkodott, 210 zsidó közösségben osztott szét élelmet, gyógyszert és pénzt; 32 gyerekszállást tartott fenn Budapesten, hatot pedig vidéken.[22]

A visszatért zsidók helyzete a kétségtelen eredmények mellett súlyos volt. Házuk, lakásuk, a bútorzat, a felszerelés visszaigénylése, a beköltözöttektől, valamiképp birtokba jutottaktól való visszakövetelés sok konfliktussal járt. Többféle vádló és védekező indulat csapott össze, jobbára vidéken. Akkor is, később még inkább nagyon hiányzott, hogy a társadalmi gondolkodás az üldöztetés ügyében nem jutott el sem az egyéni, sem a kollektív erkölcsi felelősség gondolatához. *Nem vállalta a kollektív bűnbánatot.*

Szlovákiában a politikai gyűléseken még fel is szólaltak a szerencsétlenek ellen, magyar (és német) beszédüket Pozsonyban élesen kifogásolták. A Szlovák Nemzeti Tanács lapja, a *Narodna Obrada* ismételten támadta őket. Július 26-i számában arról írt, hogy a zsidók esetében a politikai megbízhatóság és a politikai következmények vizsgálata „perdöntő". A lap szerint a szlovákság tiltakozik, hogy az egykori üldözöttek „régi jogaikhoz jussanak", és a Nemzeti Tanács felfogása az: *„ha valaki magyarnak vallotta magát, jobban tette volna, ha nem tér vissza"*.[23] Sok zsidótól megtagadták az előírt „megbízhatósági igazolványt", így a vagyoni kárpótlást is. Ipolyságon (Sahy) a visszatértek nem kaptak iparengedélyt, nem nyithattak üzletet. Megint csak másodrendű állampolgárnak érezték magukat.[24]

A magyar nyelvű zsidókat – a szlovák álláspont szerint – ugyanúgy kell büntetni, mint a (hazug módon háborús bűnösökké tett – *Sz. Sz.* megjegyzése) magyarokat. Kassán, Rimaszombaton többeket megvertek, a losonci zsidó temetőt feldúlták. A sajtó által „piócáknak" nevezett zsidókra új üldöztetés, szeptemberben a szlovák lakosságú Nagytapolcsányban pogrom zúdult. Az egyre szaporodó igaztalan kiutasítások során több mint 200 csehszlovák állampolgárságú zsidó családot – ismét kifosztva, kis csomaggal – a határon áttettek Magyarországra.

Mindez a közelmúltban gyökerezett. A Tiso-féle Szlovenszkóban alkalmazott 198/1941. számú ún. zsidókódex az európai modern kori történelem legkíméletlenebb faji törvénye volt. 1945 áprilisa után az új „demokratikus" rezsim gyakorlatilag folytatta a zsidóüldözést. „Vannak olyan zsidók, akik szemtelenül, erőszakos módon és minősíthetetlen fellépéssel követelik vissza tulajdonukat. Az ilyen magatartás semmiképpen sem vál-

[21] Horváth Rita: A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története. *Magyar Zsidó Levéltári Füzetek*, 1997. 1. sz. 29–37.

[22] Randolph L. Braham: *A magyar holocaust.* Budapest, 1998. 2. k. 458., 479.; a DEGOB személyzeti adatait közli Horváth Rita: i. m. 41.

[23] A kérdést tárgyalja Vigh Károly: *A szlovákiai magyarság kálváriája 1945–1948.* Püski, 1998. 76–89.

[24] *Örökmécses. Sahy-Ipolyság és környéke mártírjainak emlékére.* Nahariya, 1994. 109–110.

hat a zsidóság javára." Mikor tenni kellett volna – folytatódott a rágalmazás – sokan elbújtak, „a nemzeti ellenállásban nem vettek részt".[25]

A zsidóellenes hivatalos szlovák magatartást Budapesten, a *Magyar Nemzet* július 30-i számában helyesen értékelték. „Ezt a hangulatot azok az elemek táplálják, akik ott a zsidó vagyonok arizálását (erőszakosan keresztény kézbe adását – *Sz. Sz.*) végrehajtották."[26] A bűntudatból fakadt motívum megmutatkozott Magyarországon, valamint újabb kitaszító magatartásban és hivatalos intézkedésekben a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalján is.

A testileg-lelkileg összetört deportáltak visszatérése hullámszerű, gyakran megrázó volt. Július végén Türingiából 1921 ember érkezett a budapesti Nyugati pályaudvarra. Két hétig utaztak, végig éheztek. Az utazás alatt – a sajtóhír szerint – hat gyermek meghalt. Öt napon át vesztegelt a szerelvény, míg elegendő élelmet sikerült szerezni meggyötört utasainak, s a vagonokat végre a Debrecenbe, Salgótarjánba és Szegedre indított vonatokhoz kapcsolhatták. Palásti László újságíró a hatóságok kötelezettségeire figyelmeztetett, mert „a pozsonyi vonalon naponta érkeznek éhező menekülők és deportáltak, intézményesen kellene megoldani ezt a problémát".[27]

A visszaszállítás ügyében Farkas Mihály belügyi államtitkár is tájékozódott, augusztusban Salzburgba utazott. A *Hírek az elhurcoltakról* szeptember 1-jei számában magabiztos beszámolót adott: „[...] miután az ő elbírálásuk lesz a legegyszerűbb, legelsőnek a deportáltakat fogjuk hazaszállítani. A repatriálásuk már szeptember 15-én kezdetét veszi, és néhány hét alatt be fog fejeződni". Ígéretének beváltása elmaradt.

Az „emlékezni vagy felejteni" dilemma ismét felszínre tört. Bodó Béla – Kőszeget, a mauthauseni és a gunskircheni halálmenetet megszenvedett, volt munkaszolgálatos újságíró – a *Világ* egyik vasárnapi számában idézte fel ismerőseinek és barátainak a tanácsát: „Kérem, szerkesztő úr, most már felejtse el az egészet." Bodó válasza Gunskirchenen alapult, és határozott volt: „Nem tudom még a legkisebb részletét sem elfelejteni. Nem tudom elfelejteni a meggyilkoltakat és saját szenvedéseimet sem, a kínok kínjait."[28]

A katolikus *Új Ember* augusztus 9-től nagy terjedelmű cikksorozatot közölt Mauthausenről, egy meg nem nevezett magyar politikai fogoly emlékeiből. A személyes hangú, objektív írást a hívő katolikus következtetése zárta: „A nagy küzdelemben, Isten és az istentelenek, a rabok és a hóhérhad között – mi győztünk, akik Isten oldalán harcoltunk."[29]

Augusztus derekán megjelent az első hír a mauthauseni őrség tagjainak bíróság elé állításáról. Reiter Rezső magyarországi származású SS-legényről a Buda környéki Rendőrkapitányság adatokat gyűjtött, s ez ügyben felhívással fordult az egykori foglyokhoz.[30]

[25] Idézi Vigh Károly: i. m. 80.
[26] *Magyar Nemzet*, 1945. július 30.
[27] *Magyar Nemzet*, 1945. július 30.
[28] *Világ*, 1945. augusztus 5.
[29] *Új Ember*, 1945. augusztus 26.
[30] *Világ*, 1945. augusztus 14.

Kora ősszel még igen sokan várták hozzátartozóikat. A reményt az újságok ellenőrizetlen hírei is táplálták: hetvenezer (zömmel egy és öt év közötti), Magyarországról deportált gyermek svédországi „megtalálásáról" cikkeztek. A Magyar Vöröskereszt az alaptalan hír nyomán kiküldte Matuska Péter megbízottat, s fényképalbumokat akart készíttetni a gyermekekről. Ausztriába Pogány Pál megbízottat indították, ugyancsak deportáltak felkutatására.[31]

Közben visszavánszorogtak, s a települések határán megjelentek a csendőrileg kényszermunkára hurcolt, vagy 1944 novemberében–decemberében Komáromból vagy Budapest környékéről Németországba deportált cigányok kisebb-nagyobb csoportjai. Kirekesztésük fennmaradt. Fájdalmukkal, személyi vagy anyagi veszteségeikkel senki sem foglalkozott. Segélyezésük, hivatalos támogatásuk éppúgy elmaradt, ahogy kihagyták őket a magyar vidéken folyó történelmi igazságtételből, a földosztásból is.

Parragi a kitűnően érvelő Fenyő Miksával együtt az élre állt az antiszemitizmus megújuló, szégyenletes jelenségei elleni küzdelemben. Szeptemberre többen *zsidóbérencnek* nevezték. Gonoszságtól, gyűlölettől teli, az emberi butaságból táplálkozó levelek tömegét kapta. Parragi a saját sérelmeit érdektelennek, a rágalmazásokat, fenyegetéseket súlytalannak tartotta. A deportáltak szenvedéseit lekicsinylők, az áldozatok számát méricskélők manővereit viszont kétségbeejtőnek, következetesen és határozottan nemzetellenesnek.[32]

A zsidóellenesség – legtöbbször bűntudatból táplálkozó – új jelenségeit tapasztalva az „izraelita hitfelekezetű magyarok társadalmi szervezete", a Magyar Zsidók Országos Szövetsége tiltakozásra kényszerült. Kifejezte megdöbbenését egyes hazai politikusok, politikai csoportok antiszemita megnyilvánulásai miatt, és a kormány közbelépését kérte. Egyben Millok államtitkártól gyors cselekvést igényelt a deportáltak ügyében. Kevés sikerrel. A szervezett hazaszállítás hírei egyre ritkultak.

Felső-Ausztriában magyar deportáltakat befogadó nagyobb táborokat a következő helyeken azonosítottunk: a Linztől alig 20 km-re eső Astenben, Bad Ischlben (ápolásra lefoglalt szállodák, panziók); a Linz városszéli Bindermichlben (1945 őszén 2000 volt deportáltnak); Braunau–Riedenburgban (az északabbra eső koncentrációs táborokból érkezőknek); Ebelsberg bei Linzben (Camp Rosen David, a feloszlatott Bad Gastein-i, Bad Ischl-i betegtáborokból érkezetteknek); Ennsben, a Linz melletti Haag-Hartban, Münichholzban, Ranshofenban és Welsben.

Egy vöröskeresztes jelentés szerint (június 8-i állapot) Hörschingben 8000, „túlnyomó többbségben magyar" zsidó tartózkodását regisztrálták. Welsben és környékén 23 betegtáborról tudtak, 15 500 volt fogollyal. Ehhez még további 6800, négy kórházban ápolt beteg deportáltról adtak számot.[33]

[31] *Világ*, 1945. szeptember 2.; *Magyar Nemzet*, 1945. szeptember 10.
[32] *Magyar Nemzet*, 1945. szeptember 6.
[33] A Nemzetközi Vöröskereszt genfi archívuma (ACICR). G. 3/26 f. Note de Monsieur Briquet, Delegue du C.I.C.R. à Linz.

Mauthausen volt foglyai az Alpenjäger betegtáborból nagyrészt június végén, júliusban indultak Magyarországra. Addigra a viszony egyes amerikai katonákkal, tisztekkel megromlott: az örök unalmukban szórakozni kezdtek a foglyokkal, megszégyenítették, meg is vertek néhányat stb. Az ellátás akadozott. (Volt, hogy mindössze napi 1100 kalória jutott. Az amerikai hadsereg csak a welsi körzetben ekkor naponta 78 000 különböző nemzetiségű embert táplált!) A hazatérőknek útravalóul laskatésztát, babot és rizst adtak. Esetenként ruhaneműt, cipőt, takarót osztottak. Mindenki többnyelvű (ujjlenyomatos) igazolást kapott. A betegtábor megközelítőleg 12 000 magyar deportált közbeeső állomása volt.[34]

Nem adatott meg a földi újrakezdés a welsi katolikus temetőben elkülönítetten elhantolt magyar zsidóknak, a kényszermunka és a kiürítés áldozatainak. Életük legtöbbször betegségeik, teljes leromlásuk okán a welsi Alpenjäger tábor kórházában aludt ki. A felszabadulás utáni első hetekben megközelítőleg kétszázat közös sírba, július 12-ig további ötszázat egyes sírokba temettek. Összesen 1032, május 2. és október 22. között meghalt magyar zsidó nyugszik a welsi temetőben.[35]

Tábori újságot adtak ki Hörsching-Neubauban is. Június 26-i egyetlen száma 16 lapos, gépírásos sokszorosítás – Szász Miklós szerkesztő összefoglalásában a kényszerű új táborélet egyik foglalata. A megkérdezettek az amerikaiak iránti hála kinyilvánítása után öt lapon át csalódásaikat sorolták: a szabadság helyett újabb elzárás jött, teljesen tájékozatlanok, igen gyenge az ellátás, mindennap szójababot kapnak stb.

„Minden kérésünk a koszt feljavításával kapcsolatban hiábavaló volt, legfeljebb puffogó frázisokat kaptunk válaszul. Például azt, hogy a polgári lakosság még kevesebbet kap, mint mi. Uraim, ez minket nem érdekel. A polgári lakosság nem csontvázként került ide Mauthausenból és Gunskirchenből."[36] Sérelmezték, hogy „felszerelésként" az utált Wehrmacht és a gyűlölt SS egyenruháit adták nekik. Szász Miklós elkeseredetten javasolta: „boldogan visszaadnak mindent, csak szállítsanak haza a rongyainkban [...] engedjenek haza".

A magyar zsidók ausztriai kiadványaiban a Vörös Hadsereg linzi parancsnokságától kapott információk között új fogalomként megjelent a „rostálás". Arról van szó, hogy a szövetséges hatalmak közötti július 9-i egyezmény alapján a megszállási zónahatárokat véglegesítették, s augusztusban Linz, Gusen, Mauthausen a szovjet zónába került.

A hivatalos közlés szerint a magyarokat a „legszigorúbb igazoltatások" végett a határ átlépése előtt külön kell összegyűjteni. A szerkesztők hitelt adtak a magyarázatnak, és ilyeneket írtak: „Sajnos, nagyon sokan jogtalanul csempészték be magukat közénk. Megszerezték az amerikai certificatot, amely igazolja, hogy a megszálló csapatok Mauthausenből szabadították őket ki. Ezek az urak talán jártak Mauthausenban, de SS-egyenruhában, esetleg saját kezűleg gyarapítva a szörnyű halálstatisztikát." Feltételezhető, hogy egyesek most zsidónak adják ki magukat – folytatódott a szovjet katonai hatóságoktól átvett „érvelés". „A legnagyobb örömmel és megnyugvással kell tehát fogadnunk az orosz hatóságok intézkedését."[37]

A gyakorlat többször cáfolta a fentieket. Az újabb és újabb elosztóhelyekre, igazoltatási pontokra való hivatkozás, az ígért elszállítás helyett nemegyszer szisztematikus kifosztás, újabb fogva tartás következett. A lichtenwörthi deportáltakat Magyarországra szállító kórházvonat naplójában feljegyezték, hogy *„az éjszakai órákban részeg oroszok molesztálták a nőket, egyiknek a karját is eltörték"*.[38]

Mások rosszabbul jártak, mert a létszám kiegészítéséül hadifogoly-szállítmányokhoz bárhol „hozzácsaptak" volt deportáltakat a szovjet csapatok járőrei. Több mauthauseni, gunskircheni deportált számára a folytatás hosszú és távoli hadifogság lett.[39] Bizonytalan sorsukról az 1947-ben, 1948-ban megjelent újságok *Ki tud róla?* rovataiban a hozzátartozók megrázó felhívásai tanúskodnak.

A Németország irányából hazavergődött zsidókat a magyar határ mentén létesített ún. szűrőállomásokon alkalmilag honfitársaik is fosztogatták. Ez „hivatalos keretben" Sopronban gyakorlattá vált; végül a parancsnokló századost letartóztatták.[40]

1945 végéig a DEGOB kimutatása[41] alapján a Magyarországra visszatért túlélők száma a következőként alakult:

júliusban	14 759
augusztusban	9 909
szeptemberben	5 550
októberben	2 859
novemberben	1 131
decemberben	500
összesen	**34 708**

1945 folyamán – a nem teljes hivatalos regisztráció[42] szerint – 82 144 túlélő érkezett vissza. Ebből 63 000 személyt a trianoni Magyarország területéről deportáltak, közülük a zsidó vallásúak száma 51 000 volt. A népirtás további bizonyítéka, hogy az újra területeket vesztett Magyarországra visszatértek 60%-a nő, 35%-a férfi volt. A gyermekek aránya mindössze

[34] Magyar Országos Levéltár (MOL) XXXIII-5-c. 1. d.

[35] Alpenjäger tábor, 1945. július 12. 13. A máig ápolt sírok feletti emlékmű felirata: „Hier ruhen 1032 politische Kriegsopfer aus dem Jahre 1945."

[36] *Hörschingi tábori újság*, 1945. június 26. 3. Megjegyezzük: a környéken módos parasztgazdaságok működtek.

[37] Uo. 16.

[38] Utak, i. m. 191.

[39] *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről.* Szerk.: Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogolyszolgálata a Hungária közreműködésével. Hungária kiadás, é. n. 36–37.

[40] *Szabadság*, 1945. november 24.

[41] HORVÁTH Rita: i. m. 25.

[42] Nem kevesen a korábbi évek tapasztalatain okulva kerülték minden regisztrációt. A kérdést tárgyalja STARK Tamás: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955. Budapest, 1995. 52–53.

öt százalékot tett ki.[43] A Hazahozatali Kormánybiztosság november 15-ig „kb. 90 000" deportált visszatéréséről tudott.[44]

A pontos szám azért sem állapítható meg, mert az erdélyi, kárpátaljai visszavergődöttek legtöbbször nem Budapesten át utaztak. Nem túlzás azzal sem számolni, hogy a fővárosi deportáltak között is lehettek, akiknek elegük volt a számbavételekből, listára kerülésből, lakásregisztrációból, s hazatérésük után egyszerűen sehol sem jelentkeztek.

1945 utolsó hónapjaiban a magyar sajtó hírt adott Franz Ziereis mauthauseni lágerparancsnok vallomásáról, amelyet halála előtt tett, Várnai Péter, Parragi és néhány társuk lágerbeli tapasztalatairól, a zsidó volt munkaszolgálatosok szervezetbe tömörüléséről. Immár arról is, hogy a németországi lágerekből közvetlenül Palesztinába utazott a túlélők első csoportja, köztük számos magyar is.

November derekán a Zsidó Világkongresszus és a Jewish Agency for Palestine Budapesten „statisztikai és tudakozó hivatalt" létesített. Gyakorlatilag kutatószolgálatot, amely inkább a visszatértekről készített listákat, esetenként adatokat dolgozott fel. A DEGOB 4000-5000 magyar zsidó visszaszállítására ekkor tervezte „első, valóban hivatalos" németországi expedícióját. Eredményéről jelentést nem találtunk. Célja pedig nem kevesebb volt, mint a „deportáltkérdés megoldása".

A visszavergődöttek helyzetét 1945 végén a Magyar Izraeliták Országos Irodájának (MIOI) a Tildy-kormányhoz intézett, minden korábbinál határozottabb hangú átirata foglalta össze. A hazatért „100 000 magyar deportált, ha élni akar, rá van utalva a népkonyhára, vagy illegális kereskedésre kényszerül: feketézik, de legjobb esetben koldulni jár a zsidósegítő szervek népkonyhájára [...] Ezeknek nincs lelki nyugalmuk, nem találja otthon senki hozzátartozóját [...] és nincs hová lehajtsa fejét: a saját hazájában és házában! [...] Ezeket a tömegeket meg kell menteni a magyar társadalom számára, vagy elő kell segíteni a kivándorlásukat abból a hazából, amely hozzájuk oly kegyetlen volt".

A MIOI véleménye szerint a magyar állam (a kevés alamizsnától, vagyis a kiadott, de végre nem hajtott rendeleteitől eltekintve) mit sem tett a kifosztott, tönkretett zsidók kártalanítása érdekében.[45] A beadvány fogalmazói a valóságról írtak. De az államtól, a kormánytól szinte lehetetlent vártak. Mert a zsidók üldöztetéséért és következményéért, a népirtásért való felelősséget – a német megszállók által mesterien, sokban kompromittált – magyar társadalom *nem vállalta.* A köztudatban a zsidók tragédiája ekkor már összekapcsolódott a háborús vereség minden következményével: a hadifoglyok sorsával, a „front mögötti munkára" elhurcoltak iránt érzett aggodalommal, valamint a szülőföldjükről, újabban pedig a főként a Csehszlovákiából ártatlanul elűzött, sorra kifosztott és kitelepített magyarokkal való együttérzéssel.

[43] Uo. 25–26.
[44] *Képek az elhurcoltakról.* A Fasiszták Által Elhurcoltakat Segítő Bizottság kiadása, 1945. 16.
[45] MOL Külügyminisztérium Békeelőkészítő Oszt. XIXj-1-a II/21, 555–566.

A deportáltak, munkaszolgálatosok egy része visszatért, szenvedéseik köztudottá váltak, a napi hírekben gyakran helyet kaptak. Ezzel szemben a Szovjetunióba szállított hadifoglyokról a hozzátartozók alig tudtak valamit. A falvakból vagy a városok utcáiról a harci cselekmények után jogtalanul összeszedett, vagonba rakott polgári személyek tízezreiről, a szovjet hatóságok által őrizetbe vettekről, az eltüntetettekről pedig teljes volt a hallgatás. A magyar fájdalom tengerében a zsidók jogos gyásza, kára, fájdalma egy részt jelentett, mert *„a háborúban mindenki szenvedett"* kifejezés szinte közhellyé vált.

A MIOI beadványa hiába szólt a valóságról. Az irtózatos jóvátétel alatt nyögő, kirabolt és ismét megszállt országban *a nemzet megrendülése elmaradt.* Ahogy a várt visszhang és intézkedés is. A kirekesztés új hulláma, a „svábkérdés" került napirendre.

KITEKINTÉS

1946-ban a Mauthausenben történtekkel és a volt foglyokkal többször is foglalkozott Rátkai Károly, Palásti László és a *Magyar Nemzet* kisgazdapárti főmunkatársa, Parragi György. Parragi még 1945 végén megírta egy esztendővel korábbi karácsonyának történetét.

Rátkai Károly felidézte az Auschwitzból 1945 februárjában Mauthausenba szállított foglyok kínszenvedéseit, a tömeges fagyhalált. Megemlékezett Tolnai Simon lapkiadó megpróbáltatásairól, meggyilkolásáról. A nők bevagonírozásáról, hosszú útjáról és 1945. április 29-i megérkezéséről Mauthausenba a *Képes Figyelő*ben dr. Földes Éva írt. A lapok hírt adtak a Bécsújhely melletti lichtenwörthi női tábor magyar áldozatainak temetéséről és a Pozsony melletti Engerauban fennállt kényszermunkatábor őreinek bécsi peréről.[46]

Megdöbbentő, kiemelt híradása volt a *Világ* című lapnak, hogy Budapesten forgalomba kerültek a mauthauseni koncentrációs táborban „emberi hullákból készített RIF (Rein Jüdisches Fett – tiszta zsidó zsiradék) feliratú szappanok".[47] Ezeket 1945 júliusában borotvaszappanként Ausztriából közvetítők hozták a fővárosba, s a piacon árulták. A behozott 2000 darabból az éber Gazdasági Rendészeti Osztály a még raktárban talált 1000-et lefoglalta. Majd a vegyvizsgálat „kétségkívül" megállapította: ezek „a mauthauseni halálgyár mellett készültek".

Az ügyben a DEGOB is fellépett, a felvásároltatott szappanokat kegyeletesen kívánta elföldeltetni. 1946 tavaszán tehát a korábban alaposan megcáfolt „szappanlegenda" ismét felbukkant. A továbbiakban nem közölték, hogy a rövidítés értelmezése téves, és Mauthausenhoz semmiféle szappangyár nem tartozott.

1946 márciusában a Magyar Távirati Iroda égisze alatt működő Közvéleménykutató Intézet felmérést készített a magyar zsidók körében.

[46] *Képes Figyelő,* 1946. május 25.; *Világosság,* 1946. május 7., 1946. május 5.
[47] *Világ,* 1946. március 10.

Ennek eredménye szerint csak 12%-uk vészelte át az üldöztetést családtag elvesztése nélkül. Megdöbbentő volt, hogy a hazai zsidóság 64, a faji törvények miatt zsidónak minősült keresztények 40%-a kívánt kivándorolni, ehhez még 10–12%-nyi „habozó csoport" járult.[48] Befolyásolásukból, a jövő felvázolásából Molnár Erik népjóléti miniszter is kivette részét. Április eleji előadásán kijelentette, hogy a zsidókérdés progresszív megoldása a teljes beolvadás, ezt pedig „a demokrácia fogja teljesen megoldani". A cionizmust reakciósnak minősítette, még akkor is, ha szocializmust hirdet.[49]

A Gestapo Fogházviseltek Köre az év első hónapjaiban rendezte sorait. Ügyvezetője, Erdős Jenő igazgató hivatali helyiségében inkább a vezetőség ülésezett. „Alapszabályának rendezetlensége" címén a Magyar Államrendőrség budapesti főkapitányságának Államrendészeti Osztálya (az októberben alakult Államvédelmi Osztály, ÁVO elődje[50]) „vizsgálódásba" kezdett. A német megszállás második évfordulóján tartott taggyűlésén a 250 tagon kívül egy rendőrnyomozó főhadnagy is részt vett.

A vizsgálati jelentés szerint a GFK-nak ekkor 632 (451 férfi, 181 nő) tagja volt. A németek által kirabolt, megromlott egészségű tagok segélyezését több forrásból folyamatosan végezte. Az anyagiak terén „kérni fogják a GFK tagjainak elvett birtokaiból a meghagyott száz holdon felül még 100 hold visszaadását, valamint azt, hogy a tagok lefoglalt lakásait visszaadják, továbbiakban pedig a kiigénylések alóli mentesítést". Héderváry Lehelné felvetette, hogy „a lefoglalt nyilas vagyonokból részesítsék a Gestapo fogházviselteket és a deportálásból hazaérkezetteket". Ebben az összefüggésben említem, hogy az ellenállásban tevékeny földbirtokosok a földosztó törvény és az utólagos rendeletek értelmében addigi birtokaikból 300 holdat, 1946-tól inkább 100-200 holdat megtarthattak. Érdemeiket hamarosan semmibe vették, maradék földjüket elvesztették.[51]

A továbbiakban a gyűlésről a nyomozó jelentette: hangsúlyozták az ifjúság demokratikus szellemű nevelésének fontosságát. A kör ennek érdekében egyes tagjait a rádióban kívánta megszólaltatni, de ezt (ismeretlen okból – *Sz. Sz.*) nem engedélyezték. Papp-Koleszár Bertalan, a Szociáldemokrata Párt hivatalos előadója ezután kifejtette: „a fasizmus maradványait a legaprólékosabban el kell távolítani". Peyer Károly „az átformálás érdekében" ugyancsak az ifjúság nevelését szorgalmazta, mondván, hogy „mindenképpen meg kell szerezni a rádión keresztül való oktatás lehetőségét". A „rendben véget ért" ülésen úgy döntöttek, hogy a svábhegyi Melinda szállón és a Gyorskocsi utcai fogház falán nyáron emléktáblákat helyeznek el az egykor ott szenvedettek tiszteletére.[52]

[48] *Magyar Nemzet*, 1946. március 23.
[49] *Szabadság*, 1946. április 9. Előadás az MKP politikai akadémiáján.
[50] *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve.* Budapest, 1999. 74.
[51] GUDENUS János József–SZENTIRMAY László: *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások.* Mozaik Kiadó, Budapest, 1989. 107–110.
[52] BMKI A magyar államrendőrség budapesti főkapitánysága államrendészeti osztálya 853/1946. fk. állro. Lásd 18. sz. jegyzet.

1. táblázat. A magyar zsidóság fontosabb adatai (a mai országterületen) 1941–1946 között

Vármegyék, törvényhatósági jogú városok	1941 A zsidók száma*	A zsidótörvények által érintettek száma**	1945 A deportálásból visszatértek száma***	1946 A zsidók száma****
Abaúj-Torna	3 322	3 371	367	575
Bács-Bodrog	954	1 016	287	367
Baranya	2 117	2 233	267	285
Békés	5 793	6 282	1 559	2 224
Bihar	3 707	3 795	551	663
Borsod-Gömör	7 172	7 358	723	1 307
Csanád	2 908	3 041	1 029	1 480
Csongrád	1 210	1 379	345	491
Fejér	2 358	2 653	282	275
Győr-Moson	1 551	1 684	118	218
Hajdú	6 101	6 224	1 526	1 702
Heves	7 053	7 460	948	1 170
Jász-Nagykun-Szolnok	7 442	8 027	2 410	2 375
Komárom-Esztergom	3 299	3 404	856	390
Nógrád-Hont	5 323	5 573	772	858
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	40 304	46 852	5 328	7 232
Somogy	5 852	6 593	786	1 033
Sopron	2 067	2 106	576	243
Szabolcs	24 205	24 608	3 964	4 509
Szatmár-Bereg	9 057	9 183	1 333	1 091
Tolna	5 385	5 732	815	1 062
Vas	6 334	7 049	763	1 017
Veszprém	5 615	5 979	642	931
Zala	6 334	7 030	2 347	1 016
Zemplén	10 998	11 118	1 161	1 656
Vármegyék összesen	176 461	189 749	29 755	34 170
Törvényhatósági jogú városok				
Budapest	184 453	222 384	nincs adat	96 500
Baja	1 378	1 527	378	400
Debrecen	9 142	9 727	5 116	4 640
Győr	4 688	5 185	700	950
Hódmezővásárhely	1 501	1 690	500	605
Kecskemét	1 346	1 520	100	405
Miskolc	10 428	10 923	300	2 353
Pécs	3 486	4 020	170	706
Sopron	1 861	2 022	210	274
Szeged	4 161	4 942	1 500	2 332
Székesfehérvár	2 075	2 324	1 000	289
Thj. városok összesen	224 519	266 264	9 974	109 454
Mindösszesen	**400 980**	**456 013**	**39 729**	**143 624**

* Az 1941. évi népszámlálás alapján.
** *Forrás:* DOLÁNYI KOVÁCS Alajos: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1944/4–5.
*** A KSH 1945. júniusi gyorsfelvétele szerint. *Forrás:* Tájékoztató gyorsfelvétel a községek, városok közérdekű viszonyairól. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1946/1–6.
**** A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviseletének felmérése alapján. *Forrás: A Statisztikai Osztály Közleményei,* 1946/2.
A részletes kimutatást Stark Tamás már idézett kötetében tette közzé.

A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviseletének Statisztikai Osztálya 1946. májusi felmérése a hazatért, ill. életben maradt zsidók számának megállapítására irányult. Az egyedülálló adatgyűjtést Stark Tamás vizsgálta, és több szempontból bírálta. Valószínűsítette, hogy az üldöztetés közeli traumája miatt sok zsidó távol maradt az összeírástól. A ZSVK mégis olyan fontos adatbázist hozott létre, mely a háború utáni zsidóság-kutatás meghatározó jelentőségű forrása lett *(lásd 1. táblázat)*.

Nyárra a DEGOB dokumentációs részlege lezárta értékes munkáját. A bő esztendőn át a munkaszolgálatosokkal, deportáltakkal készült 4600 jegyzőkönyv a Zsidó Világkongresszushoz (ZSVK) került. Ott helyezték el a későbbi feldolgozásokat, a népbírósági tárgyalások zsidó vonatkozású anyagait, az üldöztetés magyarországi történéseihez kapcsolódó fénykép- és iratdokumentációt is. A ZSVK dokumentációs osztálya 1947 márciusáig további 370 jegyzőkönyvet készített.[53] Az egyedülálló gyűjtemény példányait a népbírósági tárgyalásokon, a háborús bűnösök felkutatásában figyelembe vették.

Millok Sándor hazahozatali kormánybiztos ismét Bécsben tárgyalt. Útjáról beszélve helyzetképet adott. Ebben kiemelte, egyik „célja az volt, hogy a hadifoglyok, deportáltak és menekültek között folyó magyarellenes agitációt a való helyzet feltárásával hangsúlyozza". Klagenfurtban a magyarországi állapotokról rádióbeszédet mondott. A segélyosztás, a visszatérés ügyintézésében is megjelentek a vámszedők, a hiénák. Millok augusztus elején kilenc (!) illegális, illetéktelen szervet feloszlatott; hogy mi lett velük, nem tudni.[54]

A kormánybiztos eltökélten kiállt a deportáltak ügyéért. Az esetleg még kint lévők számáról azonban már becslésre sem vállalkozott. Feltételezte, hogy talán szovjet és lengyel területen tartózkodhatnak még olyanok, akikről a hivatalos szervezetek nem tudnak. Szeptemberben bírálta az egyházakat, mert az „antiszemitizmus barbársága" elleni fellépésükben tartózkodást tapasztalt.[55]

Szeptemberben Linz környékén még három táborban voltak magyar deportáltak. Ők a Nyárádi Miklós pénzügyminiszter által küldött alapból Auspitz Ignác révén 3564 schilling gyorssegélyt kaptak, talán a hazajutáshoz. Linz mellett, a Wegscheid táborban 150 árván maradt, deportált magyar gyermeket gondoztak. Nekik két teherautón élelmet küldtek.[56]

Október 4-én a nemzetgyűlés megszavazta a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről szeptember 27-én benyújtott törvényjavaslatot (1946. évi XXV. törvénycikk). Magyarország nemzetgyűlése ünnepélyesen megállapította, hogy „a letűnt uralmi rendszernek idegen befolyáson alapuló mindazok a rendelkezései és intézkedései, amelyek az ország lakosságának egy részét izraelita vallása, illetőleg zsidó származása címén jogaitól megfosztották, emberi méltóságában

[53] Horváth Rita: i. m. 51.
[54] *Világosság*, 1946. augusztus 8.
[55] Uo. 1946. szeptember 7.
[56] MOL XXXIII-5-c. 1. d.

meggyalázták és végeredményben többségének – legnagyobbrészt külföldi táborokban való – megsemmisítésére vezettek: ellenkeznek az emberiség örök eszményeivel, a magyar nép erkölcsi felfogásával és a magyar jog szellemével. A Nemzetgyűlés mélységes megvetéssel bélyegzi meg ezeket a rendelkezéseket és intézkedéseket."[57]

A törvény a nemzet elismerését és háláját fejezte ki az ellenállóknak, a zsidókat mentőknek, „akik a külső és belső megfélemlítéssel bátran dacolva, önzetlenül és áldozatkészen álltak üldözött embertársaik mellé, és ezzel sokezer emberi életet mentettek meg a pusztulástól". Jóvátétel helyett az elrabolt zsidó tulajdonokból származó hagyatékokból külön alapot létesített. Rendeltetését az izraelita vallásuk, illetőleg származásuk címén üldözött és ennek következtében segítségre utalt személyek, valamint az ilyen személyek javára szolgáló intézmények támogatásában határozta meg.

A kormány 1945-ben 19, 1946-ban 13 korábbi „zsidórendeletet" hatálytalanított. 1947-ben a zsidó javak, a kárpótlás végrehajtási ügyeiben 11, 1948-ban négy rendeletet hozott. Az utolsó, 11 310/1948. sz. kormányrendelet 1948. november 9-én kelt, „a zsidókra hátrányos megkülönböztetést tartalmazó egyes jogszabályok hatálya alá tartozott magyar állampolgároknak külföldről hazahozott javai birtokba adása tárgyában".[58]

Az 1946. évi XXV. tc. vitájában a Kisgazdapárt nevében Parragi György szólt. A Szociáldemokrata Párt szónoka, Száva István szerint a törvényhozók „árkot húznak a demokratikus Magyarország és a múlt 25 év rendszere közé". A törvényt a magyar népnek és a magyar demokráciának szóló elégtételként értékelte.

Az alkalomból Kéthly Anna, a nemzetgyűlés alelnöke a Magyar Zsidók Országos Társadalmi Szövetsége gyűlésén a történelmi visszatekintés után kijelentette: „Nem mondhatjuk azt, hogy borítsunk fátylat a múltakra, mert ezt a múltat nem szabad elfelejteni." A magyar zsidóságot a politika küzdőterén való kiállásra hívta, a demokratikus politizálás felelőssége és a vele járó áldozat mellett tett hitet.[59]

1946 őszén sok-sok remény hamvadozott. A deportáltak visszatérése gyakorlatilag lezárult. Az év folyamán több ezer olyan zsidó vonult át az országon, akiket más kelet-európai országokból hurcoltak el, s akik átmenetileg a DEGOB budapesti Erzsébet otthonában kaptak szállást. A Magyarországra visszatérők száma azonban igen lecsökkent. A fennmaradt adatok alapján havi átlagban szeptemberig csupán 132-t tett ki[60] *(lásd 2. táblázat)*.

A kirekesztést, a százezrek halálát örökre megőrizni vagy idővel felejteni, megbocsátani, valamiképp kiengesztelődni, vagy az ilyen szándékokat visszautasítani – sok-sok kínzó kérdés nyugtalanította az üldöztetést túlélőket. Az átélt szenvedések még valamiféle összetartó erőként is hatot-

[57] *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945.* Összeállította: Vértes Róbert. Budapest, 1997. 364–365.
[58] Uo. 371–380.
[59] *Világosság*, 1946. október 5.
[60] Horváth Rita: i. m. 25., 39.

2. *táblázat.* A Magyarországra visszatértek

Hónap	Érkezettek száma
Január	166
Február	108
Március	102
Április	84
Május	116
Június	161
Július	201
Augusztus	93
Szeptember	156
Összesen	**1187**

tak. A volt kisegítő munkaszolgálatosok századonként összejártak. Az áldozatok folyamatosan megjelentek – a sokszor viharos – népbírósági tárgyalásokon, a pereken, tanúskodtak igazolási eljárások alkalmával. Kisebb-nagyobb vállalkozásokba fogtak, mások kisipari szövetkezeteket, közös műhelyeket alapítottak.

A zsidók szenvedéséről szóló irodalom egyre bővült. A gettóéletet, a nyilasterrort, a harctéri vagy a hátországi kényszermunka válfajait éppúgy megörökítették, mint a koncentrációs táborbeli gyötrelmeket, Mauthausent, Gunskirchent.

Budapesten megjelent a zsidó túlélők névsora. Vidéken inkább a mártíroké: siratták a megölt rokonokat, barátokat, volt sorstársakat, legtöbbször az 1944 márciusa előtti közösség nagyobbik felét. Megindultak, hosszan elhúzódtak a halottá nyilvánítási eljárások. Sok helyütt eltemették a meggyalázott tóratekercseket, melléjük Auschwitzból hozott hamut helyeztek. Még emléktáblákat, nevekkel zsúfolt emlékfalakat avattak, amikor a visszavergődött vidéki zsidóság növekvő része útra készült; több okból az új nemzeti közösség ígéretét, a kivándorlást választotta. (A zsidó munkaszolgálatosok, bujkálók első csoportjai Észak-Erdélyből már 1944 novemberében Constanţából elindultak Palesztinába. Létszámukról nincs adat.)

A volt deportáltaknak az újrakezdés küzdelmeiben sokszor nemcsak hogy halottaik árnyékában kellett élniük, de sokszor ellenséges érzületet is tapasztaltak. Parragi helyesen látta, s a nemzetgyűlésben nyíltan kimondta: „[...] a magyar társadalom még mindig nem akarja elhinni azokat a szörnyű gaztetteket, amelyeket Auschwitzban [...] a zsidókkal szemben elkövettek".[61]

Ezt a terhet tízezrek cipelték, de több magas műveltségű, tárgyilagosan gondolkodó zsidó sem bírt megszabadulni a korábbi üldözöttség és megbélyegzés érzésétől. Az 1946. évi XXV. törvény szelleme nem érvényesült, több hivatalos nyilatkozat ellenére inkább az elhallgatás nyert teret. A kiélezett politikai küzdelemben a társadalmi lelkiismeret visszaszorult, a bűnbánat, a kiengesztelés gyenge szándéka elenyészett.

[61] *Nemzetgyűlési Napló.* 3. k. 1946. október 3.

A politikai pártok ünnepélyes alkalmakkor hangosan elítélték a korábbi üldöztetést. Nagyobb részben pedig új honfoglalásról beszéltek. Cselekvően támogatták a – sűrűn csak „svábokként" említett – hazai németek százezreinek kirekesztését, vagyonuk elkobzását, kiűzetésüket. Máskor (főként a tag- és szavazatszerzési kampányokban) nyíltan vagy leplezve, de tartalmilag egyértelmű hangulatkeltés folyt az „újra csak kereskedő, élősdi", esetenként a „bosszúálló" zsidók ellen.

Nagy Ferenc kormánya a fenti ügyekben legtöbbször „mértéktartó" politikát folytatott. A törékeny nemzeti egység megtartására, építésére figyelt, a miniszterek óvakodtak a részrehajló „zsidópártolás" gyanújába esni. A zsidók jogos kárpótlásával emiatt is késlekedtek, és arra figyeltek, nehogy az újra jelentkező antiszemitizmusnak tápot adjanak. Legtöbbször a „jóindulatú semlegesség" állapota volt a meghatározó.

A Magyarországon a zsidóknál terjedő „nincs többé sem hazánk, sem házunk" jelenség – úgy is, mint a közben zajlott zsidóellenes kilengések, a szégyenteljes, gyilkos sajószentpéteri, tótkomlósi, kunmadarasi, miskolci (nagyrészt hamar eltussolt) pogromok egyik következménye – sajtóvitába torkollt. Sok zsidó félt a „magyarországi zsidókérdés megoldásának" tragikus következményeitől, az esetleges újabb megkülönböztetésektől. A zsidó öntudatban megerősödötteknek a cionista mozgalmak alternatívát, gyors megoldást kínáltak.

Budapest környékén és vidéken több helyen mintegy 28 000 cionista gyűlt össze (18 000 felnőtt, 10 000 az ifjúsági szervezetek tagja[62]). Több tucat átképzőtábort létesítettek nekik, s felkészítették őket a kivándorlásra. A baloldali, jobboldali, vallási cionista szervezetektől mind gyakrabban megszólított fiatalok, árvák ekkor már csoportosan, legálisan vagy (növekvő számban) illegálisan Palesztinába tartottak. Eszményük Erec Izrael, a születőben lévő Izrael állam volt. Az idősebbek egy része az Amerikai Egyesült Államokba vagy Kanadába akart eljutni.

Az 1946 márciusában készült memorandum (feltehetőleg túlzó) adatai szerint 63 500 magyar zsidó készült Palesztinába, 45 000-en pedig más országokba. Később a kivándorlást tervezők számát alacsonyabban, összesen 50 000 és 70 000 között adták meg.[63] Megbízható adatokat nem ismerünk, a titkos kivándorlás szervezői 15-18 000-re tették az 1946 végéig Magyarországról Palesztinába kivándoroltak számát.[64]

Erősen érvényesült egy másik tendencia is. 1945-ben nagyon sok zsidó fiatal a kommunista pártba vetette reményét, tőle várta céljai megvalósulását, a társadalmi igazságtételt. (A két mozgalomban való egyidejű részvétel akkor elfogadott volt.) A kommunisták irányította erőszakszervezetekben a volt munkaszolgálatosok, a cionista ellenállók feladatot vállaltak.

[62] SZABÓ A. Ferenc: Pusztulás és újjászületés. *Valóság,* 1988. 11. sz. 69.
[63] STARK Tamás: i. m. 94.
[64] Yehuda BAUER: *Flight and Rescue.* Brichah Random House, New York, 1970. 295. Szerinte 1948-ban és 1949-ben összesen legalább 30 000 zsidó menekült el Magyarországról.

Remélték, hogy a kapcsolatokon keresztül befolyást tudnak gyakorolni a kommunistákra. Ha a zsidó fiatalok aktívan támogatják a Magyar Kommunista Pártot, vezetői bizonyára elismerik a cionista tevékenységet, s lehetővé teszik a legális kivándorlást.

Reményeikben hamar csalatkozniuk kellett. Korábbi, az üldözött kommunista csoportokkal közösen vívott ellenállási harcukat ugyanúgy nem értékelték, ahogyan az újabb – zsidó érdekekért – elgondolt együttműködésüket sem. „Hirtelen nem létezett többé hivatalos zsidókérdés. Csakis és kizárólag a magyar demokrácia harcáról és a magyar nép áldozatairól beszéltek. A fájdalom és az égető sérelem érzése volt ez, mert legalábbis tudat alatt reméltünk valami viszonzást, kárpótlást, valamiféle nagy, ünnepélyes eseményt. Amikor Európa meggyászolja népünk sok millió mártírját, amiből mi, akik megmaradtunk, valamiféle biztonságot meríthetünk, másféle jövőt remélhetünk.

Ehelyett egy csaknem érthetetlen szituáció előtt álltunk, csaknem megfosztottak bennünket még attól is, hogy jogunk legyen az áldozatokhoz ... Még a számok is hallgattak, elfedték a szenvedés útját"[65] – írta a nyilaskeresztes terror ellenében sokat vállalt Friedl Rafael.

Sok túlélő rádöbbent arra, hogy az életben maradás véletlen volt, hiszen nekik is meg kellett volna halniuk. Számos történetet meséltek, leírtak, de a halottak történeteit nem tudták elmesélni. A zsidó szót az „üldözöttel" helyettesítették. A társaságban, de sokszor a családban is általánossá vált a „nem tért vissza" fogalmazás. Ez elfedte, hogy az illető apját, anyját, kistestvéreit meggyilkolták, bármely elhurcolt hozzátartozóját megölték, krematóriumban elégették.

A történtek körülírása, enyhítése lélektani mozzanat volt, a felfoghatatlan veszteség, a fájdalom leplezése felé hatott. Mindez azzal is járt, hogy a munkaszolgálatban, a távoli hadszíntereken eltűntek, az Auschwitz–Birkenauban vagy más táborokban megöltek nem váltak igazán halottá. Értelmetlenül elszenvedett haláluk időpontja ismeretlen maradt, legtöbbször síremléket sem kaphattak. Sokan csöndben csak várták őket, talán megvannak valahol, talán mégis visszajönnek egyszer...[66]

Mások az elszenvedett üldöztetést úgy akarták meghaladni, hogy addigi nevüket megváltoztatták, és magát a zsidóságot is elhagyták. Az erőszakolt felejtés egyik megnyilvánulása volt a teljes szakítás. Nem akartak tovább zsidóként élni. Emlékezetükből minden korábbit ki akartak törölni, beleértve azt is, hogy zsidók voltak.[67]

Egy részük a kommunista ideológiában új asszimilációs bázist, a pártban új integrációs lehetőséget talált magának. A mérhetetlen megaláztatás és életveszély megpróbáltatásai után gyorsan elfogadták az ígért jövő képét. Úgy gondolták, ha a kommunisták „hitére térnek", elkerülnek minden hátrányos megkülönböztetést, ami akkor szinte földi megváltásnak látszott. A tagság új identitást jelenthetett, a korábbi félelmek elfojtásának eszköze lett. A párthoz csatlakozott zsidóság egy része, jól elkülöníthető csoportban, a pártgépezetben és az erőszak-apparátusban jutott posztra. Előttük megnyílt az államhatalom nevében kifejtett hivatali és rendőri erőszak lehetősége. Nem véletlen, hogy körükben a fanatikusok, a korábban elszenvedett sérelmekért való törlesztés, a bosszúvágy megjelenítői is megtalálhatók voltak.

[65] Ávihu RONÉN: *Harc az életért. Cionista ellenállás Budapesten, 1944.* Belvárosi Könyvkiadó, 1998. 323.

[66] HELLER Ágnes: A holocaust és a nemzedékek. *Múlt és Jövő,* 1999/3. sz. 15–19.

[67] A kérdést tárgyalja KARÁDY Viktor: A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon. In: *Zsidóság, azonosságtudat, történelem.* A T-Twins kiadása, 1992. 31–38.

A zsidóságukat – belső konfliktusokkal – megtagadó családokban a háború után született gyermekek előtt *titkolóztak.* Ők sokszor alig valamit vagy semmit sem tudhattak szüleik, felmenőik múltjáról. Általában ezt érvényesítették új környezetükben is. A magyar név felvételével még inkább magyarságuk kinyilvánítására törekedtek.

Rátkai Károly érzékenyen, nyíltan reagált a volt deportáltak félelmeire, megújuló gondjaira. Ugyanakkor nyugtalanította őt az üldöztetés, a deportálás ügyében korábban valamiképp kompromittálódott személyek, a történteket passzívan szemlélők körében is mutatkozó másfajta, országszerte szélesedő „felejtési igény". „Igen sokan vágták a szemembe, hogy elég volt már Mauthausenből, elég volt a krematóriumok folytonos emlegetéséből ... De kinek? Elsősorban a keretlegényeknek, a zsidó üzletek és lakások fosztogatóinak és mindazoknak, akiknek szemében minden hazatért deportált egy-egy vádirat, mely megzavarja egyébként gondtalan álmaikat."[68] Arra biztatott, hogy szenvedéseik és megaláztatásaik dacára a zsidók legyenek szerető és hűséges fiai ennek a hazának, a demokrácia majd legyűri a múlt szörnyű kísérleteit.

A magyar újságírók emigrált, deportált, internált csoportja Nádor Jenő elnök, Föld Aurél ügyvezető elnök és Mester Sándor főtitkár vezetésével akkor még aktívan működött. Kilenctagú intézőbizottságában négy volt mauthauseni fogoly: Bálint Imre, Rátkai Károly, Millok Sándor és Parragi György dolgozott. Mester Sándor összeállításában kiadták *A toll mártírjai* című kötetet, benne a mauthauseni fogságban megéltek is helyet kaptak. Megemlékeztek megölt kollégáikról – a sajtókamarából aljas indokkal kizárt újságírók több mint a felének ez a sors jutott –, nemes gesztusként özvegyeiket, árváikat a csoport védett tagjaivá nyilvánították. 1947-ben 89 rendes tagjuk volt.

A továbbra is Linzben dolgozó Auspitz Ignác (az Alpenjäger tábor után a welsi Lichtenegg, majd a linzi Bindermichl tábor parancsnoka volt) a magyar deportáltak adatait regisztráló irodát működtetett. Az adatokat dr. Frank Lajos, a Nemzetközi Vöröskereszt linzi főtisztviselője adta át, több önkéntes pedig dr. Forray Tiborral feldolgozta. Így volt lehetséges, hogy a linzi rádió 1946 nyarától szerda délelőttönként magyarul sorolta a mauthauseni koncentrációs tábor magyar foglyairól feltártakat. (A bemondó Bedi Gyula volt.)

[68] *Képes Figyelő,* 1946. december 21.

Auspitz már 1945-ben fejfát készíttetett a magyaroknak a welsi sírkert elkülönített részében, és temetőtérképet rajzoltatott. 1946. november 17-én a gunskircheni erdőben két emlékkövet állíttatott az elhantolt deportáltak hamvai fölé.[69] Később Wiener Tiborral együtt végigjárta a Mauthausen és Gunskirchen közötti útvonalat a gyalogos halálmenetek áldozatai után kutatva.

Ennsben két tömegsírt találtak: az egyikben 60, a másikban 28 magyar talált örök pihenőre. Astenben egy nyolcas sírt, St. Floriantól egy kilométerre százegy tetem hantját. Weisskirchen határában két nagy és egy kisebb tömegsírra bukkantak, az exhumált 158 deportáltat közös sírba temették. Nyolc deportált sírját találták meg Ansfeldben, 28-ét Steyr város határában. „Itt még hatvan deportált fekszik ládákban eltemetve, ezeket mind a gráci úton lőtték le menetelés közben."[70]

Síremlékeket állítottak Steyrben és St. Florianban, a gyászünnepségeken több osztrák közéleti személyiség megjelent.

1947 őszétől a magyar közéletben a Gestapo volt foglyairól, a nemzeti ellenállás valós résztvevőiről, Mauthausenről alig esett szó. Az év végén hírt adtak róla, hogy a Vilma királyné út 25–27. sz. alatt (a Pesti Izraelita Hitközség alapítványi árvaháza területén) megépítik az ismeretlenül elpusztított mártírok emlékművét, s még a télen ott munkaszolgálatos emléktáblákat avattak. A teljes megvalósításról nem adtak hírt.[71]

A történeti munkák sorában 1948 februárjában jelent meg Lévai Jenő *Zsidósors Magyarországon* című könyve, gazdag tényanyaggal.[72] Lévai sokat tett a holokauszt históriájának megörökítéséért, s szándéka szerint ez a munkája is „a társadalmi megbékélés szolgálatában" készült. Némi sajtóvisszhangot kapott, valójában azonban a zsidóüldözések feldolgozásának hattyúdala volt.

Az emlékezés osztrák földön is elcsendesedett. Május 8-án a gunskircheni tömegsíroknál, Ebensee-ben a fogolytemetőben és a linzi Theresiensaalban rendeztek gyászünnepséget. A közéleti személyek, pártok nagyobbrészt távol maradtak, inkább a nemzetiszocializmus üldözöttjeire emlékeztek a volt deportáltak. Linzben Simon Wiesenthal arról beszélt, hogy a sokat szenvedett deportáltak felszabadulásuk óta hazátlannak érzik magukat, az elhallgatást tapasztalják, és csekély együttérzésre számíthatnak. Többen legfeljebb „elhurcolt személyeknek" tekintik őket. Reményüket az önálló zsidó állam létrejöttébe vetik.

Hat évtized távlatából megállapíthatjuk, hogy *az 1945-ös magyar újjászületés nem volt képes a múlt örökségének meghaladására, az antiszemitizmus leküzdésére.* A vasfüggöny leeresztése idején pedig az üldöztetés új hulláma a német megszállók számos volt foglyát, a polgárság minden rétegét elérte. Bőven jutott a bajból másoknak is. Pedig 1945 sorsfordulója

[69] MOL XXXIII-5-c. 1. d.; *Neue Zeit*, 18. 11. 1946. Nr. 267.
[70] MOL XXXIII-5-c. 1. d.; *Képes Figyelő*, 1947. június 14.
[71] *Képes Figyelő*, 1947. december 20.
[72] A 479 oldalas kötet a Magyar Tékánál két kiadást ért meg.

után sokan bizakodtak, hogy szabadabb, emberségesebb és demokratikusabb világ következik. Csalódniuk kellett.

Az SS, az SD vagy a Gestapo fogságában, a gettókban és a tehervagonokban fuldoklók, a lágerek poklában a túlélésért küzdők, a halál tornácairól leromlottan hazavergődöttek érdektelenné váltak. A vesztes háború egyik következménye volt, hogy a nemzet gerince ismét megroppant. Az áldozatok nem jelentettek mementót, a túlélők nem szolgáltattak példát.

LELKIISMERET-VIZSGÁLAT ÉS JÖVŐKERESÉS

Andor László

KÖZGAZDÁSZOK A HÁBORÚ UTÁNI VILÁGRÓL

A második világháború a gazdaság alapkérdéseinek átgondolására késztette a vezető közgazdászokat – elméletben és gyakorlatban egyaránt. Kiemelkedő jelentőségű szintetizáló művek születtek, és nem kevés közgazdász vehetett részt a háború utáni gazdasági világrend megtervezésében, kialakításában is. Tanulmányomban ezt az elméleti és gyakorlati útkeresést tekintem át, a fontos művek megszületése mellett nagy figyelmet fordítva a háború utáni globális intézményrendszert előkészítő gazdasági diplomáciára is.

A KAPITALIZMUS ÚJ MODELLJE. SCHUMPETER, HAYEK ÉS POLÁNYI ÉRTELMEZÉSEI

A kapitalista rendszerek fejlődésével kapcsolatban három korszakalkotó mű született a második világháború idején. Három eltérő előéletű és világnézetű szerző alkotott egy-egy maradandó művet: Joseph A. Schumpeter, Friedrich A. von Hayek és Polányi Károly. Érdekes módon mindhárman az Osztrák–Magyar Monarchiából indultak, és – különböző utakon – végül az Egyesült Államokba jutottak el, ott tanítottak rangos egyetemeken (Schumpeter a Harvardon, Hayek Chicagóban, Polányi pedig a Columbia Egyetemen New Yorkban).

Schumpeter *Kapitalizmus, szocializmus, demokrácia* címmel írt terjedelmes könyvet,[1] amely 1943-ban jelent meg. Ebben – a harmincas évek válsága óta érlelődő téziseit összefoglalva – azt fejtegette, hogy a kapitalizmus hanyatlóban van, a világ megállíthatatlanul halad a szocializmus felé: ez utóbbi legfontosabb vonásának a bürokratizmust tartotta. A kapitalizmus hanyatlása az ő szemében az egyéni vállalkozó háttérbe szorulását jelenti, ami egyrészt a nagy tőkés szervezetek kialakulása, másrészt pedig

[1] Joseph A. SCHUMPETER: *Capitalism, Socialism, Democracy.* Harper Torchbooks, New York, 1984.

az állam gazdaságszervező tevékenységének kibontakozása miatt következik be.

Hayek *Út a szolgasághoz* című könyve 1944-ben jelent meg.[2] Ebben a szerző figyelmeztetett az állami szerepvállalás kiterjesztésének veszélyeire, az egyéni szabadság megsemmisítését látva a korabeli trendekben. Nem tett lényegi különbséget a szovjet típusú és a nemzetiszocialista törekvések között; az állami megoldások elburjánzását egyfajta eszkalációs folyamatként mutatta be. Megállapította, hogy a nemkívánatos végkifejlet elkerülése érdekében – bár csábítóak a szocialista szirénhangok – nem is szabad rálépni arra az útra, amely etatista módon próbálja megreformálni a kapitalista rendszert.

Polányi ugyanekkor írta meg *A nagy átalakulás* című művét, amelyben nem egyszerűen a szabadpiaci rendszer, hanem az egész 19. századi civilizáció hanyatlását magyarázta el.[3] Úgy vélte, a 19. században túltengett az egyik lehetséges koordinációs elv, a piac, miközben háttérbe szorult a redisztribúció és a reciprocitás. Az ellentendenciát történelmileg és társadalmilag szükségszerűnek írta le, eljutva azokhoz a reformkezdeményezésekhez, amelyeket az 1930-as években már nemcsak elméletben, de gyakorlatban is látni lehetett (különösképpen az Egyesült Államokban).

A három tudós egészen különböző megközelítésből ugyan, de egyöntetűen a szabadpiaci liberalizmus válságáról, a később vegyes gazdaságnak nevezett rendszer kialakulásáról értekezett. A liberális Hayek ezt a trendet megfordíthatónak és megfordítandónak tartotta. A konzervatív Schumpeter szomorúan nyugtázta a szocializmus eljövetelét.[4] A baloldali Polányi értelmezésében a piacgazdaság bürokratikus korrekciója csak a kezdetet jelentette.

A vegyes gazdaság a későbbiekben elsősorban az angol John Maynard Keynes nevével fonódott össze. Ennek oka, hogy Keynes 1936-ban megjelent fő művében *(A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*[5]*)* már kifejtette a beavatkozás nélküli piaci rendszer instabilitásáról és az állam makroökonómiai feladatairól szóló elméletét.[6] Valójában ez csak egy területe volt a folyamatban levő átalakulásnak. A háború és a megelőző világgazdasági válság együttes hatására folyamatosan és több fronton haladt előre az a trend, amely egy megreformált, a korábbinál jóval kiterjedtebb szociális gondoskodással kiegészített kapitalizmus felé mutatott. Nagy-Britanniában – amely az Egyesült Államok mellett „a nagy átalakulás" fő helyszíne volt – a jóléti politika új irányzatát az 1942-es Beveridge-jelentés alapozta meg. Keynes hatása az Egyesült Államokban is jelentős volt

[2] Friedrich A. HAYEK: *Út a szolgasághoz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.

[3] POLÁNYI Károly: *A nagy átalakulás*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

[4] Megjegyzendő, hogy Schumpeter a második világháború kimenetelét sem tartotta egyértelműen pozitívnak.

[5] John Maynard KEYNES: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.

[6] A keynesi koncepcióról közérthető bevezetővel szolgál Michael STEWART: *Keynes, and After*. Penguin Books, Harmondsworth, 1986.

már akkor; nemcsak a New Deal különféle reformhullámaiban volt tetten érhető, hanem a háború végén az új foglalkoztatási törvényt előkészítő munkálatokban is.[7]

Keynes munkássága az 1920-as években még csak „nagy feltűnést keltett", az 1930-as években viszont már „nagy visszhangot váltott ki". A háború alatt megtörtént az áttörés; immár elfogadottá vált, hogy az államnak a tömeges munkanélküliség leküzdése érdekében „be kell avatkoznia a gazdaságba". Ezzel együtt persze még számos részlet tisztázatlan volt ekkor. Ahogy Michal Kalecki írta egy 1943-as esszéjében: „Annak szükségességében, hogy »valamit tenni kell pangás idején«, mindenki egyetért. A harc azonban folytatódik akörül, hogy először is konkrétan mit is kell tenni pangás idején (tehát mi legyen az állami beavatkozás iránya), és másodszor: ezt csak a pangás idején kell-e megtenni (tehát csak a válságot kell-e enyhíteni, vagy biztosítani kell-e a permanens teljes foglalkoztatást is)."[8]

A fenti három könyv után érdemes megemlíteni még egyet, amelynek címe: *Amerikai dilemma*.[9] Ebben Gunnar Myrdal[10] svéd közgazdász az amerikai faji elnyomás klasszikus elemzését adta. A mű hat év alatt készült el fekete és fehér kutatók közreműködésével – két vastag kötete önmagában is tekintélyt parancsolt. Myrdal a szociológus precizitásával mutatta be azt a szakadékot, amely az afroamerikaiak életviszonyait elválasztja az amerikai politikai és erkölcsi hitvallás egalitariánus értékeitől. Bemutatta a fehérek által folytatott kizsákmányolás hosszú évszázadokra visszanyúló történetét, amely a „kumulatív okozatiság" kiindulópontja volt. A feketék lakta negyedekben nem volt rendőrség, s így elhatalmasodott a bűnözés. A fekete közösségektől nem szállították el a szemetet, s így azok egyre piszkosabbak és egészségtelenebbek lettek. A feketék nem járhattak tisztességes iskolákba, s így magasabb volt körükben az írástudatlanság. Az amerikai feketék negyede még 1946-ban is funkcionális analfabéta volt. Myrdal szerint a feketék legerősebb fegyvere a sorsuk jobbra fordításáért vívott harcban nem más, mint a szabadság, az egyenlőség és a demokrácia amerikai ideálja, amelyhez nemcsak a politikai osztály, de az egyszerű állampolgár is nap mint nap mérni akarja magát.[11]

[7] Eredetileg a teljes foglalkoztatásról kívántak törvényt hozni Washingtonban. A háború befejeztével azonban a közgazdasági gondolkodás radikalizmusa enyhült, és a teljes foglalkoztatás helyett már egy más célfüggvény szerepelt: „maximális foglalkoztatás, termelékenység és vásárlóerő". Lásd John TOYE–Richard TOYE: *The UN and Global Political Economy: Trade, Finance and Development*. Indiana University Press, Bloomington, 2005. 91.

[8] Uo.

[9] Gunnar MYRDAL: *An American Dilemma*. New York, 1944.

[10] Gunnar Myrdal, aki 1971-ben Hayekkel megosztva kapta a Nobel-díjat, a svéd iskola kiemelkedő képviselője. Eredetileg jogot tanult, Rockefeller-ösztöndíjjal járt az Egyesült Államokban, majd a politikai gazdaságtan és a közpénzügyek professzora lett Stockholmban. Mindemellett politikus is volt, a svéd jegybanktanács tagja, majd a háború után rövid ideig kereskedelmi miniszter. Ezt követően lett az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának titkára.

[11] A Myrdal által megfogalmazott amerikai dilemma különösen élesen fogalmazódott meg a hidegháború évtizedeiben, vagyis amikor az Egyesült Államok a nemzetközi rendszerben a szabadság és a demokrácia védelmezőjeként jelent meg a sztálini korszak örökségével megterhelt Szovjetunióval szemben.

A Myrdal-féle elemzés konklúziója jól mutatja, hogy a progresszív közgazdászok a háború végén a gazdasági és szociális problémákat már a nemzetközi rendszerbe ágyazottan vizsgálták. Ez vonatkozott mindenekelőtt Keynesre, aki a háború idején kevéssé tudott a makroökonómiai szabályozás és a foglalkoztatáspolitika részleteinek kimunkálásával foglalkozni. Ezekben az években már nem a nemzetállami keretek között értelmezett kapitalizmus reformja kötötte le, hanem – Nagy-Britannia első számú gazdasági diplomatájaként – az új, a háborút követő világgazdasági rend megtervezése és megszervezése.

„VALAHOL UTAT VESZTETTÜNK". ROOSEVELT ÉS KEYNES NÉZŐPONTJA

A háború utáni világgazdasági rend, és benne a pénzügyi kapcsolatok kialakítása alapjában a háború alatti angol–amerikai politikai együttműködés eredményeit tükrözte. Az Atlanti Chartában 1941 augusztusában megfogalmazott célok nem egyszerűen a tengelyhatalmak legyőzését jelentették, hanem elkötelezték az Egyesült Nemzeteket az önrendelkezés, a demokratikus önkormányzat, a szabad kereskedelem, a tengerek szabadsága, valamint az univerzális béke és leszerelés mellett. A Roosevelt és Churchill által aláírt Atlanti Chartához tizennégy további, a tengelyhatalmakkal szemben álló ország csatlakozott, köztük a Szovjetunió.

Az Egyesült Államok hadba lépése 1941-ben az USA pénzügyminisztériumának vezetőit az új békerend megtervezésére, kreatív és ambiciózus törekvések megfogalmazására ösztönözte. Morgenthau pénzügyminiszter kijelentette, hogy a háború után meg fogják valósítani „a New Dealt a nemzetközi gazdaságban". Meg fogják törni a bankárok belföldi és nemzetközi hatalmát, „hogy a világ pénzügyi központját Londonból és a Wall Streetről az Egyesült Államok Pénzügyminisztériumába költöztessék, és hogy a nemzetközi pénzügyek terén új alapokra helyezzék a nemzetek közötti kapcsolatokat".

A tervezőmunka azonban nem egyszerűen arról szólt, hogy a majdani győztesek mit kezdjenek a majdani legyőzöttekkel, és hogyan szervezzék meg együttműködésüket. Mindezt áthatotta az a gondolat, hogy ami történt, nem volt elkerülhetetlen. Ez volt a véleménye Franklin D. Rooseveltnek, a világpolitika egyik akkori kulcsfigurájának (mindenképpen ő gyakorolta a legnagyobb hatást a háború utáni rend alakítására), és John Maynard Keynesnek, aki közgazdasági elemzőként a legnagyobb tekintéllyel rendelkezett az antifasiszta koalícióban. Mindketten azt gondolták, amit kortársuk, Szekfű Gyula Magyarországon: „Valahol utat vesztettünk". Az elemzést és a tervezést megkönnyítette, hogy mindketten ugyanúgy gondolkodtak a nemzetközi rend rossz útra térítéséről: mindketten az első világháború utáni békeszerződések és nemzetközi intézményrendszer kisiklatásában látták a bajok gyökerét.

Az első világháború idején Roosevelt a tengerészeti miniszter helyettese volt, 1920-ban pedig a Demokrata Párt alelnök-jelöltje.[12] A James Coxszal alkotott páros a wilsoni elveket képviselte: támogatták a Népszövetséget, és az Egyesült Államoknak aktív szerepet szántak benne. Ezzel szemben a republikánusok a „normalitáshoz való visszatérést" hirdették, ami lényegében az izolacionista politikát jelentette. Hatalomra kerülve valóban hátat fordítottak a Népszövetségnek.

Keynes a háborús években – pacifista baráti körével folytonos vitában állva – a hadviselő kormány szolgálatában állt. Finanszírozási kérdésekkel foglalkozott a pénzügyminisztériumban, majd Lloyd George oldalán részt vett a versailles-i békekonferencián. Közelről, menet közben látta, hogy a kialakuló békefeltételek lényege Németország (és más legyőzöttek) kirablása, amivel az atlanti hatalmak egy újabb súlyos konfliktus magvait hintik el. Kasszandra-jóslatait – a megfelelő gazdasági és politikai elemzéssel alátámasztva – *A békeszerződés gazdasági következményei* címmel még 1919 végén megjelentette a Macmillan Kiadó.[13]

Roosevelt és Keynes felfogása eltérő tapasztalatokból táplálkozott ugyan, de egybevágott. Mindketten úgy látták, hogy súlyos hiba volt egy erősebb nemzetközi intézményrendszer kialakításának elmulasztása az első világháború után, és végzetesnek bizonyult, hogy a nemzetközi együttműködés szempontjait maga alá gyűrte a nemzeti önzés. Ebből a tanulságból egyenesen következett, hogy a második világháború után jóval erősebb nemzetközi szervezeteket kell létrehozni, amelyek – legalább formálisan – a multilateralizmus talaján állnak. Erős világszervezetekre van szükség a gazdaságban is, amelyek egyszerre segítik a nemzeteket abban, hogy egymással szabadon kereskedhessenek, és hogy országon belül a szélesebb társadalmi érdekeket szolgáló, autonóm gazdaságpolitikát folytathassanak.

A második világháború alatti brit–amerikai szereposztás azonban jóval több volt a gazdasági diplomáciában is, mint a két fő szövetséges közötti szakmai és politikai egyeztetési folyamat munkamegosztása. Érdekes módon – a gazdaságtörténeti és a háborús helyzetből kifolyólag – az USA és Anglia viszonya leképezte a centrum és a periféria kapcsolatát. Az USA tőkefölösleggel rendelkezett, míg a háborútól elgyötört Anglia tőkeínséggel küzdött. Számítani lehetett arra, hogy az utóbbi valutájára a háború után spekulatív nyomás nehezedik majd. Mint sok későbbi „deficitország", Anglia is próbált olyan nemzetközi szabályozást kialakítani, amely védte volna a hitelfelvevőket a hitelezők folyamatos intervencióitól, és megengedte volna, hogy az egyes országok – ha a stabilitás vagy a fejlődés szempontjai miatt szükségesnek látják – élhessenek a kereskedelmi és pénzügyi protekcionizmus eszközeivel.

[12] Lásd bővebben ANDOR László – SURÁNYI Róbert: *Roosevelt–Churchill.* Pannonica Kiadó, Budapest, 1999.
[13] Lásd *A békeszerződés gazdasági következményei.* Európa Könyvkiadó, 1991.

Londonban a háború kitörése után maga Keynes irányította a nemzetközi monetáris és hitelkapcsolatokkal összefüggő döntéseket. A háborús helyzet nemcsak a devizaátváltási korlátozások bevezetését tette szükségessé, de előidézte az elméleti közgazdászoknak a kormányhivatalokba való beáramlását is. Többségük akkor már aktivista, intervencionista elveket követett, támogatva Keynest, akinek fő feladata az amerikai hitelekről és a háború utáni nemzetközi gazdasági rendről folyó tárgyalások irányítása lett. Keynes, aki már a húszas években is érdeklődéssel figyelte a német Hjalmar Schacht tevékenységét, 1941–1942 folyamán is elsősorban a német típusú intervenció követését javasolta a háború utáni korszakra. Úgy vélekedett, hogy „a tőkemozgások korlátozásának – mind befelé, mind kifelé – a háború utáni rendszer állandó vonásává kell válnia".

Keynest eredetileg Harold Nicolson, a brit Tájékoztatásügyi Minisztérium szolgálatában álló politikus és író, majd Lord Halifax washingtoni brit nagykövet kérte fel arra, válaszolja meg azokat az ígérgetéseket, amelyeket a náci rádióállomások a háború utáni gazdasági rendről Európa-szerte sugároztak.[14] Ezután kezdett dolgozni egy lehetséges világgazdasági rend részletein, abból kiindulva, hogy a monetáris és pénzügyi káosz elkerüléséhez globális kooperációra van szükség, az pedig feltételezné mindenekelőtt a gazdasági hadviselés eszközeinek elvetését, a „pénzügyi leszerelést". Gondolkodása nem ismert korlátokat; nemcsak nemzetközi gazdasági szervezetek koncepcióját vetette papírra, hanem egy világvalutát is tervezett, amely horgonya lehetne a nemzetközi pénzügyi rendszer és a nemzetgazdaságok stabilitásának. Szükségesnek látta, hogy a nemzetközi intézmények megfinanszírozzanak egy tartalékalapot fontosabb nyersanyagokból és energiahordozókból is, hogy ezek árának stabilizálásával elérjék a kitermelők jövedelmének értékállóságát, és javítsák az ellátás biztonságát.

Washingtonban Morgenthau pénzügyminiszter 1941. december 14-én kérte fel helyettesét, Harry Dexter White-ot, hogy dolgozza ki egy „szövetségesek közötti stabilizációs alap" tervezetét. White-ról köztudott volt, hogy már 1933-ban írt doktori disszertációjában is megkérdőjelezte a liberális nemzetközi pénzügyi rend alapjait, 1937-re pedig egyértelműen a keynesi közgazdaságtan követőjének számított. A White nevével fémjelzett amerikai koncepció kidolgozásában és megvitatásában részt vett Johan Beyen, Camille Gutt, Alvin Hansen, Zygmunt Karpinski és Jacob Viner. John H. Williams, a Harvard Egyetem professzora már jóval korábban kidolgozott egy tervezetet a nemzetközi monetáris együttműködésről. Ennek 1943-as változata szerint a dollár és a font rendelkezett volna aranyparitással, és ez alapján az Egyesült Államok és Anglia szabályozta

[14] Keynes úgy nyilatkozott, hogy „a német adások háromnegyede egészen kitűnő lenne, ha Nagy-Britannia neve állna Németország, illetve a tengelyhatalmak neve helyett". (Anthony SAMPSON: *A pénzkölcsönzők. Bankárok egy veszélyes világban.* Kossuth Könyvkiadó, 1984. 89.)

volna a nemzetközi pénzügyi folyamatokat segélyek és hitelek útján. Ezt a koncepciót azonban a viták során elvetették, mert nem volt eléggé komplex és multilateralista.[15]

White elképzelései minden fontosabb kérdésben összhangban voltak azokkal a törekvésekkel, amelyeket egyidejűleg Keynes fogalmazott meg Londonban. Mindenekelőtt egyetértettek abban: a tervezett világgazdasági konferenciának meg kell akadályoznia a megelőző évtizedek végzetes gazdaságpolitikai hibáinak megismétlődését.

Az első ilyen hiba az volt, hogy az első világháborút lezáró békeszerződésben Németországra irreálisan nagy jóvátételt szabtak ki. Ennek következtében a GDP öt százalékára rúgó jóvátételt kellett évente kisajtolnia gazdaságából. Németország kiszipolyozásának következménye a gazdaság és a társadalom dezintegrálódása, végső soron a fasizmus uralomra jutása volt. Keynes és White úgy látta, hogy ezúttal el kell kerülni a tőkekivonást a legyőzött országok gazdaságából, sőt kedvezményes tőkeinjekcióval kell elősegíteni a stabilizációt, az újjáépítést és a demokrácia megszilárdulását. A finanszírozás progresszív elveinek gyakorlati alkalmazására új intézmény létrehozását kezdeményezték; ez vezetett el a későbbi Világbank létrehozásához.

A másik nagy hiba az aranystandardhoz való visszatérési kísérlet[16] volt, és az, hogy amikor – a világválság idején – végképp világossá vált e rendszer tarthatatlansága, a kormányok képtelenek voltak együttműködni. Az amerikaiakkal az élen elszabotálták az 1933-as londoni világgazdasági konferenciát, és a megegyezés helyett inkább a nemzeti valuták versengő leértékelésével kívántak előnyhöz jutni a nemzetközi piacokon. A háború alatt már egyetértés volt a szakértők között arról, hogy a jövőben a versengő valutaleértékelést el kell kerülni, és egy közös alapból kell lehetővé tenni a kiigazítási időszakok áthidalását azoknak, akik átmeneti fizetésimérleg-problémákkal küzdenek. A monetáris politika új elveinek képviseletére és a szükséges összhang megteremtésére kezdeményezték annak az intézménynek a felállítását, amelyet később Nemzetközi Valutaalapnak hívtak.

A brit és az amerikai szakértők egyetértettek abban is, hogy fenn kell tartani a háború alatt bevezetett devizakorlátozásokat; mégpedig elsősorban azért, hogy a nemzetközi tőkemozgások ne áshassák alá az új intervencionista jóléti államok gazdaságpolitikai autonómiáját. Alapszempont volt az 1930-as években kialakult makroökonómiai tervezés intézményeinek védelme, amely nélkül a kormányok belföldi monetáris és adópolitikája talaját vesztette volna. Keynes különösen az eladósodott országok esetében látta veszélyesnek, hogy a forráskiáramlás nemkívánatos fizetésimérleg-korlátot állít a belföldi makrogazdasági célok megvalósítása elé. Nemcsak az „abnormális", tehát tisztán spekulációs célú pénzmozgásoktól tartott, hanem a tőke „normális", az országok közötti kamatkülönbsé-

[15] GILINCSEK Edgár: A Bretton Woods-i pénzügyi rendszer születése. *Múltunk,* 2003/1. 141.

[16] E tekintetben Keynes legfontosabb, igen kritikus műve: *The Economic Consequences of Mr. Churchill.* Macmillan, London, 1925.

gek által orientált mozgásának destabilizáló hatásától is félt. Japán és Németország példáján kimutatta, hogy az iparpolitikát és a makrogazdasági tervezés hatékonyságát alááshatja, ha a megtakarítók és a hitelfelvevők beléphetnek külső pénzpiacokra.

Keynes és White egyaránt amellett érvelt, hogy a jóléti államot meg kell védeni a „politikai célú", vagyis „a szociális törvényhozás terheinek" elkerülhetősége által indukált tőkemenekítéstől. Keynes így fogalmazott: „Bizonyos, hogy aligha van olyan ország, amelyben a háború végeztével ne kellene a vagyonosabb osztályok helyzetét és a magántulajdon kezelését érintő elszánt vitákra számítanunk. Ha így van, mindig lesz jó néhány ember, aki pánikba esik, mert úgy gondolja, hogy pillanatnyilag az egyik országban a baloldaliság foka magasabbnak ígérkezik, mint valahol másutt."[17] Hasonlóképp White sem tartotta megengedhetőnek, hogy a tőkeáramlás „az állam által kinyilvánított nemzeti érdek ellenére működhessen", még akkor sem, ha ehhez korlátozni kell „a tulajdonjogokat más országok népességének 5 vagy 10 százalékánál, akiknek elegendő vagyonuk vagy jövedelmük van ahhoz, hogy egy részét külföldön fektessék be"[18].

A pénzügyi intézmények megtervezésénél tehát az alapkérdés az volt, hogy milyen nemzetközi gazdasági rendbe ágyazódhat be az intervencionista jóléti állam. Az elgondolás szerint ennek a követelménynek a liberális kereskedelmi rend megfelelt, a liberális pénzügyi rendszer azonban nem. White például úgy fogalmazott, hogy „az a feltételezés, miszerint a tőke akkor szolgál a legjobban egy országot, ha olyan országokba áramolhat, ahol a legvonzóbb feltételeket kínálják neki, csak olyan körülmények között érvényes, amelyek nem mindig állnak fenn"[19].

A britek és az amerikaiak tehát ebben az időszakban nyíltan ellenezték az 1931 előtt létezett nyílt, liberális nemzetközi gazdasági rendhez való visszatérést. Tudatosan törekedtek tehát egy nem liberális pénzügyi rend megalkotására, amelynek alapeleme a nemzetközi tőkeáramlás korlátainak fenntartása. Ahogy Morgenthau pénzügyminiszter a Bretton Woods-i konferencia résztvevői előtt mondta: a Bretton Woods-i megállapodás célja az volt, hogy „az uzsorás pénzkölcsönzőket kiűzze a nemzetközi pénzügyek templomából". Ugyanezt Keynes – a brit tárgyaló delegáció vezetőjeként – így fogalmazta meg: „A terv minden tagállamnak megadja azt a nyilvánvaló jogot, hogy mindennemű tőkemozgást ellenőrizzen. Nem pusztán átmeneti vonásként, hanem állandó megoldásként. Ami korábban eretnekségnek számított, azt most mint ortodoxiát támogatjuk." A brit és az amerikai szakértők – összhangban az Atlanti Chartában megfogalmazott önrendelkezési elvvel – egyetértésre jutottak abban is, hogy a multilaterális pénzügyi szervezetek alapokmányaiba ne kerüljön be a hitelek feltételessége, amely bizonyos kormányzati magatartáshoz kötötte volna a nemzetközi finanszírozást, és így sértette volna a pénzügyi támaszra szoruló tagországok szuverenitását.[20]

[17] Idézi Roy HAROLD: *The Life of John Maynard Keynes*. Penguin Books, Harmondsworth, 1972.

[18] Uo.

[19] Még Bertil Ohlin, a liberális svéd közgazdász is úgy nyilatkozott 1936-ban, hogy „döntő különbség van az ilyen transzferek [tőkemozgások] és az áruk cseréjének funkciói között. Az utóbbi a prosperitás és a gazdasági növekedés előfeltétele, az előbbi azonban nem." (Eric HELLEINER: *States and the Reemergence of Global Finance: From Bretton Woods to the 1990s*. Cornell University Press, Ithaca, 1994. 37.)

A BRETTON WOODS-I KOMPROMISSZUM

Az 1944 júliusában rendezett Bretton Woods-i konferencián 44 ország képviseletében 730 delegátus, és köztük a háború utáni gazdasági és politikai vezető garnitúra számos vezető személyisége jelent meg, és tárgyalt egymással három héten keresztül – köztük Pierre Mendès-France későbbi francia miniszterelnök és Dean Acheson, az USA későbbi külügyminisztere. Ma is érvényes John Kenneth Galbraith harminc évvel ezelőtti értékelése: ez volt mindmáig a legjelentősebb nemzetközi tanácskozás, amely a világgazdaság kereteit diplomáciai úton átrendezte.[21]

A forrásáramlással kapcsolatos feladatokra létrehozták a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankot *(International Bank for Reconstruction and Development, IBRD vagy Világbank)*, a fizetési mérlegek és valutaárfolyamok gondozására pedig a Nemzetközi Valutaalapot *(International Monetary Fund, IMF)*. A megállapodás előirányozta a valutaárfolyamok rögzítését, s ezt konkrétan úgy oldották meg, hogy a dollár értékét határozták meg aranyban (egy uncia arany árát 35 dollárban rögzítették), a többi valuta árfolyamát pedig a dollárhoz viszonyítva állapították meg, szűk sávokat hagyva a feltétlenül szükséges korrekcióknak.[22] Az utóbbira azért volt szükség, mert az „alapító atyák" a szabadon lebegő valutaárfolyamokat és a teljesen rögzített árfolyamokat egyformán károsnak tekintették.

A multilaterális stabilizációs alap – amely nem volt más, mint a tagországok által meghatározott arányban befizetett nemzeti valuták és arany közös készlete – az elvárások szerint lényegesen kevesebb tartalékmennyiséget tett szükségessé, mintha az egyes országoknak külön-külön kellett volna a valutájuk stabilitását alátámasztó tartalékmennyiséget összehozniuk. Így a kevesebb arannyal rendelkező, kevésbé fejlett, illetve deficitekkel küzdő országok nagyobb eséllyel kapcsolódhattak be a nemzetközi kereskedelembe és a várható konjunktúrába. Összességében tehát a Valutaalapnak hármas szerepkört szántak: a szabályozást (az árfolyamokkal és a konvertibilitással kapcsolatos szabályok betartatását), a finanszírozást (kiegészítő források biztosítását) és az egyeztetést (a monetáris kapcsolatok irányításához szükséges konzultatív fórum működtetését). Ugyancsak Bretton

[20] Keynes mint a konferencia szellemi atyja nem utolsósorban azért ellenezte a feltételességet, mert korlátozni kívánta az USA Nagy-Britannia fölötti befolyását, amely akkor – a háború alatt nyélbe ütött hitelügyletek következtében – már egyébként is igen erős volt.

[21] John Kenneth GALBRAITH: *The Age of Uncertainty*. BBC, London, 1977.

[22] A Bretton Woods-i rendszerről bővebb ismertetőt nyújt CSÁKI György: *Mit kell tudni a Nemzetközi Valuta Alapról és a Világbankról!* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

Woodsban született megállapodás a Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet *(International Trade Organization, ITO)* létrehozásáról. Ennek a szervezetnek a feladata lett volna a liberális nemzetközi kereskedelem megvalósítása a háború utáni korszakban.

Megegyezés született, de sok vita és konfliktus árán – ezek nagy részét a diplomácia és a közgazdasági szakirodalom akkor és később is el tudta fedni. A tárgyalások végeredményét a szakmai érvek helyett sokkal inkább a politikai erőviszonyok alakították. Mivel Keynes a jóvátétel, az aranystandard és a spekulációs tőkemozgások bírálatával tett szert nemzetközi hírnevére, a Bretton Woodsba érkezők számára ő volt a két lábon járó bölcsesség.[23] Ez azonban nem jelentette azt, hogy mindenben elfogadták volna javaslatait és érvelését,[24] menet közben ugyanis komoly lobbizás indult a készülő megállapodás ellen annak legyengítésére.

Ahogy közeledett a háború vége, úgy nehezedett az amerikai bankárok részéről egyre nagyobb nyomás az Egyesült Államok tárgyaló delegációjára: kötelezzék el magukat minél kisebb összegekkel a nemzetközi intézményekben, és biztosítsanak minél nagyobb amerikai ellenőrzést a döntéshozatalban és a források felhasználása fölött. A Keynes által a Valutaalap és a Világbank eredményes működtetéséhez szükségesnek vélt összegeket alaposan lefaragták. Ő 26 milliárd dolláros alap felállítására tett javaslatot, amelyből 23 milliárd dollárt az USA fizetett volna be. Végül az alap 8,8 milliárd dolláros lett, az USA 2,75 milliárdos hozzájárulásával, bár megjegyzendő, hogy a két összeg még mindig nagyobb volt, mint amit az amerikaiak javasoltak (5 milliárd, illetve 2 milliárd dollár).

Hamarosan kiderült, hogy a Világbank rendelkezésére bocsátott tőke nem elég, s az Egyesült Államok 1947-ben kénytelen volt külön programot meghirdetni az európai újjáépítés finanszírozására. A külügyminiszter után Marshall-tervnek nevezett program mintegy 13 milliárd dollárral támogatta Nyugat-Európa gazdaságait. Nagyságrendileg ez Keynes számításait igazolta, ugyanakkor a különbség az volt, hogy míg az általa szorgalmazott intézményi megoldás (a Világbank középpontba helyezésével) multilateralista volt, a Marshall-féle finanszírozást az amerikaiak közvetlenül irányították és ellenőrizték.

Az 1942 és 1944 között kialakított kompromisszumokban jól megmutatkozott, hogy a – főként New York-i – bankárok kezdettől fogva ellenérzéssel fogadták Keynes és White terveit. A bankárok attól tartottak, hogy a majdani megállapodás nem megengedi, hanem előírja a kormányoknak a tőkemozgások szabályozását. A drasztikus korlátozás az addigi egyik legnagyobb üzletet, az Európából menekülő tőke fogadását vette volna el a Wall Streettől. Természetesen a bankárokat ebben nemcsak a nyers anyagi érdek vezette, hanem igen távol állt tőlük az egész Keynes- és White-féle

[23] „A Bretton Woods-i konferencia nem egyszerűen nemzetek közötti konferencia volt. Ez a nemzetek konferenciája volt Keynesszel" – írja John Kenneth Galbraith (lásd GALBRAITH: i. m.).

[24] Nem valósulhattak meg például Keynes olyan elgondolásai, mint például a valutaalap által kibocsátandó világvaluta *(bancor)* vagy a kiigazítás szimmetriájának ösztönzése a hitelező országok számláinak megterhelése útján.

ideológia, amely egy liberális nemzetközi rendbe próbálta beágyazni a bevatkozó jóléti államot. Gyakran hangoztatták: az efféle kezdeményezések nem hajthatók végre a postai küldemények állami ellenőrzése, illetve egyfajta cenzúra nélkül, és végső soron a hitleri monetáris rendszerre emlékeztetnek. Úgy látták, hogy a nemzetközi pénzpiacok fegyelmező hatást gyakorolhatnak az egyébként felelőtlen költekezésre hajlamos nemzeti kormányokra, ezért ellenezték az olyan kormányzati pénzügyi intézmények létrehozását, mint a Nemzetközi Valutaalap. A bázeli székhelyű BIS volt az egyetlen nemzetközi pénzügyi intézmény, amelyben megbíztak, mivel azt nem keynesi szellemiségű bürokraták, hanem pragmatikus központi bankárok kormányozták.

White eredeti, 1941–1942-es terveinek kidolgozásakor nem konzultált a New York-i pénzügyi körökkel.[25] A Republikánus Párt 1942-es választási sikere azonban arra kényszerítette, hogy tekintetbe vegye a bankári véleményeket is, hiszen tudta: a nemzetközi megállapodás végleges formáját el kell majd fogadtatni a Kongresszussal. A kompromisszumok felé terelte az is, hogy terveit olyan bankárok is bírálták, akik egyébként a New Deal támogatóinak számítottak. Ilyen volt például Winthrop Aldrich, akinek szemében Morgenthau és White „egy más világot" képviselt. A bankárokkal szemben White maga mögött tudhatta a tőkeintenzív, élenjáró technológiát alkalmazó iparvállalatok képviselőit, a Kereskedelmi Minisztériumot és az 1942-ben létrehozott Gazdaságfejlesztési Bizottságot (CED) is. A New York-iak várakozásaival ellentétben a transzatlanti tárgyalások során White mellé álltak a Bank of England képviselői is.

Az amerikai bankárok nyomásának köszönhetően az 1943-as tervezetbe olyan passzusok kerültek be, mint például: a Valutaalap célja, hogy „csökkentse az ilyen devizaátváltási korlátozások, bilaterális klíringmegoldások, többes valutarendszerek és diszkriminatív devizaszabályozás alkalmazását, amelyek hátráltatják a világkereskedelmet és a produktív tőke nemzetközi áramlását". Az angolok ezt kifogásolták, és ragaszkodtak ahhoz, hogy a végleges szöveg egyértelműen garantálja a devizakorlátozásokhoz való jogot. Ennek megfelelően az 1944. áprilisi szövegváltozat már nem tartalmazta a „produktív" tőke áramlásának elősegítéséről szóló tételt.

Bár a Bank of England sem fogadta el mindenben Keynes álláspontját, az IMF legyengítése leginkább az amerikaiak nyomására következett be. Ők nem fogadták el például azt, hogy az IMF „előírhassa" a tagországoknak a tőkemozgások szabályozását, így a végleges szövegbe az került be,

[25] A New York-i pénzvilág ellenkoncepciója a tőkemozgások teljes szabadságát tűzte ki célul, de számolt egy rövid átmeneti időszakkal is, amelyben csak a két legfontosabb valuta, a dollár és a font sterling lett volna konvertibilis. A font megerősítése, nemzetközi szerepének helyreállítása érdekében szorgalmazták, hogy az USA nyújtson nagy összegű hitelt Angliának. Már csak azért is a szabad átváltás mellett érveltek, mert enélkül a dollár nem játszhatta volna el a neki szánt kulcsvalutaszerepet. A Keynes által javasolt szupranacionális klíringunió gondolatát elvetették, mert nyilvánvaló volt, hogy a háború után az Egyesült Államok lesz majd a domináns hitelező ország. Az amerikai pénzügyi elit egy része sokkal inkább szimpatizált még a nemzetközi aranystandard teljes feltámasztásával is, mivel a háború éveiben az USA aranykészletei tovább nőttek (lásd HELLEINER: i. m.).

hogy a Valutaalap ilyen értelmű „javaslatot tehet". A végső megállapodás nem „kötelezte" a tagországokat együttműködésre a szabályozás terén, csak „megengedte" ezt nekik. Ugyanakkor a Valutaalapot mindannyian kötelesek voltak ellátni a tőkemozgásokról szóló információkkal, amennyiben azok nem jelentettek az egyének és a vállalatok ügyeibe való beavatkozást.

Bretton Woodsban tehát kompromisszum született az amerikaiak és a britek, a bankárok és a kormánytisztviselők, az ortodox liberálisok és a keynesiánusok között. A megegyezést az tette lehetővé, hogy a bankárok és a keynesiánusok egyetértettek abban, hogy a liberális pénzügyi rend nem egyeztethető össze a rögzített árfolyamok és a liberális kereskedelem rendszerével. Ezt a nézetet döntően az 1930-as évek tapasztalatai alapozták meg. Mivel pedig a tárgyaló felek a liberális pénzügyi rendet a liberális nemzetközi gazdasági rend kevésbé fontos elemének tekintették, szükségesnek látták feláldozni azt a rögzített árfolyamok és a liberális kereskedelem megvalósítása érdekében. A New York-i bankárok úgy gondolták, hogy ez az összeférhetetlenségi probléma a gazdasági és politikai stabilitás helyreállítása után megoldódik. Arra törekedtek – és ennek megfelelően igyekeztek befolyásolni a szerződés megszövegezését –, hogy a feltételek megvalósulásával összhangban az új nemzetközi szervezetek a pénzügyi liberalizáció irányába igyekezzenek terelni a tagországokat.

Akkori kollégája, Roy Harrod értelmezésében Keynes – szemben az amerikai bankárokkal – egy olyan intézményrendszer felállítását javasolta, amelyben virágozhat az egyéni kezdeményezés. Szerinte a nemzetközi gazdaság szabályozásának általános elveit kellett volna lefektetni. Az IMF bizonyos lehívási jogokat hozott volna létre, de csak a legkivételesebb esetekben avatkozott volna be azok érvényesítésébe.[26] Keynes a kialakuló kompromisszumhoz igyekezett jó képet vágni, és legalább értékelni a részeredményeket. Dicsérte az általa egyébként sokat bírált jogászok odaadó és szolgálatkész munkáját, a konferencia konstruktív légkörét.

Az IMF Bretton Woodsban elfogadott alapokmányát a világ a háború utáni nemzetközi pénzügyi rend alkotmányának tekintette. Ez az alkotmány a liberális multilateralizmus nyelvén íródott, bár a valóságban egy erősen centralizált, hegemonista monetáris rend alapjait fektették le, amelyben a főszerepet az amerikai dollár kapta. A történelemben először fordult elő, hogy az országok elkötelezték magukat a nemzetközi gazdasági rend működéséért vállalt kollektív felelősség elve mellett, a konkrét működtetés azonban döntően amerikai kezekben összpontosult. Ezt biztosította, hogy az Egyesült Államok – befizetett kvótájával arányban – a szavazatok egyötödét birtokolta mind az IMF-ben, mind a Világbankban, s így a döntési mechanizmus szabályai szerint semmilyen jelentősebb kérdésben nem születhetett az Egyesült Államok kormányának politikai akaratával ellentétes

[26] „Az amerikaiak minden egyes tranzakcióra aprólékos eljárási szabályokat hoztak volna. E hosszadalmas konfliktus során – úgy tűnik – éppen hogy Keynes küzdött a szabadság filozófiájáért a parancsuralmi filozófiával szemben" – írja Roy Harrod. Lásd HAROLD: i. m. 621–692.

döntés. A hegemonista tendenciák azonban csak a háború után mutatkoztak meg a maguk teljességében.

GAZDASÁGI PAX AMERICANA

Az amerikai hegemonizmus megerősödéséhez nagyban hozzájárult, hogy a második világháború lezárulása után – szemben az Egyesült Államokkal – baloldali fordulat következett be a nyugat-európai országok belpolitikájában. Nagy-Britanniában Clement Attlee vezetésével a Munkáspárt alakíthatott kormányt 1945 nyarán. Választási sikere jelezte, hogy a munkásság inkább a baloldaltól várja a William Beveridge 1942-es jelentésében meghirdetett szociális reformokat, a bölcsőtől a sírig tartó szociális gondoskodás bevezetését, és nem Churchilltől, akitől az első világháború („a nagy háború") után a tízszázalékos reálbércsökkentést kapták. Emlékezhettek arra, hogy Churchill nem volt hálás a frontokra küldött és a hátországban önfeláldozóan dolgozó munkásoknak az első világháború megnyeréséért, és nem kapott újabb lehetőséget a hálátlanságra a második világháború után.

A munkáspárti kormány 1945 júliusában alakult meg, és nyomban hozzá is látott az újjáépítés szervezéséhez. E programnak szerves része volt a gazdaság irányító magaslatainak elfoglalása, „zászlóshajóinak" birtokbavétele, magyarul az ipar és az infrastruktúra jelentős részének államosítása. Különösen nagy jelentőségűnek bizonyult a Bank of England államosítása 1946-ban.[27] A főbb politikai erők egyetértettek abban, hogy a teljes foglalkoztatás prioritást élvezzen, és ennek érdekében fenntartsák a háború alatt bevezetett és Bretton Woods-ban nemzetközileg is elfogadtatott devizakorlátozásokat. A Munkáspárt ambiciózus törekvéseinek azonban az első perctől fogva határt szabott az ország válságos gazdasági helyzete. A devizaéhséget enyhítendő – Keynes utolsó gazdasági diplomáciai offenzívája után – 1945. december 6-án nagy összegű, ötmilliárd dolláros kölcsönszerződést írtak alá a brit és az amerikai kormány képviselői. Hogy az első világháború utáni adósságmizériát elkerüljék, az USA a britek csaknem összes háborús adósságát eltörölte.[28]

A két szövetséges ország közötti erőviszonyok jellege szembeszökően megmutatkozott 1946 tavaszán, amikor a Georgia állambeli Savannah városában (USA) megrendezték az IMF és a Világbank első közgyűlését, hogy útjára bocsássák az 1944 nyarán Bretton Woodsban megtervezett pénzügyi intézményeket. A Bretton Woods-i rendszer azonban távolról sem léphetett működésbe olyan gördülékenyen, mint ahogy azt eltervezték. Már a háború vége felé érezhető volt, hogy az amerikaiak gondolkodása a korábbi liberális elképzelésektől a hegemonista törekvések felé mozdult el.

[27] A háború utáni újjáépítés politikai gazdaságtanának kifejtését lásd Peter BURNHAM: *The Political Economy of Postwar Reconstruction*. Macmillan, London, 1990.

[28] A brit pénzügyek klasszikus elemzését adja – különös tekintettel a nemzetközi és a monetáris politika összefüggéseire – Susan STRANGE: *Sterling and British Policy: a political study of an international currency in decline*. Oxford University Press, London, 1971.

Azután pedig – különösen az 1946-os kongresszusi választások után – egyértelművé vált, hogy a két pénzügyi intézményt elsősorban az amerikai pénzügy- és külpolitika eszközeként fogják felhasználni.

A háború utáni években a Roosevelt helyébe lépő Harry S. Truman folytatta az új nemzetközi rendszer kiépítését. A Missouri államból származó Truman felkészületlenül került a magas pozícióba, és különösen a külpolitikában volt teljesen járatlan. Az amerikai külpolitika kapkodó, inkonzisztens és kiszámíthatatlan lett. Winston Churchill, aki hazájában ellenzékbe szorult, jó érzékkel próbálta kihasználni az amerikaiak elbizonytalanodását. A kelet–nyugati elhidegülést és egyben egy újfajta amerikai szerepvállalás kialakulását gyorsította, hogy Churchill – a nyugat-európai országokban bekövetkezett balratolódástól megriadva – új irányvonal kialakítására ösztönözte az amerikaiakat. 1946. március 5-én (vagyis nem sokkal az IMF és a Világbank savannah-i közgyűlése előtt), a Missouri állambeli Fultonban, Truman elnök jelenlétében elmondta híres beszédét, amelyben az Európát kettészelő vasfüggönyről szólt, és az angolszász országok feladatául szabta a nyugati civilizáció megvédelmezését.[29]

A Savannah-ban megrendezett ünnepélyes eseményre meghívottak között volt Keynes is, ám a közgyűlés látványa egyáltalán nem volt a kedvére való. A két intézmény alkalmazottai fizetésének megállapításától kezdve a döntéshozatali mechanizmus kialakításáig mindenütt az *amerikai* érdekek érvényesültek. Keynesnek eszébe jutott, hogy otthoni kritikusai mindig azt hajtogatták: „Meg fogja látni, hogy az amerikaiak csak arra várnak, hogy az angolok egy nemzetközi egyezmény keretében, az Egyesült Államok együttműködésére számítva, lemondjanak birodalmi igényeikről. S ha ezt aláírták, már nem lesz szó együttműködésről, hanem mindenki azt fogja csinálni, amit az amerikaiak mondanak."[30]

Az Egyesült Államok dominanciája a háború utáni világrend minden – katonai, politikai, gazdasági, ideológiai – elemében megmutatkozott. Ezért vonhatták le sokan a következtetést: az USA átvette azt a szerepet, amelyet a 19. század során Nagy-Britannia töltött be. A száz évvel korábbi *pax britannica* helyébe a *pax americana* lépett. A két békerendszer között azonban a hasonlóságok mellett fontos különbségeket is kimutathatunk.

Való igaz, hogy a 19. századi aranystandard és a hatalmi egyensúly fenntartásában kulcsszerepe volt Angliának. Polányi Károly például olyan pax britannica kialakulásáról beszél, amelyben a hegemón állam „uralmát

[29] Churchill közvetlen hatását az amerikai belpolitikára ugyan nem kell túlbecsülnünk, de tény, hogy az antikommunista szerepvállalás iránti igény ebben az időszakban egyidejűleg jelentkezett a háborúk után szokásos befelé fordulással. A két hatás sajátos egybeesése – a negyedszázaddal korábbihoz hasonlóan – ezúttal is előnyhöz juttatta a republikánusokat, akik 1946 őszén, tizenhat év szünet után a Kongresszus mindkét házában többséget szereztek, és hagyományaikhoz híven ezúttal is általános visszavonulót fújtak. A korszak jellemzését lásd bővebben Andor László: *Amerika évszázada.* Aula Kiadó, Budapest, 2002.

[30] Roy Harrod szerint Keynes így összegezte tapasztalatait: „Azért mentem Savannah-ba, hogy találkozzam a világgal, de csak egy zsarnokot láttam." A korábban is betegeskedő Keynest felzaklatták a kedvezőtlennek ítélt változások; alkotómunkája eredményének eltorzulása nagyban hozzájárult egészsége összeroppanásához. Lásd Harold: i. m.

néha a nehéz hajóágyúk baljóslatú tájolásával tartotta fenn, gyakrabban pedig a nemzetközi pénzügyi háló szálainak jól időzített rángatásával gyakorolta". Erre Anglia csak azért lehetett képes, mert a 19. században a világ vezető gazdasági hatalma volt. A szigetország kitüntetett szerepet játszott a nemzetközi pénzügyi rendszer kialakulásában is. Nemcsak azzal, hogy elsőként deklarálta nemzeti valutájának aranyalapra helyezését, de azáltal is, hogy pénzügyi intézményei, döntései és stratégiái mögött „a világ műhelyének" ipari teljesítménye állt.

A második világháború utáni gazdasági világrend tervezői már tudatában voltak annak, hogy a korábbi rend elemei változatlan formában nem használhatók. A stabilitás zálogának tekintett aranyat a legerősebb nemzetgazdaság valutájával, a dollárral helyettesítették. Mindez a gazdaságban testesítette meg Franklin Roosevelt koncepcióját, amely egyszerre volt wilsoni értelemben „multilateralista" és Theodore Roosevelt-i értelemben „realista".

Roosevelt halála és a háború befejeződése után azonban az amerikai politikában felerősödtek a konzervatív és nacionalista hangok, kétségbe vonva az USA elkötelezettségét egy nyitott és prosperáló világgazdaság mellett. A republikánus többségű Kongresszus megtagadta a szabad kereskedelem garantálására megtervezett Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet (ITO) alapokmányának ratifikálását, ami miatt később, 1948 után a GATT (*General Agreement on Tarrifs and Trade,* Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény) keretében hosszadalmas tárgyalássorozat indult a nemzetközi kereskedelem láncainak lazításáért. Harry White, akinek kezében Keynes biztonságban tudta volna az IMF irányítását, végül is nem kapta meg az állást. Az új amerikai vezetés egyre gyanakvóbb volt azokkal szemben, akik a nemzetközi egyezményeket előkészítették.[31] A hatalmi pozíciókat jelképezte, hogy az ENSZ szakosított szervezetei közé sorolt IMF és a Világbank központját Washingtonban építették ki, és nem New Yorkban, ahol az ENSZ központi szervei nyertek elhelyezést.

AZ ENSZ GAZDASÁGI SZEREPE

Roosevelt elnök az 1945-ben létrehozott ENSZ-nek komoly szerepet szánt a gazdasági és szociális kérdésekben. Bár ő maga nem érte meg a szervezetet formálisan megalakító San Franciscó-i konferenciát, a szervezők az általa meghatározott irányokat követték. Így például szem előtt tartották, hogy az Atlanti Charta a „minden nemzet közötti legteljesebb együttműködést" célozta a gazdaság területén, nevesítve olyan célkitűzéseket, mint a jobb munkaügyi normák, a gazdasági fejlődés és a társadalombiztosítás.

[31] Harry Dexter White-ot a későbbiekben egy amerikaellenes tevékenységet vizsgáló bizottság is meghallgatta egy fiatal kaliforniai honatya, Richard M. Nixon elnöklete mellett. Később Nixon volt az az amerikai elnök, aki egyoldalú döntéssel felmondta a Bretton Woods-i pénzügyi rendszert 1971-ben.

(Nem véletlenül igyekezett Churchill leszögezni, hogy a charta nem vonatkozik Indiára.)

Az amerikai gazdasági kormányzat vezető személyiségei, mindenekelőtt Morgenthau gondoskodtak arról, hogy az ENSZ ne irányíthassa az IMF-et és a Világbankot; így is maradtak azonban lehetőségek arra, hogy a világszervezet kiterjessze tevékenységét a gazdaság területeire. Ezt is az amerikaiak támogatták, miközben az ellenzők között volt Churchill és Molotov is. A Dumbarton Oaks-i konferencián, illetőleg a San Franciscóig tartó egyeztetési folyamatban a teljes foglalkoztatás említése volt az egyik fő vitatéma. Ezt az amerikaiak ellenezték, miközben sok más delegátus indokoltnak látta, ha már egyszer az ENSZ foglalkozik a gazdasággal és a szociális ügyekkel. Az amerikaiak elszigetelődtek, és végül beadták a derekukat. Ez később nagy hatást gyakorolt a kereskedelmi tárgyalásokra, különösen a fejlődő országoknak adott érvet a liberalizációval szembeni ellenálláshoz.[32]

A háborút követő években a gazdaságkutatás és a fejlesztési politikák kialakítása intézményesült is az ENSZ-ben, olyan kiemelkedő személyiségekkel, mint Michal Kalecki, Hans Singer vagy Raul Prebisch. Az ENSZ-ben folyó közgazdasági elemzőmunka alapozta meg a fejlődés-gazdaságtan mint önálló tudományterület kialakulását. Ennek előzményei voltak már a Népszövetség idején, amikor P. N. Rosenstein-Rodan és Kurt Mandelbaum – akkor még döntően Délkelet- és Kelet-Európára alkalmazva – kidolgozta a gazdasági elmaradottság és fejlesztés fogalmi rendszerét és megalapozta az ezzel összefüggő kutatások módszertanát. Az ENSZ által alkalmazott közgazdászok többsége valamilyen formában Keynes követője volt.[33]

Michal Kalecki volt a legismertebb és leginnovatívabb kutató az ENSZ felé orientálódó közgazdászok közül. Káldor szerint a világszervezetnek nagy szüksége volt olyan elemzőkre, akik nem az angolszász országokból jönnek, de úgy beszélnek angolul, mint az angolok, és annyira járatosak a közgazdaságtanban, mint egy angol vagy amerikai közgazdász. Kalecki tehetségéhez nem fért kétség. Rockefeller-ösztöndíjasként került a Cambridge Egyetemre, ahol a keynesi tanok egy részét Keynes előtt vagy vele egyidejűleg vetette papírra. A háború után, 1945–1946-ban az ILO-nál tevékenykedett, majd megragadta a kínálkozó lehetőséget az ENSZ-nél, ahol kezdetben az infláció problémájával és a fejlesztés finanszírozásának kérdéseivel foglalkozott.

Az argentin Raul Prebisch fiatal közgazdászként részt vett az 1933-as londoni világgazdasági konferencián. Egy akkoriban megjelent Keynes-mű[34] hatására szakított az ortodox közgazdasági felfogással. A gyakorlati tapasz-

[32] John Toye–Richard Toye: i. m. 26.

[33] Az alábbiakban röviden bemutatott közgazdászok mellett jelentős szerepet játszott a korai időszakban Sydney Samuel Dell, Celso Furtado és Juan Noyola Vazquez is. A fejlődés-gazdaságtan főbb képviselőiről elmélettörténeti jellemzést ad Szentes Tamás: *Polgári és újbaloldali elméletek a világgazdaságról.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

[34] *The Means to Prosperity.* Macmillan, London, 1933. A mű egyes részeit Prebisch cikksorozatként olvasta a *The Times* c. lapban.

talatok is megerősítették benne azt a tézist – amelyet a korabeli latin-amerikai közgazdászok már szinte egyöntetűen vallottak –, hogy az elsődleges termékeket (nyersanyagok, energiahordozók, mezőgazdasági termékek) termelő országok különös hátrányban vannak az iparosodott országokkal szemben. Prebisch a Buenos Aires-i egyetemen tanított, és – W. C. Mitchell, valamint Joseph Schumpeter nyomán – a nemzetközi üzleti ciklusokat kezdte tanulmányozni. Vizsgálta a keynesi típusú anticiklikus politikák alkalmazhatóságát, s az 1945-ben tartott kurzusain már úgy vélekedett: a teljes foglalkoztatás fenntartása alapvetően az Egyesült Államok feladata, amely a világ gazdasági és pénzügyi központja. Ekkor már használta a „cikluscentrum" kifejezést, nem sokkal később pedig már a „periféria" szót is azokra az országokra, amelyek önmagukban nem képesek leküzdeni az egyensúlytalanság okait.[35]

Hans Singer Németországban született, és Joseph Schumpeternél tanult, amikor ő éppen Bonnban tevékenykedett. A náci hatalomátvétel után Schumpeter közbenjárt Keynesnél, hogy Singernek ösztöndíjat szerezzen Cambridge-ben. Singer megszerezte a doktori fokozatot, a háború alatt pedig a Város- és Vidéktervezési Minisztériumban dolgozott. 1947 áprilisában kezdett dolgozni az ENSZ-nél. A tapasztaltabb kollégák közül elsősorban a svéd Folke Hilgerdt és a dán Carl Major Wright volt rá nagy hatással, továbbá a kereskedelmi szekciónál dolgozó amerikai Walter Chudson és ausztrál Percy Judd. Singer hamarosan a cserearányok *(terms of trade)* első számú kutatója lett, mégpedig egy egészen gyakorlatias kérdésből kiindulva. A kevésbé fejlett országok a háború alatt nagy kereskedelmi többlethez jutottak, és azt tervezték, hogy ezt a későbbiekben fejlett technológia és korszerű berendezések importjára használják majd fel. Idővel azonban az exporttöbblet fogyatkozni kezdett. Singer pedig azt kezdte vizsgálni, hogy ez vajon átmeneti jelenség-e, vagy pedig a nemzetközi gazdaság tartós trendjeként kell számolni vele. A hosszú távú folyamatok iránt még Gunnar Myrdal keltette fel az érdeklődését, és a téma az elosztási igazságosság szempontjából is foglalkoztatta. Singer kutatásait egy fajsúlyos ENSZ-tanulmányban összegezte 1949-ben, amelyek – az ún. Prebisch–Singer-tézis alapjául szolgálva – irányt szabtak az ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottsága későbbi tevékenységének.

Az ENSZ-hez került a magyar származású Nicholas Kaldor (Káldor Miklós) is, aki a *London School of Economics* oktatója – és a keynesi tanok korai és lelkes híve – volt már igen fiatalon. Őt Gunnar Myrdal hívta az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságához Genfbe, kikérve Rosenstein-Rodan tanácsát is. Káldor lett a Kutatási és Tervezési Osztály vezetője, ahol a kereskedelmi liberalizáció, a tervezés és az anticiklikus politika kérdéseit egyaránt vizsgálták. Káldor 1949-ig maradt Genfben, utána visszatért a Cambridge Egyetemre tanítani.

Az ötvenes évek elején a hidegháború elmélyülése és különösképpen az Egyesült Államokban kibontakozó antikommunista hisztéria utolérte az

[35] John Toye–Richard Toye: i. m. 115.

ENSZ közgazdasági osztályát. Jacob Viner volt az első, aki a tudományos vita terén vállalta, hogy részt vesz az „ellentámadásban". A Brazil Nemzeti Egyetemen (Rio de Janeiro) 1950-ben tartott előadásaiban vezette elő azokat az érveket, amelyeket később az észak-amerikaiak használtak fel a fejlődésről folytatott vitákban. A politikai nyomás következtében távozni kényszerült előbb David Weintraub, majd pedig Kalecki is. Ennek ellenére az ENSZ keretei között a későbbiekben is születtek progresszív elemzések, különösképpen az ECLA (Latin-Amerikai Gazdasági Bizottság) égisze alatt.

ÖSSZEGZÉS

A második világháború mind az Egyesült Államokban, mind Nagy-Britanniában döntő lökést adott az ortodox közgazdasági és pénzügyi gondolkodással való leszámoláshoz. Véglegessé vált a szabadpiaci elképzelésektől való eltávolodás, az állami gazdaságszervezés és a jóléti gondoskodás igénye. Ezek a gyakorlati változások részben a háború előtt, de nem kis mértékben a háború alatt született közgazdaság-tudományi művekre támaszkodtak.

Hasonló fordulat zajlott le a nemzetközi pénzügyek terén. A háború megmutatta a devizaátváltási korlátokban, valamint a belföldi pénzügyi beavatkozás különböző formáiban rejlő lehetőségeket. Az új világgazdasági rend megkonstruálását célzó munkálatok az 1944-es Bretton Woods-i konferenciában csúcsosodtak ki, bár az 1945–1946-os időszak már mutatta, hogy az ott létrehozott szervezetek (az IMF és a Világbank) az alapítói szándékoktól eltérő módon fognak működni.

A második világháború utáni rend a 19. század második felében a létezőtől mindenekelőtt abban különbözött, hogy a nemzetközi rendszert meghatározó nagyhatalmi struktúrák mellett létrejött egy univerzalista, vagyis a világ minden országát egyenlő jogokkal egyesíteni kívánó globális intézményrendszer is. Bár a tényleges erőpozíciók az Egyesült Nemzetek szervezeteiben igen távol álltak a tényleges egyenlőségtől, a világ kormányai elindultak egy olyan állapot felé, amelyben a nemzetközi élet ügyei és konfliktusai közös fórumokon rendezhetők.

A liberális politikai elvek alapján álló nemzetközi rend – szemben a 19. századi normákkal – elfogadta és általánossá tette a demokrácia igényét; azt, hogy a nemzeti kormányok működését az általános és titkos választójog alapján a népakarat határozza meg. Ezáltal az állami gazdaságpolitikák szerves részévé vált a szociálpolitika, a létbiztonság, az egészség és a tisztes megélhetés garantálása. A pénzügyi érdekeltségeknek kompromisszumot kellett kötniük a szociális szempontok képviselőivel, és ennek keretében például vállalni kellett a nemzetközi tőkeáramlás korlátozását.

A centrumkapitalizmus nemzetállami keretek között lezajló modellváltásával egyidejűleg megteremtődött a lehetősége annak, hogy a nemzetközi intézményrendszer kezelni tudja a kevésbé fejlett országok (volt gyarmatok vagy később függetlenné váló nemzetek) sajátos gazdasági problémáit.

Az 1945-ben alapított ENSZ bizonyos fokig intézményesítette a progresszív reformgondolkodást, különös tekintettel a fejlesztési törekvések közgazdaság-elméleti és gazdaságpolitikai megalapozására. Mindezt azonban a hidegháború elmélyülésével párhuzamosan korlátok közé szorította az Egyesült Államokban jelentkező politikai jobbratolódás.

Pók Attila

BŰNBAKKERESÉS ÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ

„Amíg az embert növénnyé vagy legalább állattá – melynek csak élelemre, melegre van szüksége – lealacsonyítani nem sikerül, ami által egy tökéletes államforma feltalálásának feladata mindenesetre tetemesen megkönnyíttetnék, mindaddig oly állam, melyben csak a gép szabályszerűsége található fel, az ember szükségeinek meg nem felelhet. Annak, aki az emberek cselekvényei s tevékenysége felett ítélni akar, föl kell tudnia fogni érzelmeiket is, enélkül az állam hatalma a kérlelhetetlen végzet hatalmához hasonlít..." (Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméi. I. Budapest, 1981. 349.*)

„Az ember nemcsak egyéni életét éli, mint elkülönülő személy, hanem, tudatosan vagy öntudatlanul, kora és kortársai életét is." (Thomas Mann: *Varázshegy. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1960. I. kötet, 42. Szöllősy Klára fordítása. Első megjelenés: 1924.*)

„Ma általánosan elfogadott az a nézet, hogy Hitler rendszere és háborús kalandja bűnözők tevékenységének eredménye. Másrészt azonban nincs hasonló egyetértés a győztes oldal megítélésében, abban, hogy alkalmanként ők is elkövettek kárhoztatandó tetteket. Ez utóbbit be kell vallani, mivel ezek a tettek is sok ember szenvedését vagy halálát okozták. Ez a bevallás nem módosítja alapvetően a háborúról adott értékelésünket, és nem jelentékteleníti el a náci gaztetteket. 60 évvel a háború befejezése után azonban tudatosítani kell az európaiakban, hogy a mai Európa minden elemében a nemzetek és államok legitim közössége, és nincs olyan egyén, aki közvetlenül vagy személyesen felelős lenne azért, amit elődei követtek el. A múlt bűneit véglegesen a múltba kell utalni.

Ezért fordulunk önökhöz, hogy a második világháború befejezésének közeledő évfordulója alkalmából tegyenek gyakorlati lépéseket, amelyekkel az európai és világtörténelem e fejezete az igazságosság és megbékélés jegyében zárható le." (Erhard Busek és néppárti társai levele az Európai Parlament képviselőihez, 2005. április 11.)

Néhány hónappal a második világháború kezdete után az *American Historical Association* szokásos év végi monstre konferenciáján egy eltéveszthetetlenül magyaros akcentussal, de igen gazdag szókinccsel, imponálóan tiszta, logikus szerkezetű érveléssel prezentált előadás sok, már a szilveszterre készülődő kolléga figyelmét tudta lekötni. Az Oberlin College 64 éves politikatudomány-professzorának neve a Habsburg Monarchia felbomlásáról írt könyve alapján nem volt ismeretlen, így jó néhányan gondolkodtak el provokatív gondolatain. Jászi Oszkár ugyanis a diplomáciatörténet meddőségéről beszélt. Keményen és ironikusan támadta a *Quod non est in actis, non est in historia* szemléletet, vagyis azt a feltételezést, amely szerint a diplomáciai aktákból rekonstruálható a háborúk oka. Érvelése szerint a diplomaták csak pszichológiai felhalmozói, megtestesítői olyan, a társadalomban ható eszméknek, amelyek közvetlen tanulmányozást igényelnek. A háborúk okaival, eredetével kapcsolatban ugyanis szerinte nem az a kulcskérdés, hogy ki, mikor, milyen ultimátumot küldött, vagy mikor mobilizálta a hadsereget, hanem az, hogy kik a felelősek a katasztrófához vezető tömeges lelkiállapot kialakulásáért.[1]

A KULTURÁLIS-INTELLEKTUÁLIS GYŰLÖLKÖDÉSEK POLITIKAI EREDETE

Jászi bizonyára ismerte – bár nem hivatkozik rá – a tekintélyes francia filozófus, Julien Benda több mint egy évtizeddel korábban megjelent, akkor nagy visszhangot kiváltó könyvét, *Az írástudók árulását*. Benda arról írt 1927-ben, 60 éves korában, hogy az első világháború és az azt követő időszak a politikai gyűlölködések intellektuális megfogalmazásának kora. Érvelése szerint a napóleoni háborúkig a fegyveres összecsapások mögött ösztönös emberi szenvedélyek mutathatók ki, a nemzeti ébredés korától kezdve azonban a politikai szenvedélyek mögött kidolgozott doktrínák szorosra szőtt hálója feszül. Benda szerint a fordulópont a nemzeti ideológiák összekapcsolódása a politikai (ezen ő társadalompolitikát ért) szenvedélyekkel. E jelenségnek három eszmei és egy intézményes formáját emeli ki. Eszmeileg a zsidóellenes mozgalmakat, a birtokos osztályok és a nincstelenek közötti gyűlölködést, illetve az autoriter politikusok demokratákkal szembeni gyűlöletét, intézményként pedig az ezeket a gondolatokat cselekvési programmá alakító német nemzetiszocialista pártot.[2] Benda tehát úgy gondolta, hogy *a társadalmi konfliktusoknak a nemzeti ideológiával, a nacionalizmussal való ötvöződése vezet a nagy nemzetközi konfliktusokhoz.*

[1] Oscar JÁSZI: *What the documents do not tell concerning war in Europe.* Delivered at the annual meeting of the American Historical Association in Washington D. C. December 31, 1939. Jászi Collection. Rare Book and Manuscript Library of Columbia University.

[2] Julien BENDA: *The Betrayal of the Intellectuals.* The Beacon Press, Boston, 1955. 18. Jászi ezt az angol fordítást az 1928-as első egyesült államokbeli kiadásból ismerhette, amely 1928-ban *The Treason of Intellectuals* címmel jelent meg a William Morrow & Company Inc. kiadásában. Még valószínűbb, hogy eredetiben olvasta *(La Trahison des Clerks)*, hiszen franciatudását sokáig biztosabbnak érezte, mint az angolt.

A POLITIKAI GYŰLÖLKÖDÉSEK, KONFLIKTUSOK INTELLEKTUÁLIS-KULTURÁLIS GYÖKEREI

A problémakör második világháború utáni egyik legnagyobb formátumú kutatója, a máig aktív, élete kilencedik évtizedében járó Fritz Stern, a nemzetiszocializmus eszmetörténeti gyökereinek első igazán mélyreható elemzője, másfél évtizeddel Jászi előadása és három évtizeddel Benda könyve után másképp értelmezte az intellektuális-kulturális és a politikai tényezők közötti viszonyt. Kutatásai őt arra az eredményre vezették, hogy a két világháború kora a kulturális gyökerű gyűlölködések és személyes haragok politikai erőkké szerveződésének kora. Nem a politikai, társadalmi ellentétek fogalmazódnak meg ideologikus formában, hanem fordítva: *a kulturális vízválasztók vezetnek politikai konfliktusokhoz.*[3] Stern nem ismerte Jászi gondolatait, de érveléseik meglepően hasonlók. Kevésbé ismert, de befolyásos német gondolkodókra hivatkoznak mindketten (pl. Konstantin Frantz). Ezt a mélyebb kulturális gyűlöletpotenciált Jászi a következőképpen definiálja: „A legutóbbi fél évszázad során aláaknázódott az a spirituális és etikai struktúra, az a hagyományos vallás- és természettörvény, amelyre – ha tökéletlenül is, de meghatározó erőként – a Nyugat szolidaritása épült. A sekélyes szociáldarwinizmus (nagy alapítója szándékának ellenére), a gazdasági, illetve a szexuális tényezőkre koncentráló mechanikus determinizmus a marxizmusban és a freudizmusban, a teuton szuperfaj iránti rajongás, Nietzsche *szőke bestiájának* imádása, valamennyi értékünk pragmatikus és behaviorista relativizálása, Vilfredo Pareto pszeudotudományos racionalizmusa és sok más hasonló áramlat a fejedelmek korábbi machiavellizmusát a tömegek *(mob)* machiavellizmusává alakította át."[4]

E mélyebb áramlatok figyelmen kívül hagyása a háborús hisztéria után békehisztériához vezetett. A nyomasztó légkörben az életből keveset tükröző diplomáciai dokumentumok alapján dolgozó politikusok rosszul mérték fel az első világháború utáni Németország pszichológiáját mind a rá kirótt büntetésekben, mind a későbbi engedményekben. Az igazi probléma Jászi szerint az (és ez rendkívül éleslátó gondolat), hogy „Európa egységesítése történelmi szükségszerűség gazdaságilag, morálisan és a nemzetközi kapcsolatok szempontjából is. Ha a világ demokráciái képtelenek megvalósítani ezt az integrációt a józan ész és az igazságosság jegyében, akkor nagy a veszélye annak, hogy Hitler vagy egy későbbi szuper-Hitler ... egy rettenetesen embertelen Pax Germanicát ad majd a háború, éhínség és hatalmi politika által kimerített és megkínzott emberiségnek".[5]

[3] Fritz STERN: *The Politics of Cultural Despair.* New York, 1961. 6.
[4] Oscar JÁSZI: i. m. 4.
[5] Uo. 6.

MAGYARÁZATKERESÉS A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA SEGÍTSÉGÉVEL

Tanulmányom fogalmi kerete a bűnbakkeresés szociálpszichológiai értelmezéséhez kapcsolódik. A második világháború tapasztalata adott ugyanis indíttatást olyan széles körű társadalomtudományi kutatásokhoz, amelyek azután messze túllépték a háború mélyebben fekvő individuál-, csoport- és társadalom-lélektani okaira vonatkozó kiinduló kérdés megválaszolását. A rendkívül sok ágú és sok eredményt hozó kutatások hozamát igencsak leegyszerűsítve talán azt mondhatjuk, hogy a háború inspirálta társadalomtudományi kutatások különösen egy nagy területen hoztak hatalmas áttörést. Hogyan mutatható ki eszmeáramlatok, ideológiák hatása az egyén szintjén? Másképp fogalmazva: Hogyan lehet empirikus kutatás tárgya az a bizonyos lelkiállapot, amelyről Jászi, illetve Benda, Stern és a mottóban idézett Eötvös és Thomas Mann ír?

Itt és most csak a bűnbakkeresés fogalmának instrumentalizálódásával foglalkozom, dióhéjban azonban utalnom kell ennek helyére a második világháború utáni szociálpszichológiai és történettudományi kutatásokban. Pataki Ferenc mutatta ki: „A bűnbak fogalma a modern szociálpszichológia három jelentős vonulatában jelent meg a tudományos terminus igényével ... Lewin csoportdinamikájában s kiváltképpen a munkatársaival együtt végzett nevezetes csoportlégkör-kísérletében; a csoportközi viszonyok és az előítéletek kutatásában (Allport); valamint a mélylélektanban".[6]

A történettudományban már a 19–20. század fordulóján jelentkezett az igény: túl kell lépni a politikatörténeten. Párkeresése során a történettudomány először a közgazdaság-tudománnyal került bensőséges kapcsolatba. A bő évszázados affér termékeny volt: megszületett a gazdaságtörténet. A szociológia, leginkább Max Weber munkássága sem hagyta ugyan hidegen Cliót, mégis először a gazdaságtörténet intézményesült új folyóiratokkal, tanszékekkel, kongresszusokkal. Az igazi poligámia azonban a második világháború után bontakozott ki. A demográfia és az antropológia mellett a pszichológiával is tartós viszonyba keveredett a korát meghazudtoló intenzitással flörtölő historikus múzsa. Adorno és munkatársai 1950-ben publikált híres munkája az autoriter személyiségről[7] az exogám történészek számára is fontos tanulságokat adhatott, az áttörésre azonban az 1950-es évek második felében került sor. Az emberi lélek állandó struktúráit kutató pszichológia és a változásokra koncentráló történettudomány módszereinek különbözősége kreatív feszültségeket keltett a ma már „pszichohistória" néven anyakönyvezett, legalizált együttélésben, együttműködésben. Klaniczay Gábor megfogalmazásában: „A struktúra kontra diakrónia kérdése, az univerzális szabály és a szüntelen történeti átalakulás szembeállítása ... fontos és érdekes vitákat provokált a történelem újraértelmezé-

[6] PATAKI Ferenc: Bűnbakképzési folyamatok a társadalomban. In: uő: *Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle.* Budapest, 1993. 93.
[7] T. W. ADORNO et al.: *The Authoritarian Personality.* New York, 1950.

séből".[8] A második világháború mint ideológiai konfliktus tapasztalata motiválta közvetve-közvetlenül sok történész témaválasztását, megközelítési módjait. Richard Hofstadter a következőképpen ír erről: „Sokunk számára az ideológiák keletkezésének és formálódásának tanulmányozása természetes intellektuális válasz volt a körülöttünk zajló konfliktusra."[9] A háború, pontosabban a két világháború tapasztalata tette fogékonnyá a történészeket az ember ösztönéletével kapcsolatos freudi, illetve onnan kiinduló pszichoanalitikus tanításokra. Az ösztönzés háromirányú volt: egyrészt a történeti biográfia új utakra terelésében (Erik H. Erikson); másrészt a tömegmozgalmak tanulmányozásában (Georges Lefebvre, Richard Hofstadter, Hannah Arendt); harmadrészt a történészek (Peter Novick, Hans-Ulrich Wehler, Olivier Carbonelle) önvizsgálata révén.[10]

A BŰNBAKOK HASZNA

Mi a helye a bűnbakkeresés fogalmának ebben az igen felületesen felvázolt tudománytörténeti folyamatban?

Lloyd DeMausénak, a pszichohistória egyik ismertebb kutatójának 1975-ös felmérése szerint a történeti munkák mondatainak egy százaléka foglalkozik csak a motivációval.[11] Ugyanakkor – vihetjük tovább a gondolatot – a bűnbakkijelölés a motiváció problémájának rövidre zárt megoldása. Az igény ugyanis minden valamirevaló történésznél (mind a múltat konstruáló, mind a múltat rekonstruálni akaróknál) megvan: valamilyen módon magyarázatot kell adni a tettek motivációjára, utalni kell az okokra. Különös erővel jelentkezik ez az igény a hatalmas tragédiák, válságok eredetének értelmezése során, és rendkívül termékeny táptalaj a bűnbakkereséshez. Ki a felelős, ki a vétkes, ki a bűnös, ki a cinkos? A kérdést persze nemcsak a történészek, hanem a politikusok, jogászok, politológusok, pszichológusok, szociológusok, filozófusok, teológusok, írók, művészek és persze leginkább a sokat szenvedett társadalom egyszerű és kevésbé egyszerű polgárai is felteszik. A válaszok természetesen sokfelé ágazóak és ellentmondóak. Sarkítva fogalmazva: A *Tízparancsolat* megsértése gyakran nem mond ellent egyes társadalmak írott vagy íratlan törvényeinek, és a történész történeti-politikai értelemben nemegyszer bűnnek minősít olyan cselekedeteket, amelyeket az elkövetésük idején élt jogászok és teológusok nem minősítettek annak. Gyors válaszra viszont a regenerálódó, továbblépni akaró társadalomnak, társadalmaknak elengedhetetlen szüksége van: ezt a választ adja meg a jól kiválasztott bűnbak. Alapeleme a bűnbakkijelölő válaszadásnak az ún. leegyszerűsített okmagyarázat (az angolszász szociálpszichológiai irodalom fogalma: *enforced attribution*). A bonyolult, soktényezős politikai-történelmi helyzetekben, amikor a tragédia nyilvánvaló, a büntetőjogi, morális és politikai értelemben vett felelősség enyhén szólva nem egyértelmű, a társadalom viszont magyarázatot vár – az ilyen szituációkban születnek legkönnyebben a bűnbakok.

A modern bűnbak másik fontos funkciója az, hogy a kisebb vagy nagyobb közösségek kohézióját erősítheti. A közös gyűlölet a közös szeretetnél is szorosabban tud összetartani kis és nagy csoportokat, segítheti a válság során kohézióját vesztett, megrendült közösség akcióképességének helyreállítását, fokozott mobilizálhatóságát.[12]

BŰNBAKKERESÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ OKAI KAPCSÁN

Nem kell sok adatot, érvet felhozni annak a bizonyítására, hogy a második világháború az érintett országok (vesztesek és győztesek egyaránt) társadalmainak hatalmas megrázkódtatás, katasztrófa volt. A katasztrófa okainak keresése a háborús válság kezdetétől foglalkoztatta a politikusokat, társadalomtudósokat. A hatalmas gondolati anyagnak itt csak egyetlen, témámhoz kapcsolódó, de központi jelentőségű elemét, a bűnbakkeresést érinthetem.

Körülbelül az 1950-es évek végéig a hitleri értelmezés tükörképe, az igencsak leegyszerűsített bűnbakkeresés határozza meg ugyanis a közvélekedést. Hitler és a náci propaganda sokszor kifejtett álláspontja a német háborús célokról három fő tételből állt:

- a németeknek egy „racionálisan újjászervezett" Európában élettérre, az anyaországtól elszakadt nemzettársaiknak védelemre van szükségük;
- a „zsidókérdés" megoldása;
- a bolsevizmus, az azt megtestesítő Szovjetuniót felszámolása.[13]

A győztesek háború utáni hivatalos politikai értelmezései Németország második világháborús felelősségéről mindezt az emberiség elleni súlyos bűnökként aposztrofálták, és ezzel ellátták a bűnbakkeresésnek a háború utáni években nélkülözhetetlen funkcióját. Nélkülözhetetlen, mivel az érintett társadalmak konszolidálásához, a gazdasági és politikai újjáépítéshez, az erkölcsi értékrend regenerációjához elengedhetetlen volt a bűnösök minél előbbi, minél egyértelműbb megjelölése. Szükség volt erre globálisan, és szükség volt erre a nemzetállamok és a kisebb közösségek szintjén

[8] KLANICZAY Gábor: Az interdiszciplinaritás az utóbbi negyedszázad történettudományában. *Századok,* 1989/1. 166.

[9] Richard HOFSTADTER: History and the Social Sciences. Idézi Fritz Stern (edited, selected and introduced by): *The Varieties of History.* Meridian Books, New York, 1956. 361.

[10] Sokan idézik evvel kapcsolatban William L. LANGER helyzetrajzát az 1950-es évek végéről: The Next Assignment. In: uő: *Explorations in Crisis. Papers on International History.* The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1969. 408–432.

[11] Idézi BOTOND Ágnes: Pszichohistória. In: BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 534.

[12] Minderről sokkal részletesebben: PÓK Attila: Bűnbakok és összeesküvők a huszadik századi Magyarországon. Elméleti és módszertani gondolatok. In: KARSAI László–MOLNÁR Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára.* Mazsihisz, Budapest, 2002. 547–564.

[13] Vö. PRITZ Pál: *Pax Germanica... Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

is. Ez tükröződik a különböző bírósági eljárásokban, etnikai és osztályalapú kényszertelepítésekben.[14]

Bűnbakkereső funkciója volt azonban két másik, a hidegháborús időszakban gyakran tudományos és politikai formában kifejtett nézetnek is. Az egyik a dogmatikus lenini alapú sztálini felfogás, amely szerint (Sztálin szavaival): „Helytelen lenne azt gondolni, hogy a háború véletlenül vagy valamely államférfi hibájának betudhatóan tört ki. Bár léteztek ilyen hibák, a háború ténylegesen a világ monopolkapitalista gazdasági és politikai erői fejlődésének elkerülhetetlen következménye volt."[15] A másik nézet a megbékéltetési politikát emeli ki. Churchill fultoni megfogalmazása szerint: „Nem volt még egy olyan háború a történelemben, amit időben való cselekvéssel olyan könnyen el lehetett volna kerülni, mint az, amely most pusztított a Föld nagy területein ..."[16] John W. Wheeler-Bennett és L. B. Namier 1948-ban megjelent könyveiben[17] a megbékéltetési politikát képviselő Chamberlain kap bűnbakfunkciót.

Szemléleti fordulópontot – megítélésem szerint – négy munka hozott az 1960-as évek elején: David L. Hoggan, Fritz Fischer, A. J. P Taylor és Hannah Arendt művei.[18]

Fritz Fischernek a berlini falépítés évében publikált könyve, valamint Andreas Hillgruber részben erre épülő munkái a vilmosi Németország külpolitikája, első világháborús hadicéljai és a Harmadik Birodalom expanziója között húznak ívet. Ez a nézet nagy politikai és tudományos visszhangot keltett, s kibontakozott a német gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés sajátosságairól az ún. Sonderweg-vita.[19]

A tudományosság által kevésbé elfogadott, de sokak által olvasott Hoggan-könyv *(A kikényszerített háború)*, de leginkább A. J. P. Taylor könyve Hitler szerepének értékelését a démonizálástól a nemzeti célokat következetesen képviselő politikus megjelenítésének irányába vitte, és a korábbi feldolgozásoknál jóval markánsabban mutatta be a nyugati hatalmak stratégiai és taktikai hibáit a Hitlerrel folytatott tárgyalások során.

1961 nemcsak a berlini fal építésének, Gagarin űrrepülésének és a kubai emigránsok Disznó-öbölbeli partraszállási kísérletének éve volt, hanem a jeruzsálemi Eichmann-per is ekkor kezdődött. Hannah Arendt 1963-ban megjelent műve – *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról* – könyvvé formált tudósítássorozat, és nagyobb visszhangot keltett, mint a még a per idején publikált első komoly tudományos feldolgozás a holokausztról, Raul Hilberg könyve.[20] 1963-ban mutatták be Rolf Hochhuth német születésű, Svájcban élő drámaíró *A helytartó (Der Stellvertreter)* című darabját, amelyben a szerző a Vatikán és a pápa felelősségét boncolgatta a holokausztért. A dráma visszhangja is hozzájárult ahhoz, hogy a holokauszt kérdése egyre nagyobb teret kapjon a második világháború történeti irodalmában.

Az 1960-as éveket követően két újabb hullám mutatható ki a bűnbakkereséstől távolodó második világháborús történeti irodalomban. Az 1970-es években Németország harmincas évekbeli gazdasági problémáiból kiindulva elemezték többen[21] a Harmadik Birodalom gazdasági, társadalmi, politikai szerkezetét, európai helyzetét, és ezekhez kapcsolták a háború kirobbanását. A legújabb, az 1980–1990-es évek fordulójától kibontakozó hullámhoz tartozók pedig egyre inkább a társadalom magatartását, a kollektív és az egyéni felelősség viszonyát, a bűnösség-vétkesség-cinkosság kérdéseit elemzik, előtérbe állítva a holokauszt első hullámban alig említett kérdését.[22] Egyre kevésbé pusztán Hitler, Sztálin vagy Chamberlain személyisége a politikai retorika, a tudomány vagy a köznapi történeti gondolkodás témái; inkább a nagy tömegeket mozgató szenvedélyek, gyűlöletek vizsgálata kap tudományos és politikai figyelmet még az új biográfiákban is.

Ki a felelős? Hogyan kerülhető el egy újabb globális tragédia? Az oknyomozás során a bűnbakkeresés fázisa nem kerülhető meg. A nagy kríziseket közvetlenül követő időszakokban leegyszerűsített, világos okmagyarázatokra van szükség a társadalom, a társadalmak belső kohéziójának erősítéséhez. A hosszabb távú, sikeres vagy legalábbis annak látszó konszolidáció azonban természetesen elemzőbb, árnyaltabb válaszokat igényel és tesz lehetővé. Úgy gondolom, hogy ha Jászi Oszkár láthatná, olvashatná, mit gondolunk, tudunk ma, hat évtizeddel a háború befejezése után a világkatasztrófa okairól, némi elégedettség tölthetné el. A kulcskérdés mai szemmel az, amire ő már a háború első hónapjai után kereste a választ: Kik a felelősek a katasztrófához vezető tömeges lelkiállapot kialakulásáért?

[14] Erről részletesen Lásd István DEÁK–Jan T. GROSS–Tony JUDT (eds.): *The Politics of Retribution in Europe.* Princeton University Press, 2000.

[15] 1946. február 9. Idézi: John L. SNELL: *The Outbreak of the Second World War. Design or Blunder?* D. C. Heath and Company, Boston, 1962. VII.

[16] 1946. március 5. Churchill beszéde díszdoktorátusa átvétele alkalmából az Egyesült Államok Missouri államában lévő fultoni Westminster Főiskolán. Idézi John L. SNELL: i. m. VII.

[17] John W. WHEELER-BENNETT: *Munich: Prologue to Tragedy.* London, 1948; L. B. NAMIER: *Diplomatic Prelude 1938–1939.* London, 1948. A témakörrel kapcsolatos legújabb munka: Ian KERSHAW: *Making Friends with Hitler. Lord Londonderry, the Nazis and the Road to War.* The Penguin Press, New York, 2004.

[18] David L. HOGGAN: *Der erzwungene Krieg.* Graber Verlag, Tübingen, 1961; Fritz FISCHER: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18.* Droste, Düsseldorf, 1961; A. J. P. TAYLOR: *The Origins of the Second World War.* London–New York, 1961; Hannah ARENDT: *Eichmann in Jerusalem. Report on the Banality of Evil.* New York, 1963.

[19] Vö. D. BLACKBOURN–G. ELEY: *The Peculiarities of German History.* Cambridge University Press, 1984. I. k.

[20] *The Destruction of the European Jews.* Chicago, 1961.

[21] Martin Broszat, Hans Mommsen, Hans-Jürgen Schröder, Timothy W. Mason művei. Legújabban ezt a kérdésfeltevést állítja elemzése középpontjába sok, eddig nem hasznosított forrást mozgósító könyvében Paul N. HEHN: *A Low Dishonest Decade. The Great Powers, Eastern Europe, and the Economic Origins of World War.* II. 1930–1941. Continuum, New York–London, 2003.

[22] Omer Bartov, Deák István, Daniel J. Goldhagen, Jan Gross, Samuel Huntington, Ian Kershaw, Ormos Mária.

Valki László

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ HATÁSA A NEMZETKÖZI JOG FEJLŐDÉSÉRE

A második világháború jelentős hatást gyakorolt a nemzetközi jog fejlődésére. Befejeződése után ugyan – néhány kivételtől eltekintve – nem jelentek meg teljesen új jogintézmények, a győztes antifasiszta koalíció nagyhatalmai azonban lényegesen továbbfejlesztették a háborúban alkalmazandó joggal és az emberi jogokkal kapcsolatos, a 19. század második és a 20. század első felében született első szabályozásokat.

Az 1800-as évek közepe előtt még nem volt olyan általános nemzetközi jogi norma, amely az említett területeken korlátozta volna az államok cselekvési szabadságát. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke után az a felfogás vált uralkodóvá, hogy a nemzetközi kapcsolatok szuverén entitások között állnak fenn. A szuverénre – a fejedelemre, az uralkodóra – úgy tekintettek, mint aki teljes hatalmat élvez a saját területén, külső kapcsolataiban pedig abszolút mértékben független. Hugo Grotiust és egy-két gondolkodót leszámítva a kor jogászainak fő törekvése az volt, hogy legitimálják a feudális hatalmak, majd pedig a kapitalista nemzetállamok terjeszkedési törekvéseit. A vesztfáliai béke szerint ugyan a különböző entitásoknak tiszteletben kellett volna tartaniuk a többiek szuverenitását, ezt azonban nem vették komolyan. Úgy vélték ugyan, hogy a szuverént köti az általa alkotott nemzetközi jog, a legtöbben mégis a szuverenitás korlátlanságáról beszéltek. Abból a felfogásból indultak ki, hogy a szuverén állam, ha „sérelem" érte, mindent megtehet a nemzetközi kapcsolatokban, így megilleti a *háborúindítás „szent" joga*, s ezáltal a *hódítás, a területszerzés joga* is. Ez persze ellentmondásos felfogás volt, hiszen képviselői voltaképpen azt állították, hogy az állam szuverén ugyan, de szuverenitását erőszakkal bármikor fel lehet számolni. Ezt az ellentmondást néhányan úgy próbálták feloldani, hogy különbséget tettek az „igazságos" és az „igazságtalan" háború között, jogszerűtlennek nevezve az utóbbit. Ennek a megkülönböztetésnek azonban a nemzetközi jog fejlődésében sohasem lettek következményei.

A szuverén tehát voltaképpen bármikor jogszerűen indíthatott fegyveres támadást egy másik állam ellen, tevékenységét senki sem korlátozhatta. Ez a „természeti állapot" sokáig fennmaradt. A haditechnika fejlődésének és az általános hadkötelezettség bevezetésének következményeként azonban a 19. század második felére jelentősen megnőtt a háborúk áldozatainak száma. Az 1854-es krími háborúban 80 000 ember maradt holtan a csatatéren, az 1859-es solferinói csatában 40 000. Az utóbbi ütközetnek tanúja volt Henri Dunant svájci üzletember is, akit a látvány elborzasztott. Azt tapasztalta, hogy a legtöbben azért pusztultak el a csatatéren, mert megsebesültek, de semmilyen orvosi segítséget nem kapnak. Dunant ettől kezdve a háború „humanizálásának" szentelte életét. Azt javasolta, hogy már békeidőben hozzanak létre olyan semleges segélyszervezetet, amely támogatást nyújthatna az egymással szemben álló haderők egészségügyi szolgálatainak. Néhány évvel később Dunant kezdeményezésére létre is jött a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága. Újabb egy év elteltével, 1864-ben a svájci kormány által összehívott konferencián aláírták *a hadra kelt seregek sebesült katonái sorsának megjavításáról* szóló első nemzetközi megállapodást. Az egyezmény védelmet biztosított a kórházaknak és a segélyszervezeteknek – így a Vöröskeresztnek is –, valamint a helyi lakosoknak, akik ápolták vagy befogadták a sebesülteket. 1868-ban a szentpétervári nyilatkozat egy, a hadviselés szempontjából máig nagyon fontos elvet fogalmazott meg: „Az egyedüli jogos cél, amelyet az államok egy háborúban maguk elé tűzhetnek, az ellenség katonai erőinek gyöngítése." Más szóval: jogellenes a polgári célpontok támadása, mivel a háború nem két állam vagy nép, hanem két hadsereg között folyik.

Három évtizeddel később Hágában két konferenciát hívtak össze az említett normák továbbfejlesztésére. A kor állapotaihoz képest fejlett szabályozást alakítottak ki. Az 1899-ben, 26 akkori állam részvételével tartott értekezleten korlátok közé akarták szorítani magát a hadviselést is. Eltiltották például az olyan lövedékek alkalmazását, amelyek fojtó vagy mérges gázokat terjesztenek, az emberi testben szétlapulnak vagy általában nem tesznek különbséget polgári és katonai célpontok között.[1] Szó esett a nemzetközi viták békés megoldásáról is. Felállítottak egy állandó választottbíróságot, amelyet a felek nemzetközi vitáik eldöntésére kérhettek fel. Az 1907-ben összehívott konferencián összesen 13 egyezményt dolgoztak ki, amelyek a korábbiaknál részletesebb szabályokat tartalmaztak. Közülük a legfontosabbak a hadifoglyokra vonatkozó előírások voltak, amelyek kimondták, hogy az elfogott katonák életét meg kell kímélni, gondoskodni kell róluk, és a harci cselekmények befejezése után szabadon kell őket bocsátani.

A haditechnika fejlődésében a sorozatlövő fegyverek kifejlesztésével rendkívüli mértékben megnövekedett a seregek pusztító képessége. A napóleoni Franciaország után a többi hatalom is bevezette a kötelező katonai

[1] Ezeknek az eszközöknek a tilalmáról már az 1868-as pétervári nyilatkozat is szólt, de kötelező erő nélkül.

szolgálatot, létrehozták az első tömeghadseregeket. A megnövekedett számú katonából a fejlettebb fegyverek egyre többet voltak képesek elpusztítani. Az első világháborúban Németország 70 milliós lakosságából kereken 2 milliót veszített el, Franciaország 41 millióból 700 000-et, Olaszország 36 millióból 600 000-et, Nagy-Britannia pedig 50 millióból 700 000-et. Emlékeztetes, hogy a világháborúnak összesen mintegy 15 millió áldozata volt. Hatalmas károk érték a településeket, ipartelepeket, utakat, vasutakat is. A háborút elindító államoknak ezentúl számolniuk kellett azokkal a súlyos következményekkel, amelyek már nemcsak a harcmezőkön, hanem saját területükön is jelentkeznek. A háború mint a „politika folytatása más eszközökkel" diszfunkcionálissá vált, hiszen a várható előnyök többé nem érhették el az egyre elkerülhetetlenebb veszteségek szintjét.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ HATÁSA

A győztes nagyhatalmak létrehozták a történelem első egyetemesnek szánt, a nemzetközi béke és biztonság fenntartására hivatott nemzetközi szervezetét. Úgy vélték ugyanis, hogy a hatalmi egyensúlyon alapuló korábbi rendszer vezetett az első világháború kirobbanásához, és ezt akarták felváltani egy új békerendszerrel. 1918–1920-ban azonban még elképzelhetetlen volt számukra a háborúindítás teljes tilalmának elfogadása, „történelmi jogaikról" még formálisan sem akartak lemondani. Azt tartották, hogy ha az őket ért „sérelmeket" nem torolhatják meg fegyveres eszközökkel, szuverenitásuk sem létezik többé.

A szervezet megalapítói voltaképpen egy háborús szövetség, koalíció intézményesítésére gondoltak, amellyel szemben semmilyen ellensúly nem jöhet létre. Ez a gondolat persze akkor sem volt új. Egy világboldogító szervezet eszméjét Pogyebrád Györgytől Saint-Pierre abbén át Immanuel Kantig számosan megfogalmazták. Katonai szövetségeket pedig rendszeresen kötöttek egymással a legkülönbözőbb történelmi korszakok uralkodói, hadurai, legutóbb az „európai koncert", majd a hármas szövetség és az antant keretében. A világháborús élmények hatására Wilson javaslatainak egy részét azonban a szövetséges és társult hatalmak elfogadták, köztük azt, amely a szervezetre vonatkozott. Az elnök nevezetes 14 pontja közül az utolsó így szólt: „Különleges szerződésekkel meg kell alakítani a nemzetek általános szövetségét avégből, hogy a nagy és kis államok politikai függetlensége és területi sérthetetlensége kölcsönös garanciákkal egyaránt biztosíttassék." A Népszövetség erre a gondolatra épült. A jogi keretekhez a mintát értelemszerűen – mint a nemzetközi szervezetek esetében szinte mindig – a belső jogból vették. Úgy vélték, hogy a szervezetet az állami struktúrához, közelebbről az angolszász parlamentarizmushoz hasonlóan kell kiépíteni. A parlament megfelelője a közgyűlés volt. Ebben valamennyi tagország képviseltetette magát, ami persze rögtön ki is zárta azt, hogy a közgyűlésnek bármilyen törvényhozó funkciót adjanak. Tisztában voltak azzal, hogy a decentralizált nemzetközi közösségben nem lehet helye olyan testületnek, amely csupán centralizált rendszerben működőképes. A kormánnyal analóg szerep betöltése a tanácsra várt. Ebbe csupán kiválasztottak kerülhettek, mégpedig egyelőre csak a győztes hatalmak részéről. Elvben ezt ruházták fel döntéshozó hatáskörrel. Gyakorlatilag azonban nem ezt tették, mivel a tanács minden egyes tagjának vétójogot adtak, mégpedig nemcsak az állandó, hanem a változó tagoknak is. Emellett, mint látni fogjuk, valódi hatáskörrel sem ruházták fel a tanácsot. A bírói funkció ellátására a Népszövetségtől jogilag függetlenül létrehozott Állandó Nemzetközi Bíróságot hatalmazták fel, anélkül azonban, hogy bevezették volna a kötelező bíráskodás intézményét. Csak olyan jogviták kerülhettek a bíróság asztalára, amelyet mindkét, illetve valamennyi érdekelt fél egyetértéssel terjesztett eléje.

A wilsoni pontok közül a 14. még „kölcsönös garanciák" biztosításáról, azaz a kollektív biztonság eszméjéről szólt. A szervezet alapító dokumentumát, az egyezségokmányt megszövegező konferencián azonban elutasították azt az amerikai javaslatot, hogy a szervezet erre az eszmére épüljön, tehát hogy a tagállamok garantálják egymás területi épségét. Elvetették az állandó nemzetközi haderő és vezérkar létrehozására vonatkozó francia javaslatot is. A tagállamok csupán arra vállaltak kötelezettséget, hogy „tiszteletben tartják a szövetség valamennyi tagjának területi épségét, fennálló politikai függetlenségét, és azt minden külső támadással szemben megóvják". Ez önmagában hatékony fellépést tett volna lehetővé. Más rendelkezésekből azonban kitűnik, hogy az alapítók a lehetséges fegyveres cselekmények közül valójában csak a *hódító* háborút helyezték törvényen kívül. Minden más olyan „vitás kérdést" ugyanis, amely „szakadáshoz" vezethet, az egyezségokmány értelmében bíróság vagy a Népszövetség Tanácsa elé kellett terjeszteni. A háborúzni készülő államnak a bíróság döntése vagy a tanács jelentése után legalább három hónapig nem volt szabad támadást indítania. Ha a vele szemben álló állam elfogadta a bíróság vagy a tanács állásfoglalását, ellene nem lehetett háborút indítani.

Kevés esély volt azonban arra, hogy valamelyik háborúzni készülő állam bíróság elé vigye a vitás ügyet. Egy agresszor ritkán kockáztat meg egy számára kedvezőtlen ítéletet. A tanács pedig – összetétele és szavazási rendje miatt – nem volt igazán alkalmas a döntéshozatalra. Bár a vitában álló államok nem szavazhattak, valószínűtlen volt, hogy a tanács egyik vagy másik tagja fel ne lépjen a potenciális agresszor mellett, és vétót ne emeljen annak érdekében. Ezért ha egy vitás ügyet a tanács elé terjesztettek, igen nagy eséllyel lehetett számítani arra, hogy a döntés nem születik meg. Az utóbbi esetben pedig – állapította meg az egyezségokmány – „a szövetség tagjai fenntartják maguknak azt a jogot, hogy akképpen cselekedjenek, amint azt a jog és az igazság érdekében szükségesnek látják". Más szóval háborút indítanak.

Igaz, a szervezetet „intézkedések" megtételére is felhatalmazták. Ezekre azonban csak akkor kerülhetett sor, amikor a baj már megtörtént, azaz a támadás megkezdődött. Ilyenkor valamennyi tagállamnak ipso facto kötelessége lett volna, hogy minden kapcsolatot megszakítson a támadóval,

a tanács pedig – egyhangú határozattal – ajánlásokat tehetett volna arra, hogy a tagállamok milyen haderővel járuljanak hozzá a támadóval szemben fellépő erők összeállításához. Egy ilyen ajánlás természetesen semmire sem kötelezte volna a tagállamokat. Azt pedig az egyezségokmány homályban hagyta, hogy a közös fellépést milyen módon, kinek a döntései alapján hajtsák végre. Végül lehetőség volt arra is, hogy a jogellenesen viselkedő államot kizárják a szervezetből.

Az elmondottakból világos, hogy az egyezségokmány magatartási és eljárási szabályai a Népszövetség meghirdetett céljainak elérésére tökéletesen alkalmatlanok voltak – függetlenül a történelem későbbi, tragikus irányt vett alakulásától. Az alapítók nem mondták ki a háborúindítás teljes tilalmát, közvetve azonban kinyilvánították, hogy a háborút továbbra is legitim eszköznek tartják, és senkitől sem várják el, hogy megindításától tartózkodjon. A szövetséges hatalmak az emberiség történelmének addigi legpusztítóbb háborúja után sem voltak képesek szakítani a nemzetközi társadalomban 1914 előtt is uralkodó gondolkodásmóddal.

A győztesek csak szerény kísérletet tettek a nemzetközi jog továbbfejlesztésére. Attól tartottak, hogy a birodalmak felbomlasztása és az új határok kijelölése után kialakult, nagy létszámú kisebbségek még súlyos gondokat okozhatnak. Ezért elhatározták, hogy bizonyos jogokat adnak a kisebbségeknek, illetve a többségi államokra nézve kötelezettségeket állapítanak meg. Ezek között szerepelt a nemzeti diszkrimináció tilalma, a nyelvhasználat szabadsága, a kisebbségek joga intézmények és iskolák fenntartására stb. A kötelezettségek betartását a Népszövetség Tanácsának kellett ellenőriznie, maguk a kisebbségek azonban nem fordulhattak hozzá panaszukkal.[2] A népszövetségi rendszer ezzel legalábbis elejét vette a kisebbségek nyílt, brutális üldözésének.

A nagyhatalmak elhatározták továbbá a világháborúért felelősnek tartott II. Vilmos német császár felelősségre vonását. Ezt azonban nem hajtották végre. Ha ezt megtették volna, új elemet vittek volna a nemzetközi jog fejlődéstörténetébe. A császár azonban Hollandiába menekült, amely megtagadta kiadatását. A győztesek nem bolygatták tovább a dolgot, mivel valójában idegenkedtek attól, hogy egy „szuverén" uralkodót nemzetközi törvényszék elé állítsanak.

A szövetséges hatalmak rendezni akarták azoknak a területeknek a státusát is, amelyek a háború előtt az Oszmán Birodalom vagy Németország uralma alatt voltak. Az erősödő kolonializmusellenes hangulatban nem tehették gyarmataikká ezeket a területeket. Ezért a Népszövetség formálisan megbízást (mandátumot) adott az igazgatásukra. Ez bizonyos nemzetközi ellenőrzést jelentett a mandátumterületek felett, ami később hozzájárult egyesek függetlenné válásához is.

[2] Meghatározott feltételek fennállta esetén az ügyek az Állandó Nemzetközi Bíróság elé is kerülhettek.

Mindazonáltal ami a háború és a béke kérdését illeti, a militarizmus és a revansizmus erőinek még az egyezségokmány halovány előírásai is túlzottak voltak. Németország nem sokkal Hitler hatalomra jutása után, 1933 decemberében jelentette be, hogy távozni kíván a szervezetből. Japán ekkor már hónapok óta túl volt ezen az aktuson. Olaszország Abesszínia elleni agressziója, 1935 óta nem vett részt a tanács munkájában, majd 1937-ben formálisan is bejelentette távozását. Magyarország és Spanyolország 1939-ben követte elvbarátait.[3] A Népszövetségnek csak ahhoz volt ereje, hogy 1939 decemberében a Finnországot megtámadó Szovjetuniót kizárja a szervezetből. Ilyenformán a Népszövetség – szabályrendszerének hiányosságaitól függetlenül is – irrelevánssá vált.

A két világháború között ennek ellenére kimondták a háborúindítás teljes tilalmát. Ehhez azonban nem az egyezségokmány tökéletlenségének felismerése vagy a növekvő békevágy, hanem egy véletlenszerű diplomáciai közjáték vezetett el. Briand francia külügyminiszter a húszas évek európai politikai csatározásai közepette azt javasolta az Egyesült Államoknak, hogy kössenek egymással kétoldalú egyezményt az örök barátságról és a háború törvényen kívül helyezéséről. Az amerikaiak aláírása azt jelezte volna, hogy az Egyesült Államok Németországgal szemben Franciaországot támogatja a békeszerződések utáni status quo megőrzésében. Kellogg amerikai külügyminiszter nem akart teljesen kitérni a javaslat elől, de hogy elvegye annak élét, multilaterális szerződés megkötését indítványozta. Ez nem szolgálta ugyan a franciák eredeti célját, az egyezmény 1928-ban Briand–Kellogg-paktum néven mégis létrejött. Rövid idő alatt szinte valamennyi akkori állam – köztük a weimari Németország is – részese lett a megállapodásnak. A paktum így vált a történelem első háborúindítási tilalmat kimondó egyezményévé. Nem határozta meg azonban a háború fogalmát, nem tett különbséget hódító és nem hódító, igazságos és igazságtalan háború között. Minden háborút betiltott, mégpedig azzal a clausewitzi ihletésű megfogalmazással, hogy a szerződő felek „egymással való viszonyukban lemondtak ... a háborúról mint a nemzeti politika eszközéről". A paktumot azonban semmilyen formában nem kapcsolták össze a Népszövetség mechanizmusával, így sok tekintetben formális aktus maradt.

Némi fejlődést csak a hadviselés szabályainak, illetve az úgynevezett humanitárius normáknak a továbbfejlesztésében sikerült elérni. Mivel a németek az első világháborúban gázfegyvert vetettek be, 1925-ben Genfben megerősítették a harci gázok használatának tilalmát, sőt betiltották a bakteriológiai fegyvereket is. A világháborúban a sebesült vagy beteg katonákkal és a hadifoglyokkal kapcsolatos szabályok sem bizonyultak kielégítőknek, mivel elsősorban az elfogottakra vonatkoztak. Ezért 1929-ben további, részletesebb egyezmények születtek, amelyek egyike már minden hadifogolyra egyformán érvényes volt. A Vöröskereszt tovább folytatta a

[3] Az egyezségokmány előírása szerint a kilépési nyilatkozatok két év múlva hatályosultak.

humanitárius jogalkotást. 1937-ben szakértői konferenciát hívott össze a sebesültek és a betegek védelméről szóló megállapodás felülvizsgálatára. A konferencián megfogalmazott elképzelések azonban már nem ölthettek jogi formát, mert akkorra már súlyosan megromlottak a nemzetközi kapcsolatok.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KÖZVETLEN HATÁSA

A második világháború kitörése után az antifasiszta hatalmak – mindenekelőtt az Egyesült Államok – meglepően hamar felismerték, hogy a háború utáni korszakra teljesen át kell alakítani a nemzetközi szervezeti és jogi rendszert. Ez a felismerés először 1941. január 6-án, Roosevelt elnöknek az unió helyzetéről a kongresszushoz intézett üzenetében tükröződött. A demokrata párti politikus, látva, hogy 1933 után milyen folyamat zajlott le Németországban, úgy vélte, hogy a majdani békerendszernek mindenekelőtt az emberi jogok tiszteletben tartásán kell alapulnia. Roosevelt kifejtette, hogy a háború utáni világban lehetővé kell tenni négy alapszabadság – a szólás- és a vallásszabadság, valamint a „félelemtől és a szükségtől való szabadság" – érvényesülését. Az utóbbi kettőn az elnök voltaképpen a fenyegetettségtől mentes állapothoz való jogot, valamint a gazdasági és szociális jogokat értette.

A következő állomás a Roosevelt és Churchill által 1941 augusztusában aláírt közös nyilatkozat volt, amely Atlanti Charta néven vált ismertté. A Szovjetunió megtámadása után, de még Pearl Harbor előtt született dokumentumban a két politikus annak a reményének adott kifejezést, hogy „[...] a náci zsarnokság végleges szétzúzása után olyan békét teremtenek, amely minden nemzet számára lehetővé teszi, hogy ... biztonságban éljen ... és hogy minden ember minden országban félelem és szükség nélkül létezzen". Hozzátették: meg vannak győződve arról, hogy „[...] a világ minden nemzetének ... el kell jutnia odáig, hogy lemondjon az erőszak alkalmazásáról". A két államférfi ezzel síkraszállt egy új nemzetközi rend megteremtése mellett, anélkül, hogy annak kereteit részletesebben meghatározta volna. Utaltak viszont az alapvető emberi jogokra, legalábbis azokra, amelyek már a roosevelti üzenetben is szerepeltek. Figyelemre méltó az, hogy a chartában jelent meg először szélesebb értelemben a háborúindítás tilalmának fogalma. A dokumentum már nem a háborút, hanem az *erőszak alkalmazását* említette. Később ezen alapult az ENSZ-alapokmány általános háborútilalmat kimondó cikke.

Ezt követően Roosevelt és Churchill olyan terveket vitatott meg, amelyek még a régi nagyhatalmi gondolkodásmódot tükrözték. Brit javaslatra megfontolták, hogy miként lehetne a világot három térségre felosztani, és milyen szerepet játszhatnának azok irányításában az angolszász államok. Az amerikaiak kezdetben hajlottak erre a megoldásra, így még a Sztálingrád után, 1943 tavaszán készült tervezetek is két lehetőséget vázoltak fel: egy régióalapú és egy univerzális nemzetközi szervezet létrehozását. Az előbbivel azonban sem a Szovjetunió, sem a közepes nagyságú

hatalmak nem értettek egyet. Nagyrészt ennek tulajdonítható, hogy Roosevelt 1943 nyarán már egy egyetemes szervezet létrehozása mellett foglalt állást.

Ezt az egyetértést rögzítette a három szövetséges állam, valamint Kína részvételével 1943 októberében tartott moszkvai külügyminiszteri konferencia egyik zárónyilatkozata, amelyben a felek „a békeszerető államok szuverén egyenlőségén alapuló világszervezet" létrehozását tűzték ki célul.[4] Nem sokkal később, a decemberben megrendezett teheráni konferencián már úgy bukkant fel a vétójog, mint a nagyhatalmi egyetértés elve. „Ami a békeidőket illeti – jelentették ki a résztvevők –, bizonyosak vagyunk abban, hogy egyetértésünk biztosítja a tartós békét [a világon]."[5] A három állam-, illetve kormányfő tehát kifejezésre juttatta azt a szándékát, hogy nemcsak a fasizmus és a militarizmus felszámolásában fognak szoros szövetségben együttműködni, hanem a háború utáni békerendszer fenntartásában is.

Már a moszkvai értekezleten felvetődött a *háborús bűnösök* felelősségre vonásának kérdése, ezúttal azonban komoly formában. A külügyminiszterek által aláírt egyik nyilatkozat leszögezte, hogy a három állam „[...] sok helyről bizonyítékot kapott a hitleri fegyveres erők által lerohant országokban ... elkövetett kegyetlenkedésekről, mészárlásokról és hidegvérrel végrehajtott tömeges kivégzésekről". Ezek a tények már régóta ismertek – folytatta a nyilatkozat –, most azonban új helyzet állt elő azzal, hogy az előrenyomuló szövetséges csapatok elől menekülő „hitlerista hunok megkétszerezik kegyetlenkedéseiket". Ezért a külügyminiszterek „kinyilvánítják és komoly figyelmeztetésnek szánják" nyilatkozatukat, mely szerint a hitlerizmus felett aratott győzelem után „azokat a német tiszteket és katonákat, valamint náci párttagokat, akik a fenti kegyetlenkedésekért ... felelősek vagy azokban beleegyezően részt vettek", visszaküldik azokba az országokba, amelyekben tetteiket elkövették, hogy az ottani törvények szerint ítélkezzenek felőlük. Ami pedig azokat a főbűnösöket illeti, „akiknek a bűncselekményei nincsenek helyhez kötve", a szövetséges kormányok közös döntésének megfelelően fogják megbüntetni.[6] Ez a figyelmeztetés ugyan politikai és nem jogi jellegű volt, utóbb azonban a nürnbergi perben megnehezítette a vádlottaknak a *nullum crimen sine lege* (nincs bűncselekmény törvény nélkül) elvre való hivatkozását.[7]

Ezekben a hónapokban az Egyesült Államokban hozzákezdtek a világszervezet szervezeti felépítésének, illetve alapokmányának kidolgozásához. A munkát amerikai jogászok végezték. 1944-ig sem Nagy-Britannia, sem a Szovjetunió nem volt abban a helyzetben, hogy az előkészítésbe be-

[4] A moszkvai értekezleten elfogadott nyilatkozatok. 1. Négy nemzet nyilatkozata az általános biztonságról. In: HALMOSY Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 546. és köv.

[5] A három hatalom nyilatkozatát lásd uo. 554. és köv.

[6] A moszkvai értekezleten elfogadott nyilatkozatok. 4. Háromhatalmi nyilatkozat a kegyetlenkedésekről. Uo. 550. és köv. Kína ezt a nyilatkozatot nem írta alá.

[7] A potsdami értekezleten később a három szövetséges hatalom megerősítette azt a szándékát, hogy a felelősségre vonást mielőbb elkezdi, és a háborús bűnösöket „sürgősen átadja az igazságszolgáltatásnak".

kapcsolódjon. A tervezet 1944 nyarán készült el, amikor is eljuttatták a brit és a szovjet kormánynak. A szöveget a három nagyhatalom képviselői aztán a washingtoni Dumbarton Oaks nevű udvarházban vitatták meg. Utóbb az amerikaiak Kína képviselőivel is tárgyaltak. Az alapokmány szövegét az 1945. februári jaltai, majd tavasszal az ötven alapító tagállam részvételével San Franciscóban tartott konferencián véglegesítették.

Az amerikaiak által készített tervezet lényegében megőrizte a Népszövetség struktúráját, tehát a szervezet felépítésének államéhoz hasonló formáját, valamint a szervezet élére állított nagyhatalmi koalíciós tanácsot. A nagyhatalmak között kezdettől fogva egyetértés volt abban, hogy a létrehozandó Egyesült Nemzetek Szervezetét egy szűkebb testület vezesse, valamint hogy a szervezet közgyűlésében minden tagállam részt vegyen. Úgy vélték, hogy továbbra is fenn kell tartani a hágai nemzetközi bíróságot, azzal, hogy azt most jogilag is összekapcsolják az ENSZ-szel. Ami azonban a fegyveres konfliktusok kirobbantásának kérdését, az emberi jogokat, valamint a szűkebb testület, a Biztonsági Tanács hatáskörét és eljárását illeti, lényegesen továbbfejlesztették a népszövetségi rendszert.

AZ ENSZ ÉS ALAPOKMÁNYA

Az alapokmány a nemzetközi konfliktusok kirobbantásának módozatait illetően nemcsak az egyezségokmány, hanem a Briand–Kellogg-paktum fogalmi körén is túlment. Az Atlanti Charta szóhasználatát követve nemcsak a háborút, hanem a „más államok területi épsége és politikai függetlensége ellen irányuló vagy az ENSZ céljaival össze nem férő, bármely más módon megnyilvánuló *erőszakkal való fenyegetés* és *erőszak alkalmazását*" is tiltotta. Ezzel lényegében korlátlanul bővíthető fogalmat alkotott, annál is inkább, mert nem tartalmazta az egyes lehetséges tényállások leírását. A szövegező bizottság szerint a Biztonsági Tanács esetleg kevesebb figyelmet fordítana egy tényállási listában nem szereplő cselekményekre, és az ilyen hiányosságok arra bátoríthatnák az agresszort, hogy kibújjék a felelősség alól.[8] A fogalom értelmezésére és alkalmazására a Biztonsági Tanácsot (és kizárólag azt) hatalmazták fel. Az alapokmány szerint a testület állapítja meg „a béke bárminő veszélyeztetésének vagy megszegésének, vagy bárminő agressziós cselekménynek a fennforgását", és dönt a megteendő intézkedésekről.[9] Ez a jogkör diszkrecionális jellegű, a BT teljesen szabadon foglalhat állást, azt minősít erőszak alkalmazásának, amit jónak lát. Döntését senki sem bírálhatja felül, a közgyűlés vagy a Nemzetközi Bíróság sem. Ezzel kapcsolatban a San Franciscó-i konferencián vita bontakozott ki. Egyes kisebb államok azt javasolták, hogy a BT csak a közgyűléssel együtt minősíthesse a különböző cselekményeket, ezt azonban a küldöttek többsége megvalósíthatatlannak tartotta és elutasította.

[8] Az agresszió fogalmát majd 19 év múlva határozzák meg az ENSZ Közgyűlésében. Jellemző azonban a bizonytalanságra, hogy az 1998-ban, a hágai Nemzetközi Büntetőbíróságot létrehozó római konferencián részt vevő államok nem tudtak megállapodni a legújabb fejleményeket is figyelembe vevő definícióban, ezért azt későbbre halasztották.

[9] A hivatalos magyar változatban az *act of aggressiont* támadó cselekménynek fordították, amely az eredetinél enyhébb tartalmú kifejezés.

Az erőszak teljes tilalmának bevezetése a második világháború tapasztalataira épült. Jóllehet a hitleri Németország és Japán többnyire hagyományos, „klasszikus" háborúkat indított más államok ellen, az alapítók jól látták, hogy más esetekben is sor került erőszak alkalmazására. Hogy közeli példákat idézzek, Magyarország 1941-ben nyilvánvalóan erőszakot alkalmazott Jugoszlávia ellen, amikor átengedte területét az utóbbi ellen felvonuló német csapatoknak, majd maga is bevonult a délszláv államba. Erőszakot alkalmazott a náci Németország is, amikor 1944-ben megszállta Magyarországot. Egyik esetben sem volt szó háborúról. (Az alapokmány elfogadása óta eltelt időszak eseményei azt bizonyítják, hogy az alapítók helyesen jártak el, amikor a háború terminusa helyett az erőszak fogalmát használták. A statisztikák szerint az elmúlt hat évtizedben a „szabályos" államközi háborúk száma messze elmaradt azoknak a nemzetközi fegyveres konfliktusoknak a számától, amelyek egy-egy államon belül kezdődtek ugyan, de amelyekbe később külső hatalmak beavatkoztak.)

Az alapokmány egyébként az erőszak általános tilalma alól csak két kivételt nevezett meg, az egyéni vagy kollektív önvédelem jogát, valamint azt az esetet, amikor a BT dönt az agresszorral szemben foganatosítandó fegyveres intézkedésekről. Az önvédelem jogának szerződésbe foglalása új elem volt a nemzetközi jogban. Az önvédelem kollektív módon, azaz védelmi szövetség keretében vagy ad hoc megállapodás alapján is foganatosítható. Azt ugyan korábban sem vitatták, hogy ez a jog minden államot megillet, annak idején mégsem vették fel az egyezségokmányba vagy a Briand–Kellogg-paktumba. Az alapokmányi rendelkezések amúgy nem tették kötelezővé, hogy az ENSZ tagállamai automatikusan a megtámadott segítségére siessenek. Erről csak a BT rendelkezhetett. A tanács sem kötelezhette a tagállamokat a segítségnyújtásra, hanem csak felhatalmazást adhatott a közös fegyveres fellépésre.

Az alapokmány részesei kötelezettséget vállaltak arra, hogy nem nyújtanak segítséget egyetlen olyan államnak sem, amely ellen az ENSZ éppen megelőző vagy kényszerítő cselekményeket foganatosít. Azaz még közvetve sem támogatják azokat az államokat, amelyeket a BT erőszak alkalmazásáért vagy az azzal való fenyegetésért elmarasztalt.

Ami a béke fenntartásának kérdését illeti, az ENSZ-alapokmány lényegesen egyértelműbb rendelkezéseket tartalmazott, mint annak idején a népszövetségi egyezségokmány. Megteremtette a jogi lehetőséget arra, hogy az antifasiszta koalíció nagyhatalmai a háború után határozott intézkedéseket tegyenek a nemzetközi béke és biztonság megőrzése vagy szükség esetén helyreállítása érdekében. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió olyan szervezetet akart létrehozni, amelynek keretében bármikor képesek lesznek fellépni a tengelyhatalmak esetleges későbbi revánstörekvéseivel szemben, és minden más konfliktusban, amelyekben azonosak lesznek az érdekeik. Abban is teljes volt az egyetértés közöttük,

hogy a békét és biztonságot érintő alapvető döntésekhez mindhármójuk egyetértésére szükség lesz. A kört később kiterjesztették az akkor még számottevő haderővel nem rendelkező Kínára, majd Franciaországra is, így a nagyhatalmaknak nyilvánított államok száma ötre emelkedett. Ezeket nevezték meg a létrehozandó testület állandó tagjainak, s a tervek szerint vétójoguk lett volna. A Dumbarton Oaks-i értekezleten azonban még nyitva maradt az a kérdés, hogy az állandó tagok saját maguknak relatív vagy abszolút vétójogot biztosítsanak-e. Kezdetben arra gondoltak ugyanis, hogy az állandó tagok ne szavazhassanak olyan ügyekben, amelyekben maguk is érdekeltek. Jaltában azonban Roosevelt már azt javasolta, hogy a BT tagjai akkor is élhessenek vétójogukkal, ha bármilyen formában részesei lennének az adott konfliktusnak. Ezt a megoldást Sztálin elfogadta. Fel sem merült, hogy a nem állandó tagok is vétójogot kapjanak.

Az eredeti elképzelések szerint az ENSZ-nek a *kollektív biztonság* eszméjére kellett volna épülnie. A tagállamok az erőszakot alkalmazó vagy azzal fenyegető agresszor ellen kötelesek lettek volna a BT által elrendelt gazdasági és egyéb szankciókat alkalmazni. A BT-t felhatalmazták, hogy szükség esetén akár fegyveres kényszerintézkedéseket is elrendeljen. Ez utóbbi célra egy nagyobb, soknemzetiségű ENSZ-haderő létrehozását is eltervezték.[10] Ennek irányítását egy, a nagyhatalmak vezérkari főnökeiből vagy azok helyetteseiből álló Vezérkari Bizottság látná el. A szankciókról, illetve a fegyveres erők felhasználásáról szóló döntést bármikor meg lehetett volna hozni, és az akciót azonnali hatállyal el lehetett volna rendelni. A rendszerbe semmiféle késleltető eljárást nem építettek be. Arra az esetre sem tették lehetővé államoknak az erőszak elsőkénti alkalmazását, ha a BT „megbénulna", azaz valamely állandó tagjának vétója miatt nem tudna dönteni. A szankciókat az alapokmány értelmében a tagállamoknak végre kellett hajtaniuk. Ahhoz azonban, hogy az ENSZ fegyveres erői létrejöjjenek, a BT-nek a tagállamokkal külön-külön megállapodásokat kellett volna kötnie. Ezekben meghatározták volna azt, hogy egy-egy tagállam milyen létszámú és jellegű erőket bocsátana a BT rendelkezésére. Erre azonban máig nem került sor.

Ha a világháború utáni időkben folytatni lehetett volna az antifasiszta koalíció együttműködését, a Biztonsági Tanács hatásköri és eljárási szabályai lényegében megfeleltek volna az elképzelt világrendnek. Az utóbbi azonban nem jött létre. A koalíció a győzelem napja után néhány hónappal kettészakadt, és létrejött a hidegháború kétpólusú rendszere. Nyilvánvaló volt, hogy ebben a világrendben a nyugati nagyhatalmak semmilyen közös fellépésről nem lesznek képesek megegyezni a Szovjetunióval. A volt tengelyhatalmak oldaláról a revans veszélye szerencsére nem fenyegetett, hiszen a háború végén mindegyikük tartós megszállás alá került. Az ösz-

[10] A tagállamok a tervek szerint 15 hadosztálynyi (300 000–400 000) katonát, 750 vadászbombázót, 500 elfogó vadászrepülőt, 6 repülőgép-hordozót, 133 hadihajót és 14 tengeralattjárót tartottak volna készenléti állapotban. (2003-ban ilyen nagyságrendű haderővel indították meg a támadást Irak ellen.)

szes többi konfliktusról azonban előbb-utóbb kiderült, hogy abban valamelyik nagyhatalom érdekelt. A fegyveres erők rendelkezésre bocsátására vonatkozó megállapodások a gyorsan kibontakozó hidegháborúban nem születtek meg, így a Vezérkari Bizottság is munka nélkül maradt.

A kollektív biztonság koncepciója egyébként tévesnek bizonyult, ugyanis abból a hibás feltételezésből indult ki, hogy az államok a nemzetközi béke és biztonság fenntartását külpolitikájuk első számú céljának tekintik. Ennek azonban semmi alapja nem volt. Téves volt az a feltételezés is, hogy az államok majd aszerint váltogatják szövetségeseiket, hogy egy fegyveres összeütközésben ki az agresszor és ki az agresszió áldozata. Más szóval: hogy a béke megőrzése érdekében akár saját barátaikkal szemben is fegyvert használnának. Téves volt az a feltételezés is, hogy az agresszorral szemben minden állam – a konkrét helyzettől függetlenül – minden esetben kész lenne fegyveres erőszakot alkalmazni. Ez ugyanis azt jelentené, hogy az államok a BT hívó szavára azonnal csapatokat küldenének, még akkor is, ha az agresszor jóval erősebb náluk, a földgolyó másik oldalán helyezkedik el és esetleg nukleáris fegyvere is van. Végül az a feltételezés sem lehetett reális, hogy a rendszerben részt vevő államok szoros katonai együttműködésben folyton arra készülnek, hogy bármikor fellépjenek egy agresszorral szemben. Más szóval: békeidőben úgy viselkednek, mintha védelmi koalíciót alkotnának, ezért közös hadgyakorlatokat tartanak, közös vezetési, híradó- és egyéb rendszereket építenek ki; ha azonban egyikük az agresszió útjára tévedne, a többiek hirtelen ellene kötnének szövetséget.

Kétségtelen tény, hogy a BT a nemzetközi viszonyok ideálisnak ítélhető alakulása esetén sem rendelhette volna el fegyveres erők alkalmazását bármikor, bármely agresszor ellen. Arra azonban alkalmas lett volna, hogy eldöntse: egy-egy cselekményt, amelyben a nagyhatalmak közvetlenül nem érdekeltek, agressziónak tekint-e vagy sem, majd pedig ennek alapján felhatalmazza az államok ad hoc koalícióját a megfelelő szankciók alkalmazására. Alkalmas lett volna arra is, hogy egy-egy, mai kifejezéssel élve béketeremtő cselekményt legalizáljon.

Nem a tervezők jó szándékán vagy jogi szakértelmén múlt, hogy a BT a hidegháború korszakában majdnem teljesen működésképtelennek bizonyult. Az a gyakran emlegetett állítás, miszerint a BT-t a vétók bénították volna meg, téves. A természeténél fogva decentralizált nemzetközi kapcsolatrendszerben kizárólag egy valódi „központi koalíció" lett volna képes bármilyen rend fenntartására. Ha azonban annak tagjai között a közös biztonságpolitika folytatását illetően megszűnik az alapvető egyetértés, a koalíció sem működhet tovább. Olyan szövetség pedig nem képzelhető el, amely többségi döntések alapján cselekszik. (Megjegyzem, hogy a közgondolkodásban az a feltételezés rögzült, miszerint 1945 után mindig a szovjet vétó akadályozta meg a szükséges döntések meghozatalát. Ez azonban nem felel meg a valóságnak. Az 1945 és 1990 közötti időszakban emelt 199 vétóból a Szovjetunió 79-cel, az Egyesült Államok 60-nal részesedett, a többiek a fennmaradó 60-on osztoztak. A legtöbb konfliktust az állandó tagok nem is vitték a BT elé, hiszen tisztában voltak azzal, hogy egyikük

majd úgyis vétót emel. A nyugati nagyhatalmakat egyébként a kelet–nyugati ellentétekben nem annyira Moszkva vétója, mint inkább a két fél közötti erőegyensúly akadályozta meg a fellépésben. A vétójog egy más szemszögből nézve viszont kifejezetten hasznos volt, hiszen elejét vette annak, hogy valamely nagyhatalom vagy katonai szövetség a BT határozatának birtokában növelje a fegyveres konfliktusok eszkalációjának veszélyét.)

Visszatérve az ENSZ alapokmányára, a nemzetközi jog történetében ebben rögzítették első ízben a *népek önrendelkezési* jogát. Bár Wilson amerikai elnök már az első világháború idején síkraszállt az önrendelkezési jog mellett, az erre vonatkozó rendelkezést csak most sikerült felvenni az írott nemzetközi jogi normák közé. Más kérdés, hogy az alapítók abban már nem tudtak megegyezni, hogy pontosan mi is legyen ennek a tartalma. Így aztán az önrendelkezési jogra utaló néhány szó teret adott a szabad értelmezésnek. Az alapokmány rendelkezett az első világháborúban adott mandátumok sorsáról is: ezeket a területeket – más, a tengelyhatalmaktól elcsatolt gyarmati területekkel együtt – „gyámság" alá helyezték, ami azt jelentette, hogy a győztes nagyhatalmak vették át felettük a főhatalom gyakorlását. Az utóbbiak arra vállaltak kötelezettséget, hogy az ott élő népeket képessé teszik az önigazgatásra, mi több, a függetlenség elérésére is. (Ezt a kötelezettséget később az érintettek az ENSZ felügyelete alatt maradéktalanul teljesítették.)

AZ EMBERI JOGOK FEJLŐDÉSE

A nemzetközi jog fejlődésében a második világháború hatására talán az emberi jogok szabályozásában következett be a legjelentősebb előrelépés. Az antifasiszta koalíció nagyhatalmai ugyanis elhatározták, hogy *nemzetközi szintre emelik az emberi jogok védelmét.* Addig az államok az alapvető jogokat – leszámítva néhány humanitárius és kisebbségvédelmi normát – kizárólag a belső jogban szabályozták. A nagyhatalmak a második világháború alatt ismerték fel, hogy az emberi jogokat nem lehet egy-egy állam belső törvényalkotására bízni. Világossá vált előttük, hogy az önkényuralmi rendszerek súlyos fenyegetést jelentenek a nemzetközi békére és biztonságra. Látták, csak azok az államok nem jelentenek veszélyt a többire, amelyek biztosítják az emberi jogok érvényesülésének minimumát. Lehetőséget teremtettek tehát arra, hogy bármely állam beleszólhasson olyan ügyekbe, amelyek korábban kizárólag egy-egy állam szuverenitásának körébe tartoztak.

Ennek megfelelően az alapítók az alapokmányban az ENSZ egyik legfontosabb céljának nevezték „az emberi jogok és alapvető szabadságok mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő tiszteletben tartásának előmozdítását". Felhatalmazták a megalakítandó Gazdasági és Szociális Tanácsot, hogy „ajánlásokat tegyen az emberi jogok és alapvető szabadságok mindenki részére történő tiszteletben

tartásának biztosítása iránt".[11] Az alapokmány hasonló szóhasználattal még további öt esetben utalt az emberi jogokra. Az egyik szerint például az ENSZ-nek azért kell erőfeszítéseket tennie az emberi jogok tiszteletben tartására, hogy „[...] létrejöhessenek az állandóságnak és jólétnek a feltételei, amelyek ... a népek között ... a békés és baráti kapcsolatokhoz szükségesek".[12] Ezúttal tehát már nemcsak a hagyományos emberi jogokról, hanem a gazdasági és szociális jogokról is szó volt. Az alapokmány arról is rendelkezett, hogy az emberi jogok katalógusának kidolgozására létre kell hozni az Emberi Jogok Bizottságát.

A bizottság 1946-ban jött létre, és 1947 elején tartotta első ülését, amelyen elhatározta, hogy kidolgozza az emberi jogok nemzetközi törvényét. Washington a jelek szerint igen komolyan vette az emberi jogok nemzetközi szabályozását. A bizottság vezetőjének – amerikai javaslatra – az elhunyt elnök özvegyét, Eleanor Rooseveltet választották meg. A szöveget egy amerikai emberi jogi koncepció alapján kezdték kidolgozni, amely a francia forradalom idején kiadott *Ember és polgár jogainak nyilatkozatá*ra, valamint az amerikai függetlenségi háború folyamán elfogadott nyilatkozatokra és törvényekre figyelemmel készült.[13] Felhasználták azokat a második világháború alatt keletkezett tervezeteket is, amelyek már nemzetközi érvénnyel fogalmazták meg az alapvető emberi jogokat. 1943 februárjában például az Amerikai Jogi Intézet készítette el egy „nemzetközi emberi jogi törvény" szövegét, 1945 februárjában az Amerikai Zsidó Bizottság, majd pedig az Amerikai Ügyvédek Társasága dolgozta ki az elképzeléseit. Nem sokkal később az észak- és dél-amerikai államok Mexikóban tartott értekezlete is összeállított egy tervezetet. Ezek a dokumentumok a *természetjogi* felfogásból indultak ki. Szerzőik azt vallották, hogy az emberi jogok az emberi természetben rejlenek, megváltoztathatatlanok és univerzálisak, bármilyen politikai rendszerben mindenkit megilletnek. Csakhamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a hidegháború felé sodródó világban nem érdemes erőfeszítéseket tenni egy kötelező nemzetközi jogi szerződés létrehozására. Ezért a bizottság úgy döntött, hogy egyelőre csak nyilatkozat formájában szövegezi meg a legfontosabb normákat, majd később, amikor erre lehetőség nyílik, megalkotják a „törvényt", azaz a részt vevő államokra kötelező szerződést is.[14]

A munka során a bizottság tagjainak szeme előtt mindvégig a világháború tragikus tapasztalatai lebegtek. A jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy a felszólalók a legtöbb normát a hitleri Németország és szövetségesei által elkövetett bűntettek fényében ítélték meg. Azokat az emberi jogokat

[11] 62. cikk.

[12] 55. cikk.

[13] Szerzője John Humphrey, az ENSZ-titkárság emberi jogokkal foglalkozó osztályának vezetője volt.

[14] Az utóbbira csak 1966-ban kerülhetett sor, ekkor fogadta el az ENSZ közgyűlése *Az emberi és polgári jogok egyezségokmányá*nak, valamint a *Gazdasági és szociális jogok egyezségokmányá*nak szövegét. Az Európa Tanácsban tömörült nyugati államok már 1950-ben megalkották *Az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezményt*, amelyhez később több kiegészítő jegyzőkönyvet fűztek.

igyekeztek a nyilatkozat szövegébe foglalni, amelyeket, noha a civilizált világban régóta érvényesültek, a fasizmus uralma alatt elképesztő mértékben és következetességgel sértettek meg.

A világháborúra közvetlenül is utalt a preambulum. „Az emberi jogok el nem ismerése és semmibevevése az emberiség lelkiismeretét fellázító barbár cselekményekhez vezetett" – állapította meg a nyilatkozat, és leszögezte, hogy „az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazság és a *béke* alapját a világon". A nyilatkozat tehát kifejezte azt a gondolatot, hogy az emberi jogok tiszteletben tartása a nemzetközi béke és biztonság megteremtésének előfeltétele.

A következőkben a nyilatkozat leszögezte, hogy „minden emberi lény szabadnak születik, egyenlő méltósága és joga van". A bizottság egyik tagja a szövegezés során megjegyezte, hogy ez a tétel túlságosan is kézenfekvő ahhoz, hogy felvegyék a többi emberi jogi norma közé. Erre az akkori idők legnevesebb emberi jogi szakértője, René Cassin azzal válaszolt, hogy „az előző években az emberek milliói vesztették életüket amiatt, hogy az ilyen és ehhez hasonló elveket könyörtelenül megcsúfolták". Ez a kitétel, tette hozzá, voltaképpen „[...] azt az alapelvet tartalmazza, mely szerint az emberi faj egységes. Hitler ugyanis, mielőtt támadást intézett volna az emberek jogai ellen, arról kezdett szónokolni, hogy az emberek születésüknél fogva nem egyenlőek".[15] Így aztán a bizottság nem is foglalkozott az egyes népek közötti kulturális különbségek kérdésével. Természetesnek és szükségesnek tartotta, hogy univerzalista módon „az emberből" induljon ki.

A nyilatkozat szerint „minden személynek joga van az élethez, a szabadsághoz és a személyi biztonsághoz". A szövegezők szerint itt többről volt szó, mint egy klasszikus norma nemzetközi szintre emeléséről. Ez abból is kitűnt, hogy a bizottság ülésén elvetették azt a javaslatot, mely szerint „ezt a jogot a törvényekben meghatározott korlátozásoknak lehet alávetni". A többség arra hivatkozott, hogy a náci törvényhozás legalizálta például a módszeres eutanáziát, amellyel mintegy 250 000 embert küldtek halálba Németországban.[16]

A nyilatkozat kimondta a rabszolgaság tilalmát is. Ez sem volt kifejezetten új norma, szövegezésekor azonban a felszólalók a németországi kényszermunkára szállított különböző nemzetiségű emberekre, valamint azokra a nőkre is utaltak, akiket Németországban és Japánban a hadsereg „igényeinek kielégítésére" gyűjtöttek össze, gyakran külön táborokban tartottak és szexuális rabszolgaságba vetettek. A nyilatkozatnak azt a további mondatát, amely a kínvallatást és a kegyetlen, embertelen bánásmódot tiltotta, Cassin ki akarta egészíteni egy olyan utalással, amely a koncentrációs táborokban végzett „orvosi" kísérletek tilalmát is magában foglalta

[15] Ez és a következő idézetek Johannes MORSINK: *The Universal Declaration of Human Rights* című művéből származnak. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1999. 36. és köv.

[16] Ez az amúgy szükséges kitételt aztán – már távolabb a világháborús időktől – bevették az 1996-os egyezségokmányba.

volna. Javaslatát azonban – nem találva mindenki számára elfogadható szövegváltozatot – elvetették.

A nyilatkozat értelmében minden ember jogalanyiságát el kell ismerni. A tervezet megvitatása során a szovjet küldött rámutatott arra, hogy a nácik a háborúban azoktól a jogaiktól is megfosztották a zsidókat, amelyek közönséges jogviszonyok alanyaiként illették meg őket. A nyilatkozat a törvény előtti egyenlőség klasszikus elvét is tartalmazta, de hozzátette, hogy mindenkinek „bármilyen megkülönböztetés nélkül joga van az egyenlő védelemhez ... és a jelen nyilatkozatot sértő minden megkülönböztetés elleni védelemhez". A résztvevők a második világháborús események ismeretében különösen fontosnak tartották a diszkrimináció tilalmának kimondását. Csak arról folyt vita, hogy a diszkriminációtilalom egyetlen cikkben szerepeljen-e, vagy a nyilatkozatban több lehetséges összefüggésben utaljanak rá. Végül az utóbbi megoldásban állapodtak meg. A nyilatkozat értelmében „senkit sem lehet önkényesen letartóztatni, őrizetbe venni vagy száműzni". Az első szövegtervezet nem az „önkényes" szót tartalmazta, hanem úgy fogalmazott, hogy senkit nem lehet *jogellenesen* letartóztatni, őrizetbe venni vagy száműzni. A Zsidó Világtanács képviselője azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a Harmadik Birodalomban a náci háborús bűntettek túlnyomó részének elkövetése nem sértette a német belső jogot.[17] „A náci rezsim alatt – mondta – emberek százezreit olyan jogszabályok alapján fosztottak meg szabadságuktól, amelyek tökéletesen érvényesek voltak." Volt, aki erre való tekintettel „az Egyesült Nemzetek elveivel összeegyeztetetlen" kifejezést javasolta, ami talán alkalmasabb terminus lett volna, a résztvevők többsége azonban végül a szóban forgó cselekmények önkényes voltára való utalást tartotta helyesnek.

A bizottság több tagja kifejtette: a nyilatkozatnak az a cikke, amely szerint tetteiért minden embert csak független bíróság vonhat felelősségre, különösen fontos, hiszen a náci Németországban a bírói szervek függetlenségéről aligha lehetett beszélni.

Mivel a bizottság a nürnbergi per befejezése után kezdett hozzá a munkájához, a résztvevők hosszas vitát folytattak a *nullum crimen sine lege* elvének pontos szövegezéséről. Ennek az elvnek az egyszerű rögzítése lehetőséget teremtett volna a nürnbergi ítéletek jogszerűségének kétségbe vonására, hiszen, mint láttuk, a náci jogrendszer legalizálta olyan cselekmények elkövetését, amelyek más civilizált országban bűntetteknek minősültek. Hosszas vita után ezért olyan megfogalmazás került bele a nyilatkozatba, amelynek értelmében „senkit sem szabad elítélni olyan cselekményért [...], amely elkövetése pillanatában a hazai jog *vagy a nemzetközi jog* szerint nem volt büntetendő". A nyilatkozat szerint tehát egy háborús vagy emberiesség elleni bűntett elkövetője akkor is felelősségre vonható, ha az elkövetett cselekményt az adott ország büntető törvénykönyve nem tekinti ugyan bűncselekménynek, a nemzetközi jog azonban igen.

[17] A tanácskozásokon civil szervezetek képviselői is jelen lehettek és felszólalhattak.

A nyilatkozat értelmében mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás, továbbá a vélemény és a kifejezés, a gyülekezés és az egyesülés szabadságához. A tervezet megszövegezése során többen kifejtették: a fasizmus lényegéből fakadt, hogy a legcsekélyebb mértékben sem ismerte el ezeket a szabadságokat, sőt módszeresen üldözte mindazokat, akik élni próbáltak velük. A bizottságban csak az váltott ki vitát, hogy vajon maguk a náci eszmék hirdetői élhetnek-e a felsorolt szabadságokkal. A szovjet delegátus erre hivatkozva megszorítást javasolt, nevezetesen azt, hogy „a szólás- és a sajtószabadságot nem szabad fasiszta nézetek, továbbá az államok közötti agresszió és gyűlölet propagálására felhasználni". Ellenkező esetben, jegyezte meg, a felsorolt szabadságokkal messzemenően vissza lehetne élni. Mások azzal érveltek, hogy a fasizmus fogalmát nem lehet jogilag definiálni, így mellőzni kell az arra való utalást. A szovjet küldött azonban elejét vette a további vitáknak, amikor úgy definiálta a fasizmust, mint „a kapitalizmus és a monopóliumok legreakciósabb elemeinek véres diktatúráját". Ezek után nem maradt más hátra, mint hogy a nyugati hatalmak elutasítsák a szovjet delegátus javaslatát.

A felek között a 1945 után kibontakozó hidegháborúban más politikai kérdések is vitatottá váltak. A Szovjetunió szívesen látta volna a nyilatkozatban a népek önrendelkezési jogának kimondását, ezt azonban a nagyhatalmak közül Nagy-Britannia és Franciaország ellenezte, így erre vonatkozó javaslatát ekkor elutasították. A két gyarmattartó hatalom arra hivatkozott, hogy a nyilatkozat csak egyéni emberi jogokat tartalmaz, amelyek közé nem illeszthetők be az emberek közösségeinek jogai.[18] Ugyanezzel az érvvel utasították el akkor a nyugati hatalmak azt a szovjet javaslatot is, hogy vegyék fel az alapnormák közé a kisebbségek jogainak biztosítását.

Az egész tárgyalássorozaton végigvonult egy másik ellentét. A nyugati hatalmak a polgári és a politikai jogok részletes kifejtése mellett szálltak síkra, míg a Szovjetunió inkább a gazdasági és szociális jogok hangsúlyozását szorgalmazta, mondván, hogy az utóbbiak nélkül az előbbiek sem biztosíthatók. A sztálini diktatúra érthetően nem ragaszkodott a demokratikus jogintézmények túlságosan bő megjelenítéséhez. A gazdasági és a szociális jogok aztán megjelentek a végleges szövegben, a szovjet delegátus szerint azonban nem kellő mértékben. Ellentétek voltak „a tulajdonhoz való jog" kifejezésével kapcsolatban is. Ebben a kérdésben – egyaránt utalva az egyéni és a kollektív tulajdonhoz való jogra – sikerült elfogadható kompromisszumot találni.

A bizottság a két esztendő alatt összesen 1800 olyan módosító indítványt vitatott meg, amelyről tagjai külön-külön szavaztak. A munka befejeztével a közgyűlés elé terjesztették a tervezetet, amely 1948. december 10-én 58 szavazattal, ellenszavazat nélkül elfogadta azt. Az említett nézeteltérésekre hivatkozva a Szovjetunió és öt „szövetségese" tartózkodott a

[18] Érdekes módon a nyilatkozat elfogadása előtt az ENSZ-alapokmány, utána pedig az 1966-os két emberi jogi egyezségokmány tartalmazta a népek önrendelkezési jogát.

szavazástól. Más okokból – a fajok, illetve nemek közötti egyenlőség kimondása miatt – csatlakozott hozzájuk a Dél-afrikai Unió és Szaúd-Arábia is. Mindazonáltal létrejött a történelem első olyan nemzetközi dokumentuma, amely az emberi jogokat egyetemes érvénnyel foglalta magában. Nem volt ugyan kötelező érvényű, de tartalmazta mindazokat a jogokat és értékeket, amelyek – mind nemzeti, mind nemzetközi szinten – a későbbi jogfejlődés alapját képezték.

Érdekes módon a hitleri Németország egykori szövetségeseivel kötött *békeszerződések* rendelkezései között felbukkan a „fasiszta" szó. Ez részben azzal magyarázható, hogy az 1947-ben kötött békeszerződések a kelet-európai országok esetében gyakorlatilag megismételték a Szovjetunióval még 1945 januárjában kötött fegyverszüneti egyezmények több rendelkezését. (A kormány – szólt például a magyar egyezmény – „feloszlatja a hitlerbarát vagy más fasiszta politikai, katonai és katonai jellegű szervezeteket... és a jövőben sem tűri meg ilyen szervezetek felállítását".[19]) A másik magyarázat az, hogy párizsi békeszerződések esetében a nyugati hatalmak tiszteletben tartották a Szovjetunió mint felszabadító és megszálló hatalom kívánságát. A magyar békeszerződés – azon túlmenően, hogy előírta az emberi jogok betartását, valamint a faji, nemzeti megkülönböztetés tilalmát – kimondta, hogy az állam a jövőben sem engedi meg a „fasiszta jellegű politikai vagy katonai színezetű szervezetek fennállását és működését", amelyeknek „célja az, hogy megfosszák a népet demokratikus jogaitól".[20]

HÁBORÚS BŰNÖSÖK, HÁBORÚS BŰNTETTEK

A világháború befejezése után a négy nagyhatalom korábbi elhatározásának megfelelően intézkedett a náci *háborús főbűnösök* felelősségre vonásáról, illetve az ahhoz szükséges nemzetközi jogszabályok megalkotásáról. Képviselőik 1945. augusztus 8-án szerződést írtak alá Londonban, amely a nemzetközi jog történetében először állapította meg, hogy mely cselekmények tekinthetők háborús bűntetteknek. Az egyezmény három bűncselekménycsoportot különböztetett meg: a béke elleni bűntetteket (a nemzetközi jogba ütköző támadó háború megindítását), a háborús bűntetteket (a hadviselés jogába ütköző cselekményeket), valamint az emberiesség elleni bűntetteket (a polgári lakosság lemészárlását, irtását, deportálását, politikai, vallási vagy faji okokból való üldözését). Nürnbergben a történelemben ugyancsak első ízben állították fel az említett cselekmények elbírálására a Nemzetközi Katonai Törvényszéket. A védelem az eljárás során elsősorban a *nullum crimen sine lege* elvére hivatkozott, mondván, hogy a cselekmények végrehajtásának időpontjában még nem volt hatályban olyan nemzetközi jogi norma, amelynek alapján az elkövetők büntethetők lennének. A vád képviselői ezzel szemben rámutattak arra, hogy a náci ve-

[19] A magyar fegyverszüneti egyezmény, 14. pont. In: HALMOSY Dénes (szerk.): i. m. 580.
[20] A magyar békeszerződés, 4. cikk. Uo. 80.

zetők figyelmen kívül hagyták a szövetséges hatalmak korábbi figyelmeztetéseit. Emellett Németország is részese volt a Briand–Kellogg-paktumnak, tehát a vezető német politikusok az agresszív háborúk megindításával nemzetközi jogsértések sorozatát követték el. Ugyanígy jártak el akkor is, amikor utasításaikkal megsértették a nemzetközi hadijogot. Ami pedig a civil lakosságot illeti, egyetlen német uralom alá került országban sem voltak megengedettek a civil lakosság ellen elkövetett bűntettek, túszok szedése és kivégzése, a fajüldözés, a koncentrációs táborok létesítése és azokban sok millió ember meggyilkolása.[21] A törvényszék 21 vádlott felett ítélkezett, közülük tizenkettőt halálra, másokat súlyos szabadságvesztésre ítélt, néhány vádlottat pedig felmentett. Hasonló eljárást folytattak le a japán háborús bűnösök ellen Tokióban.

A londoni egyezményben meghatározott bűncselekményi tényállások máig fennmaradtak. Kategóriáikat a nemzetközi jog azóta is használja, elsőként az 1949-ben aláírt genfi egyezményekben, majd az ezeket továbbfejlesztő, 1977-es kiegészítő jegyzőkönyvekben, sőt a volt Jugoszlávia területén elkövetett bűncselekményeket vizsgáló törvényszék, valamint a Nemzetközi Büntetőbíróság 1998-ban elfogadott statútumában is. Az eljárásban alkalmazott nemzetközi jogi elveket és magukat az ítéleteket az ENSZ Közgyűlése első, 1946-ban tartott ülésszakán egyhangúlag jóváhagyta.

Ugyanez az ülésszak amerikai javaslatra napirendre tűzte a legsúlyosabb háborús bűncselekmény, a *népirtás* nemzetközi jogi tilalmának kérdését. A fogalom hivatalos formában először a nürnbergi per vádiratában szerepelt. A vád képviselője kijelentette, hogy a náci vezetők nemcsak „közönséges" háborús bűntetteket követtek el, hanem az *Endlösung* megvalósításával egyes népcsoportok teljes megsemmisítésére törekedtek. A „végső megoldás" a vád szerint nemcsak az emberek tömeges meggyilkolásával valósult meg, hanem egy-egy csoport biológiai létének megsemmisítésével, azaz sterilizációval, kasztrációval, terhességmegszakítással és a gyermekek szüleiktől való elszakításával is. A közgyűlés első ülésszakán egyhangúlag szavazta meg azt a határozatot, amely kimondta, hogy „a népirtás nemzetközi jogi bűntett, amelyet a civilizált világ elítél".[22] A határozat felkérte a Gazdasági és Szociális Tanácsot, hogy vizsgálja meg a megfelelő nemzetközi szerződés megkötésének lehetőségét. A ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága (ILC) tervezetet készített, amelyet a közgyűlés 1948. december 9-én elfogadott, majd aláírásra megnyitott a tagállamok előtt. Az egyezmény értelmében népirtásnak tekinthető minden olyan nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport ellen békében vagy háborúban elkövetett cselekmény, amely a csoport tagjainak megölésére, nekik súlyos testi vagy lelki sérelmek okozására, illetőleg a csoport létének más módon[23] való megszüntetésére irányul. Az egyezmény részesei kötelezettséget vállaltak arra, hogy a népirtást saját nemzeti jogukban bűncselekménnyé nyilvánítják. Az elkövetőkkel szemben lefolytatandó eljárásra azonban csak a belső bíróságok kaptak felhatalmazást. Bár az egyezmény lehetővé tette azt is, hogy valamilyen nemzetközi büntető törvényszék ítélkezzen, ám egy ilyen intézmény létrehozására az akkori körülmények között nem lehetett számítani. A népirtás bűntettének meghatározása azóta is változatlan. A volt Jugoszlávia területén elkövetett ügyekben illetékes nemzetközi törvényszék is alkalmazta, és ezzel a szóhasználattal fogadták el a Nemzetközi Büntetőbíróság statútumát is.

[21] Magában Németországban Hitler hatalomra jutása után is hatályban maradt ugyan a büntető törvénykönyv, ennek rendelkezéseit azonban az akkori nemzetiszocialista jogelmélet magyarázata szerint felülírták a Führer utasításai.

[22] Az ENSZ Közgyűlésének 96 (I) határozata, 1948. december 11.

[23] Így a csoportra olyan életfeltételek rákényszerítése, amelyeknek célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztulásának előidézése, a csoporton belüli születések meggátlása, a csoport gyermekeinek más csoporthoz való átvitele. A népirtás bűntettének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló egyezmény. 1948. december 9.

A HUMANITÁRIUS JOG FEJLŐDÉSE

A tengelyhatalmak a világháborúban súlyosan megsértették azokat a hatályban levő egyezményeket, amelyek a hadviselés szabályait, valamint a humanitárius jogi normákat tartalmazták. Röviddel a háború kezdete után – az erre vonatkozó különmegállapodást megszegve – bombatámadásokat intéztek polgári célpontok, így városok ellen.[24] A hatalmukba került lakossággal szemben embertelen bánásmódot alkalmaztak, tömegével hurcolták el a megszállt területeken élőket, kényszermunkára vitték vagy meggyilkolták őket. Nem tartották be a hadifoglyokra vonatkozó előírásokat sem. A hadifoglyok jelentős részét arra kényszerítették, hogy „lemondjanak" az őket megillető jogokról. A német fogolytáborokban több millióan pusztultak el. A Szovjetunió megtámadása után Németország bejelentette, hogy a genfi egyezményeket nem tartja magára nézve kötelezőeknek, mivel azokhoz annak idején Moszkva nem csatlakozott. Az utóbbi körülmény azonban a német háborús bűntetteket nem legalizálta, mivel szokásjogilag a hadijog és a humanitárius jog nem a kölcsönösségen, hanem az abszolút, mindenkivel szemben fennálló tilalmon alapult.[25]

A súlyos jogsértések láttán a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága már a világháború alatt megkezdte a hatályos genfi humanitárius jogi egyezmények felülvizsgálatát. A bizottság még a háború befejezése előtt, 1945. február 15-én memorandumot tett közzé, amelyben kijelentette, hogy első lépésként a nemzetközi védelmet ki kell terjeszteni azokra a polgári személyekre, akik fegyveres konfliktusok folyamán az ellenfél uralma alá kerülnek. Célszerűnek látta továbbá a polgárháborúk áldozatainak védelmére vonatkozó minimális szabályok megalkotását, valamint az olyan ellenőrző és megfigyelő mechanizmusok szabályozását, amelyekben a Vöröskereszt maga is részt vesz. Ezt követően a bizottság összesen négy egyez-

[24] Később, mint ismeretes, az antifasiszta koalíció nagyhatalmai is tömeges bombatámadásokat hajtottak végre német és japán városok ellen. Ezek sem voltak jogszerűek és stratégiai céljaikat sem érték el.

[25] Ez nem volt mindig így, a 19. században kötött szerződések csak a részes államok egymás közötti viszonyában voltak érvényesek.

ménytervezetet készített elő a szárazföldi és a tengeri háború sebesültjenek és betegeinek védelméről, a hadifoglyokkal való bánásmódról és a polgári lakosság háború idején való védelméről. A tervezetek szövegét 1948-ban Stockholmban, a Vöröskereszt nemzetközi konferenciáján vitatták meg, majd 1949-ben Genfben egy kormányközi értekezleten fogadták el.

Az egyezmények közül három nem tartalmazott minőségileg új szabályozást, de fontos pontokon kiegészítette és kibővítette a korábbiakat. Az 1929. évi egyik egyezmény például kimondta, hogy a hadifoglyokkal szemben nem szabad megtorló intézkedéseket alkalmazni. Ezt a tilalmat az új egyezmény kiterjesztette a jogi védelemben részesítendő más személyekre, így a sebesültekre, a betegekre, az egészségügyi és egyházi személyzetre, valamint a megszállt területek polgári lakosságára is. Lényeges volt az az új rendelkezés, amely megnevezte az egyezmények „súlyos megsértésének" eseteit. A világháború tapasztalatainak fényében ilyen jogsértésnek minősült „a szándékos emberölés, a kínzás vagy embertelen bánásmód – ideértve a biológiai kísérleteket –, nagy fájdalom szándékos előidézése, a testi épség vagy egészség elleni merénylet elkövetése, a javaknak a katonai szükség által nem indokolt mérvű, önkényes és törvénytelen megsemmisítése vagy eltulajdonítása". A Szovjetunióban elkövetett náci háborús bűntettekre tekintettel az egyezmények kimondták, hogy rendelkezéseiket akkor is be kell tartani, ha a másik hadviselő fél nem részes állam.

A negyedik egyezmény, amely *a polgári lakosság háborúban való védelméről* szólt, minőségi fejlődést jelentett. A hadviselés jogát szabályozó hágai egyezmények némelyike a civilekre nézve is tartalmazott ugyan néhány rendelkezést, ezek azonban távolról sem voltak elegendőek. A negyedik egyezmény előírta, hogy a lakosságot a megszálló hatóságnak emberséges bánásmódban kell részesítenie, kötelessége a közrend és a közélet helyreállítása, mégpedig lehetőleg a hatályos (helyi) törvények tiszteletben tartásával. Biztosítania kell a lakosság élelmezési és egészségügyi ellátását. Tiszteletben kell tartani a lakosság becsületét, polgári és vagyoni viszonyait, vallási meggyőződését. Tilos a lakosokat katonai információk kiszolgáltatására kényszeríteni, tilosak a kollektív büntetések, a terrorintézkedések, a túszok szedése, az emberek elhurcolása, tilos az embereknek bármiféle testi fájdalom okozása, elpusztításukra alkalmas rendszabályok alkalmazása, bármiféle durva bánásmód, tilos a lakosság áttelepítése a megszálló állam vagy más államok területére, tilos a megszállt területeken élő személyeknek a megszálló hatalom fegyveres erőibe való besorozása és szolgálatra kényszerítése. Mindezekkel a tilalmakkal a negyedik genfi egyezmény új fejezetet nyitott a humanitárius jog fejlődésében.

*

Ami az általános nemzetközi jog fejlesztését illeti, az antifasiszta hatalmak a győzelem előtti és azt követő években sok mindent megtettek azért, hogy ne ismétlődjenek meg a második világháború borzalmai. Az első világháború traumája szemmel láthatóan nem volt elegendő ahhoz, hogy az

akkori nagyhatalmak vezetői teljesen új alapokra helyezzék a nemzetközi jogi normarendszert. Úgy látszik, hogy újabb, még súlyosabb megrázkódtatás „kellett" ahhoz, hogy ez megtörténjen.

Az antifasiszta koalíció nagyhatalmai által megalkotott vagy továbbfejlesztett magatartási normák világos választóvonalat húztak a megengedhető és a megengedhetetlen tettek közé. 1945 után nem lehetett többé arra hivatkozni, hogy a jog előírásaiból nem tűnik ki egyértelműen, mely erőszakos cselekmény jogszerű, és melyik nem. 1948–1949 után nem lehetett többé azt állítani, hogy az emberek ellen elkövetett „állami" bűntettek a belső jog módosításával jogszerűvé tehetők. A nagyhatalmak a világháború végén azonos értékeket fogalmaztak meg az idézett nemzetközi jogi dokumentumokban, és azokat a közepes és a kis országok is magukévá tették. Ezek az értékek napjainkban – bármi történt is azóta a kétpólusúvá, majd utóbb egypólusú vált világban – lényegüket tekintve éppúgy vállalhatók és követendők, mint annak idején.

Popper Péter

1945–1948 A LÉLEKTAN SZEMPONTJÁBÓL

1945. május 9-én véget ért az öt és fél évig tartó második világháború. Másik bolygón tombolt? Nem, itt a Csendes-óceán és az Atlanti-óceán között elterülő világrészeken, Európában, Ázsiában és Afrikában, de eleven katonai erőkkel és szállítmányokkal részt vett benne Amerika és Ausztrália is, a különböző gazdasági, tudományos és financiális vonatkozásokról nem is beszélve. Mindennek hatása irradiált az ún. semleges államokra is. Tehát valóban az egész világ háborúzott. Fogytán fogyva, de vénemberként még a Földön járnak áldozatok és gyilkosok egyaránt, meg olyan túlélők, akik gyerekkorukban érezték a halál angyalának szárnysuhintását. Ám az emberek többsége számára ez már „csak" történelem. Úgy tűnik, hogy az azóta eltelt hatvan év elég ahhoz, hogy felszámoljuk a nagy történelmi hazugságokat, és újakat ötöljünk ki, napi érdekeink szerint.

Ami megtörtént, azon az Isten sem tud változtatni, csak a történészek. Buzgólkodnak is szorgosan, a politikai megrendelők elvárásait teljesítve. Ezért tanulmányomban mind az égieket, mind a történészeket mellőzni igyekszem. Mindkettőnél jobban bízom egy öreg <u>*zoon politikon*</u> történelmi-társadalmi intuíciójában, amelynek tudománytalan voltát készséggel elismerem, ám mégis leginkább képesnek tartom az igazság relatív megközelítésére.

Látóteremet most leszűkítem Európára, a Kárpát-medencére, sőt Magyarországra. Mi volt, mi lehetett a lelkekben a német megszállók elmenekülése, nyilaskeresztes testvéreik egyenruha- és életrajzváltása után, a várva várt felszabadulás vagy a rettegve rettegett orosz megszállás kezdetén?

A FAJELMÉLET. ASSZIMILÁCIÓ ÉS INTEGRÁCIÓ

Azzal a populációval kezdem, amelyik a legnagyobb véráldozatot szenvedte el, a zsidósággal. Szabad-e a mai Magyarországon a hatvan évvel ezelőtti korszak felidézésekor első helyen foglalkozni a zsidókérdéssel? Szerintem

nemcsak szabad, de tisztességes munka esetén elkerülhetetlen is. A második világháború első asszociációként ma sem a hadifordulatot jelentő kurszki tankcsatát vagy a normandiai partraszállást hívja elő, hanem a holokausztot. A fajelmélethez, a rasszizmushoz való viszonyulás akkor és most is az emberi és polgári attitűd, az erkölcsi „ki vagy?" kulcskérdése volt és maradt.

A közgondolkozás – sajnálkozva vagy helyeselve – szinte kizárólag a holokauszt áldozataiként beszél a zsidókról. Ritkán fogalmazódik meg a kérdés: vajon a zsidóságot mennyi felelősség terheli azért, hogy végül áldozattá vált? S ez a felelőssége – ha van – mikortól datálódik? A vagonok ugyanis csak egy több évtizedes folyamat végén érkeztek meg. E folyamat megindulása – a 19. századi politikai antiszemitizmus megjelenésének előjátéka után – az első világháború utánra tehető. A „szegedi gondolat", a különítményesek megjelenése jelzi, hogy Magyarország, sőt Közép-Kelet-Európa történetében a szokásos orosz és lengyel pogromprogramokat meghaladó, minőségileg új ideológia és szadista tevékenység vette kezdetét. Sajnos még ma sem aktuális elfeledkezni arról, hogy a faji megkülönböztetés szülőanyja a Magyar Királyság volt, bármennyire ágál is ez ellen az az álhazafiság, amely mindig azt kérdezi: hát Magyarországról jöhet valami rossz? Ha ezt állítod, akkor nem szereted igazán a hazádat! Nem vagy véletlenül idegen szívű?

Különítményesek, némi bethleni konszolidáció, zsidóverések az egyetemeken, numerus clausus, numerus nullus... És zsidó kisemberek családjának százai, akik az elnyomorodás határán tántorogva külföldön taníttatták a fiaikat, holott erre nem volt anyagi lehetőségük. A zsidók kiszorítása a köztisztviselői, majd a magán-tisztviselői vezető állásokból, az írói, a színészi stb. közszereplések letiltása, a magántulajdonok átadása árja strómanoknak. Az autók, világvevő rádiók, motorok, fényképezőgépek, kerékpárok, arany ékszerek beszolgáltatása, a jelentősebb külföldi és magyar bankbetétek zárolása. Az I. és a II. zsidótörvény, a családjogi korlátozások, a zsidópad, a zsidóosztályok az iskolákban, a zsidó házakba költöztetés, a munkaszolgálat, a sárga csillag viselése, a gettó, a deportálás. A honi zsidóság mindezt eltűrte. Nem mentette a vagyonát külföldre, nem emigrált, hazaszerető, engedelmes polgárnak bizonyult. Rendületlenül bízott Horthy Miklósban, hiába öntötték el az Anschluss után osztrák menekültek az országot, és hozták az információkat az SS-ről, a Gestapóról, a zsidók sorsáról. „Nálunk ez nem fordulhat elő!" – ez volt a bornírt szlogene azoknak, akik szilárdan hitték, hogy a tűzvész megáll a szomszéd házánál.

Tán nem ideillő, hogy elmondom, e kérdésekről szólva egy jeruzsálemi előadásomon bekiabált egy szegény öreg, nyilván lágert járt úr:

– Fényképezőgépekért kellett volna meghalnunk?

Hát: igen... És akkor még nem kellett volna meghalni, talán a későbbiekben sem.

A németek által életre hívott Zsidó Tanács, állítólag pániktól tartva, titkolta a már májusban lefordított Auschwitz-jelentést, amit diszkréten dugdostak a Kormányzó Úr meg egyéb világi és egyházi vezetők markába.

S amikor a zsidók már a határok bezáródása előtti utolsó perceket élték, akkor is belekapaszkodtak a stílbútoraikba, barokk kredencükbe, koloniál garnitúrájukba: ezeket csak nem hagyjuk itt! Talán volt igazság abban, amit az egyik haszid vallástudós mondott: a magyar zsidóság jelentős része kredenchalált halt. Mindennek következtében 1944 tavaszán már egy tartásában, öntudatában, gazdasági erejében tökéletesen megtört populációt tuszkoltak a csend őrei a vagonokba. Valóban nem terheli őket is felelősség védtelen áldozattá válásukért?

Mi lehetett a hazatértek, a túlélők lelkében 1945-ben?

Nyilvánvalóan kétségbeesés, mély depresszió és gyász a füstté vált gyerekekért, szülőkért, barátokért. Hadd illusztráljam ezt a lelkiállapotot az ún. Auschwitz-legendával.

Néhány ultravallásos ortodox lengyel zsidó a lágerben is vágyott a vallásos életre. Találtak egy rabbit, aki a legnagyobb diszkréció mellett, nehogy a SS-ek vagy a kápók megsejtsék, vállalta a szertartást. Ám az első titkos istentiszteleten kiderült, hogy annyi keserűség, vád, kétségbeesett tehetetlenség van a lelkekben Isten ellen, hogy nem bírnak imádkozni.

– Ebben az esetben – mondta a rabbi – nem marad más hátra, mint hogy *Din Tórát* (vallásos bíróságot) kell összehívni.

Így történt, és Istent ültették a vádlottak padjára. S a tárgyalás során nem találtak számára mentséget. Ezért Istent halálra ítélték. Amikor kimondták a halálos ítéletet, a rabbi felnézett az égre, s így szólt:

– Feljöttek a csillagok. Itt az esti ima ideje.

S valamennyien elmentek imádkozni.

Az életben maradt zsidók kétségbeesését fokozta, hogy látniuk kellett az egész világ közönyét sorsuk iránt. A szövetségeseket csak a győzelem érdekelte, semmilyen katonai eszközzel nem akadályozták a halálgyárak működését. Az egyházaktól csak mérsékelt intelmek jöttek. A honi lakosság félt és közönyös volt, az emberek bezárkóztak a házaikba, és bár többségük valóban nem volt zsidógyűlölő, de sajnálkozva szabad teret engedett a lakossághoz képest elenyésző számú nyilas terrorjának, a megszálló németek bábáskodása mellett. Ezt a helyzetet elemezte Bibó, összehasonlítva a menekülő zsidók esélyeit, pl. skandináv sorstársaikéhoz képest. Az eredmény nem vet ránk jó fényt.

A depressziónak egyetlen igazi ellenszere van: az aktivitás. Pszichológiai vizsgálatok azt bizonyították, hogy a zsidó populációnak két rétege jutott túl a holokauszt traumáján relatíve a legkisebb pszichés zavarral. Az egyiket azok alkották, akik a lágerekből Palesztinába mentek és ott a zsidó állam építésébe kezdtek, ahová a világból minden zsidó hazatérhet, és soha többé nem cirkálnak reménytelenül zsidókkal megrakott hajók a tengereken, hogy végül visszaszállítsák őket a krematóriumokhoz. Ez különben a nyugati és a keleti világ lemoshatatlan szégyenfoltja.

A másik csoportot azok a hazatérők alkották, akik új eszmeként hittek a szocializmusban és a kommunizmusban, és ennek megfelelően nagy lelkesedéssel új világot építettek, amelyből várakozásuk szerint örökre száműzetik a fajelmélet minden formája. S ez a hit kivirágozhatott, mert a Vörös Hadsereg valóban leverte a fasizmust, s a Moszkvából hazatért magyar emigráció, a kommunista vezetés halálos hallgatásba burkolózott a sztálinizmus valódi arcáról.

Bosszúvágy? Igen, bosszúvágy is vezetett sok zsidó férfit, köztük számos fiatalt: „Most mi jövünk!" Hiába, hatmillió társuk kiirtása után ezek a zsidók nem voltak elég jó keresztények ahhoz, hogy a megbocsátás-felejtés erényét azonnal gyakorolják. Mint a híres sumerológus és hebraista tudós mondta: a pernye beleégett a bőrükbe nekik is és a tisztességes embereknek is.

Már 1945-ben sejteni lehetett, hogy Magyarországon – az amúgy is eltűnt ortodoxia kivételével – nem a neológ és a vallástalan zsidóság majdnem tökéletesen végbement asszimilációjának hiányosságairól van szó, hanem a jól asszimilált zsidóság integrációjának elutasításáról. Benedek Pál újságíró története jól megvilágítja ezt a problémát.

Tiszántúli szülővárosába tért vissza a deportálásból, tizenhét évesen. A gimnáziumban, az első szünetben körülvették a fiúk.

– Hát te hol voltál a háború alatt?

– A bergen-belseni koncentrációs táborban.

– És kinek a győzelméért szurkoltál?

– Az angolok, az amerikaiak és az oroszok győzelméért.

– Szóval Magyarország vereségéért! Akkor te hazaáruló vagy!

És nem hazaáruló-e valóban az, aki hazája katonai vereségét kívánja? Mert otthont lehet változtatni, hazát nem. A haza ténykérdés. Mindegy, hogy a haza jól vagy gonoszul bánik-e valakivel.

Az ember kommunikatív lény. Ott a hazája, ahol legjobban érti a nyelvet, s a legpontosabban tudja kifejezni magát. Ott a hazája, ahol a grammatika logikai világa, a vers, a próza, a táj, a szokások legközelebb állnak hozzá. Ott a hazája, amelynek a nyelvén álmodik és számol. Ahol a legjobban orientált az élet dolgainak elintézéséhez. Ahol az ízek igazi ízek. Ahol a halottai fekszenek.

1945–1948-ban már érezhető volt, hogy a lappangó valódi probléma nem az asszimiláció, hanem az integráció. Lappangó? Zsidó részről lappangásba szorította a remény, hogy a zsidókérdésnek mindörökre vége. Ezt a reményt éltette, hogy számukra világos volt: a háború előtti antiszemitizmust még lehetett kulturális fertőzésnek, előítéletnek tartani, de aki a holokauszt megélése, Auschwitz után is antiszemita, az potenciális gyilkos. Az antiszemitákat viszont csendben tartotta a félelem a politikai retorzióktól.

Ebből a kilátástalan helyzetből feloldást jelenthetett volna valamiféle várva várt kollektív bocsánatkérés, a megtörténtek, az érzelmek és az indulatok kimondhatóvá tétele, valamiféle tisztázási szándék a kormányzat és a zsidók részéről. Miről beszélek? A sok millió halotthoz képest nagyon kevésről. Még az első zsidótörvény kiadása idején, egy vasárnap reggel csöngettek Török Sándor író Bimbó úti lakásán. Szabó Dezső, a korszak közismert jobboldali írója állt az ajtóban. Nem lépett be, csak ennyit mondott:

– Török úr, mindazért, ami a zsidókkal történt és még történni fog, a magyar nemzet nevében bocsánatot kérek.

És elment.

De semmi ilyesmi nem történt. Utólag sem. Néhány lincselés, népbírósági halálos ítéletek. S a kommunizmust éltető zsivaj alatt a vérző sebek csak gennyesedtek, nem gyógyultak.

Ebben a lármás csendben a zsidóság többféle élettaktikával próbálkozott. A családok kis részében állandó és nyomasztó téma volt az átélt zsidóüldözés. A félelem, hogy a dolog bármikor megismétlődhet. Lélekben ki sem csomagoltak. S naivul csak a szovjet csapatok jelenlétét érezték védelemnek.

A nagy többség igyekezett elfojtani mindazt, ami megtörtént velük. A zsidó szót ki sem ejtették, a gyerekek mit sem tudtak származásukról. Az elvesztett vallásos hitet sok esetben fanatikus kommunistaság pótolta.

Viszonylag kevesen próbáltak visszatérni a megsemmisült illúziókhoz, amikor zsidó vallású magyaroknak érezhették magukat, akik békésen éltek együtt katolikus vagy protestáns magyarokkal. A fajelméletet sokáig meg sem értették, kikeresztelkedéssel akarták menteni a bőrüket. S most ott álltak tanácstalanul az ideológiai hullámverésben, mint újkeresztény zsidók. Ez volt velük a helyzet.

A deportálással összefüggő élmények lélektanilag szinte feldolgozhatatlan, legfeljebb elfojtható traumának bizonyultak. E vonatkozásban a túlélők minden empátiás képességüket elveszítették. Közfelháborodást váltott ki, amikor egy deportált nő kijelentette:

– Most, hogy túléltem, hálát adok Istennek, hogy részese lehettem ennek az iszonyatnak.

Egyik éjszakai televízió-műsorban felmerült a kérdés: meddig lesz antiszemitizmus Magyarországon? Az én véleményem az volt, hogy addig, ameddig történészek, publicisták, jogászok és egyéb intellektuális al- és főtisztek azon vitatkoznak, hogy 300 000–400 000 vagy 600 000 körüli zsidót pusztítottak-e el a népirtás során. Mintha nem lenne tökéletesen mindegy!

Ám ezt is hagyjuk! A lényeg nem ez. Az antiszemitizmus akkor tűnik el végleg hazánkból, amikor a történelmi monográfiák, cikkek, tankönyvek nem arról tudósítanak, hogy hány millió zsidó vált füstté a lágerekben, „alszik eltemetetlen idegen legelőkön", hanem hogy hány millió magyar.

Hát a fasiszták, a szélsőjobboldaliak, a gyűlölettől eltelt antiszemiták? A feljelentők, a zsidó vagyont, pozíciót elzabrálók, a házmesterek rémuralmát gyakorlók? Róluk nincs sok mondanivalóm. Kis részük nyugatra menekült, de többségük itthon vörösödött, nem a szégyentől, hanem a pártjelvénytől, a gomblyukakban tündöklő ötágú csillagtól. Megtörtént a nagy világnézeti átöltözés, abban a biztos tudatban, hogy aljas kiszolgáló személyzetre minden rendszernek szüksége van.

A rendszerváltás előtti évtizedekben persze csak búvópatakként mozgolódtak. Ennek már vége, amióta rájöttek, hogy ma Magyarországon semmiféle komoly jogi vagy rendreutasítási következménye sincs a nyílt szélsőjobboldali demonstrációnak, sem a demokratikus állam és rendőrsége,

sem az úriemberségének demonstrálásába belegárgyult baloldal részéről. Ezért rohamsisakos, kardos, pajzsos vagy fellobogózott-szalagozott, netán fekete bőrszerkós-fogaskerekes jelmezben meg-megjelennek a nyilvánosság előtt. Ha túlnyomó többségben vannak, megszúrnak egy-egy cigányt, színes bőrű turistát, zsidónak látszó öregembert, aztán eliszkolnak. Kóstolót tartanak a fasizmusból.

Nemzeti ünnepünk közeledte idején kontrollvizsgálatra mentem egyik kórházunkba. A portásfiú már előre beöltözött piros-fehér-zöld zászlónak. Kérdem a professzor urat:

– Odaillik-e ez az ancúg egy egészségügyi intézménybe?

– Dehogy – felelte –, ez fölháborító! Ennél csak egy fölháborítóbb van: hogy megint nem merek szólni neki...

A deportálások fél évszázados évfordulójára ilyen dalok is születtek a futballmeccsek kultúrájában:

Auschwitz, Auschwitz, régi szép idők,
Összedőlt kemencék, zsidótemetők,
Zsidóvér, zsidóvér, jaj, de jó, jaj, de jó,
Szappan lesz belőle, hali-hali-hó.

Életképes és átörökíthető náci eszmékről beszélünk. Negyvennégy év meg se kottyant nekik.

Talán e kis élmények minden fejtegetésnél meggyőzőbben demonstrálják, hogy Adolf Hitler elveszítette ugyan a háborút, de vannak lelkek, ahol győzelmet aratott.

A RELATÍV ELBUTULÁS. A KERESZTÉNY ERKÖLCS MEGINGÁSA

A magyar humán értelmiség, amely a háború előtti években a népiesek és az urbánusok gigászi küzdelmében fecsérelte el erejét, a háború végével elbizonytalanodva forgatta fejét a nagy politikai kavalkádban, vizslatta, mint akkor mondták, hogy merre, hány méter. A többség szégyellte magát azért, hogy mennyire magával sodorta az országot a fasiszta őrület. „Jóvátételképpen" vagy a liberális demokrácia hívéül szegődött, vagy a munkásmozgalom magasan kvalifikált, középszintű vagy icipici ideológusává vált.

Mindenesetre a humán értelmiség soraiból került ki az az erő, amely a rendelkezésre álló rövid idő alatt megpróbálta az ország kormányát a liberális Nyugat-Európa felé fordítani. Ezeknek az értelmiségieknek a naiv realitásérzéke, a geopolitikai helyzettel való számvetés hiánya oda hatott, hogy számukra elsősorban a francia és az olasz munkásmozgalom volt a szellemi iránytű. Talán titokban a szabadkőművességgel rokonszenvező nyugati kommunista pártok erejét becsülték túl. Ezért a „fordulat éve", majd a kelet-európai rendszerváltás, a Szovjetunió összeomlása után rettenetes árat fizettek.

Közvetlenül a háború után Márai Sándor a földrajzi Európában utazgatott, s azt vizsgálta, hogy a nagy őrület után mi maradt meg a szellem Európájából.

„A műveltség, az európai kultúra nem az, hogy valaki pontos tervek alapján megépít egy repülőgépmotort vagy egy föld alatti illemhelyet. Az európai kultúra az, hogy valaki lelkében hordozza mindannak öntudatát, amit a keresztény világot megelőző évezredekben a görögök, a latinok, és amit a keresztény világ két évezredében az occidentális világ emberei alkottak, gondoltak, amire vágytak, amiben hittek. Mindez sűrítve, néha ködösen, mint az élet értelme él a lelkében." *(Európa elrablása)*

1945–1948-ban ez az ideál még élt. S éppen ezért a korszak értelmiségét elborzasztotta és elbizonytalanította, hogy a kulturális máz milyen vékonynak bizonyult a vezető európai hatalmak országain. Az első barbár fuvallat széttörte ezt a gyenge réteget, és mögüle feltört valami ősi teuton gőg és vérszomj.

Ámbár voltak előjelek. A húszas évek végén Thomas Mann a *Hajóúton Don Quijotéval* című esszéjében azt írja, hogy benyomása szerint az európai kultúra unja saját biztonságát, rendezettségét, és valami primitívebbre, veszélyesebbre vágyik.

A *Varázshegy* steril idilljének, a bambán vigyorgó démon sugárzásában, végül is a szarajevói revolver dördülése vetett véget. A regényben Madame Chauchat azt mondja Hans Castorpnak, a műveltsége érdekében utazó derék német ifjúnak, az élet féltett gyermekének:

„Rendkívül megnyugtató hallani, hogy maga nem szenvedélyes. Egyébként hogy is lenne? Akkor nem is volna igazi német. Szenvedély, ez annyit jelent: az életért élni. De maguk köztudomásúan az élményért élnek. Szenvedély az önfeledtség. De maguk mindig csak gazdagítani akarják az egyéniségüket. C'est ca. Fogalmuk sincs róla, hogy ez utálatos önzés, és egyszer majd úgy állnak itt, mint az emberiség ellenségei!"

Ki ne tudta és érezte volna, hogy az első világégés csak első felvonása valami sokkal rosszabbnak és kegyetlenebbnek, hogy a béke csak mulandó kulissza? A második világháború úgy kezdődött, hogy az emberiség lélekben felkészült rá. A közösen átélt kollektív pszichózis tudatköde 1945-ben némileg kezdett eloszlani a fejekből. De már akkor úgy tűnt, mintha az európai agyak valamiféle relatív elbutulásban szenvednének, ahogy imamalomszerűen morzsolják örökké ugyanazt a mantrát. Az egyik oldalról: a szocializmus küzdelme a világimperializmus ellen, a másik oldalról: a keresztény kultúra megmentése a bolsevizmustól – ez a néha mormoló, néha visító hangon előadott bölcsesség, ennyi telt Európa értelmiségétől. Ritkán lehetett találkozni annyi tisztánlátással, amiről Zelk Zoltán tett tanúságot, amikor a börtönből szabadulva kijelentette: „*Korunk* tragédiája, hogy két, történelmileg elavult társadalmi rendszer küzd a világuralomért." S talán tényleg ez volt a korszak legnagyobb tragédiája!

Ez a relatív elbutulás – ami mindmáig csak erősödött – a technológia és az intelligencia eltérő ütemű fejlődéséből ered. A technológia – beleértve a haditechnikát – észveszejtően gyorsuló fejlődését az emberi intelligencia csak erősen mérsékelt tempóban bírja követni. Az egyiknek 50–100 év számos korszakváltást magában foglaló, tengernyi idő, a másiknak néhány ezer év sem jelent ugyanannyit. Az olló szétnyílik. Mintha a társadalomban is szétválna a zseniálisan alkotó természettudósok szerény létszámú csoportja és mindenki más, aki csak használja a világot, de egyre kevésbé érti. Ezt nevezem relatív elbutulásnak.

Már a háború befejezésekor fény derült arra, hogy mihez tudnak kezdeni az ugyancsak elbutult politikusok a kezükbe adott atomerővel. Hirosima és Nagaszaki azt jelzi, hogy a lehető legostobábban használták fel. Ez a korszak egyik legnyomasztóbb hatású története. S bármennyire kutatjuk, politikai zsenialitás csak Churchill és talán Adenauer koponyája körül dereng. Esetleg még Zsukov katonai zsenije csatlakozik hozzájuk. Ez túl kevés a sokszorosan bonyolult problémák átlátásához. Sztálin elmeéle csak saját hatalmának egyre félelmetesebbé alakításában merül ki, és szánalmasan omlik össze a tragikus helyzetekben, pl. a német támadás megindulásakor. A háború utáni éveket az intellektuális értékekben való szűkölködés teszi tudattalanul is nyomasztóvá, ami mint állandó alapzönge szól a lelkekben, a felszínen megnyilvánuló optimista várakozás mögött. Lélektanilag igen bonyolult idők jártak akkoriban. Magyarországon a szovjet rohamcsapatok első hullámának kegyetlensége, kapzsisága, primitívsége miatt szidják az oroszokat. Sztálin mégis meg merte mutatni Európát az oroszoknak, és az oroszokat Európának... Ukrajnában és Oroszországban nyilván ugyanilyen gyűlölet árad a német és a magyar megszálló csapatok felé. Ám mindezért csak a legostobább és szított tömeghangulat utál meg nemzeteket és nem a háborút.

Hogy minek nevezzük a háború utáni első három évet, az ugyancsak az értelem és az objektivitás próbatétele. Mégis jelentős bornírtság, elfogultság és dehumanizáltság szükséges ahhoz, hogy valaki az öt és fél évig tartó iszonyat, haláltömeg, bombázások, az éhezés, a rettegés megszűnését ne pozitívumként értékelje, és hatvan év elmúltával sajnálkozzon azért, hogy a német katonai gépezet vereséget szenvedett. Akkoriban mégiscsak kisebbségben voltak azok, akik náci Európára, fasiszta világra áhítoztak. Rajtuk kívül minden tisztességes, sőt kevésbé tisztességes polgár, paraszt és munkás újra friss levegőhöz jutott, megmenekült az állandó személyes életveszélytől, megszabadult, felszabadult (ahogy tetszik) a háború óriási lidércnyomása alól, a megtébolyult agresszió haláltáncától.

A relatív elbutulásban jelentős szerepe volt a keresztény erkölcs hiába tagadott, de mégis letagadhatatlan megingásának. Mérei Ferenc erről így írt: „Hallgasson a szociálpszichológia, amíg nem tud válaszolni arra: hogyan alakulhatott ki 2000 évvel Jézus után embermészárszék Európa közepén?" S a pszichológia azóta is megszégyenülten hallgat. Az egyház pedig sokáig gőgösen hallgatott, csak II. János Pál jutott el a bocsánatkérésig.

Ám 1945–1948 között a társadalmi méretű elfojtás alá került lelki tartalmak között nem elhanyagolható az a megrendülés, amit az átélt morá-

lis regresszió okozott. Az újkor hajnalától, a reneszánsz, a reformáció, a császárság és a pápaság küzdelme nyomán, a felvilágosodás és a humanizmus hatására alapvetően átalakult az európai kultúra erkölcsi tudata is: a szigorú heteronóm erkölcsöt lassan kezdte kiszorítani az erkölcsi autonómiára való törekvés.

Senki sem feltételezte akkora méretű kollektív regresszió lehetőségét, ami bekövetkezett. Senki sem hitte, hogy újra jöhet idő, amikor az erkölcsi parancsot, a viselkedés, a gondolat, a hit normáit megint a hatalom fogja megszabni, a totális engedelmesség lesz megint az egyetlen akceptálható magatartás, a hatalommal való mindenféle szembeszegülés, ellenvélemény, a hatalom kompetenciájának és racionalitásának legenyhébb kritikája is súlyos bűnnek minősül. E bűnért pedig az élettel kell fizetni. Az erkölcsileg jó és rossz értelme csak az engedelmesség-engedetlenség dimenziójára szűkül, ami magától értetődően felmenti az egyént az önmagáért való felelősség alól. A „parancsra tettem" minden gyilkost hőssé avat.

Kialakult egy etikai „köztes lét". A fasiszták, a nácik, a nyilaskeresztesek már eltűntek a társadalom átlátható mezőiről. (Vajon hová lettek, hogy csak fél évszázad múltán bukkantak megint elő?) A kommunista diktatúra, az ÁVO még nem bontotta ki erejét. Magyarországon működött az angol, amerikai, francia és orosz összetételű Szövetséges Ellenőrző Bizottság. Három év liberális demokrácia táplálta a csalóka reményeket, hogy ez lesz a jövő útja.

Csak éppen erkölcsünk nem volt hozzá!

A második világháború szétrombolta Európa biztos tudását arról, hogy mit lehet, és mit nem lehet. Brentano azt hitte, hogy Auschwitz után nem lehet többé verset írni. Sokan azt hitték, hogy némi tarkólövészet, Gestapo, Waffen-SS és nyilaskeresztes szolgálat után nem lehet tovább élni. Bele kellett volna dögleniük a bűntudatba. De hát minderről szó sem volt. Az országban – Szondi Lipót fogalmát kölcsönvéve – galambszívű gyilkosok ajánlották fel szolgálataikat az új világ felépítésére. És szívesen fogadták őket.

Mindez ugyancsak része az elbutulásnak.

Az értelmiség pedig szorgalmasan rótta az ismert történelmi utat. Nem rendelkezvén jelentős politikai erővel, csak az átéltek következtében zavaros ideológiákkal, természetesen szövetkezett az amerikai szakirodalomban egyszerűen csőcseléknek nevezett társadalmi söpredékkel, a „lehettem volnákkal", a tört egzisztenciákkal, a lumpenekkel, akik minden eszmére fütyülnek, de bármikor hajlandóak lincselni. Együtt kerültek hatalomra, míg a söpredék el nem kezdte kiirtani elvont társadalmi ideálok között botladozó egykori szövetségesét. Ezt nevezték a koncepciós perek korszakának. A megmaradt humán értelmiség meglapult, s a fanatikus káderek most már egyedül gyakorolták a hatalmat.

A korszak erkölcsi nihilizmusát bizonyítja, hogy relatíve csak kevesen csodálkoztak el azon, vajon miféle hatalom az, amelynek soraiban akasztófára, börtönre érdemes bűnözők, külföldi hatalmak ügynökei tölthettek be magas állami funkciókat? Hát még, amikor kiderült, hogy nem is a lecsukottak, a kivégzettek voltak a bűnözők, hanem azok a nemzeti tekintélyszemélyek, akikből bíráik és hóhéraik kerültek ki. Ez a tapasztalat, úgy látszik, mélyen meggyökeresedett a politikusi lelkekben, s talán innen ered a mai országgyűlésben annyira kedvelt hazaárulózás.

A téboly már az ókor óta időnként jelentős politikai faktorrá avanzsált. A sztálinizmus és a Harmadik Birodalom emelte be a politikába mint számottevő társadalomformáló erőt a kriminalitást. 1945 óta az vált döntő kérdéssé: a bűnözők részvétele az államhatalom gyakorlásában átmeneti, néhány évre szóló epizód-e, vagy tartós fertőzés? Itt alakult ki választóvíz Nyugat- és Kelet-Európa között. Nyugaton ez a társadalmi kór néhány év alatt lezajlott. Kelet-Európa túl sokáig élt tovább az őrület és az elmebaj sugárzásában. Ennek az ijesztő ténynek a fölismerését politikai mítoszok elfogadásával és mitizált politikusok előtti leborulással akadályozta. Megvalósult Sorel jóslata: a hatalom azé a jól szervezett kisebbségé lesz, amelyik a legkönnyebben érthető és leghízelgőbb mítoszt tudja adni a tömegeknek. Ez a lélektani oka annak, hogy az országban a politikai és egzisztenciális érvényesülés fő módszere a mai napig is a simlizés, a mutyizás, a hazudozás és különféle hazafias mítoszok hangoztatása. Ugyanakkor a polgárok lelkében mély gyökeret vert a szkepszis, a gyanakvás, s akár a vezető politikusokról vélekedve sokan rálegyintenek: ezek bűnözők. S ember legyen a talpán, aki bebizonyítja számukra, hogy nem azok.

A MUNKÁS-PARASZT HATALOM LEHETŐSÉGE MINT ILLÚZIÓ

A nagybirtokokat felosztották, a nincstelenek földhöz jutottak. Akkor ez az üdvözülés lehetőségét ígérte a parasztságnak. A nagy tőkeerővel rendelkező vállalatokat államosították. Ám a tényleges elbutulás jeleként a fodrászokat, a cukrászdákat, a színházakat is. A munkás- vagy parasztszármazás utat nyitott vezető karrierekhez, minden előképzettség nélkül, egyedül a politikai megbízhatóság nevében. Megkezdődött egy új, kvalifikálatlan, meglehetősen primitív mentalitású, második vonalbeli vezető réteg kialakulása. A kormányzat különben ügyesen kihasználta a ma tagadott felszabadulás következtében kialakult eufóriát a romok eltakarítására, a házak, a vasutak újjáépítésére, a rémületes méreteket öltő infláció megszüntetésére. Ezek a sikerek átmenetileg elfogadhatóvá tették azt a nyilván szovjet nyomásra keletkezett gőgös álláspontot, amellyel a kormányzat a Marshall-terv honi elfogadásától elzárkózott. Ez egyben évtizedekre biztosította a magyar gazdaság függését a szovjetektől, később a Varsói Szerződéstől. Ezek már a vasfüggöny kialakításának első láncszemei voltak, de aki nem akarta észrevenni, annak még lehetősége volt a naiv álmodozásra. A korszakban tehát ellentmondások kavarognak a való életben és a fejekben is. Ennek a következménye a hagyományos orientációs pontok elvesztése, ami mindig pszichés labilitást eredményez, elsősorban a judícium területén.

A bizonytalan helyzetmegítélések és a politikai zűrzavar egyik mély oka az volt, hogy a kommunista mozgalomban tulajdonképpen Lenin óta senki sem elemezte a kapitalizmus legújabb kori fejlődésének sajátosságait. A kommunista párt társadalomismerete – elsősorban a Nyugat vonatkozásában – teljesen elavulttá vált. Lenin igéit ismételgették az imperializmusról, a győztes katonai hatalom merev pozíciójából, miközben szinte sejtelmük se volt a termelési viszonyok gyökeres átalakulásáról, a technológiai forradalomról, a kapitalista országokban az életviszonyok megváltozásáról. A kommunista vezetők évtizedek óta nem jártak nyugaton. Információkkal csak a hírszerzés rendelkezett, ez azonban az erős és fenyegető pártkontroll alatt, a hiteles helyzetelemzés helyett azt adta, amit vártak tőle, és folyamatosan táplálta a bolsevik illúziókat.

Még jóval később, 1945–1948 után sem voltak képesek az ordító politikai tényezők elgondolkozásra bírni a legfelsőbb politikai vezetést. Ennyire meszesek lettek volna már az agyi erek? Nem vették észre, hogy a munkásmozgalom elvesztette erkölcsi bázisát. Kezdetben arról volt szó, hogy a kétkézi munkát végző emberek – a szegényparasztok és a proletárok – emberi színvonal alatti életet éltek. A proletárforradalom erkölcsi fölénye abból származott, hogy végül is polgárosítani akarta a „gatyátlanokat", meleg lakáshoz, jó ételhez, rendes ruhához, pohár sörhöz és futballmeccsjegyhez akarta juttatni őket. Talán csak a szociáldemokrácia értette meg, hogy polgár az a forradalmár, akinek már jól megy. Mármost attól a pillanattól kezdve, amikor világossá vált, hogy a tőkés termelési mód nagyobb jóléthez képes juttatni a munkás- és paraszttömegeket, mint az ún. szocializmus, s ezt a tényt állandósítani tudja, a munkásmozgalom erkölcsi alapja elveszett, maga pedig nagyhatalmi törekvések eszközévé vált. Nem fújtak ébresztőt olyan meglepő új jelenségek láttán sem, amelyek eddig távol álltak a kommunistáktól. Kommunista oldalról addig soha nem vettek részt nemzeti szabadságmozgalmak leverésében, amire egyszercsak sor került például Eritreiában, Angolában és Magyarországon. Sokáig elképzelhetetlen volt háború két szocialista ország között. Kína és Vietnam ezen a tilalmon is átlépett. Mindennek a csírái már ott lappangtak az általunk vizsgált időszakban is.

Az ideológusok – jogosan féltve a nyakukat – hamar áldást mondtak egy antimarxista, de marxistának álcázott brosúrairodalomra mint elméleti alapra. A politikába frissen bekapcsolódott tömegek már ezen nőttek fel, s a legelemibb tényekről sem volt tudomásuk. Nem tudták, hogy Marx emberközpontú társadalmat akart, nem államközpontút. Nem tudták, hogy Marx a szocializmus megvalósítása alapfeltételének tekintette a legfejlettebb technikát. Nem tudták, hogy Marx kollektív jólétet akart, és nem kollektív nyomort. Nem tudták, hogy Marx megjósolta: mindennek a hiányában a megtisztító forradalom után hamarosan visszatér az egész „bürokratikus szemét". Nem tudták, hogy Marx foglalkozott ugyan az egyház és a vallás társadalmi szerepével, de Isten létéről vagy nemlétéről soha nem nyilatkozott, mert ezt a problémát a hit birodalmába utalta, nem a tudományéba. Semmit sem tudtak.

Egyedül néhány rafinált értelmiségi kapta fel a fejét, amikor elolvasta *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának rövid történetét*, aminek hatására az utolsó pillanatban még elszivárgott (disszidált) nyugatra, mondván: ez egy politikai receptkönyv.

A Magyarországon kialakult többpártrendszer antisztálinista pártjai már az 1947-es választások után kezdték megérezni a kénkőszagot. Saját létezésük fenntartása vált a fő politikai céllá, s ténfergő kisgazda és paraszti tömegeiket egyre inkább cserbenhagyták. Kompromisszum kompromisszumot követett – az MKP ezt nevezte szalámitaktikának. Hamarosan kiderült, hogy e kompromisszumoknak a világon semmiféle értelmük nem volt, csak időt adtak ahhoz, hogy a kommunista pártdiktatúra fokozatosan kibontakozzon. A legszorultabb helyzetbe természetesen a szociáldemokrácia került. A szociáldemokrata vezérek még időben felismerték, hogy valójában miről van szó. Bonyolult ideológiai fejtegetések helyett fasizmuson azt a politikát értették, amely ellenfeleit fizikailag likvidálni akarja. Amikor a fasizmus rátelepszik egy kapitalista országra, akkor nácizmus, ha egy szocialistát hálóz be, akkor pedig sztálinizmus lesz belőle. A társadalmi problémákhoz való viszonyulásuk szinte azonos.

A szociáldemokrácia vívódását végül is fölöslegessé tette a pártba beépült ötödik hadoszlop, az ún. baloldali szociáldemokrácia megegyezése a kommunista párt vezetésével. A pártegyesülés után már a munkásosztály is politikai képviselet nélkül maradt. A parasztok és a munkások jellemző szociális sajátosságaiktól megfosztott „dolgozókká" változtak, akiknek virtuális érdekképviseletét természetesen a Magyar Dolgozók Pártja vállalta fel, az SZK(b)P bátyuska útmutatásai alapján. A pártállami rendszer nagyjából készen volt.

MI LETT VOLNA, HA...?

Ez a legtudománytalanabb kérdés, amellyel meg lehet sérteni bárki történész fülét. Merthogy azt a feltételezést rejti magában, hogy a társadalmi folyamatok mégsem annyira törvényszerűek, mint a történettudomány tudni óhajtja. A történettudomány hő vágya – mint minden társadalomtudományé –, hogy a fizika egzaktságára tegyen szert, ahol egy törvényszerű jelenségnek azonos feltételek között mindig azonos módon kell végbemennie.

A társadalmi folyamatoknak a természeti folyamatokhoz hasonló, feltételezett objektivitása – függetlensége az emberi akarattól – egyébként a történelmi materializmus vágyfantáziája. Nem véletlen, hogy – éppen ennek ellentétéképpen – a marxizmust hülyeségként értékelő vezető politikus ugyanilyen irreális vágyfantáziaként szélsőséges voluntarizmust hirdet.

Istennek hála, a magfizikusok már 1926-ban, koppenhágai kongresszusukon megdöntötték a merev newtoni determinizmus elvét. Ez lehetővé tette a kiszámíthatatlanság, a bizonytalansági koefficiens, költőien: a „szabad akarat" feltételezését az elemi jelenségek világában. Einstein ugyan közismert kijelentésével – „az Isten nem kockázik" – elutasította ezt a hi-

potézist, mégis nyilvánvalóvá vált, hogy a megfigyelő szubjektum és a megfigyelt objektum szigorú szétválasztását jelentő klasszikus kísérleti helyzet a részecskék világában már nem hozható létre. Amikor technikailag beavatkozunk ebbe a mikrovilágba, hogy megfigyelhetővé tegyük, még Heisenberg is költővé változik, s így fogalmaz: „Belenézek a természetbe, és a saját arcom néz vissza rám."

Mindennek fényében mi hát a valós helyzet a társadalomtudományban, a történelmi folyamatok vizsgálatában? A pszichológus inkompetenciája ebben a kérdésben annyira nyilvánvaló, hogy felelőtlen szabadsággal és játékos kedvvel ruházza fel.

Először is a történelmi folyamatok objektív látása nem jelent semmi többet annál, mint hogy az ember megérti azt a helyzetet, azt a világot, amelyben él. Vagy legalábbis megérteni véli. Ezért még nem kell fölkapaszkodni az akadémiai pulpitus legfelső szintjére.

Annál kevésbé, mert éppen a kutató szubjektív – legtöbbször politikai, vallásos vagy egyéb ideológiai – irányultsága csinál egyaránt szamarat mind a történelmi determinizmus, mind a voluntarizmus papjaiból. Az ördögi kísértést a célra irányultság jelenti. A kitűzött nagy cél arra indít, hogy az ő ideológiájának életre keltése szempontjából vizsgáljuk a történelmet. S ekkor csakhamar kiderítjük, hogy a társadalmi mozgások az elmúlt évezredekben csakis e cél felé tartottak. Így jut el még a zseniális Marx is olyan naivitásig, hogy a szocializmus előtti teljes történelmi időt az emberiség előtörténetének nevezi. Más – különösen az ezoterikus – szemléletek valamiféle isteni terv *(Weltplan)* megvalósulásáról beszélnek, a diktatórikus becsvágytól dagadó keblű legmodernebb demokraták pedig azt hiszik, hogy pártgyűléseiken határozhatják meg a jövőt.

Talán nem kellene megvetni azt a társadalom-szakértőt sem, aki néha meri használni a tudomány egyik legfontosabb tényközlését: „Nem tudom! Nem tudom, milyen törvények szerint megy végbe a történelmi-társadalmi mozgás."

Szóval akkor mégis megnyílhat az út, a „Mi lett volna, ha?" előtt. Mitől féltek, mit reméltek az emberek 1945–1948 táján?

Mi lett volna Magyarországból, ha Hitler majdnem kész csodafegyverével megnyeri a háborút? Valószínűleg egy zsidók, cigányok, homoszexuálisok nélküli rabszolga-társadalom.

Mi lett volna Magyarországból, ha a nyugati inváziós csapatok a Balkánon szállnak partra és onnan jönnek fölfelé? Valószínűleg az, amivé lett mára, másfél évtizeddel az úgynevezett rendszerváltás után. Csak talán kevesebb nyilvános atrocitás lenne zsidók, cigányok és melegek ellen. Talán kevesebb lenne a mutyi, a simli, a hazudozás, az útszéli vádaskodás – amelyek veszélyeztetik a politikai és az üzleti élet komolyságát. Talán kevesebb elmebeteg kukorékolhatna a parlamentben. Egyszóval az elérhető legaranyabb aranykor?

Mi lett volna Magyarországból, ha Jugoszlávia nyomdokaiba lép? Talán valamivel emberarcúbb szocializmus, lágyabb diktatúra (mint a Kádár-rendszer második felében), több levegő beáramlása nyugat felől.

S mi lett volna, ha pl. a volt csatlósállamok a Szovjetuniót és a Nyugatot elválasztó semleges föderációt alkottak volna? Mondjuk Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Románia és Bulgária. Akkor már itt lett volna a Kánaán? Mindenesetre a honi lelkek nagyon vágytak a semlegességre.

Ezek a lehetőségek mind megfordultak a hatvan év előtti agyakban. S a sok kérdőjel, remélem, legalább mégis utal a kérdés értelmetlenségére: nem lett volna semmi lényeges különbség, mert a lelkek ugyanazok. Az emberi pszichikum csak a felszínen borzolódik, lényegét tekintve alig változtatható – ugye, pszichoterapeuták? –, ellenáll a legerősebb külső hatásoknak is. Ahogy Terentius mondotta: „Csak égboltot vált, nem lelket, aki áthajózik a tengeren."

A történelmi múlt cafatokra tépte a nemzeti identitás átélésének lehetőségét. A nemzeti identitás nem ezt a szánalmas rikácsolást jelenti, amivel a szélsőjobboldal reagál két elveszített háború következményeire. „Justice for Hungary!" „Mindent vissza, vissza Erdélyt, a Felvidéket, a Délvidéket!" „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország!" És éppen azok bőgnek – akár őseik hatvan évvel ezelőtt – ma is így, akik miatt és akiknek apái és nagyapái miatt következett be a kétszeres nemzeti katasztrófa.

Elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol a legélesebben vetül fény a Rákosi vezette kommunista párt ostobaságára és ideológiai érzéketlenségére, ami végül is döntő szerepet játszott magyarországi bukásában. A pártot megzavarta a fasiszták bölcsessége, amely összekapcsolt két – a tömegek előtt egyaránt népszerű – eszmét: a szocializmust és a nacionalizmust. Összekapcsolta a nemzeti igazságot a szegény ember igazságával. Ellenállhatatlan erő! S lett Nemzetiszocialista Párt. Ugyanis a nemzeti érzéssel, a hazafisággal semmi baj sincsen. Azzal van baj, ha ezt a szélsőjobboldal kizárólag magának sajátítja ki. Ez pedig azért vált lehetővé, mert a kommunisták elfogadták, hogy a nacionalizmus *sui generis* jobboldali eszme, alternál a szociális gondolattal. Ezért gyanakodva tekintettek rá, s nem építették be politikájuk integráns részeként érvrendszerükbe, propagandájukba. Holott averziójuk csak a nemzeti gondolat agresszív populista megnyilvánulásaival szemben lett volna indokolt. Ezzel aztán lehetővé tették, hogy a jobboldali pártok, nemzeti szempontból bármilyen katasztrofális politikát folytassanak is, azt a meggyőződést szítsák a politikailag tájékozatlan tömegekben, hogy aki ellenük fordul, az a nemzetet bántja! S ez a hátrány alig behozható.

Egy nemzeti érdekeiben jogosan, de mégis nagyon súlyosan megbántott nép szemében a kommunisták ettől kezdve közel álltak a nemzet ellenségeihez, a hazaáruláshoz.

Lehetséges ellenpéldaként hivatkozom dr. Vizy E. Szilveszternek 2005. május 15. hajnalán, a televízióban sugárzott interjújára Csíksomlyóról. A papoktól és nyalka huszároktól fekete és színes tömegben a Magyar Tudományos Akadémia elnöke úgy nyilatkozott, hogy családjával és barátaival együtt azért vesz részt mindig a csíksomlyói búcsún, mert annyira jólesik

magyar testvéreivel együtt imádkozni, és átélni azt a pillanatot, amikor a mindenfelől összegyűlt százezernyi magyar egyetért egymással.

Igen, így érez, így beszél egy igazi tudós, aki emellett fontos politikai pozíciót is betölt.

A magyar nemzeti identitás megszilárdulásához tehát több dolog lenne szükséges. Először is magyarul beszélő, magyar kultúrájú magyar állampolgárban nem támadhat kétség aziránt, hogy ő valóban a nemzet része-e. Másodszor annak, aki magyar, vállalnia kellene a megtörténteket. Nem lehet minden történelmi bűnt hol a tatárok, hol a törökök, hol a németek, hol az osztrákok, hol az oroszok nyakába varrni! Nem lehet a magyar történelem halottait folyton kidobálni sírjukból, folyton újratemetni, folyton átírni a történelmet és az életrajzokat meg az önéletrajzokat, és hazaárulónak minősíteni azokat, akik a történelmi múlt vállalását sürgetik.

Harmadszor szükség lenne egy olyan politikai vezető erőre, amely szinkronban van a nép többségének érzelmeivel, vagyis ebben a túlnyomóan katolikus és protestáns országban hangsúlyozottan és együtt képviseli a nemzeti és a szociális gondolatot, s ennek érdekében nemcsak cselekedni, de imádkozni is tud.

Negyedszer – s talán ez a legfontosabb – az európai szintű viselkedéskultúra elsajátítása. Ebből a szempontból megpróbáltam szemügyre venni a szabadságba rövid időre belekóstolt szolgalelkek reakcióit – újabb szolgaságuk kezdete előtt. Mert csak három-négy évig tartott a felszabadulásuk.

Szolgalelkekhez illően legkedvesebb szavuk a „szabadság" lett. Az ország tele lett mindenféle „szabad"-dal. Volt *Szabad Nép, Szabad Föld, Szabad Száj, Szabadság,* sőt *Szabad Európa*... hadd ne soroljam tovább. A szabadság úgy harsogott, bugyogott elő minden forrásból és szájból, mint ma a demokrácia. Mert hogy mindig azt kell bizonygatni, ami nincs. Akkor a „Szabadok vagyunk!" volt a fő szlogen. Valóban szabadok voltak, vagy csak szerettek volna szabadok lenni? Pillanatok alatt szabad nép lettek, vagy maradtak szabadságszeretők – a szabad élet minden viselkedéskultúrája nélkül? Mint ahogy ma is: „Nálunk demokrácia van!" Valóban? Vagy csak szeretnénk, ha demokrácia lenne? Mi, rendszerváltók, azonnal képesek vagyunk demokraták módjára élni és viselkedni? Vagy csak frázisokkal próbáljuk leplezni szolgahagyományainkat? Mert érvelés helyett leginkább szitkozódunk, együttműködés helyett leginkább akadályozzuk a mindenkori cselekvésre képeseket, elfogadás helyett inkább diszkriminálunk mindenkit, aki nem hozzánk tartozik. Vagyis megint beigazolódott a régi pszichológiai tapasztalat: ha egy tekintélyelv szerint irányított közösségnél a vezetési stílus hirtelen megváltozik és demokratikus lesz, akkor a vezetettek először nem demokratizálódnak, hanem megőrülnek. Minden szabályt és törvényt felrúgnak, kriminalizálódnak, amíg a polgári élet viselkedéskultúrája lassan utat nem tör magának. Bizakodjunk!

Annak idején – 1945-ben – Veres Péter író, parasztpárti politikus, később hadügyminiszter mondta a demokráciáról és a szabadságról: „A demokrácia úgy tudja biztosítani a személyes szabadságot, hogy mindenki azzá lehet, amivé akar, és amivé tud válni". Ez a meghatározás magában

foglalja az egyéni szándékot és a társadalmi ellenőrzést, amellyel a közösség megítéli az egyén képességeit, becsületét, szociális használhatóságát. „Boldog kor lehetett az az idő, mert az emberek még azt hihették, hogy olyan történelmi periódus jön, amikor a társadalom csak ellenőrizni fog" – sóhajt fel Varga Csaba, 1988-ban még ifjú szociográfus, a *Dunatáji tudósítás* című művében.

Akkor is, most is beleütközünk Mózes igazságába, miszerint rabszolganéppel nem lehet sem új hazát, sem demokratikus országot alapítani. Akik bármiféle totális rendszerben nőttek fel, azokat kihalásig kell sétáltatni a sivatagban, hogy a lélekben görnyedt hátúak eltűnjenek a világból, és megszaporodjanak azok a fiatalok, akik aljasságot, erőszakot, csalást és hazudozást tapasztalva nem a zsebükhöz, hanem a szívükhöz kapnak.

Elkövetkezhet ez az idő? Ma még elég reménytelennek látszik a helyzet. Nemigen van kitől tartást és tisztességet tanulni. Legkevésbé az úgynevezett politikai-társadalmi elittől.

A nemzeti identitás megszilárdulásának negyedik feltétele tehát, hogy enyésszen el az a 80–100 éve uralkodó gyötrelmes és megalázó tudat: „Emberek uralkodtak és uralkodnak felettünk, akik nem méltóak erre!"

Konok Péter

„SEM KELET, SEM NYUGAT…" AZ EURÓPAI BALOLDALI RADIKALIZMUS STRATÉGIÁI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

1945-ben a baloldali radikalizmus súlyos válságba került: a győzelem általános retorikájával szemben meg kellett indokolnia a háború alatt tanúsított „harmadikutas" politikáját, amely a társadalmi forradalom nevében elutasította az együttműködést mind a fasizmussal, mind pedig az antifasiszta koalícióval. A tanulságok levonása egyben szembenézés volt a világ új berendezkedésével, mindenekelőtt azzal, hogy a baloldaliak várakozásaira rácáfolva a háború nem fordult át világforradalomba: a munkásmozgalom jórészt a rendszerbe integrálódott, és a munkások nem kértek a forradalmi átalakulásból. Ebből a tisztázási folyamatból három jellegzetes gondolkodót emelek ki: az olasz Amadeo Bordigát, aki a háború alatt jórészt visszavonult a politikától; Cornelius Castoriadist, aki a görög ellenállásban harcolt, és annak véres belharcai fordították szembe a sztálinizmussal; valamint az olasz származású Marie-Louise Bernerit, aki az angliai anarchisták *War Commentary* és *Freedom* című lapjának szerkesztőjeként dolgozott, de prioritásait még a spanyol polgárháború eseményei formálták. A kialakuló új stratégiák mentén körvonalazódó „újbaloldali radikalizmus" az 1950-es évek elméleti vitái után végül csupán 1968 körül került reflektorfénybe – akkor viszont meglehetősen sokan felfigyeltek rá. Az 1968-as események számos résztvevője úgy látta, hogy csupán ez a valójában nem is annyira új, mint inkább újra felfedezett baloldali radikalizmus képes ismét forradalmi alternatívát nyújtani a reformista szociáldemokráciával és a dogmatikus (neo)sztálinizmussal, illetve annak trockista és tercermundista variánsaival, vagy éppen az individualista kontemplációba fulladó anarchizmussal szemben. Ez a remény – akárcsak 1945-ben – ismét csalókának bizonyult, de a *tradíció* az 1968-as ideológiai-szellemi csomag integráns részeként visszaépült a kritikai baloldal eszközkészletébe. Nemritkán úgy, hogy a különféle militánsoknak, aktivistáknak és ideológusoknak halvány fogalmuk sem volt elképzeléseik történeti eredetéről.

A szervezett munkásmozgalom egyik elsődleges célja – különösen a 20. század eleje óta – a háborúk megakadályozása volt. Ebben a kérdésben,

legalábbis elméletileg, egyetértett szinte valamennyi irányzat, a forradalmi utat elképzelők éppúgy, mint a reformisták. Ám a világháború veszélye ugrásra kényszerítette a munkásmozgalmat: az a jelenség, amelyet általában a szociáldemokrata „pálfordulásaként" vagy éppen „árulásaként" szokás értékelni, éppen azt jelentette, hogy feladta az internacionalizmust, és elfogadta, *horribile dictu*, propagálta (az ethoszi cél, a bizonytalan jövőbe kitolt „szocialista társadalom" elvi fenntartása mellett) az adott ország, sőt „Haza" (*Vaterland, Patrie, Rogyina* stb.) imperialista céljait. Igen jellemző a korábban baloldali szocialistának számító német szociáldemokrata, Konrad Haenisch visszaemlékezése: „[...] a tüzes békefelhívásokon még meg sem száradt a tinta, a levegőt még áthatották a munkásvezérek háborúellenes beszédei, mikor a pillanat szörnyű követelése ugyanezeket a tollakat és ugyanezeket a szónokokat arra kényszerítette, hogy nem kevésbé tüzes szavakkal harcba hívjanak a keletről ránk zúduló vad cári hordák ellen ... A félelem, hogy nem árulod-e el magadat és ügyedet ... Érezhetsz-e úgy, ahogyan azt a szíved diktálja? ... Végül – és soha nem felejtem el ezt a napot és órát – a szörnyű feszültség feloldódott, *végül mertünk azokká lenni, amik voltunk*, végül az elvek és megcsontosodott elméletek ellenére egy negyedszázad óta először teljes szívvel, tiszta lelkiismerettel és az árulás érzete nélkül együtt énekelhettük a mindent elsöprő éneket: Deutschland, Deutschland über alles."[1] A munkásmozgalom egy része az első világháború kezdetével egyszer s mindenkorra belépett a *nagypolitika* porondjára. Ez a kapitalizmus adott fejlettségi szintjének és a nemzetközi erőviszonyoknak olyan logikus eredménye volt, amely – bár kevesebb figyelmet kap – nem kevésbé figyelemreméltó, mint akár a harctereken folyó események. A különféle munkásmozgalmi tendenciák addigi *elvi* harcai ezáltal alaposan átalakultak: a „hivatalos" munkásmozgalom (a szociáldemokrácia után, az 1920-as évek derekától ide zárkózott fel a bolsevizmus is) peremén kívül, azzal szemben állva fogalmazódtak meg az általános „forradalmi" stratégiák, míg a nagy mozgalmak a továbbiakban egyre inkább – jóllehet néha sajátosnak tűnő – reálpolitikát kezdtek folytatni.

*

Az első világháború végén két, részben párhuzamos, részben antagonisztikus mainstream paradigma alakult ki a háború és a béke értékelésében. Mind a nyugati antanthatalmak, mind pedig a világméretűvé és világtényezővé váló kommunista mozgalom egyértelmű *győzelemként* értékelték az eseményeket, bár szempontjaik sok mindenben nem egyeztek. Míg az antant, illetve általában véve a kapitalista értékeket védelmezők a „barbárság" és a „militarizmus" feletti győzelemről beszéltek, addig a kommunisták a világforradalmi folyamat beindulását, a lenini „forradalmi defetizmus", a következetes internacionalizmus sikerét ünnepelték. Ez az

[1] Konrad HAENISCH: *Die deutsche Sozialdemokratie im und nach dem Weltkriege.* Berlin, 1916. Idézi JEMNITZ János: *A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben 1914–1917.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 21–22. (Kiemelés – *K. P.*)

internacionalizmus a kommunista mozgalom genezisében (és később e genezis historiográfiájában és legitimációjában) központi szerepet játszott. (A „vesztesek" elképzelései és narratívái – „tőrdöfés" stb. – ebből a szempontból nem fontosak ugyan, de néhány évvel később, a fasizmus genezisében igen fontos szerepet kaptak. A fasizmus pedig *részben* éppen a munkásmozgalom előretörésének megakadályozására tett kísérlet volt. Ebből a szempontból természetesen Olaszország sem kivétel, hiszen csupán de jure tartozott a „győztes" államok közé.)

A második világháborúban mindez már másként alakult. 1945-ben lényegében *egységes győzelmi retorika* alakult ki mind „Keleten", vagyis a Szovjetunióban és a szovjet orientációjú kommunista mozgalmakban, mind pedig „Nyugaton". Persze az ellentétek mindig is fennálltak a két tömb között, és nemsokára még nyilvánvalóbbakká lettek, de az egységes győzelmi paradigmát ez a legkevésbé sem rendítette meg. Ennek egyik fő oka kétségtelenül az, hogy a fasizmus mindaddig példátlan szenvedéseket zúdított az emberiségre. Leverése szinte mindenkinek vitális érdeke volt. A „forradalmi defetizmus" paradigmája viszont sokkal inkább azért nem jelent meg újra számottevő politikai erőként, mert időközben maga a Szovjetunió is *állammá*, megtámadott, majd győztes állammá vált. Az 1910-es évek internacionalizmusa így praktikus módon három évtizeddel később a szovjet rendszer, vagyis a hivatalos kommunista doktrína elutasítását is jelentette, sőt, ami még inkább problematikusabb volt, az antifasizmus elutasítását. Egy általánosabb absztrakciós szinten viszont *általában véve* az „imperialista háborúk" elutasítását is jelentette, *par excellence* az „igazságos háború" eszméjének teljes elvetését. A kiindulópont egyébként – szemben az *ideológiai* alátámasztással – cseppet sem volt elméleti. Ahogyan Bertolt Brecht írta a *Német háborús kátéban*:

„A háború, mely jön,
Nem az első. Előtte
Is voltak már háborúk.
Mikor a legutóbbi véget ért,
Volt győztes és legyőzött.
A legyőzöttnél éhezett
Az egyszerű nép. A győztesnél is
Éhezett az egyszerű nép."
(Hajnal Gábor fordítása)

A szovjet rendszer, majd a sztálinizmus elutasítása persze egyáltalán nem számított ritka jelenségnek a baloldalon. Ez volt a különféle baloldali kommunista és anarchista áramlatok egyik közös nevezője már az 1920-as évek legeleje óta. Ezek a mozgalmak többnyire továbbra is a teljes és absztrakt internacionalizmus[2] talaján állottak, egészen addig (és gyakorta azon is túl), amíg nem kellett a fasizmus nagyon is konkrét fenyegetésével szembesülniük. A fasizmust természetesen mindnyájan elutasították (a szórványos átállókról, az ideológiailag zavaros vagy éppen egyéni érvényesülést kereső kollaboránsokról itt nem ejtünk több szót, előfordultak minden politikai áramlatban). A fő probléma az volt, hogy miként viszonyuljanak a fasizmussal szemben kialakuló széles egységfrontokhoz, amelyek világpolitikai szinten, állami és paraállami szinteken éppúgy létrejöttek, mint spontán helyi szinteken.[3] Nem jelenti-e az antifasizmus, következésképpen a legkülönfélébb politikai és társadalmi erőkkel való szövetség egyben az internacionalizmus és a proletárforradalmiság feladását? A kérdés újra és újra felmerült: az 1920-as években Olaszországban, a harmincas évek derekán Spanyolországban, majd az évtized végére egész Európában, sőt szinte az egész világon. Az egyik, a *többségi* válasz egyértelmű volt: a világforradalom kérdése átmenetileg lekerült a napirendről, hiszen a túlélés forog kockán. A fasizmus elhíresült dimitrovi meghatározása egyben az antifasiszta összefogás elkerülhetetlenségét is implikálta a hivatalos kommunista mozgalmaknak. De a háború kitörésekor még a dimitrovi meghatározást elutasító Trockij is úgy fogalmazott, hogy a proletariátusnak fel kell sorakoznia a Szovjetunió és a „demokratikus tábor" védelmére. Kiáltványában az internacionalizmust egyfajta „proletár patriotizmussal" helyettesítette, amely konkrétabb, következésképpen „egészségesebb" a burzsoá patriotizmusnál. Mindez nem sokban különbözött a sztálini inspirációjú „szocialista hazafiságtól",[4] de a szociáldemokrácia első világháborús állásfoglalásaitól sem. Az antifasiszta összefogás szükségességének hangsúlyozása a „kisebbik rossz" logikájának elfogadását jelentette. (Az első világháborús időkkel szemben ezúttal természetesen a „másik", a fasiszta oldalon nemigen akadt ilyen, munkásmozgalmi gyökerű összefogás, hiszen legfeljebb az olasz korporációs modellnek volt némi plebejus mellékíze. Németországban a „fasiszta munkásmozgalom" kialakításának lehetősége már jóval korábban, tulajdonképpen a „hosszú kések éjszakáján" lezárult.)

Mindez nem csupán az akkori, a szovjet és a Szovjetuniótól független mainstream baloldal általános véleményét fogalmazta meg, hanem lényegében máig ható érvényű gondolat. A renitens munkáspárti (ma a zöldekkel politizáló) Peter Tatchell egy 1987-es cikkében arra a következtetésre jutott, hogy Nagy-Britannia általában a piacokért, a nyersanyagokért és hatalmi rivalizálás folytán bocsátkozott háborúba, ám „az országnak a századforduló óta vívott kismillió háborúja közül a második világháború volt az egyetlen vitathatatlanul igazságos harc. Ha másutt nem is, de az európai színtéren nem elsősorban a Birodalom védelméről volt szó, hanem ar-

[2] A jelző itt nem minősítést jelent, pusztán arra utal, hogy míg a különféle mainstream baloldali politikai erők számára az internacionalizmus inkább taktikai jellegű volt (függetlenül saját énképüktől), addig ezek az irányzatok a feltétlen internacionalizmusban hittek, azt tulajdonképpen absztrahálták, elvonatkoztatták bármiféle konkrét szituációtól. Az absztrakt internacionalizmus alapjában különbözött a korábbi (szintén feltétel nélküli) pacifizmustól, mivel a forradalmi háborút szükségesnek látta, s egyértelműen *erőszakos* társadalmi forradalomra hívott fel.

[3] A népfronttaktika friss „újbaloldali" elemzéséhez lásd: Ana BAZAC: A mai népfrontok. (Megjelenés alatt.) A szerző a „népfrontokat" a baloldal általános „történelmi válságának" jeleként a megosztottság eredményének tekinti.

[4] Bár arra Trockij természetesen vigyázott, hogy a terminus *megfogalmazása* más legyen.

ról, hogy a népek a fasiszta diktátumtól függetlenül, szabadon határozhassanak jövőjük felől; a demokratikus szabadságjogok védelméért, a polgári és szakszervezeti jogokért küzdöttek, amelyeket az európai munkásosztályok két évszázad nehéz harcaiban vívtak ki maguknak."[5]

Születtek azonban más válaszok is: szinte minden országban működtek olyan csoportok vagy tendenciák, amelyek az új helyzetre továbbra is a régi internacionalizmus terminológiáit igyekeztek alkalmazni, és szembefordultak az antifasiszta koalícióval éppúgy, mint a fasizmus különféle formáival. 1945 az ő értelmezésükben nem győzelem, csupán egyfajta korszakváltás volt, a kapitalizmus elleni harc újabb fázisát jelentette. Természetesen az adott környezetben nem gyakoroltak komoly politikai hatást, de vitáik az 1940–1950-es években megalapozták a következő évtized baloldali radikalizmusának általános (globális) kapitalizmuskritikáját. A maradék fasisztákat és szélsőjobboldali támogatóikat leszámítva tulajdonképpen csupán ezek a csoportosulások hiányoztak az egységes győzelmi kórusból.

A második világháború lezárása új helyzetet eredményezett: a Szovjetunió és a nyugati demokráciák „furcsa koalíciója" nemcsak egyszerűen győzelmet aratott, de a szovjet berendezkedés néhány év leforgása alatt alaposan kiterjedt, a baloldal viszont (és nem kizárólag a radikális baloldal) a győzelmi mámorból kijózanodva egyre inkább kezdett rádöbbenni a „létező szocializmus" hiányosságaira – és kénytelen-kelletlen saját viszonylagos politikai jelentéktelenségére is. Ebben persze jelentős szerepet kapott az új (és a háborús technikai fejlődés által alaposan felpörgetett) információs-informatikai fellendülés, de áttételesen a hidegháborús propaganda is. A baloldaliak egyre kétségbeesettebben próbálták cáfolni *mindkét* oldal állításait, hogy a Szovjetunióban és a „szocialista táborban" a „kommunizmus" uralkodna, illetve „épülne". Hiszen, mint láttuk, a baloldali radikalizmus egyik legfontosabb tézise, szervezeti és elméleti fókusza tulajdonképpen a mozgalom kialakulásától (vagyis a szociáldemokráciával majd – következésképpen – a bolsevizmussal való szakítása óta) a „létező szocializmus", praktikusan Szovjet-Oroszország, majd a Szovjetunió bírálata volt.[6] A második világháború befejeztével viszont a „baloldaliság" már *per definitionem* „balosságot" jelent: *minden* fennálló hatalmi struktúra elutasítását, amely viszont megkövetelte azonos absztrakciós szintre hozásukat. A mozgalom régi államkapitalizmus elleni érvei mellé most új szempont került. Az „eltorzult" oroszországi forradalom kétségtelenül primer, autochton történelmi jelenség volt (bárhogy értékelték is); ám a Szovjetunió érdekszférájába kerülő új, kelet-európai országok esetében erről nem lehetett beszélni: itt politikai hatalomátvétel történt, ha tetszik, „szekunder forradalom" – kifulladt, kül- és belpolitikai, gazdasági téren egyaránt lehetetlenné vált burzsoá struktúrákat váltottak le más, reformista struktúrákkal. Mindez a baloldali radikalizmus értelmezésében csupán azt a régi észrevételt látszott erősíteni, hogy a „létező szocializmus" nem más, mint a kapitalista rendszer utolsó mentsvára. Ennek megfelelően a megmaradt radikálisok az 1950-es évek elejétől kezdve megváltoztatták kritikájuk kiindulópontját: míg a második világháború előtt *a* kommunizmus (vagy *az* anarchizmus, anarchokommunizmus, liberter kommunizmus, proletárdemokrácia stb.) elhalasztását és eltiprását kérték számon a bolsevizmuson, majd a sztálini Szovjetunión, és az „államkapitalizmus" terminológiájában inkább az *államra,* az etatizmus bírálatára helyezték a nagyobb hangsúlyt, addig 1945 után a figyelem a *kapitalizmusra* összpontosult, az immár látszólag bipolárissá redukálódó világ két rendszerének lényegi azonossága felé fordult. Az 1920–1930-as évek baloldali radikális nemzedéke még úgy látta, hogy az állami struktúrák adaptálása vezetett a szocialista kísérlet bukásához és a kapitalizmus fennmaradásához. Az „államkapitalizmus" kialakulása a szemükben inkább „hiba", „tévedés" volt, mintsem történelmi szükségszerűség, éppen ezért kritikájuk gyakran moralizálásba fordult. Az új generáció már egy kiforrott „államkapitalizmust" elemezhetett, és a tételt megfordítva elkerülhetetlennek látta a kapitalizmus fennmaradását az adott körülmények között, minthogy a viszonyok még nem voltak elég érettek a szocializmusra, illetve a kommunizmusra. Az állam fennmaradása ebben a logikában nem oka, hanem csupán járuléka volt a kapitalizmus továbbélésének. A radikálisok legalábbis ezt igyekeztek bizonyítani.

Az emigrációban dolgozó olasz kommunisták egy viszonylag jelentős létszámú csoportja nem volt hajlandó a Togliatti vezette Olasz Kommunista Párt irányvonalát követni és az antifasiszta koalíciót támogatni. Az 1943-tól folyó olaszországi társadalmi harcokra is gyanakodva tekintettek, mivel azokban az antifasiszta tendenciák érvényesültek az általános proletárforradalmi követelésekkel szemben. Ennek az irányzatnak elismert szellemi forrása az OKP egyik alapítója és első vezetője, Amadeo Bordiga volt. Maga Bordiga ugyanakkor csupán 1945 után vallotta magáénak szellemi gyermekeit, és tért vissza a baloldali radikális miliő politikai porondjára. A háború idején, az első világháború tanulságait elemezve, a bordigisták általában úgy látták, hogy a háború végével óhatatlanul újabb, az első világháború utánit is meghaladó forradalmi fellendülés következik. Bordiga még 1936-ban így fogalmazott: „Ha Hitler elsöpri Anglia és Amerika elaggott hatalmát, ezáltal törékennyé teszi a világ kapitalista egyensúlyát. Éljen hát Hitler, ez a rothadt mészáros, aki – szándékai ellenére – azon dolgozik, hogy megteremtse egy új proletárforradalom feltételeit. A pusztítás után a forradalom következik."[7] Bordigáék tévedése eléggé nyilvánvaló: meglehetősen sematikusan úgy látták, hogy az újabb világháború csupán valamiféle ismétlése a korábbinak.

[5] Peter TATCHELL: Do We Celebrate Needless Slaughter? *Tribune*, 1987. november 13.

[6] Fontos látni, hogy a baloldaliak és a bolsevikok között a *legitimizációért* folyt a küzdelem, márpedig ebben a kérdésben – vagyis a proletariátus történelmi érdekeinek képviseletében – nem jött, nem jöhetett létre kompromisszum; mindkét irányzat ellenfele *osztályjellegét* volt kénytelen megkérdőjelezni. Ennek megfelelően a bolsevikok „kispolgári álforradalmiságról" beszéltek, míg a baloldaliak „radikális szociáldemokratáknak", illetve „vörös burzsoáziának" titulálták a bolsevik vezetőket – már jóval azelőtt (tulajdonképpen 1918 elejétől), hogy a bürokrácia kérdése, illetve *osztály jellegű* szemlélete egyáltalán komolyan felmerülhetett volna.

[7] Bordiga levele F. Livorsihoz, 1936 május 26. In: Almadeo BORDIGA: *Collected Works.* H. n., 1973.

A világrendszer időközben végbement változásaira nem sok figyelmet fordítottak. 1945-ben, nem sokkal a háború vége előtt, az olasz internacionalista baloldal egy utolsó, optimista hangvételű, mégis végtelenül kétségbeesettnek ható kiáltvánnyal fordult a „világ proletariátusához": „Azt mondják nektek, azt próbálják elhitetni veletek, hogy ez a háború más, mint a többi. Hazudnak nektek! Ameddig vannak kizsákmányolók és kizsákmányoltak, a kapitalizmus háború, és a háború kapitalizmus" – hangzott a szöveg.[8]

A röpirat megszólította a munkást – külön-külön a hadviselő országokét, köztük a német munkást is. „A pusztítás motorjait építtették veled. Minden csavar egy-egy frontra küldött német munkást jelentett. Bármi is a nemzetiséged, egy vagy a kizsákmányoltak közül. Egyetlen ellenséged a német és a nemzetközi kapitalizmus; elvtársaid a német munkások és az egész világ munkásai. Magaddal hordod országod és az egész világ osztályharcos hagyományait és tapasztalatait. Nem vagy »idegen«! Szükségleteid, érdekeid azonosak német elvtársaidéval. A gyárbeli, termelésbeli osztályharcban részt vállalva hatásosan léphetsz fel az imperialista háború ellen."[9] Ez a felfogás meglehetősen különbözött általában az európai (nyugati *és* szovjet) baloldal általános germanofóbiájától és nacionalizmusától – éppen ezért az adott időszakban nem sok hatása lehetett. Nem volt rá kereslet. A fasizmus és a háború iszonyata után a munkások is bűnbakot kerestek, a bűnbak személye pedig – finoman szólva – adta magát. A kiáltvány pedig egy, az árral szemben haladó, apró, elszigetelt kommunista szekta felhívása volt, amely saját forradalmi dogmatizmusa miatt képtelen volt megérteni és feldolgozni a világ változásait. Elméletileg lehetett helyes, amit írtak – valamilyen elvont osztálypolitika szempontjából –, de gyakorlati érvénye 1945-ben nem volt. 1917 módszerei és elképzelései az akkori helyzetben teljesen irrelevánsnak tűntek: míg az első világháború végén a kapitalizmus alapjai kérdőjeleződtek meg, addig a második világháborúban a győztes szövetségesek – persze mindenekelőtt a két új szuperhatalom – soha nem látott mértékben megerősítették befolyásukat. Elméletileg logikus, gyakorlati szempontból azonban értelmetlen volt párhuzamot vonni a nácizmus és ellenfelei között. A 20. század – a „munkásmozgalom" szempontjából mindenképpen – derékba tört: a spanyol polgárháborúval végképp lezárult az 1917-ben indult forradalmi hullám, és 1939-ben új korszak kezdődött, amelyben a proletártömegek már nem vállalhatták a „forradalmi defetizmust". Ezt az 1945-ös röpirat szerzői képtelenek voltak észrevenni, és ebből a szempontból érdektelen, hogy a történelem később számos meglátásukat igazolta.

Bordiga mindezt viszonylag hamar felismerte, és belátta, hogy a várt forradalmi fellendülés elmarad. A világhelyzet értékelése sematikusnak és működésképtelennek bizonyult, a forradalom objektív feltételei jórészt, szubjektív feltételei pedig teljes mértékben hiányoznak. Már 1945 végén

[8] International Communist Current: *The Italian Communist Left, 1926–1945.* H. n., 1998. 184.

[9] Uo. 186.

úgy vélekedett, hogy az antifasiszta koalíció által megteremtett politikai egység törékeny ugyan, ám a reformizmus teljes győzelmét hozza a munkásmozgalmon belül, és egyben olyan általános kapitalista gazdasági érdekeket fejez ki, amelyek a kapitalista rendszeren belül még komoly tartalékokat sejtetnek. Ebből következően a forradalom elnapolódik: Bordiga úgy jósolta, 1975 körül kell kitörnie majd egy olyan végső gazdasági válságnak, amely megteremtheti a kapitalizmus felszámolásának lehetőségét. A forradalmároknak ebben az ellenforradalmi periódusban az a feladatuk, hogy továbbra is következetesen képviseljék az eredeti (úgymond „változtathatatlan") marxi elveket. Ugyanakkor fel kell dolgozni az 1917–1923-as forradalmi hullám és az azóta eltelt idő tapasztalatait, s értelmezni az aktuális eseményeket.[10] Ezáltal a kommunista csoportok tovább élesíthetik az elmélet fegyvereit, hogy készen adhassák azokat a majdani forradalom majdani harcosainak a kezébe. Ennek a stratégiának a jegyében Bordiga három tényezővel foglalkozott részletesen írásaiban: a forradalom prefigurációjának tekintett *párt* szerveződési kérdéseivel, a kapitalizmus strukturális kérdéseivel (beleértve a Szovjetuniót is), valamint annak bebizonyításával, hogy a marxi elvekkel lényegében minden aktuális esemény elemezhető és értelmezhető.[11] A bordigisták szemében tehát 1945 után egy olyan kétpólusú, de egylényegű rendszer alakult ki, amely tulajdonképpen a kapitalizmus utolsó fázisának tekinthető: elvégzi a termelőerők még szükséges fejlesztését, kiüresíti a hagyományos munkásmozgalom elavult formáit, hogy végül saját ellentmondásaiba beleroppanva helyet adjon a várt végső, világméretű társadalmi forradalomnak.

Az értelmiségi kontemplációba visszavonuló bordigizmus önmagában nem sok hatással volt kora valóságára, viszont elméleti hatása nem elhanyagolható: vitaalapot szolgáltatott szinte az összes baloldali radikális áramlatnak. A legfontosabb vitafórum az 1949-től megjelenő *Socialisme ou Barbarie* (Szocializmus vagy barbárság) lett a nyugat-európai radikális baloldalon.[12] Szerkesztői tulajdonképpen nem a radikális baloldal, hanem a trockizmus felől érkeztek a mozgalomba. Cornelius Castoriadis (mozgalmi nevén Pierre Chaulieu) a görögországi kommunista párt ifjúsági szervezetében kezdte politikai pályafutását. Mikor azonban az ország náci megszállása után a kommunista párt az antifasiszta polgári erők szövetségét kereste, Castoriadis kivált a szervezetből, és a Szpiresz Sztinasz által vezetett troc-

[10] Bordiga dialektikájának állandó központi eleme az állandóság és a változás egysége: a „tartalmi ortodoxia" és a „formai heterodoxia" viszonya.

[11] A nyugati radikális zöldmozgalom antikapitalista része (az anarchozöldek, ahogy az angolszász miliőben magukat nevezik) ma is alapszövegnek, metodológiai útmutatónak tekintik Bordiga két, a *Battaglia Communista* c. bordigista lapban megjelent 1951-es írását (*A burzsoá civilizáció kiteljesedése és robbanása,* valamint a *Hulla lemészárlása),* amelyek a „természeti katasztrófák" és a kapitalizmus összefüggéseit elemzik a Pó áradásainak ürügyén.

[12] A cím persze Rosa Luxemburgra utal. A folyóirat körüli csoport számos szakadása során, az 1960-as években egy ideig az eredeti címet parafrálva *Kommunizmus vagy civilizáció* címen is jelent meg lap – az ellentétpárban természetesen az utóbbi hordozta a negatív töltést.

kista inspirációjú partizáncsapatokhoz csatlakozott.[13] Sztinasz emberei után mind a nácik, mind pedig a kommunista párt kíméletlen hajszát indított: 1944-ben, a nácik kiverését követően a párt „trockisták" százait végezte ki. Maga Castoriadis 1945-ben Párizsban talált menedéket, ahol a trockista IV. Internacionálé francia szekciójához csatlakozott. Görögországi tapasztalatai alapján azonban már nem volt hajlandó elfogadni a trockiji „eltorzult munkásállam" koncepcióját: a sztálinizmust, mint a kapitalizmus ügynökét, a forradalmi mozgalom legfőbb ellenségének tekintette. Castoriadis elképzelései felkeltették egy fiatal egyetemista, Claude Lefort figyelmét: a sztálinizmus természetéről ő is hasonlóan vélekedett, és ez a véleménye a trockisták szemében mindenképpen eretnekségnek tűnt.[14] 1946-tól a két militáns együtt dolgozott. Ez év augusztusában jelentették meg első jelentősebb közös írásukat,[15] amelyben kifejtették, hogy a Szovjetunióban kialakuló új elit olyan osztályszerű társadalmi réteget képez, amelynek érdekei szemben állnak a szovjet munkásosztály érdekeivel. Fokozatosan eljutottak a „bürokratikus kapitalizmus" téziséhez, amely lényegében a korábbi „államkapitalizmus"-elképzelés némileg áthangszerelt változata volt. Hamarosan arra a következtetésre jutottak, hogy éppen ez a kapitalista irányítás fejlődésének fővonala, és a kialakuló „menedzserkapitalizmus" nincs tekintettel az ornamentikus jellegű ideológiai különbségekre.

Az 1949 márciusától megjelenő *Socialisme ou Barbarie* első számában Castoriadis és Lefort igyekezett tézisszerűen megfogalmazni elképzeléseit: egyrészt megindokolni a trockizmussal való szakítást, másrészt viszont új programot adni. A két expanzív, *de facto* imperialista célokat követő szuperhatalmi tömb megjelenéséből azt a következtetést vonták le, hogy elkerülhetetlenül kitör egy harmadik világháború, amely a világot a végső barbárságba dönti. Ennek egyetlen alternatívája az lehet, ha a világ proletariátusa képes forradalmi úton átvenni a hatalmat. A hatalom forradalmi megragadásának célja viszont nem valamiféle köztulajdon (vagyis állami tulajdon) megteremtése kell hogy legyen, hiszen az láthatólag sem a munkaerő kizsákmányolását, sem pedig a háború veszélyét nem szüntetheti meg (mint ezt a szovjet példa ékesszólóan bebizonyította). A kapitalizmus fejlődésével egyre nagyobb szerephez jutó irányító-menedzseri réteg hovatovább fontosabbá vált a rendszer fenntartásának szempontjából, mint a tőketulajdon kérdései. A központi cél ezért – vélték a szerzők – a kapitalizmus hierarchikus struktúráinak és a bürokráciának a lebontása, forradalmi megsemmisítése. Ezt viszont kizárólag maguk a munkások hajthatják végre. Lefort és Castoriadis a trockista tradícióból kiindulva végül a tanácskommunista önszerveződés hagyományáig jutott.

[13] Sztinaszt és követőit sokkal inkább tekinthetjük afféle „társadalmi banditáknak" (Hobsbawm), mint virtigli trockistáknak. Trockij neve – mint számos más csoport esetében – inkább csak a hivatalos kommunista mozgalommal szembeni ellenérzéseik szimbóluma volt.

[14] Lásd: Marcel van der Linden: Socialisme ou Barbarie: A French Revolutionary Group (1949–1965). *Left History*, 5. évf. 1. sz. 1997.

[15] On the Regime and Against the Defence of the USSR. In: David Ames Curtis (szerk.): *Castoriadis: Political and Social Writings*. I. k. Minneapolis, 1988. 37–43.

Castoriadis, Lefort és a hozzájuk csatlakozó militánsok szinte kivétel nélkül értelmiségiek voltak. Elképzeléseik szerint azonban, mint láttuk, a munkásság – ez a szociológiai szempontból felfogott osztály – jelenti a forradalom egyedüli garanciáját. A lap gárdája mindazonáltal a klasszikus tanácskommunistákkal egyetértve kezdetben elutasította a „tudatbevitel" lenini koncepcióját; önmagukat olyan militánsok csoportjaként határozták meg, akik – a történelmi tapasztalatokat terjesztve és feldolgozva – tulajdonképpen csupán a munkások harcának egyfajta koordinálására szorítkozhatnak, amennyiben ezt az „autentikus" munkások egyáltalán igénylik. Ez egyfajta „értelmiségi lelkiismeret-furdalás" jele volt. A múltban a forradalmi mozgalomnak – vélték Castoriadis és követői – rengeteg kárt okozott, hogy értelmiségi ideológusok igyekeztek irányt szabni neki. Ugyanakkor egyben annak a ténynek az áttételes beismerését is jelentette, hogy a háborút követően az európai munkásság körében nemigen tengett túl a forradalmi hajlandóság. További problémát jelentett, hogy az 1950-es évek során a centrumországokban fokozatosan elenyészett, illetve átalakult a „klasszikus" szociológiai munkásosztály. Az „önmagában való" osztály kifakulásával az értelmiségi forradalmárok egyre inkább a forradalmi „tudat", vagyis az „önmagáért való" osztály fontosságát hangsúlyozták. Daniel Cohn-Bendit ezt később – némi önirióniával egyébként – így fogalmazta meg: „Forradalmi vezető csoportok keresnek kizsákmányolt munkásosztályt vagy rokonosztályt."[16]

Időközben Castoriadis egyre inkább elvetette a klasszikus marxi módszereket és azok bordigista inspirációjú alkalmazását. A kapitalizmus fő ellentmondását immár nem a termelésben látta, hanem az irányításban – vagyis hogy az érdekellentétek lényegében nem a munkaerő kizsákmányolásának, hanem a munka megszervezésének terén bukkannak fel. A kapitalizmus – vélte Castoriadis az 1950-es évek elején megkezdődött fellendülés bűvöletében – lényegében megoldotta a termelési válságok problémáját; az új válságok okai immár magában a struktúrában keresendők.[17] A stratégiai kérdés ennek megfelelően nem a gazdasági harc, hanem a hierarchia lebontása: ez viszont lényegében tudati folyamat. Ő fogalmazta meg először az 1968-ban elhíresült mondást: „Mindnyájunkban ott él egy rendőr: őt kell először elpusztítanunk." Míg tehát a bordigisták a visszavonulást és a felkészülést tűzték ki feladatukul, addig Castoriadis és követői egyre inkább a felvilágosítást tették stratégiájuk alapjává – a trockizmustól a tanácskommunizmuson keresztül fejlődésük e harmadik etapjában egyfajta marxizáló anarchizmushoz jutottak el.

1969-ben Jacques Camatte így összegezte a lap és a csoport szerepét: „A *Socialisme ou Barbarie* nem tekinthető valamiféle félresiklásnak. Világos álláspontot alakított ki egy világméretű folyamatról: a proletariátus

[16] Daniel és Gabriel Cohn-Bendit: A baloldali radikalizmus – orvosság a kommunizmus aggkori betegségére. H. n., é. n. 85. Az eredeti francia nyelvű kiadás 1968 őszén jelent meg.

[17] A rendkívül termékeny Castoriadis számos írásában foglalkozott e problémával. Nézeteit 1974-ben külön kötetben foglalta össze: Paul Cardan (Castoriadis): *Modern Capitalism and Revolution*. A Solidarity Book. London, é. n.

eltűnését és az új középosztályok megjelenését elemezte. A *Socialisme ou Barbarie* betöltötte feladatát: túllépett a szektásságon, hiszen nyitott volt a közvetlen jelen felé, és szakított a múlt terhes hagyományaival ..."[18] Az exbordigista Camatte értékelése már a poszt-68-as, sőt a „posztmodern" értékelés felé mutat. Az 1997-ben elhunyt Castoriadist az 1980-as és az 1990-es évek radikálisai fedezték fel újra.

Némileg eltérő premisszákból indult ki a sokszínű anarchista mozgalom egyik olyan irányzata, amely a második világháború alatt végig következetesen képviselte a régi vágású defetista internacionalizmust. Az angliai *Freedom* című folyóirat körül csoportosuló angol és emigráns militánsok egyik legjelentősebb ideológusa Marie-Louise Berneri lett. Nyolcévesen a fasiszták elől menekülve hagyta el családjával Olaszországot 1926-ban. Szülei is anarchisták voltak, gyakran zaklatták őket a francia hatóságok, ezért a család Spanyolországba költözött. Marie-Louise édesapját, Camillo Bernerit az 1937. májusi barcelonai lázadás után a köztársaságiak kivégezték. Anyját a francia hatóságok fogták el 1940-ben, és kiadták Olaszországnak. Lánya csak a háború után kapott hírt róla.

Az angliai anarchistáknak ez a csoportja nem fogadta el az angol baloldal általános háborús mozgósító politikáját. 1938 szeptemberében kiadott röplapjukban felszólították a munkásokat, hogy „harcoljanak munkástestvéreik lemészárlása ellen; nem a német munkások, hanem a kapitalizmus a legyőzendő ellenség".[19] Ekkor még akadtak mások is, akik hasonlóan gondolkodtak. George Orwell, aki pár hónappal később – bár nem vonakodás nélkül – a *Home Guard*ba belépve azonosult az antifasiszta küzdelemmel, 1939 januárjában még így írt: „Úgy hiszem, hogy azoknak közülünk, akik szembe kívánnak szállni a közelgő háborúval, meg kell kezdeniük az illegális háborúellenes aktivitás megszervezését. Teljesen egyértelmű, hogy a nyílt és legális agitáció nem csupán a háború kitörésekor, de már annak küszöbén is lehetetlenné válik, és ha *most* nem készülünk fel pamfletekkel stb., akkor a döntő pillanatban tehetetlenek leszünk."[20]

Az anarchisták hasonlóan gondolták, és megindították féllegális körülmények között megjelenő új lapjukat, amely a *War Commentary* (Háborús Kommentár) címet kapta. A lap, noha be-betiltották és a papírhiány is sújtotta, 1939 és 1943 között nagyjából havi rendszerességgel az utcára került.[21]

Mint már említettük, korábban Marie-Louise Berneri alaposan kivette részét a „világháború főpróbájának" tekintett spanyol polgárháború eseményeiből is. A népfrontokkal és a Szovjetunióval szembeni gyűlöletének oka elsősorban az volt, hogy az 1937. májusi barcelonai felkelés idején a

[18] *Invariance*, I. sorozat, 6. sz. 29.

[19] *Spain and the World*, 1938. május.

[20] ORWELL: *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell.* I. k. London, 1968. 377–378. (Orwell kiemelése.)

[21] A Freedom-csoport lapjaiból bőséges szemelvényeket ad: Vernon RICHARDS (ed.): *The Left & World War II. Selections from the Anarchist Journal War Commentary 1939–1943.* Freedom Press, London, 1989, valamint a *World War – Cold War. Selections from the Anarchist Journal War Commentary & Freedom 1939–1950.* Freedom Press, London, 1989. c. kötet.

szociáldemokrata-kommunista vezetés alatt álló népfrontkormány (a közeli frontszakaszokon tűzszünetet hirdető Franco tábornok hallgatólagos támogatásával!) véresen felszámolta az anarchista munkások és a baloldali kommunisták lázadását. A felkelést követően a Spanyol Kommunista Párt az NKVD szakértőivel karöltve valóságos hajtóvadászatot indított a baloldali radikális aktivisták ellen. A börtönben – állítólag Gerő Ernő („Pedro") személyes részvételével – meggyilkolták többek között Andrés Nint, a Marxista Egyesítés Munkáspártjának (POUM) vezetőjét és Marie-Louise édesapját, az anarchokommunista Camillo Bernerit is.[22] A hivatalos kormánykommentárok – teljes joggal – arról beszéltek, hogy a háborús körülmények között egy ilyen lázadás megengedhetetlen, szabotálta az antifasiszta harcot, ezért leverése szükségszerű intézkedés volt. A baloldali radikálisok számára azonban – szintén teljes joggal – azt bizonyította, hogy a forradalmi célok alárendelése az antifasiszta szövetségnek óhatatlanul a forradalmi mozgalom elfojtásához vezet, hiszen a népfront szükségszerűen ellenforradalmi: egy jövőbeni (háború utáni) forradalom nevében kész akár a valóban létező forradalmi mozgalom kiirtására is.

Maga Marie-Louise Berneri már a háború első éveiben azt bizonygatta kommentárjaiban, hogy a háború nem „ideológiai alapokon", a fasizmus és az antifasizmus között folyik, hanem minden addigi és azutáni modern háborúhoz hasonlóan imperialista célokért, imperialista módszerekkel. 1943-ban – amikor már biztosra vette a fasizmus vereségét – arról írt, hogy az elkövetkező korszakban az imperializmus újabb háborús terepet keresve ismét „ideológiai háborút" hirdet majd „a totalitarianizmus és a demokráciák között". Az ideák mögött azonban továbbra is anyagi érdekek állnak: a háború legfőbb vesztese továbbra is a proletariátus lesz. Azt is hangsúlyozta viszont, hogy a kapitalista háború szinte mindig kettős természetű, és a gazdasági jellegű (imperialista) okok mellett társadalmi jellegű okai is vannak: a munka militarizálása, a munkások forradalmi mozgalmainak megelőzése, az osztálykülönbségeket áthidaló nemzeti egység megteremtése – vagyis a kapitalizmus immanens ellentmondásainak megfelelő reakciók mellett a kapitalizmus általános túlélésének biztosítása is. A háborúk e kettős jellege más és más arányban, de minden háborúban megfigyelhető: a spanyol polgárháborúban inkább a társadalmi jelleg (a forradalom megelőzése, illetve elfojtása) dominált, a világháború inkább a gazdasági okok eredménye volt – vélte Berneri. Az arányokat a két alapvető társadalmi osztály közti erőviszonyok alakítják. A következtetés ezek után önmagától adódik: a forradalmárok célja nem a háborúk megakadályozása (hiszen ez a kapitalizmus keretei között nem lehetséges), hanem az erőviszonyok megváltoztatása, hogy a kapitalista háborút (tulajdonképpen a lenini receptet követve) forradalmi harccá változtathassák. Ebben a harcban viszont a

[22] Az eseményekkel könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Orwell katalóniai beszámolóján kívül érdemes elolvasni a *The May Days: Barcelona 1937.* c. kötetet (Freedom Press, London, 1989), valamint Vernon RICHARDS: *Lessons of the Spanish Revolution* (London, 1983) c. monográfiáját. Az események mai baloldali radikális értelmezéséhez lásd Gilles DAUVÉ: *When Insurrections Die.* Antagonism Press, London, 2001.

proletariátusnak nincsenek szövetségesei: fasizmus és antifasizmus, totalitarianizmus és demokrácia egységes tömbként állnak vele szemben. A konfliktus a világháború után, a fasizmus bukásával is a régi maradt, legfeljebb egyes aktorok változtak. A proletariátus nem köthet kompromisszumot egyik oldallal sem: „sem Kelettel, sem Nyugattal".[23]

Éppen ezért Berneri élesen elutasította, hogy aktuálpolitikai igényeknek megfelelően változtassák kritikájukat: „Mi akkor is elítéltük az orosz rezsimet, amikor mindenki, Mr. Churchillig bezárólag, Sztálin dicséretét zengte. Nem fogjuk megváltoztatni nézeteinket csupán azért, mert az amerikai és brit politikusok ma imperialista érdekeiknek megfelelően megbélyegzik az oroszországi totalitarianizmust" – válaszolta 1947-ben azoknak a baloldaliaknak, akik szerint az új világpolitikai konstellációban még mindig a Szovjetunió jelenti a kisebbik rosszat, tehát kritikusan ugyan, de támogatni kell.[24] A *Freedom* körül tömörülő anarchisták nézőpontjából a világ egyre inkább monolit egésszé vált a kapitalizmus uralma alatt; olyan monolittá, amelyet részben saját belső feszültségei, az imperialista vetélkedések tartanak egyben. Maga Berneri korai haláláig (1949-ben, 31 évesen halt meg) úgy vélte, hogy az imperialista és antiimperialista harcok elsődleges szerepe a forradalmi harcok elfojtása, illetve megelőzése, vagyis a háború két funkciója tulajdonképpen egymást erősíti. Az 1950-es évek során azonban az anarchisták többsége – a harmadik világ viharos átalakulásának bűvöletében – egyre inkább az antiimperializmussal azonosult, és számos más ultrabaloldali áramlathoz hasonlóan a periféria országaiból várta az új forradalmi hullám elindulását.

A *Freedom* anarchistáit a praktikus stratégiai célok sokkal kevésbé foglalkoztatták, mint a bordigistákat vagy éppen a *Socialisme ou Barbarie* értelmiségi teoretikusait. Berneri tulajdonképpen szintén nem látott lényeges korszakhatárt 1945-ben: az addigi imperialista vetélkedést új, az atombomba létrehozása folytán még rettenetesebb lehetőségekkel fenyegető vetélkedés váltotta fel. Az osztályharc szempontjából mindez azonban semmi újat nem jelent: az állam mindenütt és mindenkor totalitárius, elnyomó és kizsákmányoló intézmény. Bármiféle együttműködés az állami struktúrákkal elutasítandó, mind etikai, mind pedig praktikus szempontokból: „A háborúkkal szembeni harc csak akkor lehet eredményes, ha a háborúk okait szüntetjük meg. A háborúk elválaszthatatlanok a totalitárius rezsimektől, következésképpen mi elítéljük a totalitarianizmust, bárhol találkozzunk is vele. Elutasítottuk Amerikában, Indiában, Görögországban és Palesztinában ... Meg kell bélyegeznünk a politikai pereket, függetlenül attól, hogy Washingtonban vagy Varsóban kerül sor rájuk. Ha egy kormányzat embereket zár börtönbe politikai véleményük miatt, akkor mi nem kérdezzük, milyen nemzetiségű is az a kormányzat."[25]

[23] Marie-Louise Berneri: *Neither East Nor West. Selected Writings 1939–1948.* Freedom Press, London, 1986. 185–189.

[24] Uo. 187.

[25] Uo.

Az anarchisták stratégiája lényegében a bordigista kivárás és a Castoriadis-féle felvilágosítás egyfajta elegye lényegében mindmáig. Világképük azonban sokkal statikusabb volt 1945-ben és az azt követő években is, mint a baloldali radikalizmus más irányzataié. Abban viszont mindhárom irányzat közös, hogy sem 1945-ben, sem a hidegháború kirobbanásakor nem láttak lényeges változásokat a globális osztályviszonyokban. Mivel mind a fasizmust, mind az antifasizmust elvetették, számukra 1945 nem jelentett győzelmet. Mivel sem a szovjet rendszert, sem a nyugati demokráciát nem fogadták el, ezért a hidegháború sem meglepetést, sem kiábrándulást nem okozott nekik. Előrejelzéseik nagy vonalakban többnyire igazolódtak, leszámítva azt az „apróságot", hogy a várva várt világforradalom azóta is várat magára. Számukra, ahogy a téma egyik legjelentősebb történésze, Gilles Dauvé megfogalmazta, „Auschwitz csupán a pokla annak a világnak, amelynek a szupermarket a mennyországa ..."

Balázs Eszter

EURÓPAI ÉRTELMISÉGIEK TETEMREHÍVÁSA A HÁBORÚ MÁSNAPJÁN: AZ 1946-OS GENFI ÉRTELMISÉGI TALÁLKOZÓ

Miként az európai identitás iránti érdeklődés a 19. század vége óta mindig a válságok tudatosulásakor vált intenzívebbé,[1] úgy a második világháború vége is természetes módon – a veszélyeztetettség, sőt a pusztulástól való félelem miatt – felvetette az európaiság, az európai identitás, valamint az európai politikai és szellemi egység kérdését. Tanulmányomban az 1946-os genfi értelmiségi találkozót nem általában az Európa-diszkusszió történetébe illesztve kívánom bemutatni, hanem – csatlakozva a politikai jellegű Európa-tervek és az intellektuálisabb karakterű Európa-képek, illetve percepciók megkülönböztetéséhez, melyet Peter Bugge hangsúlyoz az Európa-eszme két világháború közötti történetéről írott tanulmányában[2] – mint a második világháborút követő Európa-képek tudatosításának egy sajátos, már-már kivételes pillanatát.

AZ 1946-OS GENFI TALÁLKOZÓ KÜLÖNLEGESSÉGE

Rencontres internationales de Genève: e címmel hirdetett meg a találkozósorozatot a hasonló nevű szervezet, melynek összehívására elsőként 1946-ban került sor, s témája az „európai szellem" volt.[3] A genfi találkozón különböző nemzetiségű értelmiségiek vitája zajlott, s ennek segítségével bepillantást nyerhetünk az európaiság, az Európa-képek egymásnak hol ellentmondó, hol egymást kiegészítő, de mindig egymást formáló definiálási kísérleteibe, érvek és ellenérvek csatáiba. Mögöttük felsejlenek vagy akár kidomborodnak a különböző nemzeti kulturális, illetve ideológiai hátterek is.[4] A genfi találkozót tanulmányozva az is világossá válik, hogy egy adott időszakban az Európa-képekben és -tervekben megformált Európa-eszme nem öröktől fogva létező, állandósult idea, hanem a kortársak szemében *mindig más és más kérdések* függvénye.

A genfi találkozó talán mégis abból a szempontból a legkülönlegesebb, hogy az európaiságról való közös gondolkodás *folyamatára*, a kortárs, egyidejű nézőpontok sokféleségére, súrlódására mutat rá. A kollektív pusztulás, az atombomba, illetve egy következő világháború fenyegető árnyékában ezt lényegre törően teszi, mintha valamely akut problémára keresne sürgős megoldást. Szemben a két világháború közötti időszak optimistább és/vagy nagyobb szabású elképzeléseivel, melyek távol estek az egykorú politikai Európa-tervektől,[5] a genfi találkozó – minden bizonnyal a racionalitásnak mint közös minimumnak köszönhetően is – a háború utáni politikai tervekkel számos ponton közösséget mutatott.[6] A genfi fórumon kirajzolódó Európa-képeket az is megkülönböztette a korábbi változatoktól (a századfordulótól fogva egyre több írót és filozófust foglalkoztatott az Európa-eszme, gondoljunk csak többek közt Valéryre, Husserlre vagy akár Heideggerre), hogy azokat többnyire csak utólag, folyóiratokban ismertették. Ugyanakkor azt is ki kell hangsúlyozni, hogy miközben az európai nemzetek úgymond „nemzetközi szellemi erőinek" intézményes koncentrálása már megkezdődött a harmincas években,[7] s számos autonóm, az európaiság kérdésével foglalkozó értelmiségi kezdeményezés – folyóiratok, értelmiségi körök,

[1] Fehér M. István hangsúlyozza, hogy már magának az európai tudatosságnak a létrejöttéhez is válság – a 19. századi liberális kultúra válsága – vezetett. Lásd FEHÉR István: Európa-eszme és európai tradíció. *Magyar Tudomány*, 2004/5. 603.

[2] Lásd Peter BUGGE: The Nation Supreme. The Idea of Europe 1914–1945. In: Kevin WILSON–Jan van der DUSSEN: *The History of the Idea of Europe*. Routledge, London–New York, 1995. 83–84.

[3] A *Rencontres internationales de Genève* (jelenleg is használatos rövidítése: RIG) a mai napig aktív tevékenységet folytat (1946 óta 39-szer hívták össze). A kultúra, a művészet, a tudomány éppen aktuális legfontosabb problémáit járja körül interdiszciplináris módon, az egyetemes kulturális párbeszéd kialakításán munkálkodva. Az egyes találkozók szövegei kötetben napvilágot láttak. A szocialista blokk összeomlásáig eltelt időszakban 1946 óta még kétszer volt Európa a találkozó témája. 1957: *L'Europe et le monde d'aujourd'hui* (Európa és a jelenlegi világ); 1968: *L'Europe aujourd'hui* (A jelenlegi Európa).

[4] A genfi találkozó – persze nem ellentmondásoktól mentesen – a nemzeti kereteken átívelő, valamiféle összeurópai értelmiségi mező szakosodási-önállósulási folyamatának is fontos állomása. A konferenciákkal mint a szellemi élet fontos vektoraival az értelmiségtörténeti szakirodalom újabban kezdett foglalkozni. Lásd *Devant le verre d'eau. Regards croisés sur la conférence comme vecteur de la vie intellectuelle 1880–1950.* Colloque organisé par le Groupe de recherche en histoire contemporaine (GRHIC) Fribourg, 16. April 2004 (Előttük egy pohár víz. Tudományos tanácskozás a konferenciáról mint a szellemi élet vektoráról 1880–1950).

[5] A legfontosabb ilyen tervek Coudenhove-Kalergi és Aristide Briand javaslatai egy egyesített Európára; de idetartoznak a fasiszta és náci politikai elképzelések is Európáról, illetve a nem kommunista ellenállás mozgalmában keletkezett föderalista Európa-tervek is.

[6] A két világháború közötti Európa-tervek és -képek közötti jelentős diszkrepancia már nem volt jellemző a háború utáni időkre. Az európai ellenállás során keletkezett – nem kommunista – föderalista Európa-tervek háború utáni, kedvező körülmények között felgyorsult folytatása volt a római szerződésig vezető intézményi-politikai építkezés. Az Európa-képek ismertetésének legfontosabb háború utáni fóruma, az 1946-os genfi értelmiségi találkozó – Európa politikai konstrukcióját is szem előtt tartva – több szálon is kapcsolódott a korábbi antifasiszta Európa-tervekhez, így aztán azok folytatásához is. Lásd Ole WAEWER: Europe since 1945: Crisis to Renewal. In: Kevin WILSON–Jan van der DUSSEN (eds.): *The History of the Idea of Europe*, 175.

[7] A Nemzetek Szövetségén belül például létrejött egy irodalmi és művészeti állandó bizottság *(Comité permanent des Lettres et des Arts de la Société des Nations)*, valamint egy ún. Szellemi Együttműködési Központ *(Institut de Coopération Intellectuelle)* is létesült, de az Intellektuelek Társasága *(Société des Esprits)* már csak megvalósulatlan ötlet maradt. Lásd Bruno ACKERMANN: Les Rencontres Internationales de Genève. 1946. *Revue suisse d'histoire*. Vol. 39. 1989/1. 69.

írószövetségek, asztaltársaságok – is utat törtek maguknak,[8] 1945 után ezeknek nem lett érdemi folytatásuk.

Az 1946-os genfi értelmiségi találkozó több tekintetben is továbblépett a korábbi Európa-képek értelmezései keretein és nehézségein.[9] 1. A kedvező politikai légkörben a politika hallgatólagos támogatását élvezve, de bábáskodását mellőzve kereteket kívánt adni az európai eszme, az európaiság problémájának több nézőpontból való definiálásához a lehető legszabadabb vita légkörében. 2. Lehetővé tette – a róla hírt adó tömegsajtó és a rádió útján – a széles körben, reményei szerint az értelmiségi körökön túlmenően is az információátadást.[10] 3. Kifejezte – még ha a jövő ezt nem igazolta is – a különböző nemzeti hátterű európai értelmiségiek igényét az egyes nemzeti kormányoktól független, szabad párbeszédre. 4. Előrevetítette a korábbi Európa-képek egyik konszenzusának megkérdőjeleződését is azzal, hogy a találkozó több előadója is kijelentette: Európa nem a világ közepe, nem az európai civilizáció a világ legfejlettebb civilizációja, Európa csupán *egy* a világ régiói között.

Az 1946-os értelmiségi találkozó ráadásul a mából visszatekintve is kivételes pillanatnak bizonyulhat. A hidegháború időszakában ugyanis az európai eszméről, az európaiság problémájáról mint közös, nemzetek feletti identitásról való gondolkodás, úgy tűnik, legjobb esetben is csak másodrendű, de semmi esetre sem időszerű kérdés volt a nyugat-európai értelmiségiek számára.[11] Ritka kivétel volt a RIG már említett, témába vágó, de nem túl nagy visszhangot kapott találkozói mellett a nyolcvanas évek elején a *Centre européen de la culture* interjúalapú felmérése, amely néhány kelet-európai emigránstól eltekintve többségében nyugat-európai értelmiségiek körében egyenként, azaz mindenféle vitát mellőzve ké-

[8] A két világháború közötti Európa-képek legfőbb kohóinak tekinthető többek közt a francia Décades de Pontigny köre, az Európa-szerte megjelenő írószövetségek, valamint „az európai gondolat legfőbb hordozóinak bizonyuló folyóiratok", úgy, mint a Louise Weiss-féle *L'Europe Nouvelle*, a Romain Rolland által alapított *l'Europe*, illetve a bécsi *Das Neue Europa*. Lásd Christophe PROCHASSON: Az értelmiség és Európa a 19–20. században. *Múltunk*, 2005/1. 266–267.

[9] A két világháború közötti Európa-képek többnyire még nem voltak mentesek a nemzetek közötti szimbolikus konkurenciától, sőt – itt elsősorban a fasiszta, illetve náci ihletésű Európa-percepciókra gondolhatunk – egyenesen újraértelmezett folytatásai voltak az első világháborúban elterjedt Európa-képeknek, melyek az „európai civilizációt" éppen az „ellenség barbárságával" szemben kívánták megvédelmezni. Általában elmondható, hogy a két világháború közötti elképzelések Európát, az európai civilizációt még mindig a világ centrumaként értelmezték.

[10] A találkozón megjelent előadók közül többen javasolták, hogy alapítsanak közös folyóiratot, Genfben indítsanak kurzust az európai civilizációról, illetve kifejezetten az európai szellemnek szentelt rádióműsort. Stephen Spender, az egyik meghívott előadó pedig az UNESCO képviseletében nemzetközi bizottság felállítását javasolta az ENSZ és a jövőbeni genfi találkozók közötti közvetítésre.

[11] A fiatalabb értelmiségi generáció már a genfi konferencia idején is kevéssé érdeklődött az Európa-eszme iránt. (Christophe PROCHASSON: i. m. 268.) Magát a hidegháborús időszakot tekintve a nyugati értelmiségiek többnyire közönyösen viszonyultak a kérdéshez, aminek a következők lehetnek az okai: 1. Európa időközben a szakértők, a technokraták és a funkcionáriusok terrénuma lett; 2. az értelmiség és a politika között meglazult a korábban szorosabb kapcsolat; 3. minek következtében az értelmiség elveszítette korábbi befolyásos szerepét, marginalizálódott. (Ole WAEWER: *Europe since 1945: Crisis to Renewal.* I. m. 176.; Alison BROWNING: i. m. Bevezetés. 13.)

szült.[12] Ugyanakkor a vasfüggönyön túli sorstársaik szemében – akiknek nem vált eszményévé a „kelet-európai testvérnépek" Nyugat-ellenes kicsengésű, hivatalos ideája[13] – az Európa-eszme inkább felértékelődött, ami ekkor többnyire egyet jelentett a Nyugat-Európához való tartozás vágyával. Ezt fejezik ki azok a nyolcvanas évek elejétől fellángoló viták, amelyek Közép- és Kelet-Európa megkülönböztetéséről, Európa „új szimbolikus földrajzáról" szóltak,[14] és Nyugaton visszhangot kaptak. S itt meg kell jegyeznünk: a *Centre europeén de la culture* által a nyolcvanas években készített interjúk éppúgy, mint az 1946-os genfi értelmiségi találkozó (bár mindkettő a nemzetköziségre, mindenekelőtt az európai nemzetköziségre, azaz az összeurópaiságra helyezte a hangsúlyt) jól tükrözte az európai „nagy kultúrák" – és mindenekelőtt a francia kultúra – töretlen befolyását az európai szellemi életre (legalábbis az európaiság kérdésében): 1946-ban francia, svájci és olasz többségű, a nyolcvanas években pedig francia, svájci és angol többségű, az európaiság kérdésében véleményt formáló értelmiségiek csoportja.[15] A véleményformálók szelekciója természetesen mindkét esetben objektív körülményektől is függött: 1946-ban a súlyosabb háború utáni állapotok, a nyolcvanas évek elején pedig még a vasfüggöny állta útját a „kelet-európaiakkal" való véleménycserének. E viszonylagos elzárkózás, de legalábbis közöny mögött egy új, ellentmondásos Európa-felfogás is kitapintható volt: a hidegháborús időszakban a nyugat-európai szellemi elitek számára Európa – annak ellenére, hogy kettéosztottságát mesterségesnek tartották – *de facto* Nyugat-Európát, sőt a római szerződés hat aláíróját kezdte jelenteni.[16] Mindezt tekintetbe véve sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az igyekezetet, amellyel a nyugati elitek szellemi monopóliumként kezelték a kérdést: 1946-ban a háború után politikailag és morálisan problematikusnak tartott német kultúrát és a marxista–leninista eszmét – s ezzel együtt a Szovjetuniót, azaz a bizonytalan európaiságú „nem Nyugatot" – a kilenc előadó közül mindössze ketten, Jaspers és Lukács képviselték. A nyolcvanas

[12] Alison BROWNING: *L'Europe et les intellectuels. Enquête internationale pour le Centre européen de la culture.* Gallimard, Paris, 1984.

[13] A Nyugat s ezzel együtt *implicite* az európaiság diszkreditálása rövid távon is sikertelen maradt a szovjet zóna nyugati részén, amit többek között az ottani forradalmak, felkelések „nyugatos" értékközpontúsága is bizonyít. (Ole WAEWER: *Europe since 1945: Crisis to Renewal.* In: Kevin WILSON–Jan van der DUSSEN: i. m. 160.)

[14] Közép-Európát – részben a Naumann-féle Mitteleuropa-tervből és a masaryki Európa-gondolatból merítve – a magyar, a cseh és a lengyel értelmiségiek megpróbálták Kelet-Európától megkülönböztetve definiálni. A vitára reflektál többek között Timothy Garton ASH: *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe.* Random House, New York, 1989.

[15] Míg 1946-ban a franciák és svájciak jelenléte és „erőfölénye" nem szorul különösebb magyarázatra, addig az olaszok szintén hangsúlyos jelenléte talán igen. A nem kommunista ellenállás mozgalmában megfogalmazott politikai Európa-eszme, az ekkor keletkezett föderalista Európa-tervek népszerűek voltak a jelentős föderalista hagyományokkal rendelkező Olaszországban már a Mussolini-rezsim idején is, így az olasz antifasiszta értelmiségiek jelenléte érthető. A kis nyugat-európai nemzetek viszont már az ellenállás idején is óvatosabbak voltak a nagy léptékű Európa-tervekkel, így aztán közvetlenül a háború után az európaiságról való gondolkodás sem feltétlenül foglalkoztatta ezen nemzetek szellemi elitjeit. (Kevin WILSON–Jan van der DUSSEN: i. m. 111–112.)

[16] Uo. 173.

években a *Centre européen de la culture* által végzett felmérés alapján az derül ki, hogy a nyugatiak mellett (20 fő) a szocialista blokká vált Kelet-Európát (bár egyúttal a „nyugati világot" is) az onnan származó – külön-böző időpontban lett három emigráns –, a román Ionesco, a lengyel Kolakowski, illetve a prágai zsidó származású Saul Friedlander képviselte.

AZ 1946-OS GENFI TALÁLKOZÓ MEGSZERVEZÉSE

Az 1946. szeptember 2. és 14. között megtartott találkozó további körülmé-nyei is szót érdemelnek.[17] Genf színhelyül választása nem volt véletlen: a háborúban semleges Svájc kulturális sokszínűsége és föderalista politikai ha-gyományai, s azon belül Genf egyetemi városi múltja, kozmopolita szellemi tradíciói miatt (Calvin, Rousseau és Madame de Staël városáról van szó), va-lamint mert a nemzetközi humanitárius szervezetnek, a Vöröskeresztnek is otthona volt, minden szempontból megfelelő helyszínnek ígérkezett az eu-rópai szellemi energiák koncentrálására.[18] Nem véletlen, hogy az európaiság problémáját zászlajára tűző 1946-os találkozó elnevezése, a *L'esprit euro-péen* (Az európai szellem) összecsengett egy korábban megjelent, a genfi szellemiségről értekező munka címével (*L'esprit de Genève*[19]). A szervező-bizottság célkitűzése az volt, hogy „az előadókat a legjelesebb európai ér-telmiségiek közül hívja meg, hogy Európa és a nyugati civilizáció jövőjéről közösen gondolkodva az értékválságra ne politikai megoldásokat, hanem – szerényebb módon – válaszokat próbáljanak találni: a szervezőbizottság a találkozó megszervezésével e sokak által titokban átérzett és a történe-lem által is sürgetett morális kötelezettségnek kívánt eleget tenni."[20]

Érdemes számba venni a meghívott előadók tervezett, ám meg nem va-lósult névsorát, mert kiderül belőle, kiket is tartott a szervezőbizottság a kor reprezentatív európai értelmiségijeinek. Több résztvevőre számítottak, mint ahányan végül megjelentek: betegségre, más irányú elfoglaltságra hivatkoz-va – többek közt – Albert Camus, Jean-Paul Sartre, André Malraux, Louis Aragon, Emmanuel Mounier, Raymond Aron, T. S. Eliot, Arthur Koestler,

[17] A konferencia mellett színházi előadásokat és hangversenyeket is szerveztek, hiszen magá-nak a vitának is egyik kulcseszméje volt, hogy a racionalitás, az intellektualitás mellett az embe-ri érzékenységet tolmácsoló művészeteket is komoly szerephez kell juttatni az új Európában.

[18] Bár szintén Genfben volt a székhelye, a Nemzetek Szövetsége az európai politikai egysége-sülés folyamatában kisebb szerepet töltött be, mint a világbékerendszer fenntartásában. A „genfi misztikumhoz" lásd Bruno ACKERMANN: i. m. 68–69.

[19] Robert de TRAZ: *L'esprit de Genève*. Ed. Grasset, Paris, 1929.

[20] Bruno ACKERMANN: i. m. 72. Zoltai Dénes Lukács 1945 utáni nemzetközi tevékenységéről írt tanulmányában hangsúlyozza, hogy „[...] a svájci szervezők az európai kultúra szellemi térké-pét akarták megrajzolni, miközben ama hosszú, forró nyáron Párizsban megtörtént a háború utá-ni világ politikai érdekszféráinak rögzítése, az államhatárok újrarajzolása". (ZOLTAI Dénes: *Egy írástudó visszatér. Lukács György 1945 utáni munkásságáról.* Kossuth Könyvkiadó, 1985. 152. Az „Úton: Genf, Milánó, Wroclaw" c. fejezet)

Borisz Paszternak lemondta a meghívást.[21] André Gide és Ortega y Gasset közvetlenül a találkozó előtt lépett vissza.

A meghívandók személyéről viták is folytak. A rendezőbizottság fontos-nak tartotta, hogy a különböző szellemi és ideológiai áramlatok sokfélesé-ge jegyében jelen legyen egy közismert és „nem elhajló" marxista értelmi-ségi is. Az alábbi állásfoglalásból kiderül, hogy elsősorban a Szovjetunióból szerettek volna ilyen előadót felkérni: „Olyan jeles értelmiségieket várunk el, akik nem rendelkeznek hivatalos mandátummal, és saját gondolataikért maguk felelősek. Ugyanakkor fontos, hogy a találkozón a filozófiai doktrí-nák, sőt politikai álláspontok széles skálája is megjelenjen. Ezért minden-képp meg kellett hívnunk egy elhajlással nem vádolható marxista írót; so-káig próbáltuk Oroszországban keresni ...".[22] Végül több név – Ilja Ehren-burg, Eugène (Jevgenyij) Tarlé, Aragon, sőt még a nem éppen marxizmusá-ról híres Nyikolaj Bergyajev neve is – szóba került, de különböző okok miatt (Ehrenburg udvariasan elhárította a meghívást, Tarlé nem érintkezhetett nyugati értelmiségiekkel) végül egyiküket sem sikerült felkérni.[23] A hosszas huzavona után az éppen Svájcon átutazó Lukács vállalta – úgymond hiva-talos, „nem elhajló" marxista értelmiségiként – a részvételt.[24]

A meghívott előadók végső listája a következő lett: *Julien Benda* (1867–1956), a francia racionalizmus, a „clarté" hagyományának elköte-lezett híve, a bergsoni filozófia (intuicionizmus) bírálója. Leghíresebb munkái: *Az írástudók árulása* (1927) és *A beszéd az európai nemzethez* (1933). *Francesco Flora* (1891–1962), Croce-tanítvány, olasz esszéíró, kri-tikus. A *Storia della litteratura italiana* (1942) szerzője. *Jean-Rodolphe de Salis* (1902–1996) svájci történész, író és újságíró. A zürichi École poly-technique tanára. *Jean Guéhenno* (1890–1978) irodalmár, az *Europe* c. fo-lyóirat egyik alapítója, Romain Rolland barátja. Részt vett a francia ellen-állásban. *Denis de Rougemont* (1906–1985), svájci esszéíró, kultúrkritikus. Korábban amerikai emigrációban élt. A franciaországi perszonalizmus egyik ihletője és az európai föderalizmus későbbi előmozdítója. *Lukács György* (1885–1971) marxista filozófus. *Stephen Spender* (1909–1995) angol líri-kus. A két világháború között vonzódott a marxizmushoz, s Malraux-val részt vett a spanyol polgárháborúban. *Georges Bernanos* (1888–1948) fran-cia neokatolikus író. A francia ellenállás egyik eszmei atyja. *Karl Jaspers* (1883–1969), az egyik legjelentősebb egzisztencialista filozófus.[25]

[21] Az 1946-os genfi értelmiségi találkozó megszervezésének körülményeiről, így az előadók és meghívottak listájának összeállításáról is általános képet kapunk Bruno Ackermann már említett tanulmányából.

[22] Bruno ACKERMANN: i. m. 73–74.

[23] Uo. 74.

[24] Zoltai Dénes Lukács genfi szerepvállalásáról írt tanulmányában olvasható, hogy a Husserl-tanítvány Szilasi Vilmos adta át neki a szervezőbizottság felkérését (ZOLTAI Dénes: i. m. 153.).

[25] Ackermann hangsúlyozza, hogy Jaspers meghívása széles körű elismertsége és tisztelete miatt nem kavart vitát. Jaspers 1937-től nem taníthatott, majd 1938-tól nem is publikálhatott. A háborút követően nem sokkal rehabilitálták, s a heidelbergi egyetemen megtartott első előadá-sainak témája a bűnösség és a felelősség kérdése volt (Bruno ACKERMANN: i. m. 73. 53. jegyzet).

AZ ELŐADÁSOK ÉS A VITÁK

Az egyes előadásokat vita követte; a vitákon összesen harminchatan vettek részt az előadókkal együtt (a vita résztvevőinek nemzeti összetétele már jobban tükrözte az európai sokféleséget, mint pusztán az előadók névsora). Minden második előadást követett vita, de a hozzászólók sokszor a korábban elhangzott előadásokra is reflektáltak. Amellett, hogy az egyes előadásokat egyenként átfogóan ismertetem[26] – törekszem pontosan viszszaadni az előadók kifejezéseit, szóhasználatát –, a vita jellegét, dinamizmusát amúgy is érzékletesebben tolmácsoló vitacsomópontokra próbálok hangsúlyt helyezni, s ezzel nemcsak az előadók, de a hozzászólók véleményét is ismertetni. Az előadásokat az azokat követő vitákkal együtt a szervezőbizottság a találkozó meghirdetett címén – azaz *L'esprit européen* címmel – nem sokkal a találkozó után franciául publikálta; így, az előkészületi dokumentációt leszámítva, az olvasó egyetlen kötetben kézben tarthatja az 1946-os genfi konferencia anyagát.[27] Természetesen adott esetben az egyes előadások vázlatai vagy az erre vonatkozó levelezések birtokában még alaposabb képet is nyerhet.[28]

Már az első előadó, a francia Julien Benda tézisei óriási vitát kavartak. Benda *Az írástudók árulása* című művében a két világháború között az

[26] Ezekre részben már sor került; többek között a már említett Zoltai Dénes szentelt önálló tanulmányt Lukács előadásának, illetve Norbert Kapferer német történész a találkozón körvonalazódott Lukács–Jaspers vitának. Lásd Norbert KAPFERER: Das philosophische Vorspiel zum Kalten Krieg. Die Jaspers-Lukács Kontroverse in Genf 1946. In: Elisabeth HYBAŠEK–Kurt SALAMUN: *Jahrbuch der Österreichischen Karl Jaspers Gesselschaft.* Vol. 6. Bécs, 1993. 53–67.; Dénes ZOLTAI: Lukács and the Rencontres Internationales of Geneva. *The New Hungarian Quarterly.* Vol. 26. 1985. 68–76.; illetve uő: *Egy írástudó visszatér. Lukács György 1945 utáni munkásságáról.* Az „Úton: Genf, Milánó, Wroclaw" c. fejezet, 151–164.

[27] BENDA–BERNANOS–JASPERS–SPENDER–GUÉHENNO–FLORA–ROUGEMONT–SALIS–LUKÁCS: *L'esprit européen.* Rencontres Internationales de Genève. Histoire et Société d'aujourd'hui. Éd. de la Baconnière, Neuchâtel, 1947.

[28] Felkerestem a Lukács Archívumot, fennmaradt-e bármiféle jegyzet Lukácstól az előadásával, illetve a találkozóval kapcsolatban. (Az előadás magyarul *Arisztokratikus és demokratikus világnézet* címmel megjelent: LUKÁCS György: *A polgári filozófia válsága.* Hungária Hírlapnyomda, Budapest, 1947. 107–127. A cikket újraközölte LUKÁCS György: *Utam Marxhoz. Válogatott filozófiai tanulmányok.* II. Magvető, Budapest, 1971. 65–97.) Az archívumban található, a magyar kommunista párt részére készült utólagos és töredékesen fennmaradt összefoglalásában Lukács röviden ismerteti a genfi találkozót. (Nemzetközi szempontból jelentősnek tartja, de kifogásolja, hogy a Szovjetunióból senkit nem hívtak meg, a hozzászólók többségére „a depresszió és perspektiválatlanság" volt a jellemző, s a katolikus Bernanos beszéde „reakciósnak" s „helyenként fasisztának" volt mondható.) Szövege inkább a találkozó recepciótörténetéhez s azon belül is a hivatalos kommunista álláspont kialakításának értelmezéséhez nyújt támpontot, mintsem az előadáson elhangzottak értelmezéséhez (lásd *Interjú a genfi összejövetelről.* Gépirat. 1 oldal, töredék. MTA Lukács Archívum, 602.). A 1946-os genfi értelmiségi találkozó és a két évvel későbbi wrocławi értelmiségi világkongresszus – melyen Lukács már a magyar értelmiségi delegáció vezetőjeként volt jelen – összehasonlítása kézenfekvő és fontos volna az Európa-képek, illetve az értelmiségi szerep és ethosz reprezentációja megváltozásának értelmezéséhez. Lukács Györgynek a wrocławi konferenciáról készült beszámolójában már „az imperialista reakció dialektikus egységéről és különbözőségéről" beszél a kommunista béke-világmozgalom jegyében (lásd A béke védelme és az értelmiség felelőssége. *Csillag,* 1948. október, 45–49.). Köszönet Standeisky Évának, amiért segítséget nyújtott Lukács wrocławi szerepvállalása forrásainak megismeréséhez.

értelmiségieket politikai radikalizálódásuk miatt ostorozta a racionalista megközelítés jegyében, ami egyébként a hallgatóság szemében is a háborúban végképp diszkreditálódott irracionalizmus legfőbb alternatívájaként jelentkezett. Előadásában rámutatott: mind a politikai, mind a szellemi egység hiánya a jelenben éppúgy, mint a múltban, annak köszönhető, hogy Európa népei sohasem akartak felülemelkedni nemzeti érdekeiken, s így a rájuk jellemző töredezettségen sem.[29] Ezt mutatja, hogy nincs egységes történetírás, hogy Európa egyes részei különböző fejlettségűek, s hogy a 18. századot leszámítva Európában nem jött létre szellemi közösség. Benda szerint „a XX. század, melyben talán megvalósul Európa, anti-Európa véres győzelmével kezdődik".[30] A francia író a társadalmilag és kulturálisan egységesült Európával szemben a számos mai értelmiségire jellemző szkepticizmust képviselte: a genfi találkozó céljára is reflektálva rámutatott, hogy az európaiak számára Európa már a múltban is csak mint közös realitás, s nem mint eszme létezhetett. A szellemi egység kialakítása 1946-ban is nagyobb akadály elé néz, mint a politikai egységesülés folyamata, jósolta meg Benda:[31] „[...] *Európa szellemi egyesítése önmagában problémát jelent, amire a politikai egység megvalósulása még nem kínál megoldást.* Könnyen elképzelhető egy olyan Európa, amely akár már a közeljövőben is politikai vagy pontosabban adminisztratív egység volna, s melynek a különböző részei ugyanakkor semmiféle szellemi egységet nem mutatnának. Az efféle politikai egységek jól ismertek a történelemből: ilyen a Római, valamint a Karoling Birodalom, a Német-római Császárság vagy a közelmúltból az Osztrák–Magyar Monarchia is. A marxista-szocialista eszme, amely úgy tartja, hogy a gazdasági egységből *ipso facto* következik a szellemi egység, teljesen hamisnak tűnik, s éppen az itt felsorolt birodalmak bizonyítják az ellenkezőjét."[32]

A megoldás Benda szerint az „értékek felcserélése" lehet, melyek a következők: 1. az egységes történetírás megteremtése;[33] 2. a közös európai nyelv létrehozása (erre a szerepre szerinte a racionális karakterű francia nyelv a hivatott);[34] 3. a művészetek és az irodalom helyett a tudomány el-

[29] Benda szerint politikai szempontból Európa szükségességének hangsúlyozása mindig is nacionalista ihletettségű volt, s ez alól még az európai népeket denacionalizálni kívánó francia forradalom és a Napóleon császársága sem volt kivétel. Napóleonnal ellentétben – egy fél évszázaddal később – Bismarck már nyíltan csak a saját állam kiépítésére törekedett, s Európát idealizmusnak tartotta – hangsúlyozta Benda a francia és német törekvések különbözőségének érzékeltetése szándékával. *(L'esprit europeén.* 11–12.).

[30] Uo. 12.

[31] Uo. 19.

[32] Uo. 21–22.

[33] Benda óhaja még ma sem teljesült, bár az Európa Tanács már évek óta foglalkozik a kérdéssel a *Tanulni és tanítani Európa történelmét a XX. században* című terv keretében, http://www.edu-int.org/2002-05-fr/2002-05-09.html.

[34] „Mely nyelv volna e feladatra hivatott? Zavarban vagyok, hogy franciaként a hazabeszélés vádja érhet, de higgyjék el nekem, ugyanígy beszélnék, ha magyar vagy éppen szlovén volnék ... Szerintem a közös európai közvetítő nyelv a francia lehet, hiszen annak kvalitását még a legmegátalkodottabb ellenfelei is elismerik, persze gyakran épp abból a célból, hogy bírálják (lásd a német romantikusok); a francia nyelv különlegessége a racionalitásában rejlik, amely pedig éppen

sőbbségét kell biztosítani.[35] (Ez utóbbi a művész és az intellektuel közötti fontossági sorrendet is hangsúlyozza,[36] azaz, Benda szavaival, a „lokális" helyett az „univerzális" fontosságát.) Mindezek feltétele, hogy az európai ember ne emocionális, hanem intellektuális lényként gondolkodjon s cselekedjen: „Európa hús-vér lény helyett inkább racionális lény lesz."[37]

A hozzászólók közül elsőként Denis de Rougemont azt vetette Benda szemére, hogy a nemzeti kultúrákat nem lehet csak úgy eltörölni. S bár a nacionalizmusokat illetően igazat ad Bendának, óva inti attól, hogy összekeverje az unió és az egység, valamint az identitás és az identifikáció fogalmát, mivel a múltban mindig is az erőszakos egyesítési törekvések vezettek háborúkhoz.[38] Denis de Rougemont-hoz kapcsolódva Jean Wahl, francia filozófus Bendát az egyedit nem tekintő „hamis univerzalizmussal" vádolja.[39] A francia filozófus szerint Európa sokféle elem egysége, s lehetetlen mesterséges módon lehatárolni, hiszen szoros kapcsolat van közte és más földrészek között. A németül felszólaló Jaspers szerint Benda téved abban, hogy egyenlőségjelet tesz a tudomány és a racionalizáció közé; a tudomány egysége még nem jelenti automatikusan Európa egységét is, ráadásul a tudomány egységéből a világ egysége következne.

Aron – retorikai túlzással élve – ha nem is totalitáriusnak, de totalitárius jellegűnek nevezte Benda gondolatmenetét a francia nyelv elsődlegességére vonatkozóan.[40] (Ezt egyébként más hozzászólók is nehezményezték:[41] Stephen Spender például egyik hozzászólása kezdetén kajánul elnézést kért Bendától, amiért angolul fejezi ki magát.[42]) Aron szerint az igazi választás nem a nemzetek sokfélesége és az egyesült Európa, hanem a totalitarizmus és a föderalizmus között dől el, hiszen épp ez utóbbi teszi lehetővé a sokféleség és az egység harmóniáját.[43] Szerinte az igazi tudomány az emberre érzelmi lényként is tekint, s Európának éppen hogy az áltudományosságtól kellene megóvnia az emberiséget.[44] Benda rövid válaszában

jellegéből fakad." (*L'esprit européen*, 27.) A későbbiekben Benda azt is megkockáztatja, ha referendum volna a közös nyelv ügyéről, a francia biztosan nyerne (uo. 141.).

[35] A tudomány védelmére kelve Benda nem késlekedik kihangsúlyozni a francia irodalom szerinte egyedülállóan tudományos karakterét (uo. 29.).

[36] „... Az európai szellemiséget nem a művészet előtérbe helyezése fogja eredményezni ... A művész értelemszerűen az egyediért, a különösért lelkesedik, s az általánostól, az egyformától viszolyog." (Uo. 31–32.)

[37] Uo. 33.

[38] Uo. 60.

[39] Uo. 70.

[40] Uo. 64. Ernest Ansermet, a neves svájci karmester, a találkozó egyik főszervezője is hozzászólt a vitához, rámutatva, hogy az európai zene megkülönböztető jegye az autonómiája (uo. 72–73.).

[41] Az egyik hozzászóló, a holland Reininck, például azt vetette Benda és mások szemére, hogy állandóan Valéryt és Gide-et idézik, miközben a találkozón Kafka, Bergyajev, Ortega y Gasset, Ferrero, Huxley és Huizinga neve el sem hangzott: „E teremben néha az a benyomásunk, hogy az európai szellem francia európai szellem, vagy még inkább európaivá vált francia szellem." (Uo. 195.)

[42] Uo. 140. A nemzetközi kongresszusok korábban általánosnak tekinthető francia közvetítő nyelve 1914 után megkérdőjeleződött (lásd erről Christophe PROCHASSON: i. m. 262.).

[43] *L'esprit européen*, 65.

[44] Uo. 65–66.

elismerte, hogy az egyes nemzeti kultúrákat valóban nem lehet és nem is kell eltüntetni, viszont a különbséget alá kell rendelni az egységnek.[45]

Bendát követően az olasz Francesco Flora kapott szót. Beszédében az előadók közül elsőként törekedett arra, hogy – a két világháború közötti időszakban már intenzíven megjelenő Nyugat–Kelet problematika jegyében[46] – Európát kulturálisan behatárolja: mint Európa klasszicista korszakának híve, a nácizmust többek közt a német klasszicizmus hiányával magyarázta, miközben hangsúlyozta, hogy ugyanakkor „a goethei alapokon nyugvó Németország nélkül elképzelhetetlen a demokratikus Európa". Flora tehát a német kultúrát problematikusnak, hiányosnak bár, de egyértelműen európai kultúrának vélte. A Szovjetuniót viszont, bár földrajzi közelsége miatt számba vette, nem tartotta egyértelműen „európai civilizációnak", amiként a távol eső Egyesült Államokat sem: „Habozunk európainak nevezni néhány olyan illusztris civilizációt is, melyek közel állnak hozzánk, s nagy csodálatnak örvendenek."[47] Flora – Dosztojevszkijre hivatkozva – hangsúlyozta az orosz és az európai kultúra különbözőségét, s megállapította, hogy Oroszország akkor fordult el végképp Európától, amikor „a kommunista eszméket befogadva egyedülálló tapasztalatra tett szert".

Bár kisebb mértékben, mint a Szovjetunióval, Flora az Egyesült Államokkal szemben is távolságtartó: „Másrészről »európainak« nevezhető-e az Európából született amerikai civilizáció?" – tette fel a kérdést beszédében.[48] Flora szerint mindkét nagyhatalom, melyek ugyan Európától nyerték a „premisszáikat" – az első a tömegeket, a második a gépeket meghirdetve –, eltávolodott a „mértékletesség, az arányosság és a szintézis legfőbb ideáljától, mely az európai civilizációt jellemzi". Flora számára az európai szellem azt jelenti, hogy a realitás mindig a humánum tartományán belül van; miközben a titokzatosság, a hit és a hiedelmek jelenlétéről is számot kell adnia.[49] Hangsúlyozta, hogy nem elég (bár szükséges) politikai, hanem „morális jellegű koncepcióban" is fel kell tárni az európai szellemet.[50] Az olasz tudós föderációt javasolt, melynek a humán princípium megvalósítására kell töre-

[45] Uo. 67.

[46] A két világháború között már elterjedt volt a Kelet–Nyugat ellentétpár új értelmezése a szovjet-orosz és az amerikai pólusok közé szorult Európa-képek formájában. Paul Nizan például Európát „Ázsia, a bölcsesség hőse és Amerika, a hatalom hőse" között „apró darabokra hullott térségnek", Paul Claudel „a forrongó Amerika és a fájdalmasan megfagyott Oroszország" közötti térségnek nevezte. Miközben a Kelet forradalmi jelentést kap, a keresztény értékeket, a klasszicizmust elhagyó Nyugat inkább az amerikai mítosz, a modernitás és a szabadság új hazája felé fordul. Az amerikanizmus fontosságáról tanúskodik a húszas években Franciaországban folytatott vita is a csodálat és az iszonyat hangján szólva. (Michel TREBITSCH: Internationalisme, universalisme et cosmopolitisme: les représentations du monde dans les milieux intellectuels français, d'une guerre à l'autre. *Cahier de l'IHTP*, juin 1994. n. 28, 17–18.)

[47] *L'esprit européen*, 42.

[48] Uo. 42.

[49] Flora, miközben megemlíti néhány, általa európainak tartott író, filozófus nevét, leszögezi, hogy Nietzsche, Freud, D'Annunzio, illetve a szürrealista költők közül néhányan csak nehezen tekinthetők európainak (uo. 48.).

[50] Uo. 57.

kednie – ami nemcsak magának az európai szellemnek a forrása, de egyben a szellem univerzalitásának princípiuma is –, s melynek az Európán kívüli népeket is át kell majd hatnia. Beszédében Flora a felelősség kérdésének is nagy fontosságot tulajdonított.

Florához kapcsolódva Jean Guéhenno – a két nagyhatalommal szemben, melyek, vélte a francia író, vagy csak az igazságosságra, vagy csak a szabadságra helyezik a hangsúlyt – Európa esszenciájaként, megkülönböztető jegyeként éppen e két érték, a szabadság és az igazságosság harmóniáját emelte ki. Karl Jaspers már ekkor fellépett a „kulturális lehatárolás" tézise ellen (amit alaposabban majd előadásában fog kifejteni), ezzel új fejezetet nyitva a megelőző korszak Európa-képeihez képest is: „Európa olyan kis földrajzi térség, mely ugyanakkor forrása jó néhány, az egész világon elterjedt princípiumnak – hangsúlyozza Jaspers –, s ha ezt a szellemi princípiumot Európának nevezzük, akkor az bárhol megtalálható, ahol a bibliai és görög kultúra fellelhető. Határait ezért nem lehet szűkre szabni, s nem zárható ki belőle sem Oroszország, sem Amerika."[51]

Jasperst követően Maurice Merleau-Ponty, a fiatal francia filozófusgeneráció tagja, a *Les temps modernes* társalapítója azt hangsúlyozta: Európa csakis akkor ragadható meg szembeállítással, ha reprezentációként, nem pedig az emberek és a természet, illetve az emberek egymás közti „kapcsolatai módjaként" tekintünk rá, mert ez utóbbi igenis nyitottá teszi. Ugyanakkor két európai magatartáselemet azért ő is megkülönböztetett: 1. az igazság eszméjét, s ezzel kapcsolatosan a munka sajátos, hegeliánus európai fogalmát, 2. valamint az állam szerepét az emberi szabadság megvalósításában. A Benda-féle absztrakt racionalizmus helyett – az elmúlt ötven év filozófiai, művészeti gondolkodását figyelembe véve – egy „új racionalizmus" megalapozását javasolta.[52]

A soron következő Jean-Rodolphe de Salis Európa mint földrajzi entitás mellett is letette a voksát, hangsúlyozva, hogy a *limes* igenis európai realitás. Európa, amely két évezreden át a világ középpontjának vélte magát, dialektikus egységet alkot: a „nyitottság–befelé fordulás", a „szent–profán", s az „engedelmesség–szabadságvágy" ellentétpáraiból épül fel. Ugyanakkor Európának (lenyesegetve vadhajtásait, úgymint a hübriszt, az immoralitást és a káoszt, hangsúlyozva viszont a vitalitást, a zsenialitást és a szervezőkészséget) értékekkel kell magát felvérteznie[53] a két nagyhatalom ellen, melyeknek princípiumai eredetileg ugyan európaiak, de eszközeik nem, s óvakodni kell attól, hogy Európa a játékterükké váljon.[54] A korábbi Európa-képek eurocentrikussága jegyében de Salis a világban egykor betöltött státus

[51] Uo. 68–69.

[52] Uo. 74–75.

[53] De Salis itt „a nyugati szellemi örökség" felépítésére gondolt, miként az is jellemző volt beszédére, hogy a korábbi időszak szóhasználatához hűen sokszor felváltva használta az Európa (Europe) és a Nyugat-Európa (Europe d'Occident) kifejezést.

[54] De Salis a vitában elsőként hosszas elemzést nyújtott a szovjet jelenségről. „Az orosz forradalom jelentősége óriási, és következményei beláthatatlanok." Nyugat-Európa elveszítette a hosszú évszázadokon át rá jellemző primátust, s most hirtelen szembesülnie kellett a tőle ezt az elsőséget

visszaállítására ösztönzött: „Soha ne feledjük, hogy Európa szellemi fárosz mivoltának köszönhetően a gondolkodó és cselekvő emberiség központjává vált. A következő generációk feladata és tiszte, hogy a fárosz újból fényes legyen."[55]

A de Salist követő Jean Guéhenno – aki nem késlekedett kijelenteni, hogy mindnyájan független értelmiségiekként vannak jelen[56] – beszédében már óva intett arról, hogy az európai föderáció a többi blokkal szembeni harmadik blokk kialakulásához vezessen, mert az a háború kockázatát jelentené.[57] Guéhenno a harmincas években elterjedt totalitarizmuselméletek ikerpár-analógiájára hagyatkozva kijelentette, hogy tudomásul kell venni: a két nagyhatalom (a hatékonyság és a megtérülés – eredetileg európai – princípiumát a felismerhetetlenségig megváltoztatva) „az európai szellem deformációvá" lett, s nem is különbözik annyira egymástól. Guéhenno ellentmondásos víziója Európának a világban betöltött szerepéről magán viseli a korábbi eurocentrikus gondolkodás és az új keletű „Európa csak egy a régiók közt" megközelítés jegyeit: míg az egyik pillanatban a francia író kijelenti, hogy az európai civilizáció elöl jár, s a többi kontinens csak kullog utána,[58] addig a következő pillanatban már a nagyhatalmi politizálás berekesztéséért kardoskodik, mondván: az európai vitalitás bizonyítéka a gondolkodás, ezért a politikának is az eszmékhez kell igazodnia,[59] aminek egyik következménye, hogy Európa nem lehet többé nagyhatalom.

A hozzászólók közül néhányan szintén óva intettek attól, hogy Európa valamiféle „új partikularizmussá" váljon az egyre inkább hatalmilag és szellemileg is „duálissá" váló világban. Inkább „alternatívát" kell jelentenie.[60] Ezzel összefüggésben „az európai gőg", az „európai imperializmus" végét is bejelentették,[61] mondván, hogy Európa korábban meghatározó szerepe a világban nem jogokat, hanem éppen felelősséget ró rá. Az új Európa „a világ társadalomtörténeti és természeti vidékévé váljon".[62]

Benda racionalizmuskoncepcióját bírálva szólalt fel Stephen Spender, aki a konferencia során először a „szenvedők" nevében is szót emelt. Többek között éppen az vezetett a koncentrációs táborokhoz, hogy lebecsülték az érzelmeknek a megismerésben játszott fontosságát: „A jelenben kell gondolkodni, s az érzelmekre, a fájdalomra és a vágyakra is figyelni kell" –

elvitató Kelet-Európával. Moszkva egy olyan, magát univerzálisnak nevező doktrína politikai és szellemi központja, amelynek sikerült egész Nyugat-Európát megosztania (uo. 100–101.).

[55] Uo. 103.

[56] „Nem a kormányainkat képviseljük. Mindenki saját felelősségére nyilatkozik." (Uo. 106.)

[57] Uo. 109.

[58] „Európa felnőtt, míg a világ többi része gyermeki állapotban van. Az összes szenvedés, szerencsétlenség és küzdelem, ami osztályrészünk volt, ugyanakkor Európa nagyságának is jele. Azért küzdünk ilyen jól, mert képesek vagyunk gondolkozni. Az eszmék súlyosak, ezért küzdelem az áruk. [...] Európa az egyetlen térség, az egyetlen régió, ahol annak a szónak, hogy vélemény, jelentése van. A világ más részén nem létezik vélemény." (Uo. 114.)

[59] A politika többé ne az értelmiségiek, hanem a politikusok feladata legyen: „A politikusokra és a diplomatákra hagyjuk e munkát. Lemondunk!" (Uo. 118.)

[60] Jean Lescure: uo. 121–122.

[61] Jean Guéhenno: uo. 126.

[62] Francesco Flora: uo. 137.

hangsúlyozza Spender.[63] Az előadók közt elsőként Kelet-Európáról is szót ejtett: „E hegyeken túl, Kelet-Európában, jelenleg hatalmas méretű a szenvedés. Most elsősorban erre a szenvedésre, s nem a múltból eredő megosztottságokra kell figyelnünk.[64] Tudományos értelemben Európa elveszett, de költői értelemben, a képzelet hatalmas erejével Európa tovább élhet, sőt, bizonyos szempontból újjá is születhet."[65]

Az előadásokra részben reflektálva, részben elszakadva azoktól kisebb vita alakult ki Merleau-Ponty és Marcel Raymond között a („túllépés", az indusztrializáció elfogadása versus „befelé fordulás");[66] Benda és Jean Wahl között (az értelmiség felelőssége),[67] valamint a két olasz irodalmár, Flora és Giancarlo Vigorelli között (a klasszicizmus versus modernitás[68] témakörében), jól tükrözve, milyen sokféle tengely mentén zajlott az európai eszme értelmezése.

A sorra következő előadó, Denis de Rougemont legfőbb tézise, hogy „anti-Európa", azaz a nácizmus – hiába a Hitler-ellenes győzelem – már Európa szerves része („a Hitler-ellenes harc felébresztette Európában a nácizmus sötét erőit").[69] Az „anti-Európához" vezető út azzal kezdődött – szögezte le Denis de Rougemont –, hogy a vallás helyébe a politika lépett, s végül felütötte fejét a politikai fanatizmus. „A totalitárius szellem újabb győzelmének" jele – ami, hangsúlyozza Denis de Rougemont, jelenleg a baloldalon érhető tetten[70] –, hogy még az avantgárd körében is konformizmus tapasztalható, s az értelmiségiek pártértelmiségiekké válnak: „A tehetetlen-

[63] Uo. 140. Ugyancsak Benda beszédére reflektálva André Rousseaux „a türannoszi rendszerekhez vezető nacionalizmusok" és „a nemzeti lét" közötti különbségtételt javasolta, hangsúlyozva, hogy az ellenállás hősei nemcsak saját hazájukért, hanem az igazságért és a szabadságért is áldozták az életüket. S mivel Európa jövője az egész világ jövőjének záloga, Európának újból fárosznak kell lennie. Rousseaux szerint Európa konstrukciója nem a fejekben, hanem a szívekben fog zajlani (uo. 127–130.).

[64] Uo. 141. Későbbi előadásában is egyik legfőbb üzenete volt, hogy Európának „szembe kell néznie a halottak csöndjével".

[65] Uo. 141.

[66] Raymond szerint az ember képtelen lépést tartani az anyagi dolgok felgyorsult transzformációjával. A nyugati ember az elmélkedés helyett túlságosan a cselekvésre helyezte a hangsúlyt. Merleau-Ponty szerint viszont Raymond ezzel nem hirdet mást, mint „visszavonulást", menekülést a mából a múltba: az objektív tudás visszavonulását a vallás berkeibe, az indusztrializált munka helyett a kézművességbe s a politika helyett az organikus kötelékekbe való menekülést (uo. 132–133.).

[67] Benda szerint jó pár író, mint például a „nihilista" Valéry, illetve a „felelősséget elutasító" Gide, igenis felelős az európai, de legalábbis a francia szellemi földindulásért. Jean Wahl szerint viszont e két író semmiféleképpen nem tehető felelőssé a történtekért (uo. 134–135.).

[68] Flora kijelentette, hogy az európai szellem pozitív interpretációja csakis az igaz humanizmus lehet, amely elsősorban „a verbális és morális klasszicista szellemben nyilvánul meg, s az ember őszinteségét, ennélfogva igaz szabadságát vallja. Vigorelli szerint Flora, hűen Crocéhoz, gyanakvó a modernitással szemben, s leragadt „egy se nem klasszikus, se nem keresztény reneszánsz-kép mellett". Ugyanakkor „az (európai) emberben lévő nietzscheiánus rák" ellen Vigorelli is hadat üzen (uo. 136–140.).

[69] A svájci író szerint a győzteseken elhatalmasodtak a legyőzöttek rossz tulajdonságai. Ezt mutatja, hogy egyre népszerűbbé váltak az ellenállás rossz hagyományai, még vidéken is felütötte fejét az antiszemitizmus, s a nacionalizmusok újból megerősödtek (uo. 146.).

[70] „A cél szentesíti az eszközt" jelszava többé nem jezsuita, hanem leninista, fasiszta jelszó. Tartuffe nem vallási fanatista, mint egykor, nem jobboldali, mint tegnap, hanem baloldali, vagy „vonalasként csatlakozik az új konformizmushoz". (Uo. 145.)

ség miatt, amit a gondolat cselekvéssé változtatása felett éreznek, számos értelmiségi belép egy pártba, s ez az, amit elkötelezettségnek neveznek. De ez nagy részük számára valójában nem más, mint a gondolkodásról való lemondás alibije."[71]

Európa helyzete gyökeresen megváltozott, értékeitől megfosztották, s „szörnyszülöttei", a két nagyhatalom, „játéktérnek" használják: „A háborút nem mi, hanem ők nyerték meg. Övék a haladás és a haladásban való hit. S mi itt állunk a vereség örökségével, ideges és fáradt tudatunkkal, éleslátó szkepticizmusunkkal."[72] Denis de Rougemont szerint Európa helyzete 1939 óta gyökeresen megváltozott; korábbi erős kisugárzása megszűnt, a két nagyhatalom perspektívájából látva pedig nagysága összezsugorodott: Európa „[...] megtépázva, morálisan magára hagyva, satuban van a két nagyhatalom közt, melyeknek hatalmas árnyai fölötte birkóznak egymással".[73] Egyetlen „monopóliuma" „a széles értelemben vett kultúra" maradt, hívei pedig – mivel a munkások és a polgárság a két nagyhatalomhoz húz – „a nem elkötelezett értelmiségiekből" és a vidéken élőkből állnak majd.[74] Európa lényege a véleményszabadságban, a „boldog" tudatlanság helyett a tudatosságban, az élet értelmének keresésében, a különbözőségben rejlik. Az európai ember *par excellence* „dialektikus", intézményei pedig emberléptékűek. Előnye a két nagyhatalommal szemben éppen látszólagos hátránya lehet: szűk területen nagy változatosságot kínál, s a két nagyhatalom várható krízisei és emlékezetnélküliségük Európát újra helyzetbe hozhatják. Ugyanakkor – elutasítva az európai nacionalizmus vádját – Denis de Rougemont hangsúlyozza, hogy Európa jövőjétől a világé is függ: „Nemcsak a »ki tudja milyen« európai nacionalizmus nevében van szükség Európa megóvására, hanem a legtudatosabb és legkreatívabb emberiség nevében is."[75] Európa megmentése – de nem „vattablokk formájában" – a háború elkerülésének záloga, s ezért „világkormányt kell alakítani":[76] „Vagy az egyesített Föld, vagy az atombomba" – szögezte le Denis de Rougemont.[77] A megvalósítás záloga pedig az európai „invenciózusság" és „kritikai szellem"; s hogy ezt nyomatékosítsa, Denis de Rougemont Descartes-ot parafrazálva befejezésül kijelentette: *„Je pense, donc j'en suis europèen"*, azaz „Gondolkodom, tehát európai vagyok".[78]

Denis de Rougemont után Lukács György[79] – az előtte szólóhoz képest újszerűen értelmezve az „anti-Európa" gondolatmenetet – azt hangsúlyozta,

[71] Uo. 147.

[72] Uo. 148.

[73] Uo. 149.

[74] Uo. 151.

[75] Uo. 153.

[76] Denis de Rougemont a világkormány megalakítása előtti etapok között megemlíti a határok és vízumok eltörlését. A gondolatmenet jól tükrözi, hogy a Genfben felvázolt Európa-képek már több szálon is kapcsolódtak az egykorú politikai tervekhez (lásd 6. jegyzet).

[77] Uo. 162.

[78] Uo. 163.

[79] Lukácsnak legalább két visszaemlékezése is ismert a találkozóról (a kommunista pártnak írt feljegyzésről már volt szó). Az első 1957-ből származik, melyben a nyugati demokráciáknak

hogy a fasizmus nem tűnt el (mivel az nem pusztán átmenetileg az európai civilizációba betörő barbarizmus), s csak akkor lehet végleg elpusztítani, ha „szellemi és erkölcsi gyökereit" is sikerül kiirtani.[80] Lukács szerint az európai krízist teljességében kell értelmezni: 1. a liberális (vagy a Lukács által jobban kedvelt jelzőt használva a „formális") demokrácia krízisben van, mert nem sikerült a szabadság és egyenlőség harmóniáját megvalósítania, s csak a szocializmus biztosíthatja a „konkrét" emberek egyenlőségét a valós életben;[81] 2–3. a haladásba és az észbe vetett hit megrendülése miatt a pesszimizmus vált uralkodóvá; 4. „az individuális morális tisztaságot" hirdető humanizmus meddővé vált – sorolja Lukács. Az „új Európa", ami egyben a „konkrét humanizmussal" egyenlő, – Lukács szavaival élve – a fasizmus gyökereinek kiirtását jelenti, s akkor kezdett körvonalazódni, amikor 1941-ben a „liberalizmus" és a „szocializmus" szövetséget kötött a „fasizmus" ellen. E szövetség a béke záloga, ezért a „polgári kultúra" és a „szocializmus", a „keleti" és a „nyugati" demokráciák közötti utak szétválásáról beszélni hamis problémafelvetés lenne, miképp a fasizmus–bolsevizmus dilemma is éppen a korábbi korszak egyik hamis dilemmája, mondja Lukács.[82] Látható, hogy Lukács beszédében a „formális demokráciákkal" szembeni megengedő hangvétellel jól megfért a „direkt demokrácia eszméjével átitatott új demokráciák" szükségességének – s persze „a háború előtti régi típusú demokráciák restaurációja" ellenzésének – tételezése is. Lukács akkor is az átmenetet hangsúlyozta, amikor az egyszerű individuumokból a közösségért felelős „citoyen"-ek, tudatosan közéleti emberek kinevelésével megvalósíthatónak vélte a „direkt demokráciát". Ugyanakkor előadása végén azért egyértelművé tette, hogy egy valóban új Európa zálogának kizárólag az új demokráciákat tartja: „Európa új arculatáért harcol. A harc ma formailag a demokrácia különböző típusai között folyik [...]. [...] A demokrácia attól függ, hogy az 1941-es szövetség érdekében végig akarja-e vinni a harcot Európa megújulásáért, s ezzel a saját, dicsőséges újjászületését is biztosítja, vagy pedig egy új München tehetetlen szemlélőjévé fogja-e magát megint lealázni."[83]

A két nagyhatalomtól való egyenlő mértékű távolságtartás gondolatát Lukács előadása után többen is kikezdték.[84] A holland származású Reininck például „morális", azaz humán tudományos téren együttműkö-

„a háború alatti ellenséghez való politikai és ideológiai közeledését", valamint a Szovjetunió kulturális szempontból való kirekesztésére tett törekvéseket nehezményezi. A második, több mint tíz évvel későbbi visszaemlékezésében pedig értelmiségi mivoltára helyezi a hangsúlyt, illetve arra, mennyire különcnek számított még ekkoriban egy marxista értelmiségi. Idézi ZOLTAI Dénes: *Egy írástudó visszatér,* 151–152.; EÖRSI István (szerk.): *Lukács György. Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon.* Magvető, Budapest, 1989. 285.

[80] Lukács – Jaspershez hasonlóan – németül tartotta meg beszédét, amelyet a kötet kedvéért lefordítottak franciára. A beszéd elemzésekor a magyar nyelvű szöveget vettem alapul (Lukács György: *A polgári filozófia válsága,* 108.).

[81] Uo. 125.

[82] Uo. 125.

[83] Uo. 127.

[84] Ezúttal a hozzászólóknak már előzetesen jelentkezniük kellett (*L'esprit europëen,* 194.).

dést szorgalmazott az Egyesült Államokkal.[85] A svájci német von Schenk viszont Denis de Rougemont szemére vetette, hogy valójában nacionalista húrokon játszik, amikor Európát szembeállítja „Oroszországgal" és az Egyesült Államokkal, s hogy a háborúért és a világban okozott káoszért felelős Európa többé nem engedheti meg magának az általa megütött felsőbbrendű hangot. Sőt, hangsúlyozza von Schenk, éppen hogy részben tanulni kellene tőlük, s inkább a „szintézis" megvalósítására törekedni.[86] Antoine Goléa, a *Spectateur* és a *Franc-Tireur* tudósítója szintén elutasította a De Salis által kifejtett, oppozíción alapuló „kis-Európa" gondolatát. Rámutatott arra, hogy gyarmatai miatt Franciaország és Nagy-Britannia sem tartozhatna Európához, s hogy „Szovjet-Oroszországtól" nem lehet kulturálisan elkülönülni, hiszen az a korábbi Oroszország kultúrájának örököse. Denis de Rougemont-hoz fordulva pedig kikérte magának a descartes-i parafrázissal tanúsított „elképesztő európai fennhéjázást". Denis de Rougemont erre visszautasította az „európai imperializmus" vádját, s egyúttal kritikusa ellen fordulva az „európai megalázkodást" is.[87]

Jaspers csak korábbi véleményét ismételte meg a Denis de Rougemontnak adott válaszában, kijelentve, hogy Európa igenis jelen van az Egyesült Államokban és „Oroszországban" is, s amelyek összetettebbek, mint gondolnánk: „Európa ugyanúgy fontos nekem, mint Denis de Rougemont úrnak, de az európai szerelemfelfogás, az Európa-múzeum önmagában mégiscsak élhetetlen. Azért, hogy élhető legyen, az egész világra szükségünk van."[88]

Jaspers és Lukács között – két beszédblokkon is átívelő – „vita" alakult ki, melybe a fiatalabb filozófusgeneráció tagjaként Merleau-Ponty és mások is bekapcsolódtak.[89] Norbert Kapferer a vitát elemző tanulmányában hangsúlyozza: a genfi találkozó egyedülálló volt abból a szempontból, hogy egy német akadémiai filozófus marxista filozófussal folytatott dialógust, s ez *implicite* a marxizmusnak mint filozófiai irányzatnak az elismerését jelentette. Kapferer szerint ez a párbeszédkészség jól mutatja, hogy a hidegháború szellemi frontjai még nem merevedtek meg.[90] Más kérdés, összeg-

[85] Uo. 197.

[86] Uo. 207.

[87] Uo. 210–212., 213.

[88] *L'esprit européen.* 199. Jaspers az idézetben Denis de Rougemont *L'Amour et l'Occident* (1939) c. munkájára gondolhatott.

[89] A vitát részletesen Norbert Kapferer elemzi. In: Elisabeth HYBAŠEK–Kurt SALAMUN: i. m. 52–67.

[90] Uo. 54. Az álláspontok későbbi radikalizálódására jó példa a német szerző szerint, hogy Jaspers 1949-ben már Marxot magát is „antihumanistának" nevezte, s kijelentette: mindkét totalitarizmus csak azt akarta-akarja előmozdítani, ami egyébként is történik, s így nem lesz lehetőség a nemzetiszocializmus feldolgozására. Lukács egyébként már 1946-os híres egzisztencializmustanulmányában reflektál Jaspersre: „A politikai vagy társadalmi tevékenységből soha jó, soha lényeges nem származhat – fejtette ki Jaspers utoljára Genfben. – Az emberiség megmentése csak úgy lehetséges, ha mindenki kizárólag a saját egzisztenciájával foglalkozik szenvedélyesen, és legfeljebb néhány hasonló törekvésű emberhez viszonylik egzisztenciálisan." Idézi ZOLTAI Dénes: *Egy írástudó visszatér,* 155.

zi tanulmánya végén a német szerző, hogy valójában nem jött létre köztük érdemi vita, inkább csak elbeszéltek egymás mellett.[91]

Ennek ellenére persze érdemes alaposabban is elemezni az egymást már korábbról is ismerő két filozófus érvrendszerét. Ahogy arra Kapferer is rámutat, Lukács és Jaspers személyében a totalitásfogalom teoretikusa és kritikusa csapott össze.[92] Lukács a jaspersi kategóriát, a mindenség megismerésére képtelen és jelenbe vetett individuumot szembeállítja a közösségért élő „citoyennel". Jaspers válaszában hangsúlyozta: mivel a világ töredezett képet nyújt, a totalitás megragadása nem lehet cél, s különösen nem lehet az a politika célja; továbbá a távoli jövő sem lehet a cselekvések mozgatója. Lukács, bár elismerő szavakkal „okos filozófiának" mondja Jaspers gondolatmenetét, egyúttal hangsúlyozza: az mégis csak „a privát, töredezett ember" perspektívája. Merleau-Ponty az elismerő szavakon túlmenően Jaspers és Lukács gondolatmenetében is találni vélt néhány gyenge láncszemet. Jaspersnek felrótta rezignáltságát; szerinte a német filozófus túlságosan lemondó az egyes ember sorsát tekintve, amivel szemben helytállóbbnak vélte Lukács kritikáját a „formális demokráciákról".[93] Viszont Lukács azzal, hogy az 1941-es szövetséget hangsúlyozza, nem tesz mást, mint burkoltan „a szocializmus egy országban" tézisét népszerűsíti. François Bondy svájci író és újságíró hozzászólásában Jaspers, a harmadik hozzászóló, Lucien Goldmann pedig inkább Lukács pártjára állt: az előbbi a „kommunikációs szabadságot" biztosító társadalmat reprezentáló Jaspers és a konfrontáció nélküli társadalmat megjelenítő Lukács szembenállását, Goldmann pedig a marxizmus és az egzisztencializmus párharcát látta megtestesülni Lukács és Jaspers eltérő gondolatmenetében.

[91] Norbert KAPFERER: i. m. 63. Utólag maguk a résztvevők sem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget a vitának. Kapferer emeli ki, hogy Jaspers az előadást követő napokban Hannah Arendthez intézett levelében meg sem említi, hogy közte és Lukács között vita zajlott volna, s Lukács is csak „kis összeütközésről" beszél az évtizedekkel később vele készült életútinterjúban. Lukács szerint az „összeütközésnek" az volt a lényege, hogy „lehet-e a marxizmust mint tudományos világnézetet fenntartani és propagálni". (EÖRSI István [szerk.]: *Lukács György. Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon,* 285.)

[92] Norbert KAPFERER: i. m. 54. A német szerző hangsúlyozza, hogy Jaspers már 1931-ben, a totalitásfogalom bírálata nélkül is párhuzamba állította a fasizmust a kommunizmussal – az abszolút igazság tételezése miatt.

[93] Zoltai Dénes szerint Maurice Merleau-Ponty testesítette meg az egzisztencializmusnak azt az új változatát, amely „politikailag alig titkolt rokonszenvvel inkább a kommunista Lukácshoz húzott, mint a tiszta bensőség magasabbrendűségét sugalló »alapító atyákhoz«, Kierkegaardhoz vagy akár Jaspershez. Lukácsnak vele folytatott vitája akkoriban alig kapott nyilvánosságot, pedig sokkal inkább érintette a jövő valóságos távlatait. Az egzisztencializmus etikailag leghangsúlyosabb kategóriái [...] a »francia« iskolában sokkal élesebben és hatékonyabban fogalmazódtak meg, mint a vallásos bensőség intim szféráját, az emberi lényeg elvi inkognitóját hangsúlyozó németeknél ..." (ZOLTAI Dénes: *Egy írástudó visszatér.* 154.) Zoltai Dénes szerintem ugyanakkor nem tulajdonít kellő súlyt annak, hogy a fiatal francia filozófus – a forradalmi radikalizmus hevében és a háborús felelősséggel még el nem számolt fennálló demokráciákkal való távolságtartást követelve – a Szovjetunió nagyhatalmi céljait is számon kérte Lukácson. S ma – újraolvasva az előadások szövegét – bizonyára nem tartaná „öreguras akadémizmusnak" Jaspers beszédét sem, hiszen a német filozófus európai szellemről tartott előadása hosszú távon éppen hogy „inkább érintette a jövő valóságos távlatait", mint Lukácsé.

Stephen Spender beszédében megállapította, hogy a második világháborúval „a gőgös Európa" korszaka is véget ért, s a kérdés az, hogy „egy új világberendezkedés megváltozott keretei közt Európa újjá tud-e születni".[94] Európa nagyhatalmi pozícióinak elvesztése spirituális megújuláshoz vezethet.[95] Ennek szükségessége Európa keleti felében teljesen nyilvánvaló, szögezi le az angol lírikus, aki – talán ki lehet jelenteni, hogy az előadók közt egyedül – megemlékezett Európa háborús pusztítás miatti kettéosztottságáról is: „Elég Európának az egyik végéből a másikba menni, hogy megértsük, micsoda szakadék választja el a két térséget."[96] Kiemelte, hogy az egyik legfontosabb feladat a szenvedések enyhítése: „... a következő években minden cselekedetünk értéktelen lesz, ha nem veszünk tudomást e hatalmas szenvedésről".[97]

Ugyanakkor Spender azt is hangsúlyozta, hogy Európa szellemi újjászületésének előfeltétele a múlttal való szembenézés: 1. mihamarabb meg kell ismertetni a világgal a koncentrációs táborokról szóló dokumentációt; 2. gondot kell fordítani a bűnöket elkövetőkre is; nagy részüket úgy kell tekinteni, mint „betegeket"; 3. a fasizmus, illetve az antifasiszta ellenállás alapos tanulmányozására is szükség van.[98] Ezzel összefüggésben „Németország újraintegrálása Európába az európai értelmiségiek emberfeletti feladata".[99]

Georges Bernanos mindenkinél hangsúlyosabban a modern világot, az indusztrializációt és a nyomába lépő fogyasztást okolta a világháborúért. Szerinte a felelősség tehát nemcsak Németországé, amely a francia katolikus író szavaival csak „tükröt tartott a többi nemzetnek, hogy meglássák benne ocsmány ábrázatukat". Európa hanyatlásáért a vallás szerepének rohamos csökkenése a felelős: „A keresztény Európa vallástalanná vált, ami a vitaminhiányban szenvedő emberhez hasonlítható." Bernanos szerint az elgépiesedett, vallástalan világ az ember felelősségérzetének eltűnéséhez vezet, s ez az alapja a totalitárius lelkületnek. Európa hanyatlásáért – hangsúlyozza Bernanos – „a totalitárius kapitalizmus" a felelős, mivel a totalitarizmus és a kapitalizmus csak ugyanannak a gazdasági egyeduralomnak a két aspektusa.[100] S a „fogyasztói civilizáció" – ezek mind Bernanos szavai – bármikor eltolódhat ugyanebbe az irányba, mivel a kapitalizmus a gazdasági irányítástól a totalitárius rendszer felé tart: „A mechanikus és koncentrációra hajlamos civilizáció árukat hoz létre és felfalja az embereket."[101] A totalitarizmus jelenségéről még kijelentette, hogy az nem európai gyökerű jelenség, mert az európai civilizációtól mindig idegen volt a tömegek túlértékelése.[102] A háború előtti totalitarizmuselméletek ikerpár-analógiáját használva egy kalap alá

[94] *L'Esprit européen.* 215.
[95] Uo. 216.
[96] Uo. 217.
[97] Uo. 227.
[98] Uo. 227.
[99] Uo. 228.
[100] Uo. 280.
[101] Uo. 285. (Ezen a ponton mondanivalója összecseng Lukácséval.)
[102] Uo. 282.

vette a kommunizmust és a nácizmust, hangsúlyozva: „egyikben sem az ember hordja a géppuskát, hanem fordítva, a géppuska hordja az embert".[103]

Bernanos beszédét többben bírálták; Lukács szerint az a müncheni találkozó legrosszabb pillanatait idézte. Lucien Goldmann pedig az 1941-es szövetségre oly kockázatos és sok értelmiségire veszélyes pesszimista és tehetetlen lelkiállapotot rótta fel a francia írónak.[104]

A Bernanosra következő, utolsóként előadó Jaspers beszédében[105] az európai társadalmi és politikai struktúrák kiüresedésére kereste a választ: 1. Mi Európa? 2. Mi Európa szerepe a megváltozott világban? 3. Mire törekedhetünk egy európai öntudatra ébredés szellemében? „Európa sohasem volt elszigetelt – állapította meg Jaspers. – Európa mint Nyugat olyan messzire nyúlik, mint a bibliai vallás; magában foglalja Amerikát és Oroszországot."[106] Ebből is következik, hogy le kell mondani az európai gőgről, s helyette egyenlően kell a kultúrákat mérni: „Ma Európa tudatára ébred annak, ami ellentétesen a sajátja, és ezáltal elveszíti abszolút jellegét."[107]

Európát kulturális javai és három fogalom kiemelt szerepe, a szabadság, a történelem és a tudomány fontossága különbözteti meg. A fizikai szabadság állandó izgalomban, cselekvési mámorban tartja az európai embert, de az egyén szabadsága csak a közösség szabadságában lehet teljes. A történelem során a viszonylagos kommunikációs szabadság különböző valóságok együttes jelenlétéhez vezetett (a szabadság „két ellentétes pólus között feszülő életben"[108] valósul meg): egykor az „állam-egyház", a „nemzet-birodalom", a „román-germán népek", a „katolicizmus-protestantizmus", illetve a „teológia-filozófia" párjaihoz, ma pedig Oroszország és Amerika kettőséhez.[109] „Európa hűtlenné lesz szabadságához, ha elveszíti ezeket az antagonizmusokat, és lecsendesedik ... akár úgy, hogy megállapodik az egyik póluson, amely akkor az egész helyébe lép. Ellenben megtaláljuk Európát, ha

[103] Uo. 274.

[104] Uo. 325–326.

[105] Jaspers beszéde is hozzáférhető magyarul: Szénási Éva (szerk.): Karl Jaspers beszéde Az európai szellemről c. konferencián. Burján Mónika fordítása. In: *Elméletek az európai egységről.* II. *Válogatás az Európa-gondolat történetéből.* Zsigmond Király Főiskola – L'Harmattan, Budapest, 2004. 47–69. (Varietas Europaea)

[106] Uo. 49.

[107] Uo. 49.

[108] Uo. 52.

[109] Érdekes, hogy amíg a múltban létező „dialektikus valóságot" „termékeny szembenállásnak" nevezi, addig Oroszország és Amerika kettősét egyáltalán nem minősíti. Tanulmányában Kapferer is megemlíti, hogy ez utóbbi polaritásról Jaspers visszafogottan nyilatkozik, s szóhasználatából is arra lehet következtetni, hogy valószínűleg még a régi Oroszországra gondol (Norbert Kapferer: i. m. 56–57.). Az orosz–amerikai–európai háromszögről Jaspers egy helyütt ír: „Van azonban egy különbség: Oroszország egyaránt megőrizte európai és ázsiai területeinek, valamint népességének egységét is; ellenben Amerika, jóllehet népessége európai népektől származik, politikailag elszakadt Európától. Oroszország térben közel van hozzánk, de távol szellemben; ám lelkünk számára idegen karaktere csak tovább fokozza vonzerejét. Amerika térben távol van tőlünk, de szellemben olyan közel, hogy szinte önmagunkra ismerünk benne, mintha újra elénk tárná saját lehetőségeinket. Oroszország kétségkívül végtelenül több annál, mint amit manapság a „bolsevizmus" és „diktatúra" szavak jelölnek, ahogy Amerika is végtelenül több a kapitalizmusnál és a tömegek konfor-

nyitott, ha szabad a feszülő ellentétek között."[110] A történelemben pedig egyedül Európában kötődött a szabadság egyéni felfogása a közösséghez, s ebben éppen az európai zsidók példaértékűek – mondja Jaspers: „Egyedül Nyugaton van úgy, hogy a szabadság még az egyéni tudatban is a külső körülmények szabadságával kapcsolódik össze. Társadalmi szabadság, vallásszabadság, személyes szabadság mind feltételezik egymást."[111] „A tudomány iránti szenvedély is Európa sajátos jellemzője ... Az európai tudomány korlát nélkül fordul minden létező és elgondolható felé."[112] Az európai sajátosságok – azaz a szabadság, a történelem és a tudomány – ugyanakkor (s ezzel Jaspers visszakanyarodik a totalitáskritikához) „sosem érik el céljukat", nincs befejezettségük: „A Nyugat szellemi elve csak abban az aktuális világban valósulhat meg, amelyben élünk. Csak akkor tudhatjuk, merre vezet most az utunk, ha ismerjük korunkat, a jelen pillanatot és helyzetünket."[113]

Európa a két új nagyhatalom között, melyek „a Nyugat két utolsó alkotása", „összezsugorodott", s talán akkor lenne „egyenrangú hatalom", ha – s Jaspers itt Victor Hugo szavaira gondolhatott – „egyesült államai léteznének". (Miközben, jegyzi meg rögvest Jaspers, ezt a hatalmat a többi kontinens rögtön el is vitatná Európától.) Jaspers jóslata szerint a világot egyelőre a két nagyhatalom fogja irányítani, de más kontinensek jelentősége is megnőhet, miközben Európa játéktérré fog válni. Ugyanakkor „a világ külső átalakulását" – s vele együtt a nagyhatalmi szerep elvesztését – „belső átalakulás" is követni fogja: „Európa öntudata már nem ugyanaz, mint hajdanában. Egy struktúra csupán a sok között."[114]

ÖSSZEGZÉSKÉPPEN

Kapferer tanulmányának köszönhetően Spendernek nem sokkal a találkozó után – 1947-ben – kialakított véleménye is ismert. Az angol lírikus szerint Genfben megbizonyosodhatott arról, hogy az európai szellemi krízis mélyebb, mint gondolta volna, s a találkozón ahelyett, hogy az egység demonstrációjával szembesült volna, inkább a kontinens kettéosztottságára kellett ráébrednie.[115] Tudjuk, egy bő évtizeddel később Lukács is a pesszimizmus, sőt a reakciós gondolatok fórumaként emlékezett Genfre: úgy tűnik, hogy a hidegháborús frontok megmerevedése a találkozó értékelésére is rányomta a bélyegét. Jóllehet a kortársak fennmaradt – nem sokkal a ta-

mizmusánál. Mindkettő kívülről látja Európát. Mindkettő csodálattal és megvetéssel, szeretettel és gyűlölettel tekint rá." (Szénási Éva: i. m. 58.) Viszont az sem zárható ki – tér vissza a problémára később Jaspers –, hogy „Amerika és Oroszország vajon nem a jövő felé vezető igazi, elkerülhetetlen utat mutatja-e nekünk, amely mint ilyen elfogadásra érdemes?" (Uo. 65.)

[110] Uo. 53.

[111] Uo. 54.

[112] Uo. 56.

[113] Uo. 57.

[114] Uo. 58.

[115] Norbert Kapferer: i. m. 62. 17. jegyzet.

lálkozót követően keletkezett – feljegyzései pesszimizmusról árulkodnak, most mégis megkíséreljük az utólagos értékelésektől függetlenül számba venni, milyen kérdéseket is járt körül a találkozó, s ezek közül mire sikerült többé-kevésbé egységes választ adni:

– Az európai kulturális-szellemi primátust hirdető gondolatmenet már csak nyomokban volt jelen, s az arra utaló szóhasználat is eltűnőfélben volt a genfi találkozón (aki mégis utalt rá, az rögvest kitette magát a többiek rosszalló megjegyzéseinek): ezzel az 1946-os Európa-diskurzus szakított a korábban meghatározó, Európa kulturális-civilizációs fölényét hirdető és azt természetesnek tekintő percepciókkal.

– Az előadók számára az „európai gőgről" való lemondás ugyanakkor nem jelentette – Julien Benda kivételével – az „európai szellem" kétségbe vonását is. Francesco Flora szerint a humanista-klasszicista értékek alapozták meg az európai szellemet, míg Jean-Rodolphe de Salis megközelítésében Európa szellemiségének dialektikus mivolta a megkülönböztető jegye. Guéhenno számára is a kettősségben rejlik az európai eszme lényege: az igazság, igazságosság és a szabadság hosszú ideig Európában domináló szelleme, valamint a 20. századtól fogva a propaganda és a koncentrációs táborok szelleme kettősségében. Denis de Rougemont számára is az európai ember dialektikusságában és ember léptékű intézményeiben érhető elsősorban tetten Európa sajátossága. Karl Jaspers pedig a szabadság, a történelem és a tudomány – a többi földrésztől megkülönböztethető – értelmezését tekintette európai sajátosságnak. Georges Bernanos számára Európa a keresztény vallások visszaszorulásával pedig éppen hogy elvesztette egykori szellemiségét.

– Az európai népek egymáshoz tartozása, a tényleges összeurópaiság – a „kelet-európaiak" Európához való tartozása – mellett konkrétan csak Stephen Spender tört lándzsát. A Lukács György által szorgalmazott régi és új típusú demokráciák szövetsége, mintegy a háborús katonai szövetségek folytatásaként, azonban valódi összeurópaiság helyett inkább valamiféle távolságtartó kiegyezést lebegtetett, s valódi univerzalizmus és föderalizmus helyett jobbára a kommunista típusú internacionalizmus szorgalmazását sugallta.

– Az európai eszme meghatározásánál felmerült az Európától nyugatra és keletre megjelenő két kultúra, civilizációs jelenség szükségszerű értelmezése is: az európai reprezentációkban a Kelet–Nyugat ellentétpár már a harmincas években feltűnt az akkor még szuperhatalmaknak nem mondható fiatal Szovjetunió és a Nyugat szinonimájává vált Egyesült Államok dichotómiájaként, s e két kultúra fontossága a Genfben vitázó értelmiségiek számára nagyhatalmi státusuk miatt csak még nyilvánvalóbbá, sőt, időközben megkerülhetetlenné vált. A hatalmilag és szellemileg duálissá váló világ képét jósló előadók attól féltették Európát, nehogy harmadik, partikulárisnak mondható blokká váljon: ehelyett az alternatíva szerepét javasolták.

Feitl István

EMLÉKEZETÜNK 1945-RŐL

1947-ben, alig két évvel a háború vége után jelent meg *Notre temps. Histoire du Monde* címmel Franciaországban az a fotóalbum, amely az 1930 és 1945 közötti évek politikai, közéleti és mindenekelőtt háborús eseményeinek képes krónikája kívánt lenni – mintegy előzményeként sok, azóta megjelent 20. századi képes történelmi albumnak. A könyvnek különös magyar vonatkozása van. Szülőatyja az a Dormándy Zoltán, aki a harmincas években még Budapesten, magyar nyelven készítette el az első kötetet *Így történt! 1914–1930 képekben* címmel. Dormándy íróként kevésbé, kiadóként inkább ismert volt idehaza; megadatott neki, hogy 1939-ben a fasiszta veszély láttán elhagyja – mint utólag kiderült, végleg – Magyarországot.

A könyvhöz nem kisebb személyiség, mint a francia kortárs irodalom egyik legnagyobbika, Vercors írt előszót. Vercors különben sosem vállalkozott erre a műfajra, de az album, és különösen a képek, egyáltalán, a „kép mint olyan" jelentősége ezúttal mégis írásra késztette. Nem akármilyen képekről volt szó persze, hanem olyanokról, amelyek gondolatok, asszociációk végeláthatatlan sorát idézik fel az emberben, és a befogadó „ekképpen azonos értékű szavak vagy mondatok százaira találhat". Nos, Dormándy fotókrónikája mély benyomást tett az íróra. Vercors hangsúlyosan az „élmény" szót használja, és tömören így fogalmaz róla: „ ...a szorongás, a borzalom, a lázadás, a felháborodás érzései az egyértelmű jelek visszaidézésekor, amelyekkel a fasizmus bőven megmutatta háborús és egyeduralmi szándékait, amelyeket a demokratikus kormányok mintha nem vettek volna tudomásul; a megkönnyebbülés érzései, akkor, amikor ezek a kormányok (kicsit későn) legyőzték gyávaságukat, hogy frontot alkossanak a Szörnyeteg ellen; aztán a vereség, a reménytelenség, majd a remény, azután a bizonytalanság, majd a várakozás, és végül a felszabadulás napjai..." „Kilábaltunk belőle – írja. – A pestisből kigyógyultunk, de kevésbé gyorsan ölő betegségek szövődményei még fellobbanhatnak a rosszindulatú láz ro-

hamával. Ez a könyv egyszerűségénél és egyértelműségénél fogva hatékony orvosság, »ellenméreg«, melyet nincs jogunk figyelmen kívül hagyni."

A háború emlékezetének ez az egyszerre összetett és mégis egyértelmű és megérthető, továbbá átélhető és visszaidézhető szerkezete formál olyan közös élményt és tanulságot a kontinensen és azon túl is, amely 1945 után születik és erősödik meg, és amelyet így vagy úgy több generáció is a maga módján felfedez és megért, illetve a későbbiekben megismer és magáénak tekint. Ezeknek az emlékeknek a jelenléte és meghatározó volta még Kelet-Európában és Magyarországon is jól tetten érhető. Jelen kötetünk tanulmányainak többsége, miközben bemutatja a háború végének és a béke első éveinek szellemi atmoszféráját, ezt a friss, de közel sem aggodalommentes légkört érzékelteti.

Másként élték meg a háborút és a békét a vesztesek, s kétszeresen másként azok, akik a hidegháborúval többszörös vesztesek lettek. A szocialista világrendszer európai összeomlása után ez az egymásra halmozódó és elfojtott tapasztalat visszanyert, de egyben tudatosan megszerkesztett emlékezetben éledt újjá. Tegyük hozzá, hogy a feltoluló élményanyag 1944–1945-ből eredeztethető. A vesztesek közé nemcsak egyre bővülő társadalmi csoportok kerültek – értelmiségiektől kezdve a parasztság különféle csoportjain át arisztokratákig, polgárokig és még tovább –, hanem nemzeti közösségek is, akár kisebbségben voltak, akár többségben. Ennek a másik emlékezetnek a felidézésére elég itt a világhírre emelkedett író, Márai Sándor regényeire és szellemi útjára utalni: Márai életműve abból a háború előtti és alatti életérzésből táplálkozik, amelyet az európai kultúra és a középosztályi miliő összeomlásától való félelem és az értékőrzés egy sajátos konzervatív formájának együttese jellemez. Ez a nézőpont az időtlenné tett és idealizált, az értékhierarchiában a csúcsra emelt polgáreszményhez való ragaszkodás jegyében fordul el attól a változástól, amely Európában a fasizmus előretörését, majd a háború rettenetét, végül a szovjet rendszer terjeszkedését jelentette. Összeomlást, anarchiát és egy barbár világ kialakulását érzékeli, nem lát alternatívákat az erkölcsi apokalipszissal szemben – bár ez pusztán egyetlen nézőponthoz való ragaszkodás is, ragaszkodás egyfajta idealizált és így sohasem volt polgári értékrendhez, egy társadalmi csoport kétségbeesett, de egyben lemondó kiáltása a világ felé. Márai ebből a nézőpontból írta meg 1945-ben a *Szabadulás* című regényt, amelynek főhőse, Sós Erzsébet az ostrom alatt, a legnehezebb időben szembefordulva a barbár árral, az adott helyzethez képest bátran, az említett értékrend és életforma megmentéséért és újjáteremtéséért kockáztatja életét. A hős maga a felszabadulás reményének megtestesítője, bújtatja a nyilasok elől apját, emberségesen viselkedik, és ehhez nemcsak keres, de talál is segítőket. Ámde ahogy a háború közvetlenül megjelenik, ez a maradék értékvilág, ez a rend vagy töredékes rend végleg kifordul önmagából, az anarchiával minden összeomlik, ami az újjászületést, a szabadulást meghozná. Erzsébet is áldozattá válik, éppen a „felszabadító" orosz katona megérkezésével és az erőszaktétellel, ami összetöri a lelkét és kioltja reményét a világ újjáteremtésében, amit oly szenvedélyesen várt. A pusztulásból, a háborúban végállapotába került társadalomból élhetetlen, erkölcs nélküli világállapot születik meg, amely legfeljebb a közvetlen életveszélytől mentesít, amelyben a morálvesztés folyamata nemcsak visszaáll, de beteljesedik.

Márai Sándor regényét a térség, Közép-Kelet-Európa, a Balkán egy része, a Baltikum vesztessé válásának profetikus ereje miatt érzik sokan hitelesnek. Ez azonban több szempontból sem feltétlenül van így. Talán Illyés Gyula *Ebéd a kastélyban* című, ugyancsak 1945-ből való kisregényének olvasata ad okot leginkább a kételyre, amely egy merőben más nézőpontból, mondhatni világlátásból, mindenféle idealizált polgári eszményállapottól mentesen, a szociografikusan átélt paraszti életvilág szempontjából szemléli az apokalipszist, a régi világrend összeomlását, ezen belül a magyar arisztokrácia megsemmisülését, eltűnését. Történelmi perről, bizonyos mértékig igazságtételről van szerinte szó, egy régen anakronisztikussá vált, szinte degenerált társadalmi állapot eltűnéséről, ebből a szempontból népi felszabadulásról, amit az 1945-ben beállt béke a maga módján még emberségesen is oldott meg. S bár lehet, hogy Illyés regényében és gondolkodásában a „nép", a paraszti társadalom erényei romantikus felmagasztalásának nyomaira bukkanhatunk, annyi bizonyosnak tűnik, hogy a térség társadalmaiban végbemenő változások a béke első időszakában közel sem a barbárság új rendszerének, hanem a humanitás kiterjesztésének jeleit mutatták. Pontosan azok a folyamatok indultak útjukra, amelyek Nyugat-Európában ugyancsak nem ellentmondásmentesen, de lezajlottak, s amelyekre az 1945 utáni béke lehetőséget adott.

Itt át kell térnünk a politikai viszonyok síkjára, és emlékezetünkbe kell újra idézni azt, amit a szocialista táborban töltött évtizedek hajlamosak elfeledtetni velünk.

A kelet-európai békemű alapjait a háborúban rakták le, a főfalak 1944 októberében Moszkvában, Sztálin és Churchill találkozóján, majd 1945 februárjában Jaltán készültek el. Aztán következett 1947 februárja, a békeszerződések aláírása, majd az 1947–1948-as kelet-közép-európai társadalmi átrendeződés; végül az egészre a tetőt 1949-ben Németország kettészakítása helyezte rá. A második világháború utáni békemű tehát négy év alatt készült el, s több – időben és tartalmában eltérő – elemből tevődött össze. Ma az 1989-es kelet- és közép-európai mozgások lényegét még mindig az 1945 utáni békemű széteséseként határozzák meg, de ez épp a fentiek miatt korántsem pontos meghatározás. Különösen Jaltát szokás emlegetni, pedig az még a demokrácia felé is kaput nyitott, ahogy a parlamentáris jogállamiság felé mozdult el Magyarország 1945 után. A jaltai egyezmény „bűne" valójában az volt, hogy megfosztotta a német népet az önrendelkezés jogától, és az 1938 és 1941 közötti határmódosításokat a Szovjetunió tekintetében érvényben hagyta. A német egyesülési folyamat, a balti államok és Moldova függetlenségi törekvései erre reagáltak, Jalta kíméletlen kritikáját jelentve. Nem úgy a kelet-közép-európai hatalmi és társadalmi váltás. Ez a békemű későbbi részének, az 1947–1949-es sztálinizáció maradványainak eltakarításával kapcsolható össze.

Hogy mi épül „Jalta" és a sztálini eredetű rendszerek helyett, az 1990-ben nyitott kérdés volt. Nyitott már csak azért is, mert a békemű harmadik eleme tartósabbnak bizonyult a többinél. Itt a párizsi béke legfontosabb következményeire gondolunk. A változások sodrában reménykedve sokan idehaza nem akarták megérteni, hogy itt nem fáziskésésről van szó, mert a párizsi béke nem egyszerűen 1945 utáni konstrukció. Hogy ezt megértsük, nem kevesebbet, mint a 19. századi és a 20. század eleji nemzetfejlődés zsákutcáit kellett volna emlékezetünkben tartani: Párizs lényege Trianon, és a nagyhatalmi érdektől vezérelt területosztogatás nemzeti függetlenségi törekvésekkel kapcsolódott össze; Trianon után a térség uralkodó körei képtelennek bizonyultak törekvéseik összehangolására, és képtelennek bizonyult erre a határrevízió erőszakos felülvizsgálatának politikája is. A kelet-közép-európai kisállamok határvitáit, az egymással való megbékélés esélyeit ráadásul az 1945 utáni nagyhatalmi döntések is rontották. Szinte minden zárójelbe került. Az 1945–1949-es békemű összeomlásától azonban tévedés volt többet várni, mint a zárójelek feloldását. Ha itt előre akarunk lépni, a békeműről a háborút megelőző és az azt követő békére kell fordítani újra tekintetünket. Párizsról vissza Trianonra és Berlinre, az 1945. május 9-i tradícióra, a nagyhatalmi békeszövetségekre.

Ma a fasizmus felett aratott győzelem értékét azzal szokás minősíteni, hogy lehetőséget adott a Szovjetunió európai befolyási övezetének kiterjesztésére és a sajátos, modern keleti despotizmus bevezetésére a térségbe. A felszabadításból hamarosan megszállás lett, a demokráciából „szocialista" demokrácia. Ezek tények, de ne feledjük, hogy amíg Európa keleti fele számára a háború utáni néhány évet leszámítva nem, addig a nyugati fél számára végképp vereséget szenvedett a világrendszerré szerveződő totalitarizmus. A fasizmust és a sztálinizmust többek között az különbözteti meg egymástól, hogy az előző a tőkés világgazdaság centrumában fejlődött ki, és azzal fenyegetett, hogy a szerves fejlődési vonalat megsemmisíti, míg a sztálini despotizmus sosem volt képes behatolni a centrumba, mindig az elmaradott vagy félperiferikus régiók jelensége maradt. Ma már tudjuk, hogy Sztálin nem számolt harmadik világháborúval, még ha ennek lehetőségét a térség vezetői el is hitték. A későbbi szovjet vezetők pedig a status quót őrző politikát folytattak kontinensünkön. A kitörési kísérleteket elfojtották, a nagyhatalmi érdekszférák határait tiszteletben tartották.

A háború utáni béke leglényegesebb eleme Nyugat-Európa (és Japán) számára az volt, hogy a totalitarizmus veresége után a nyugati világban az Egyesült Államoké lett a hegemónia. Nem történhetett másként, hiszen Angliának és Franciaországnak e pozíció elnyerésére nem volt esélye. Ma látjuk, ennek nem kis szerepe volt abban, hogy az évszázados viaskodás helyére az angol–francia–német együttműködés lépett. Az új világrend kényszert szült, de mozgásterepet is jelentett, amivel Nyugat-Európa élni tudott. A második világháborút követő negyedszázadban növekedési dinamizmusa jóval felülmúlta a világgazdasági átlagot. (Csak zárójelben jegyzem meg: Kelet-Közép-Európáé is!) Eltűntek a diktatúrák, a szabad kereskedelmet akadályozó gyarmati kötelékek, légiessé váltak a határok, a Párizs–Bonn-tengely létrejötte és hatékony működése az amerikai befolyás fokozatos csökkenését eredményezte. S bár a hetvenes, de még inkább a nyolcvanas években a térvesztés jelei mutatkoztak, Nyugat-Európa reagált a kihívásra. 1992 egy új európai risorgimento kezdeteként mérföldkővé vált a nemzetközi kapcsolatrendszer fejlődésében.

Kelet-Közép-Európa persze kimaradt ebből, de a válaszfalak nem voltak olyan átjárhatatlanok, mint évtizedekig gondoltuk. A birodalmi gondolat, majd a szovjet hegemonizmus visszaszorulásában nemcsak a válság, de a katonai és politikai feszültség enyhülése, a nemzetközi kapcsolatrendszer csendes újjáépülése is szerepet játszott. A békemű elvágta, a béke évtizedei újracsomózták Kelet és Nyugat kötelékeit. Persze késésben maradtunk, és a kapcsolatok egyenlőtlenek. Ennek ellenére talán nem teljesen indokolatlan az 1945 utáni európai „hosszú béke" optimista történelmi olvasata, még ha Immanuel Wallerstein jóslatának, az Oroszországgal összekapcsolódó európai nagyhatalom kialakulásának beteljesedésére várnunk kell is.

Ebből a történelmi nézőpontból a parasztpárti Szabó Zoltán realizmusa tűnik az 1945-ös európai és hazai korszellem egyik legpontosabb kifejezőjének. Szabó itthonról francia tájékozottsággal Európára tekintve fordul szembe a hazugsággal, közelebbről az önáltatás és a csodavárás minden formájával, beleértve a felszabadulás hatásaiba vetett vak reményeket is. „A valóság ez: a háború átgázolt Magyarországon, ezzel megszabadította Magyarország földjét a németektől, s ezzel felszabadította az országban megmaradt demokratikus erőket, hogy a nemzet életét az új körülmények közt újrakezdjék. Semmi meglepő nincsen abban, hogy azok, akik szólanak, inkább a felszabadulást mondják, azok, akik hallgatják őket, inkább a gázolást érzik. S ugyancsak semmi meglepő nincs abban, hogy a szóvivők frazeológiái s a hallgatók érzelmei két malomban őrölnek." Később hozzáteszi: „Bátran állíthatjuk, hogy Magyarország 1945 elején mint állam és mint nemzet nem volt. Ma Magyarország van. Optimizmusunk körülbelül el is fér ebben a tőmondatban. Az eddig eltelt kilenc hónap begyűjtött eredményei kétrendűek. Külpolitikai és anyagi természetűek. Magyarország független létét előbb a fegyverszünettel, majd a potsdami határozattal elismerték. Remélhető, hogy közelebb vagyunk a békekötéshez, mint amennyire eltávolodtunk a fegyverszünettől. Tudnunk kell, hogy a független nemzeti lét ajándékát az Egyesült Nemzetektől kaptuk. De a Szovjetunió kezéből. Világos, hogy az inkább előleg a jövőre, mint jutalom a múltért. A másik eredmény anyagi természetű: az állami életet a nehézségekhez és az eszközök hiányához mérten meglepő gyorsasággal sikerült restaurálni. Állam van, közigazgatás van, rendőrség van, politikai élet van, sajtó van. Vagyis megvannak a feltételei annak, hogy nemzet, demokratikus közösség, rend és új demokratikus közszellem legyen. Mindamellett Kölcsey szava ma is időszerű: »Haladás a matériában, haladás a lélekben semmi« ... S jelenti azt, hogy közszellem, vagy különös szóval lélek: közlélek az országban ma is alig van. Van helyette bizonytalanság és bizalmatlanság, egymás nyug-

OT, 20

talan méregetése, mind általánosabbá harapódzó gyanakvás és illuzionizmus, mind bágyadtabb cselekedet s mind élénkebb várakozás valamire, amely dönt majd javunkra rólunk, nélkülünk."

Magyarország és Kelet-Közép-Európa különös lelkiállapota volt ez. A remény, a bizonytalanság ambivalens kettőssége. Emlékeznünk kell erre, mielőtt ítélünk.

A kötet szerzői:

ANDOR LÁSZLÓ
BALÁZS ESZTER
BALOGH ANDRÁS
BORHI LÁSZLÓ
EGRY GÁBOR
FEITL ISTVÁN
FÖLDES GYÖRGY
HARSÁNYI IVÁN
HORVÁTH JENŐ
KONOK PÉTER
KRAUSZ TAMÁS
LUGOSI GYŐZŐ
NÉMETH ISTVÁN
ORMOS MÁRIA
PÓK ATTILA
POPPER PÉTER
ROMSICS IGNÁC
SURÁNYI RÓBERT
SZÉKELY GÁBOR
SZITA SZABOLCS
VALKI LÁSZLÓ

ISBN 963935073-7

NAPVILÁG KIADÓ
BUDAPEST

3200 Ft